

THE HISTORY OF THE
CITY OF
NEW-YORK
FROM
ITS FIRST SETTLEMENT
TO THE PRESENT TIME

IX

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼԻՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ
IX

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

 1978

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

СТРАНЫ и НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО
и
СРЕДНЕГО
ВОСТОКА
IX

АРАБСКИЕ СТРАНЫ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

 1978

ԿՐԹԱԳՐԱՆԵՆ ԿՅՆՆԻՉ

Պ. Կ. Սարգսյան (նախագահ), Հ. Գ. Իճիկյան (նախագահի տեղակալ),
 Ե. Ղ. Սարգսյան, Կ. Հ. Ընկանկիրյան, Հ. Մ. Նրանյան, Կ. Մ. Զատակ,
 Վ. Ս. Բալթասյան (գիտ. քարտուղար)
 Հասարկ գիտությունների խմբագիր Կ. Հ. Ընկանկիրյան

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Գ. Խ. Տարգիսյան (председатель), Օ. Գ. Իսիկյան (зам. председателя),
 Ե. Կ. Տարգիսյան, Կ. Հ. Ընկանկիրյան, Հ. Մ. Նրանյան, Կ. Մ. Զատոս,
 Վ. Ս. Բալթասյան (уч. секретарь).
 Ответственный редактор тома
 Կ. Հ. Ընկանկիրյան

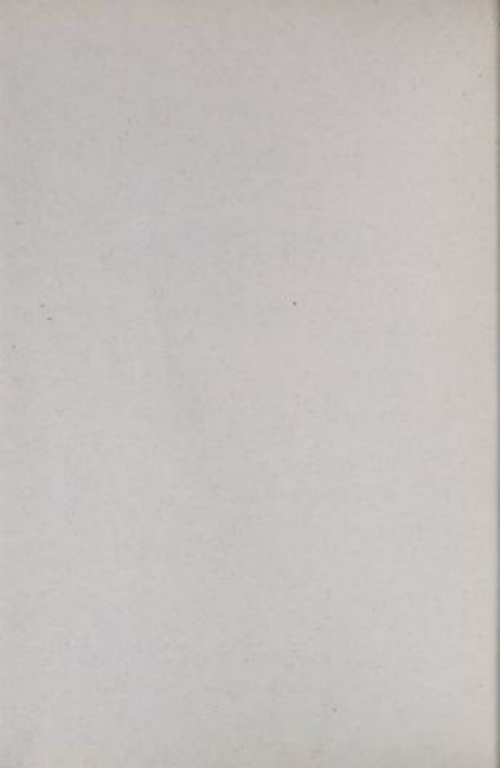
THE COUNTRIES AND PEOPLES OF THE NEAR AND MIDDLE EAST
 IX
 THE ARAB COUNTRIES
 Publishing House of the Academy of Sciences of the
 Armenian SSR
 Yerevan — 1978

بلدان و شعوب الشرقين الادنى و الاوسط
 المجلد التاسع
 دار نشر اكاديمية علوم ارمينيا السوفياتية
 يريفان — ١٩٧٨

10005
 Ի 703(02) — 78 46—77

© Հայկական ՄԱՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1978

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Л. В. АВЕТИСЯН

**СОВЕТСКО-ИРАКСКОЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ
СОТРУДНИЧЕСТВО
(1958—1975 гг.)**

1. Техническое сотрудничество

Среди развивающихся стран Ближнего и Среднего Востока Ирак — небольшая страна (территория 434 тыс. кв. км., население 10,4 млн. чел)¹. По разведанным же запасам нефти (около 5 млрд. т в 1972 г.) она находится в первой пятерке стран в несоциалистическом мире, и по издержкам добычи нефти — на первом. В республике открыты крупные залежи газа, фосфоритов, природной серы. По водным ресурсам Ирак также на одном из первых мест в арабском мире; по его территории текут две крупные реки — Тигр и Евфрат.

Таким уникальным соотношением богатств нефтью и водой для орошения, пожалуй, не обладает больше ни одна страна в арабском мире. Эти возможности до революции 14 июля 1958 г. использовались слабо.

После революции в Ираке были предприняты определенные шаги для всестороннего развития хозяйства. Однако крайне отсталая экономика, унаследованная республикой от монархического режима, неустойчивое политическое положение и т. д. оставили свой отпечаток на темпах развития страны.

В результате Ирак вплоть до последнего времени по уровню экономического развития и такому синтетическому показателю этого уровня, как размер национального дохода на ду-

¹ См. «Страны мира» (справочник), М., 1975, с. 144.

шу населения, занимал среди нефтедобывающих стран лишь десятое место.

Чтобы решить проблему экономического развития, развивающиеся страны, и в том числе Ирак, прибегают к внешним источникам финансирования. Именно здесь большую и все возрастающую роль в решении экономического развития играет экономическая и техническая помощь социалистических стран, и прежде всего Советского Союза.

В своих отношениях с развивающимися странами Советское правительство исходит из программного положения нашей партии о том, что «КПСС рассматривает братский союз с народами, сбросившими колониальное и полуколониальное ярмо, как один из краеугольных камней своей международной политики. Этот союз основан на общности жизненных интересов мирового социализма и мирового национально-освободительного движения. КПСС считает своим интернациональным долгом помогать народам, идущим по пути завоевания и укрепления национальной независимости, всем народам, борющимся за полное уничтожение колониальной системы»².

В борьбе за экономическую независимость, за преобразование экономики развивающиеся страны сталкиваются с большими трудностями, которые не могут быть быстро, в короткие исторические сроки разрешены без привлечения материальных ресурсов из более развитых стран и без заимствования их передового опыта. Эта острая потребность развивающихся стран во внешней помощи используется империалистами для вмешательства во внутренние дела и получения для себя новых льгот и уступок. Империалистические страны стремятся строить свои экономические отношения с развивающимися странами так, чтобы сохранить и усилить существующее экономическое неравенство между ними. Идеологи империализма пытаются внушить народам этих стран мысль об их неспособности к самостоятельному экономическому и культурному развитию. В этих условиях для развивающихся стран первостепенное значение приобретает умение мобилизовать внутренние ресурсы, наладить единство и сотрудничество между

² «Программа Коммунистической партии Советского Союза», М., 1971, с. 50—51.

собой, а также с СССР и другими социалистическими странами.

Ныне в развивающиеся страны направляется примерно $\frac{1}{8}$ всего объема экспорта машин и оборудования стран СЭВ, в т. ч. $\frac{1}{4}$ советского экспорта данной товарной группы. В общих поставках за рубеж советского оборудования и материалов, комплексных предприятий на страны «третьего мира» приходится около 40%³.

Необходимо отметить, что в соответствии с подъемом национальной экономики развивающихся стран на базе помощи социалистических стран, растет национальный продукт и национальный доход, а следовательно и создается возможность для экономического роста. Эффективность социалистической помощи в значительной степени заключается в том, что она направляется в государственный сектор и в решающие отрасли народного хозяйства, обеспечивая индустриализацию этих стран поставками разного рода машин и оборудования на уровне мировых стандартов и предоставлением льготных кредитов, которые погашаются либо товарами традиционного экспорта страны, либо продукцией предприятий, построенных с помощью социалистических стран.

Положительное значение экономической и политической помощи социалистических стран заключается в том, что опираясь на нее, развивающиеся страны могут добиться улучшения условий получения кредитов и торговых соглашений с развитыми капиталистическими странами, успешно бороться с иностранными концессиями.

Опыт советско-иракских экономических отношений воплощает в себе ряд общих закономерностей процесса формирования взаимовыгодного делового сотрудничества социалистического лагеря со странами с революционно-демократическими режимами. Вместе с тем этот опыт содержит ряд специфических черт.

Изучению вопросов советско-иракского экономического сотрудничества придается большое значение советскими экономистами и историками. В ряде работ советских исследователей освещены те или иные аспекты советско-иракского эконо-

³ См. Л. Э. Зези и др. Новые тенденции в экономическом сотрудничестве социалистических и развивающихся стран, М., 1970, с. 41.

мического сотрудничества⁴. В данной статье мы ставим перед собой задачу показать ту экономическую и финансовую помощь, которую оказал и оказывает СССР Иракской республике в деле преодоления ее экономической отсталости, создания и развития многоотраслевой экономики.

В развитии Ирака значительную роль играет сотрудничество с социалистическими странами, позволяющее стране создать базу для индустриализации, развитое сельское хозяйство и соответствующую инфраструктуру.

Истоки торгово-хозяйственных связей первого социалистического государства с Ираком относятся к 20-м годам нашего века. Однако в силу колониального положения Ирака деловые контакты были затруднены, экономические отношения сводились к сумме эпизодических торговых сделок советских внешнеторговых организаций с отдельными иракскими купцами.

Завоевание в 1958 г. Ираком политической независимости создало определенные предпосылки для двустороннего экономического сотрудничества. Заключение в марте 1959 г. советско-иракского соглашения об экономическом и техническом сотрудничестве открыло новые возможности для увеличения товарооборота между двумя странами. Это соглашение имело большое значение для дальнейшего развития Ирака и способствовало расширению импорта в страну необходимого ему оборудования и металлов для строящихся при помощи Советского Союза предприятий и других промышленных объектов. Для оплаты расходов по оказанию Советским Союзом технического содействия в строительстве объектов и проведении работ, предусмотренных в Приложении I к Соглашению, правительство Союза ССР предоставило правительству Иракской республики кредит в сумме 550 млн. руб. (один рубль содержит 0,222168 грамма чистого золота) из расчета 2,5% годовых с правом использования его в течении 7 лет с даты вступления в силу Соглашения⁵.

⁴ См. С. Гореликов. Ирак, М., 1966; А. Федченко. Ирак в борьбе за независимость, М., 1970; Г. Шахбазки. Государственный сектор в экономике Ирака, М., 1974.

⁵ См. «СССР и арабские страны. 1917—1960 гг. Документы и материалы», М., 1961, с. 696.

Советская сторона подтвердила, что экономическое и техническое сотрудничество между Советским Союзом и Иракской республикой будет осуществляться без каких-либо политических и других подобных условий, которые затрагивали бы суверенитет и национальное достоинство Иракской республики, что советская сторона будет руководствоваться в этом сотрудничестве принципами равенства, взаимной экономической выгоды и невмешательства во внутренние дела.

В то же время обе стороны в ходе переговоров выразили свое желание развивать дружественные связи не только в области экономического и технического содействия, но также и на основе расширения обычных торговых отношений⁶.

За 16 лет экономического сотрудничества правительство Ирака стремилось использовать помощь СССР прежде всего для развития крайне отсталой промышленности.

Советский Союз оказывает Ираку содействие в строительстве различных объектов в ведущих отраслях экономики страны. Удельный вес нашей помощи в реализации планов экономического развития Ирака занимает сравнительно небольшой объем (около 6%), однако построенные и намечаемые к строительству предприятия способствуют созданию и развитию важнейших отраслей государственного сектора. С вводом в эксплуатацию 6 тепловых и гидроэлектростанций и намечаемых к строительству при содействии СССР мощность электростанций в стране увеличится более чем в 3 раза. На долю созданного с советской помощью нефтепромысла Северная Румейла приходится около 45% общего объема нефтедобычи от уровня 1974 г. и порядка 65% объема добычи нефти в государственном секторе Ирака. Почти на 40% возросло производство хлопчатобумажных тканей после пуска в эксплуатацию хлопчатобумажного комбината, на 40% увеличена протяженность железнодорожных линий стандартной колеи в результате строительства при содействии СССР железной дороги Багдад—Басра.

В целом наша страна ведет в Ираке строительство 75 различных объектов, из которых 36 уже вступили в строй.

⁶ См. там же, с. 703.

17 марта 1965 г. правительство Иракской республики заявило о желании сделать некоторые изменения в соглашении 1959 г. С этой целью был подписан протокол о поправках к нему. После подписания его выполнение все же замедлилось: осуществление некоторых из них почти приостановилось, другие были под угрозой ликвидации. Это было связано с политикой правительств, находившихся у власти в Ираке с 1963 по 1968 г., которые не соблюдали условий советско-иракских соглашений, все больше ориентируясь на Запад.

17 июля 1968 г. в Ираке к власти пришло прогрессивно-левое крыло партии Баас, которое решило ускорить осуществление этих проектов. 8 марта 1970 г. иракское правительство заключило с СССР соглашение о создании постоянной совместной технико-экономической комиссии. Было преодолено множество проблем, связанных с подъемом промышленности, доведением производственной мощности построенных предприятий до проектной.

Претворение в жизнь соглашений об экономическом и техническом сотрудничестве с СССР позволило создать в Иракской республике новые отрасли промышленности: электротехническую, сельскохозяйственного машиностроения, химико-фармацевтическую, стекольную, производства железобетонных шпил, консервную. Положено начало исследованиям с применением радиоактивных изотопов.

В 1967 г. в Багдаде вступил в строй построенный с помощью СССР электротехнический завод, являющийся первым в стране предприятием машиностроения. Завод выпускает силовые трансформаторы, электродвигатели и низковольтную аппаратуру. Благодаря этому Иракская республика не только прекратила импорт некоторых видов электротехнической продукции, но даже стала экспортировать их. Ввод в эксплуатацию в 1970 г. завода сельскохозяйственных машин (проектная мощность 12 тыс. т, 30 тыс. единиц сельскохозяйственных машин, 2 тыс. т запчастей, 1 тыс. т ручных механизмов)⁷ позволял поднять уровень механизации сельского хозяйства в стране и уменьшить импорт сельскохозяйственных машин. То же

⁷ «Известия», 22 июля 1972 и «Внешняя торговля», М., 1969, № 3, с. 27, 1970, № 3, с. 24.

самое можно сказать и о других предприятиях по выпуску средств производства, построенных с помощью СССР в Ираке.

Советский Союз оказывает республике содействие также в развитии промышленных предприятий второго подразделения. К их числу относятся текстильные фабрики, построенные в Багдаде и Куте. Хлопчатобумажный комбинат в Куте пущен в 1970 г. (производственная мощность 30 млн. метров тканей, 1100 т х/б пряжи, 6 млн. пар чулок, 3,8 млн. пар трикотажного белья, 41 млн. шт. рубашек). Кутский комбинат (2330 рабочих и служащих) обеспечивает потребности более трети населения страны в хлопчатобумажных тканях и трикотажных изделиях. Стекольный завод, построенный в 1973 г., в г. Рамади (производственная мощность 23 тыс. т листового стекла, бутылок, банок и др.) работает на местном сырье, полностью удовлетворяя потребности страны в данной продукции. На заводе работают 1500 чел.⁸

Обувная фабрика в Куфе (770 тыс. пар различной обуви) и консервный завод в Кербеле (3 млн. усл. банок консервов) вступили в строй в 1969 г.⁹

Фармацевтический завод, выпускающий в основном антибиотики, построен в 1971 г. в г. Самарре.

Кроме вышеуказанных предприятий, в Ираке с помощью Советского Союза была построена коротковолновая радиостанция в Багдаде, учебные центры по подготовке кадров для народного хозяйства и т. д.

Большую работу ведут советские специалисты в Ираке в области развития электроэнергетики. Производство электроэнергии в Ираке берет начало с 1917 года, когда английская компания построила в Багдаде тепловую электростанцию. В целом по стране годовое потребление электроэнергии на душу населения в 1955 г. составило 16 квт. ч., что свидетельствует о колоссальной отсталости Ирака, даже по сравнению с соседними странами.

За первое десятилетие республиканского строя в стране было построено несколько десятков мелких тепловых электро-

⁸ «Аль-Джухурия», Багдад, 17 февраля 1973.

⁹ См. О. Горбатов, Л. Черкасский. Сотрудничество СССР со странами Арабского Востока и Африки, М., 1973, с. 221.

станций. Общая мощность всех электростанций в 1970 г. превышала 900 тыс. квт., а выработанная ими электроэнергия в 1971 г. составила около 3 млрд. квт. ч¹⁰, т. е. производство электроэнергии за годы республиканского строя увеличилось на душу населения в 20 раз и превысило 300 квт. ч. на одного человека.

В 1971 г. советское объединение «Техноэкспорт» взяло на себя работу по расширению тепловой электростанции «Наджибия» в г. Басре. Ее мощность должна быть доведена к концу 1979 г. до 200 тыс. квт. В работах по расширению этого объекта принимают участие в качестве субподрядчиков иракские национальные компании.

Важным этапом в истории энергостроения в Ираке явился ввод в эксплуатацию в 1972 г. первой в стране гидроэлектростанции «Самарра», имеющей три турбины и при полной нагрузке вырабатывающей до 0,5 млн. квт. ч.

Совместная советско-иракская компания согласовала также мероприятия по электрификации иракской деревни.

Важную роль в укреплении экономического и военного потенциала страны сыграл ввод в эксплуатацию железной дороги Багдад — Басра, заменившей действующую узкоколейку. Кроме того, дорога Багдад — Басра нуждалась в модернизации оборудования и подвижного состава¹¹. С помощью Советского Союза были построены заводы железобетонных шпал, мастерские по ремонту тепловозов и вагонов, наша страна поставляла Ираку все необходимое для реконструкции железнодорожного транспорта. Ныне народнохозяйственные грузы доставляются по этой железной дороге через всю страну (от Басры до Телл-Кочек) без перевалки за 15—20 часов. Эту линию используют для скорейшей доставки грузов транзитом через территорию Ирака и другие арабские страны Персидского залива.

В Ираке при технической помощи Советского Союза и с использованием советских машин и механизмов осуществляется

¹⁰ См. „Annual Abstract of Statistics“, Baghdad, 1973, p. 243.

¹¹ См. Г. Шахбазян. Государственный сектор в экономике Ирака, М., 1974, с. 215.

ся множество ирригационных, дренажных и мелиоративных проектов. Для этой цели СССР предоставил Ираку среднесрочные займы и другие денежные пособия.

14 августа 1970 г. министерством аграрной реформы Ирака подписан протокол с Министерством внешней торговли СССР, в соответствии со II статьей которого СССР поставит в Ирак сельхозмашины и оборудование. Советские учреждения в соответствии с протоколом предоставляют иракской стороне для погашения платежей отсрочку 5 лет.

«Трактороэкспорт» за период 1967—1972 г. экспортировал в Ирак тягачей и экскаваторов на сумму 50 млн. рублей.

При содействии Советского Союза в 1961 г. введены в эксплуатацию 4 машинопрокатных станции в районах Кута, Абу-Греба, Мосула и Киркука, хлопковый и рисовый госхозы в Сувейре и Шатре. Построены 2 зерновых элеватора в Багдаде и Куте емкостью 12 тыс. т¹².

С помощью советских организаций с апреля 1972 г. осуществлялось строительство крупного регулирующего канала протяженностью 38 км от озера Тартар до реки Евфрат с целью предотвращения опасности наводнений и улучшения ирригации в бассейне р. Евфрат. Предусматривается также строительство регулирующего канала «Озеро Тартар — река Тигр».

Иракское правительство, стремясь наладить эксплуатацию промыслов во внутренних водоемах, в территориальных водах и в соседних районах моря, подписало с Советским Союзом 17 января 1969 г. соглашение, по которому советская сторона обеспечит Ираку техническую помощь в создании рыболовного флота, в строительстве научно-исследовательского центра, причала для рыболовных судов, береговых построек для хранения рыбы, а также складо-холодильников и рынков для продажи рыбы. СССР должен оказать помощь в организации лова во внутренних водоемах. 8 апреля 1971 г. в Багдаде было подписано соглашение, по которому СССР обязуется осуществлять ряд проектов рыбной промышленности на общую сумму 200 млн. руб. Предоставленный с этой целью со-

¹² См. «Внешняя торговля», М., 1975, № 10, с. 12.

ветской стороной заем будет погашен поставкой сырой нефти¹³.

В 1972 г. в Москве были подписаны контракты о закупке Ираком двух рыболовных траулеров стоимостью по 1,05 млн. рублей, о фрахте двух советских рыболовных судов из расчета 0,8 млн. рублей в год (с оплатой советского экипажа). Был подписан протокол о совместной ловле рыбы, а в сентябре 1973 г. — о создании иракско-советской рыболовной компании¹⁴.

Подготовка квалифицированных кадров является одной из важнейших основ экономического развития развивающихся стран. Из-за нехватки специалистов тормозится введение в строй предприятий, оснащенных современной техникой, что в конечном счете приводит к большим потерям экономических выгод в сфере крупномасштабного производства.

27 декабря 1959 г. в Багдаде было подписано соглашение между Ираком и Советским Союзом о предоставлении помощи в области организации центров профессионально-технического обучения, подготовки техников и квалифицированных рабочих. Разрабатывается широкая программа, предусматривающая создание в Багдаде проектного института, увеличение количества иракских инженеров, повышающих квалификацию в СССР.

В 1970 г. в Багдаде, при электротехническом заводе, был построен учебный центр по подготовке кадров для данной отрасли промышленности на 300 чел. На его базе в 1972 г. открылись учебные центры нефтяной промышленности (на 500 чел.) и при заводе сельхозмашин в Искандерии (на 450 учащихся). В 1959—1972 гг. производственно-техническое обучение на предприятиях СССР прошли более 400 иракских инженеров и рабочих, а советские вузы закончили до 1972 г. свыше 1300 человек¹⁵. Всего же на объектах советско-иракского сотрудничества подготовлено более 15 тыс. квалифицированных рабочих¹⁶.

¹³ См. там же, с. 13.

¹⁴ См. там же.

¹⁵ См. Г. С. Шахбазян. Государственный сектор в экономике Ирака, с. 212.

¹⁶ См. «Известия», 22 июля 1972 г.

2. Торгово-экономические отношения

Торговля Ирака со странами социалистического содружества до революции 1958 г. была незначительной, их доли в импорте страны в 1957 г. составляла 2,3%, а в экспорте — менее 1%. Республиканское правительство Ирака, как важное направление своей внешнеэкономической политики, декламировало необходимость развития торгово-экономических отношений с СССР и другими социалистическими странами¹⁷.

Расширение торговых связей с ними обеспечило Ираку новые устойчивые рынки сбыта и стабильные источники получения необходимых ему импортных товаров. К середине 1959 г. были заключены торговые соглашения почти со всеми странами социализма.

11 октября 1958 г. в Багдаде успешно завершились советско-иракские переговоры, в результате которых было заключено торговое соглашение между СССР и Иракской республикой. Это соглашение предусматривало развитие торговых отношений между двумя странами на основе равноправия и взаимной выгоды.

Среди товаров, предлагаемых Ираком на экспорт, были кожаное сырье, шерсть, хлопок, финики и др.

В список товаров, которые могли экспортироваться из СССР в Иракскую республику, входили сельскохозяйственные машины, прокат черных металлов, автомашины, различное оборудование, пиломатериалы, бумага, медикаменты и др.¹⁸

Обе стороны подписали протокол об учреждении в Иракской республике торгового представительства Советского Союза, в соответствии с которым представительство должно осуществлять торговые операции между двумя странами, облегчать и развивать торговые отношения между ними, а также представлять торговые интересы Советского Союза в Ираке¹⁹.

¹⁷ См. «Бюллетень иностранной коммерческой информации», М., 1972, № 10, с. 30.

¹⁸ См. «СССР и арабские страны. 1917—1960 гг. Документы и материалы», с. 673.

¹⁹ См. там же.

Для разантаия советско-иракских торговых отношений важное значение имел протокол, подписанный в Москве 14 августа 1970 г. В первой статье протокола указывалось, что советская сторона, удовлетворяя просьбу иракской стороны увеличить экспорт иракских товаров в Советский Союз, заявила о готовности осуществлять следующее: обсудить вопрос о закупке в Ираке сырой нефти при условии отгрузки большей части ее через порты Средиземного моря; принять меры для увеличения закупок товаров традиционного иракского экспорта и других.

В силу характерных особенностей развивающейся экономики Ирака во внешнеторговом балансе страны в рассматриваемый период сохранился дефицит. Это объясняется целым рядом факторов, в том числе и ограниченными возможностями производства товаров, пригодных для экспорта. Особенности иракской экономики сказались также и на состоянии торгового баланса между Советским Союзом и Ираком. Ежегодный экспорт Ирака в СССР составлял в среднем за 1959—1972 гг. 10% ежегодного импорта этой страны. Из таблицы 1 видно, что ежегодно дефицит торгового баланса равнялся примерно 10 млн. ир. дин. в пользу Советского Союза.

Что касается импорта из Советского Союза, то в начале 1959 г. он составлял лишь один процент общего ввоза в страну.

В 1971 г. иракский импорт из Советского Союза достиг своего наивысшего уровня — наша страна заняла первое место в списке государств, экспортирующих свои товары в Ирак. СССР в течение всего исследуемого периода находился в числе основных торговых партнеров Ирака, однако в отдельные годы наблюдалась спад в торговле. Это происходило либо по причине изменения масштабов импорти-экспортных операций между двумя странами, либо в результате уменьшения объема импорти-экспортных соглашений Ирака в целом. Колебания стоимости иракского экспорта (в том числе и экспорта в СССР) объясняется качеством экспортируемых товаров. Традиционный иракский экспорт представлен сельскохозяйственным сырьем (финики, шерсть, кожа и др.).

Однако, несмотря на это, в общем сотрудничество между Советским Союзом и Ираком развивается в сторону расшире-

Таблица I

Объем внешней торговли Ирака в СССР (в тыс. дин)*

Годы	Экспорт		Импорт	
	млн. ир. дин.	% ¹ / ₂	млн. ир. дин.	% ¹ / ₂
1959	14605	0,8	116483	01,42
1960	10996	0,9	13891	02,6
1961	13156	0,7	145,67	07,5
1962	23407	1,1	128,76	08,6
1963	19880	2,0	113,92	09,2
1964	18178	0,6	147,44	07,5
1965	21359	1,0	162,11	11,7
1966	24710	0,6	176,09	09,1
1967	21699	1,0	151,24	12,4
1968	25956	1,4	144,16	12,5
1969	25639	1,4	157,16	15,5
1970	27566	2,0	181,05	19,2
1971	22782	1,9	247,87	99,6
1972	23214	2,0	234,67	17,0
1973	20603	1,2	161,15	11,7

ния торгового обмена между двумя странами, происходит замена импортируемых Ираком из капиталистических стран товаров изделиями советского и местного производства. Такая тенденция обеспечивает получение экономических и политических выгод, к которым стремятся обе стороны.

Что касается структуры иракского экспорта в Советский Союз, то финики (исключая шерсть) являются главным экспортным товаром. В течение всего исследуемого периода финики составляли в среднем 63%, а вывоз кожи — около 12% всего иракского экспорта в СССР.

Значительное место в иракском экспорте в СССР занимали хлопок, волокно, шерсть и обувь. Шерсть вплоть до 1970 г. занимала второе место, но впоследствии экспорт шерсти в СССР, как и другие страны, Ирак практически прекратил. Это объясняется увеличением спроса на внутреннем рынке и в связи с развитием национальной легкой промышленности.

* «Внешняя торговля СССР», 1959—1973 гг.

С расширением товарооборота между двумя странами все большее значение для иракской экономики приобретаютвозимые из Советского Союза товары. СССР является одним из основных контрагентов иракского импорта. Ирак закупает в СССР прежде всего промышленные товары и полуфабрикаты. Огромное значение для развития национальной экономики имеет тот факт, что значительную часть иракского импорта из Советского Союза составляет промышленное оборудование.

Основная разница между экспортом капиталистических и социалистических государств заключается в том, что в западных странах частная компания в большинстве случаев имеет главной целью получение наибольшей прибыли, в то время как в условиях социализма экспортером является само государство, экспортная политика которого отвечает его внешней политике. СССР и другие социалистические страны рассматривают вопрос о товарообмене с развивающимися странами как средство укрепления этих государств, как свой вклад в их экономическое развитие. Заключенные между Советским Союзом и Ираком соглашения в ход торгового обмена между ними можно назвать одним из показательных примеров в этой области.

Объем иракского импорта достиг своего максимума в 1971 г. — 100 млн. руб. Этот скачок объясняется активизацией усилий иракского правительства в области выполнения пятилетнего плана (1970—1975 гг.) развития национальной экономики.

Что касается изменения товарной структуры, то по принятой в Советском Союзе классификации единой торговой номенклатуры структура иракского импорта из СССР выглядит следующим образом: 1) транспортные средства; 2) трубопроводы; 3) оборудование для геологической разведки; 4) дорожные машины; 5) сельскохозяйственные машины.

До 1971 г. в иракском импорте из СССР второе место занимали продовольственные товары (сахар, пшеница и др.), а также промышленные товары народного потребления: ткани и нитки, медикаменты, часы, лампы, холодильники, велосипеды, фотоаппараты и т. д.

Исходя из плана экономического развития Ирака можно

предположить, что структура иракского импорта из СССР на ближайшие годы в основном сохранится прежней.

Таблица 2
Динамика советско-иракской
торговли (в млн. руб.)*

Год	Экспорт	Импорт
1959	21,0	2,1
1960	18,2	3,1
1961	33,6	4,2
1962	46,8	3,4
1963	39,1	4,7
1964	27,9	2,2
1965	26,3	3,3
1966	32,3	2,9
1967	33,0	4,6
1968	45,7	3,7
1969	60,3	4,2
1970	59,4	4,1
1971	99,1	5,5
1972	42,9	5,27

3. Экономическое сотрудничество в области нефтяной промышленности

Нефть играет решающую роль в экономике Ирака. По запасам нефти, которые по официальным данным оцениваются в 5,3 млрд. т, страна занимает шестое место в капиталистическом мире и четвертое — среди государств Ближнего Востока. По данным советских геологов-нефтяников, обобщивших в 1970—1972 гг. геологические материалы по всей территории Ирака, извлекаемые запасы определяются в 19 млрд. т.

После национализации в июне 1972 г. «Ирак петролеум компани» и «Мосул петролеум компани» все операции по эксплуатации нефтепромыслов, национализированных у ИПК и МПК, осуществляет Иракская национальная нефтяная компания (ИННК). В октябре-декабре 1973 г. иракское правительство национализировало доли американской и голландской

* См. «Внешняя торговля СССР», 1959—1974 гг.

компаний в «Басра петролеум компани», акционерный капитал которых в БПК составлял суммарно 43%²⁰.

В 1976 г. в Ираке действовали 10 нефтяных месторождений, из которых 8 эксплуатируются ИННК и 2 — компанией БПК.

В 1969 г. в Москве было подписано соглашение об оказании советской стороной содействия иракской национальной нефтяной компании в создании национальной структуры нефтяной промышленности страны. В соответствии с ним в начале апреля 1972 г., то есть спустя два года после начала работ, были завершены работы и официально сдан в эксплуатацию нефтепромысел в Северной Румейле, мощностью 5 млн. т. В апреле 1974 г. была введена в строй вторая очередь нефтепромысла с ежегодной добычей нефти 18 млн. т.

Строительство третьей очереди завершено в 1975 г. Добыча нефти достигла 42 млн. т в год.

8 апреля 1971 г. в Багдаде обе стороны подписали соглашение, в соответствии с которым была достигнута договоренность относительно строительства на севере Ирака, в Мосуле, нефтеперегонного завода стоимостью приблизительно в 200 млн. руб. Для этой цели Советский Союз предоставит иракскому правительству специальный заем из расчета 2,5% годовых, который будет погашаться шестью ежегодными равными взносами, начиная через год после завершения оснащения проекта и сдачи его в эксплуатацию. Погашение займа будет идти от поставок в СССР сырой нефти, добываемой иракской национальной нефтяной компанией²¹.

Среди других объектов нефтяной промышленности, сооружаемых при советском техническом содействии, можно выделить нефтепродуктопровод Басра — Багдад (протяженность 585 км)²², строительство 23 хранилищ для нефтепродуктов.

Большую роль в транспортировке нефти играет созданная совместная советско-иракская танкерная компания. Нефтеналивной флот Ирака в начале 1975 г. насчитывал 7 танкеров, грузоподъемностью по 35 тыс. т (один из них — в 118 тыс. т)²³.

²⁰ См. „Middle East Economic Digest“, London, June, № 7, 1974, p. 651.

²¹ См. «Ас-Саура», Багдад, 10 апреля 1971 г.

²² См. „Middle East Economic Survey“, London, April, 1974, p. 5.

²³ См. «Ас-Саура», 19 марта 1975 г.

Кроме строительства указанных объектов, советские ученые выполнили в Ираке важную работу по анализу и обобщению имеющихся в ИННК геологических и географических материалов по всей территории страны. Подсчитаны перспективные и прогнозированы запасы нефти и газа в стране, определены основные направления и объемы поисково-разведочных работ на нефть и газ в ближайшее пятилетие.

С участием советских специалистов составлен топливно-энергетический баланс страны до 1980 г., который может быть использован для разработки перспективных планов развития иракской экономики.

До 1972 г. экспорт иракской нефти находился полностью в руках иностранных нефтяных компаний. После ввода в эксплуатацию первого национального нефтепромысла Северная Румейла с апреля 1972 г. Ирак начал экспортировать национальную нефть.

Свыше 80% экспортировавшейся из Ирака нефти в 1974 г. поставлялось в европейские страны. Географическое направление экспорта иракской нефти характеризуется следующими данными²⁴:

Таблица 3

Экспорт нефти (млн. т).

Основные импортеры иракской нефти	1970 г.	1971 г.	1972 г.	1973 г.	1974 г.
Экспорт нефти—всего	72,7	79,5	66,9	93,2	85,5
В т. ч. основными странами-импортерами					
Италия	22,0	19,2	12,2	15,0	22,6
Франция	11,8	16,3	14,0	22,0	12,5
Голландия	5,1	5,1	2,5	4,0	2,0
Англия	2,5	2,5	1,5	3,0	2,0
ФРГ	2,8	2,9	1,5	2,5	5,0
Испания	1,8	1,9	2,0	3,0	4,0
США	1,1	1,1	0,5	0,7	—
Япония	—	0,2	0,2	0,5	0,5
СССР*	—	—	4,1	11,0	3,8

²⁴ См. „The Middle East and North Africa. 1974—75“. London, p. 329.

* Реэкспорт в страны — члены СЭВ.

Поступления от экспорта иракской нефти и отчисления
иностраных нефтяных компаний*

Год	Сумма отчислений	Год	Сумма отчислений
1952	59,0	1968	439,3
1955	151,5	1969	444,7
1960	239,4	1970	463,5
1965	331,6	1971	745,0
1966	351,7	1972	544,5**
1967	317,0	1973	1500,0***
		1974	3200,0****

После национализации 1 июня 1972 г. правительством Ирака собственности ИПК, последняя длительное время не признавала прав Ирака на владение имуществом компании и пыталась организовать бойкот иракской нефти, в связи с чем сумма поступления от нефти в 1972 г. сократилась по сравнению с 1971 г.

Борьба Иракской республики за ограждение своего неотъемлемого суверенитета над своим естественным богатством — нефтью — увенчалась успехом.

Рассматривая содействие социалистических стран в развитии нефтяной промышленности Ирака, необходимо указать на ее коренное отличие от империалистической помощи, направленной на удержание молодых развивающихся государств на орбите капиталистического международного разделения труда.

Техническое содействие стран — членов СЭВ в развитии нефтяной промышленности Ирака включает в себя проведение проектно-изыскательных и научно-исследовательских работ,

* См. „The Middle East and North Africa“, 1974—1975. London, p. 329.

** Реэкспорт в страны — члены СЭВ.

*** Поступления от реализации иракской нефти и отчислений, полученные от ИПК.

**** Оценка.

поставку комплексного оборудования и материалов, комменди-
рование специалистов для участия в строительстве объектов, в
монтаже оборудования, производственные обучение местных
граждан как в процессе сооружения объектов, так и на пере-
довых предприятиях социалистических государств.

Таким образом, оказание Советским Союзом и другими
социалистическими странами экономической помощи Ираку
способствует укреплению политической и экономической неза-
висимости республики, создает условия для осуществления
прогрессивных преобразований в стране.

Լ Վ ԱՂՅՅՈՍԱՆ

ՍՈՎԵՏԱ-ԻՐԱՔՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿՈՐԾԱԿՑՈՒՔՅՈՒՆԸ (1968—1975 թթ.)

Ա մ ֆ ո ֆ ու մ

Սովետական Միությունը Իրաքին ցույց է տալիս բազմակող-
մանի օգնություն, որն ի տարրերություն կապիտալիստական եր-
կրքենրի՝ կրում է կաթսական բնույթ: Այն առաջին հերթին
կապատում է Իրաքում արդյունաբերության նոր ճյուղերի ստեղծ-
մանը, գյուղատնտեսության հետագա զարգացմանը, պետական
անկառի ամրապնդմանը: Սովետական Միության անշահախնդիր
օգնությունը կարևորագույն զեր է խաղում երկրի տնտեսական
անկախության կվաճման և քաղաքական անկախության ամ-
րապնդման գործում:

Հողվածում վիճակագրական փաստերի հիման վրա ցույց է
տրվում Սովետական Միության կոնկրետ օգնությունը Իրաքի
տնտեսության տարրեր ճյուղերի զարգացման, ինչպես նաև աղ-
գային կազրերի պատրաստման բնագավառում:

ليفون. افديسيات

التعاون الاقتصادي السوفياتي-العراقي ١٩٧٥—١٩٥٨

(ملخص)

يقدم الاتحاد السوفياتي للعراق معونة متعددة الجوانب
وهي خلافا لمعونات الدول الرأسمالية ذات طابع نوجيبي،

اذ تهتمى بالد رجة الاولى لانشاء فروع صناعية جديدة وتطوير
الزراعة اللاحق ونقوية القطاع العام. تلعب مساعدات الاتحاد
السوفيائى النزوية دورا كبيرا فى عملية انجاز الاستقلال
الاقتصادى ودعم استقلال البلاد السياسى.

يشير المقال، اعتمادا على وثائق احصائية غنية، الى
المساعدة القيمة التى يقدمها الاتحاد السوفيائى لتطوير
شئى فروع الاقتصاد فى ميدان اعداد الملاك الوطنى فى
العراق.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԱՓՈՈՒՄՆԵՐԸ
ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ
(1962—1970 թթ.)

Եզիպտոսի և Սիրիայի 1958 թ. միավորումը և Արաբական Միացյալ Հանրապետության ստեղծումը շարժարացրին այն հույսերը, որ զրգնել էին քաղաքական այդ կարևոր քայլի վրա: Միավորման ընթացքում հաշվի լառնվեցին Սիրիայի զարգացման առանձնահատկությունները և պայմանների տարրեր լինելը՝ համեմատած Եզիպտոսի հետ: Բացի այդ, թույլ արվեցին բազմաթիվ վերազնայումներ, որոնց հետևանքով Սիրիայում առաջացան Եզիպտոսից անշատվելու արամադրություններ:

1961 թ. սեպտեմբերի 28-ին Սիրիայի բուրժուա-կալվածատիրական շրջանները, օգտագործելով Եզիպտոսի հետ միավորման հետևանքով երկրում տիրող ընդհանուր գեղահույժյունը, կազմակերպեցին զինվորական հեղաշրջում: Բուն ռազմական ելույթը ղեկավարեց ֆոխոնդապետ Հայդար Կուզբարին: Ապստամբները ձերբակալեցին ժարչալ Ամերին, ԱՄՆ-ի առաջին բանակի հրամանատար Ջամալ Ֆեյսալին և ԱՄՆ-ի փոխ պրեզիդենտ Մարրաշին: Մարչալ Ամերի հետ բանակցություններ սկսվեցին ԱՄՆ-ի շրջաններում Սիրիայի ինքնավարության պահպանման մասին: Սակայն պրեզիդենտ Նասերը, որին հայտնել էին, թե Սիրիայում կատարվածը սպաների մի փոքր խմբի խոսվություն է, ձեռք բերված համաձայնությունը չհաստատեց և հրաման արձակեց լաթաքիայում Եզիպտական զենանտ իջեցնելու մասին¹:

¹ В. Викторен, Экономика современной Сирии, М., 1968, стр. 30—43.

Այդ նույն օրը հրեկոյան Հայտարարվեց ԱՄՆ-ի կազմից Սիրիայի դուրս գալու մասին: Սեպտեմբերի 29-ին Մամուսն Կուլբարին կազմից սիրիական կառավարություն: Մարշալ Ամերը և զենեքալ Ֆեյսուլն ինքնաթիռով ուղարկվեցին Կահիրե, Սիրիայում իշխանությունն անցավ բարձրագույն Հեղափոխական Հրամանատարության ձեռքը: Սեպտեմբերի 29-ին նասերը Հայտարարեց միասնությունը վերականգնելու նպատակով ուժ գործադրելուց հրաժարվելու մասին³, իսկ Հոկտեմբերի 5-ին փաստորեն Լանալեց ԱՄՆ-ի կազմից Սիրիայի դուրս գալը⁴, Հոկտեմբերի 7-ին Սովետական Միությունը, առաջինը մեծ պետություններից, Լանալեց Սիրիական Արարական Հանրապետության ստեղծումը և նրա հետ Հաստատեց դիվանագիտական Հարաբերություններ:

Սիրիա-եգիպտական միության լուծարքը ակտիվ պաշտպանություն գտավ հրկրի տարրեր քաղաքական ուժերի կողմից: 1961 թ. Հոկտեմբերի 2-ին Հեղաշրջման պաշտպանությունը Հանգես եկան հրկրի 18 Հայտնի քաղաքական գործիչներ, որոնց թվում էին Խալեզ Ալըմը, Մարրի Առալին, Քուսսի զնկավարներ Ակրամ Հասուանին, Սալահ Քիթարը, Հոզուտ Եգիպտոսից Սիրիայի անդաման Հանգես եկան Նաև Շուքրի Քուաթին, Ֆարիս ալ-Խուրին, Սուլթան ալ-Աթրաշը և ուրիշներ⁵:

Սիրիայի կոմկուսը Հայտարարեց, որ ձախողվեց ոչ թե արարական միասնության բուն գաղափարը, այլ ընդ իրականացման որոշակի հակադեմոկրատական մեթոդը⁶: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ գրություն կարգավորման համար պետք է ստեղծել ազգային եակատ, որի մեջ, անկախ կուսակցական պատկանելությունից մտնեն ազգային բոլոր ուժերը, և ազատ ընտրությունների միջոցով Սիրիայում հաստատել ազգային, զեմոկրատական և հակաիմպերիալիստական իշխանություն:

Կուլբարիի կառավարության մեջ հիմնականում մտան խոշոր արդյունաբերողները, ֆինանսիստները և կալվածատերերը: Կառավարությունը խոստացավ վարել այնպիսի քաղաքականություն, որը Սիրիան ձերբազատի արևատիրական զեմոտտորական միջոցառումներից և քմահաճ օրենքներից, որոնք Հանգեցրին անտե-

³ «Правда», 30.IX.1961.

⁴ նույն ակղում, 7.X.1961.

⁵ M. Kerr, The arab cold war, London, 1965, p. 45.

⁶ «Правда», 26.X.1961.

սության անկմանը, վայրուային պաշարների կրճատմանը, կառավարողների և զստահման անձերի միջև վտանգոթյան անհետացմանը և արարական կապիտալի արտահոսքին: Արտաքին և միջարարական հարաբերությունների քննազննում կառավարությունը խոստանում էր վարել բյուրոկրատիկ շահագրգիռ քաղաքականություն և համազորակցել բոլոր արարական երկրների հետ, տարակարգ հաստատվի արարների իսկական և լրիվ միասնություն՝ ազատության և հավասարության հիմքի վրա²:

Կառավարական հայտարարությունը սերիական բուրժուազիան և կալվածատերերն ընդունեցին մեծ գոհունակությամբ: Կառավարությանն իրենց վտանգոթյունը հայտնելու համար Գամակուսն էին ժամանում արդյունաբերողների, առևտրական ու ֆինանսական շրջանների և խոշոր հողատերերի պատվիրակությունները: Մակայն Կուլբարիի կառավարությունը, վախենալով ժողովրդական մասսաների դժգոհությունը հարուցելուց, որոշեց այդ միջոցառումների կիրառումը ղեկել Սահմանագիր ժողովի վրա, այսինքն՝ օրինակաճություն տեսք առնելով Քանդակների, ղյուլագիների, ուսանողության, մտավորականության և սպայության առաջադեմ խավերի մի շարք ելույթներից նա հասկացավ, որ սերիական ժողովուրդը պաշտպանում է սոցիալ-տնտեսական առաջադեմական վերափոխումները:

Սահմանագիր ժողովի առաջիկա ընտրությունների կապակցությամբ սերիական նախկին պառլամենտի անդամները՝ բուրժուա-կալվածատիրական կուսակցությունների ղեկավարները, ինչպես նաև բանկախականները 1961 թ. նոյեմբերի 9-ին Գամակուսում հասուկ խորհրդակցություն գումարեցին և ստորագրեցին այսպես կոչված ազգային միասնության պակտ, որտեղ հավանություն տվին կառավարության հռչակած ներքին և արտաքին քաղաքականությանը: Բուրժուա-կալվածատիրական սովետական կուսակցության առաջնորդների հետ միասին պակտը ստորագրեցին նաև Ակրամ Հատիրանին և Սալահ Քիթաբը: Այդ պակտը պաշտպանեց նաև բարձրագույն հեղափոխական հրամանատարությունը:

1961 թ. նոյեմբերի 12-ին հռչակվեց Սիրիայի ժամանակավոր

² В. П. Викторов, Экономика современной Сирии, стр. 46.
«الشرق», 30.IX.1961.

սահմանադրությունը: Միջին հայտարարվեց սահմանադրական պառլամենտական հանրապետություն: Օրենսդիր իշխանությունը հանձնվեց Սահմանադիր ժողովին, որին հանձնարարվեց ընտրել հանրապետության պրեզիդենտ և վեց ամսվա ընթացքում մշակել մշտական սահմանադրություն: Գրանից հետո Սահմանադիր ժողովը վերածվելու էր պառլամենտի¹, Իզլաթ ան-Նաթը նոյեմբերի 20-ին կազմեց նոր կառավարություն, որի գլխավոր խնդիրը Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների անցկացումն էր:

Սակայն շատ առաջգեմ քաղաքական գործիչներ չէին կարող մասնակցել առաջիկա ընտրություններին, որովհետև նրանց մի մասը, շայն ժողովրդական մասսաների պահանջին, զոհն առնելով էր բանտերում, իսկ մյուս մասը՝ վտարանցիության մեջ: Նոյեմբերի 19-ին Դամասկոս ժամանեց Միջին Արևելքի գլխավոր քարտուղար Խալիդ Բեկդաշը, որը սիրիական վերջին պառլամենտի զեպոտաա էր: Նա նպատակ ուներ կրկին իր քննաձեռքով ղեկավարել ընտրություններին, սակայն իշխանությունները նրան թույլ չտվեցին երկրում մնալ²:

Այդ բոլորի հետևանքով սիրիական խոշոր բուրժուազիային և կալվածատերերին հաշտվեց գրավել Սահմանադիր ժողովի զեպոտաաական տեղերի 2/3-ը³:

Միջին հարավային Հանրապետության պրեզիդենտ ընտրվեց նախկին բուրժուա-կալվածատիրական բողոքողական կուսակցության և ղեկավարներից մեկը՝ Նազիմ ալ-Կուդսին: Կառավարություն կազմելը հանձնարարվեց այդ կուսակցության մի այլ ղեկավարի՝ Մաարուֆ ադ-Դավալիբիին⁴: Կառավարության հայտարարության մեջ մասնանշվում էր, որ բնագրի և մասնավոր սեփականությունը և մասնավոր նախաձեռնությունը, չնայել է հայտարարելու կամ վերանայելու է ազգայնացման վերաբերյալ օրենքները, որպեսզի նախկին ձեռնարկատերերը պահպանեն ինչքան հնարավոր է շատ բաժնեթղթեր, որը կօժանդակի արարական կապիտալի ներդրմանը Միջին Արևելքի տնտեսության մեջ, ինչպես նաև կխրախուսի օտարերկրյա կապիտալ ներդրումները: Արտաքին քաղաքականության բնագավառում կառավարու-

¹ „L'Orient“, 11.XI.1961.

² «Новейшая история арабских стран», М., 1966, стр. 78.

³ В. П. Викторова, Экономика современной Сирии, стр. 46.

⁴ „L'Orient“, 23.XII.1961.

թյունը խոստանում էր վարել դրական շեղումների քաղաքականություն և, շնայած Սիրիայի ու Եգիպտոսի միավորման անհաջող փորձին, հասնել արաբական միասնության իրագործմանը:

Սիրիական նոր կառավարության քաղաքականությունը, ինչպես ակնհայտ երևում է նրա ծրագրային հայտարարության ներքին կյանքին վերաբերող մասից, ի չիք էր դարձնում այն սոցիալ-տնտեսական նվաճումները, որոնք ձեռք էին բերվել 1958—1961 թթ. և յայն ուղիներ էր բացում սիրիական բուրժուազիայի ու կալվածատերության առջև՝ իրենց կորցրած դիրքերը վերականգնելու համար:

Ազ-Պավլիթի կառավարությունը 1962 թ. փետրվարին օրենք ընդունեց 1961 թ. հուլիսի ղեկընենիումի ազգայնացված սիրիական ընկերությունների և բանկերի ազազգայնացման մասին: Օրենքը նախկին ձեռնարկատերերին էր վերագրվում արժեթղթերի մեծ մասը և վերականգնում նրանց իրավունքներն իրենց ձեռնարկությունների նկատմամբ¹¹, 1962 թ. մարտի սկզբներին կառավարությունը զգալի շափով թուլացրեց հսկողությունը մասնավոր կապիտալի նկատմամբ:

Հունվարի 28-ին հրապարակվեց 1958 թ. ագրարային օրենքի փոփոխման մասին ղեկընախ նախագիծը: Սակայն դա երկրում բողոքի բազմաթիվ ցույցեր առաջացրեց: Դրանք ճնշելու համար կառավարությունը ժողովրդի զեմ նետեց բանակը, իսկ Սահմանադիր ժողովը 1962 թ. փետրվարի 20-ին հաստատեց այդ ղեկընախը, կալվածատերերն այդ ղեկընախով հնարավորություն ստացան ավելացնել իրենց արված հողատարածությունները, ձգվել ռեֆորմի կիրառման առանց այն էլ դանդաղ տեմպերը: Սահմանադիր ժողովի ղեկուսառնների մի մասը նույնիսկ պահանջեց ագրարային ռեֆորմի լրիվ վերացում: Սակայն երկրում ժալվալված մասսայական ելույթներից վախեցած կառավարությունը չհամարձակվեց այդպիսի քայլի դիմել:

Նոր օրենքով շատ գյուղացիական ընտանիքներ պետք է կալվածատերերին վերագրվեն ռեֆորմի շնորհիվ ստացած հողերը: Թեև կառավարությունը երեսպաշտորեն հայտարարեց, որ թույլ չի տա գյուղացիներին քչել մշակվող հողերից, բայց կալվածատերերը, օգտվելով տեղական իշխանությունների օժան-

¹¹ В. П. Выходов, Экономика современной Сирии, стр. 46—47.

դակութունից, սկսեցին գլուզացիներից խլել նախկինում իրենց պատկանած հողերը: Պաշտոնական տվյալներով միայն 1962 թ. մի քանի ամիսների ընթացքում գլուզացիներից այդ կերպ խլվեց մոտ 30 հազար հա հող¹²:

Ազ-Դավալիթի կառավարության քաղաքականությունն առաջացրեց Սիրիայի աշխատավորների բացահայտ գոգոհությունը: 1962 թ. հունվար և փետրվար ամիսներին Գամաակոսում տեղի ունեցան բողոքի հումանիտար շուրջեր՝ հետազոտության հարմարման դեմ պայքարն ուժեղացնելու լողուկանների ներքո: Գործադուլներ տեղի ունեցան Ենուսուսի և ընկերության ձեռնարկություններում: Սիրիական բուրժուազիայի գործադուլյունների դեմ վճռականորեն հանդես եկան Հալեպի տեքստիլագործ բանվորները¹³:

Սիրիական կառավարության հետազոտման քաղաքականությունն առաջացրեց նաև Բասսի ղեկավարների մտահոգությունը¹⁴, 1962 թ. փետրվարին Բասսի համարարարական ղեկավարությունը կոչ արեց վերազանուել ԱՄՆ-ի հետ գաշինքին: Նա մատնանշում էր, որ թեև միավորման ժամանակ կատարվեցին մի շարք սխալներ, սակայն գրանց բավարար հիմք չէին կարող հանդիսանալ ԱՄՆ-ից Սիրիայի անշաղկուկ համար: Կուսակցության ղեկավարությունը կոչ էր անում նոր միասնության, որը պետք է հիմնվեր կուրիալ ղեկավարման, ֆեդերացիայի, քաղաքական կուսակցությունների գործունեության ազատության և ավելի լայն գեմոկրատիայի սկզբունքների վրա¹⁵:

Բասս կուսակցության ղեկավարության հայտարարությունը սուր տարանջնություններ առաջ բերեց կուսակցության ներսում, որի շատ անդամներ Ակրամ Հաուրանիի գլխավորությամբ հանդես էին գալիս Եզրիպտոսի հետ ամեն տեսակի միավորման դեմ: Կուսակցության մեջ պատակտում էր հասունանում¹⁶:

¹² Նույն տեղում, էջ 101:

¹³ Նույն տեղում, էջ 48: „The Middle East. A survey and directory of 1963“, London, 1963, p. 370.

¹⁴ M. Kerr, The arab cold war, p. 48; K. S. Abu Jaber, The Arab Ba'ith Socialist Party, History, ideology and organisation, New York, 1966, p. 194.

¹⁵ «البعث», 28.VII, 11.VIII.1962; K. S. Abu Jaber, The arab Ba'ith, p. 63.

¹⁶ M. Kerr, The arab cold war, p. 69.

Մակայն ազ-Դավալիբի կառավարությունը չէր շտապում որևէ քայլի դիմել միասնության ուղղությամբ, քանի որ դա չէր համապատասխանում սիրիական խոշոր բուրժուազիայի և կալվածատերերի շահերին: Միևնույն ժամանակ մամուլում կրկին սկսեց քննարկվել սերզավանդ մահիկի քաղաքին հարություն ապու հարցը, որի նպատակն էր ԱՄՆ-ին և նրա պրեզիդենտ Նասերին մեկուսացնել արաբական մեացյալ աշխարհից: Միրիայի պրեզիդենտ Նազիմ Կուզաին մի շարք փորձեր արեց մերձենալու Իրաքի հետ¹⁷: Այդ բոլորն ավելի էին սրում առանց այն էլ խիստ լարված դրությունը Միրիայում:

Աշխատավորական մասսաների գեղահությունը կառավարության հեռադիմական քաղաքականությունից և դասակարգային պայքարի սրումը չէր կարող շարացուցվել բանակում: Սեպտեմբերյան հեղաշրջումից հետո բանակը մաքրվեց այն սպաներից, որոնք Եգիպտոսի հետ միավորման ժամանակ բարձր պաշտոններ էին զբաղել: Դա խոր գեղահություն առաջացրեց բանակի սպայական կազմի մեջ:

Ահա այսպիսի իրազրության մեջ 1962 թ. մարտի 28-ին կատարվեց նոր ղեկավարական հեղաշրջում: Միրիական բանակի հրամանատար զեներալ Ջահրեզզինը Մահմանազիբ ժոզոզը հայտարարեց ցրված: Յրենադիր ու գործադիր իշխանությունն անցավ ղեկավարական բարձրագույն հրամանատարությանը: Հանրապետության պրեզիդենտ Նազիմ Կուզաին հարկադրված հրժարական ավելեց, իսկ պրեմիեր մինիստր ազ-Դավալիբին և ուրիշ քաղաքական գործիչներ ձերբակալվեցին: Հեղաշրջման ղեկավարները հայտարարեցին, որ 1962 թ. մարտի 28-ի դեպքերը հանդիսանում են «1961 թ. սեպտեմբերի 28-ի հեղափոխության շարունակությունը», որ բանակը կուղղի Մահմանազիբ ժոզոզի և Նախկին կառավարությունների թույլ աված սխալները, և որ այսուհետև Միրիական Արաբական Հանրապետությունը սամենասերտ հարաբերություններ է պահպանելու մյուս արաբական երկրների, հատկապես սիրիի Եգիպտոսի և Նորաշխարհական Իրաքի հետ¹⁸:

Մարտյան հեղաշրջումը ևս երկրին հանգստություն չբերեց: Միրիայի շատ շրջաններում հուզումներ սկսվեցին: Ցույցեր տեղի ունեցան Գոմասկոսում, Հալեպում, Կաթաքիայում, Հոմսում, Գեյր

¹⁷ В. П. Румянцов, Сирия и Ливан («Политика Англии на Ближнем и Среднем Востоке», М., 1966, стр. 146).

¹⁸ «Правда», 29.III.1962.

էլ-Ջորում և այլ քաղաքներում, Յուզբարաների մի մասը պահանջում էր վերադառնալ սիրիա-եգիպտական միությանը, իսկ մյուս մասը՝ ստեղծել քաղաքացիական կառավարություն և վերականգնել բանակի հրամանատարության կողմից մարտի 28-ին վերացված սահմանադրական կարգերը: Յույցների շեթացքում բանվորները, գյուղացիները, ծառայողները, ուսանողությունը և մտավորականությունը պահանջում էին անցկացնել ազդարարչին ռեֆորմ, բարեփոխել աշխատավարձը, քաղաքացիական ազատությունների երաշխիք տալ և ստեղծել ազգային զեմոկրատական կառավարություն: Սպանների մի խումբ Հալեպում գրավեց իշխանությունը և պահանջեց անհապաղ միանալ Եգիպտոսի հետ¹⁶:

Այս բոլորը վկայում էին այն մասին, որ սիրիական խոշոր բուրժուազիան և կալվածատերերն ի վիճակի չէին վերացնել կամ կանգնեցնել երկրի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական զարգացման այն ընթացքը, որի հիմքը դրեցին 1958 թ. ազդարարչին ռեֆորմը և 1961 թ. հուլիսյան զեմոկրատները:

Սակայն բուրժուա-կալվածատերական շրջաններին հաջողվեց համաձայնության գալ բանակի հրամանատարության հետ, 1962 թ. ապրիլի 2-ին Սիրիայի նախկին պրեզիդենտ Մուսթաֆա Քուաթլիի նախաձեռնությամբ Հոմսում կայացավ Գամալուսի զինվորական գլխավոր հրամանատարության ներկայացուցիչների հանդիպումը Հալեպի և հարավի բանակային հրամանատարության ներկայացուցիչների հետ: Հանդիպման ժամանակ Հեզաշքման զեմավարները համաձայնություն եկան երկրում դրությունը կայունացնելու ուղղությամբ ձեռնարկվելիք համատեղ միջոցառումների և միջազգային, հասկապես միջաբարական ապարեզում կատարվելիք քալիների շուրջը: Որոշվեց ստեղծել սիրիական զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատարություն՝ բազմապես բանակի այն բարձրաստիճան սպաներից, որոնք չէին մասնակցել ռազմական Հեզաշքումներին: Ելնելով դրանից, պետական Հեզաշքումներին մասնակից մի քանի սպաների խորհուրդ արվեց հեռանալ Սիրիայից: Որոշվեց նաև, որ բանակի նոր գլխավոր հրամանատարությունը կազմի ժամանակավոր կառավարություն և Եգիպտոսի հետ միավորվելու հարցի շուրջն անցկացնի հանրաքվե¹⁷:

¹⁶ Նույն ազգում, 3.IV.1962, „Cahiers de l'Orient contemporain“, 1962, № 48, annec 19, p. 78.

¹⁷ «الشرق» Գամալուս, 3.IV.1962; M. Kerr, The arab cold war, p. 51.

1962 թ. ապրիլին գերագույն հրամանատարությունը բանակցություններ սկսեց շնորհագրկված պրեզիդենտ Նազիմ Կուլոբի հետ՝ երա սահմանադրական իրավունքները վերականգնելու վերաբերյալ: Ապրիլի 16-ին Ահմեդ Քեչիք ալ-Ազմեն կազմեց կառուցիոն կառավարություն, որի մեջ մյուս քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչների հետ միասին մասն Բասս կուսակցության երկու անդամներ: Միբիական բանակի հրամանատար գեներալ Զահրեզիներ ստանձնեց նաև պաշտպանության միևնույն պոստը:

Կառավարական զնկարացիայում խոսվում էր Միբիայում սհասարակական ազատությունների վերականգնման, ազգային կապիտալի խրախուսման, 1958 թ. ազրարային օրենքները շնչին փոփոխություններով վերականգնելու, ինչպես նաև մեռնարկությունների շահույթների բաշխմանն ու զնկավարմանը բանվորների մասնակցության, խոշոր ընկերությունների ազգայնացման մասին և այլն: Ալ-Ազմեի կառավարությունը հայտարարեց, որ ինքը հավատարիմ է արաբական միասնության սկզբունքներին²¹:

Սակայն գործնականում այս կառավարությունը նույնպես մտադիր չէր մինչև վերջ շնչյալ հայտարարել Սահմանադիր ժողովի ընդունած հակադեմոկրատական զնկրեաները: Նա աշխատավորական մասսաների հեշման տակ զիմեց միայն մասնակի զիջումներ: Այսպես, 1962 թ. ապրիլի 30-ին վերացվեցին ազրարային ռեֆորմի օրենքի մեջ 1962 թ. փետրվարի 28-ին ազ-Դավալի-րիի կառավարության մուցրած փոփոխությունները: Արագացվեցին կալվածատիրական հողերի բռնագրավման և բաժանման անմպերը, հատկապես երկրի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան շրջաններում: Բացի բռնագրավված հողերից, գյուղացիներին բաժանվեց մոտ 100 հազար Էա պետական հող²², Կրկին ազգայնացվեց տնամասիյա ընկերությունը: Սակայն դրա հետ միասին կառավարությունը մայիսի 24-ին օրենք ընդունեց սիբիական և արաբական բանկերի ազգազգայնացման մասին²³:

Փորձելով հանգստացնել աշխատավորական մասսաներին և երանց ուղադրությունը շնչել տեսեսական խնդիրներից, Ազմեի

²¹ „Cahiers de l'Orient contemporain“, 1962, № 48, année 19, p. 80.

²² В. П. Вихорова, Экономика современной Сирии, стр. 104.

²³ Լույս ածույմ, „Etudemens, sur la vie“, 1962, mai, année 9, № 100/36, p. 127—134.

կառավարութիւնը Հարց բարձրացրից երկրի զեմնկրաաացման անհրաժեշտութիւն, կուսակցական զործունեութիւն, մամուլի, ցույցերի ու միաինգների ազատութիւն և գրաքննութիւն վերացման մասին: 1962 թ. հանձնաժողով ստեղծվեց երկրի քաղաքական կյանքի հիմունքների մշակման և հասարակական ազատութիւններ տալու համար: Նաև նախատեսվում էր հանձնաժողով ստեղծել սահմանադրութիւն մշակման համար: Քաջի այդ, հանձնաժողով ստեղծվեց արարական երկրների ազազա միավորման ձևերի ու հիմունքների մշակման և այդ երկրների կառավարութիւնների հետ համապատասխան խորհրդակցութիւններ անցկացնելու համար²⁴:

Ազգարային սեփարմ կիրառելու ուղղութիւնմը Ազմէի կառավարութիւն գործողութիւնները թեև փոքր լափով էին ստեղծարում կալվածատերերի շահերը, այնուամենայնիվ, առաջացրին նրանց խիստ զգոճութիւնը: Նրանք կառավարութիւնից պահանջեցին առաջին հերթին բաժանել պետական հողերը և միայն զրանց անբավարար լինելու զեպում բուսադրավել մասնավոր հողերը²⁵:

Կառավարութիւն տշափավորութիւնից քացաՀալտորնն զգոճ էին նաև խոշոր բուրժուազիան, առևարական և զործարար շրջանները: Նրանք պահանջում էին ստեղծել ազմելի սուժեզ կառավարութիւն, ընդունակ վերականգնելու սահմանադրական կյանքը, բնացնելու վստահութիւն և հանգստութիւն և տերկիրը հասցնելու առաջադիմութիւն նոր քնագծերի: Միրիական բուրժուազիայի պահանջները հետագայում շարադրվեցին Միրիայի առևարական, արդյունաբերական և գյուղատնտեսական պալատների կոնգրեսի կողմից 1962 թ. նոյեմբերին կառավարութիւն համար մշակված հանձնարարականներում: Այնտեղ նշված էր, որ կառավարութիւնը պետք է հրաժարվի ազալնացման քաղաքականութիւնից, պաշտպանի և հարգի մասնավոր սեփականութիւնը, խրախուսի մասնավոր ձեռներեցութիւնը, վերացնի վալլուտային սահմանափակումները և խրախուսի արարական ու ստարերկրյա կապիտալ ներդրումները²⁶: Գրա հետ միասին քա-

²⁴ „L'Orient“, 14.V.1962; M. Kerr, The arab cold war, p. 51; „The Middle East. A survey... 1963“, p. 369.

²⁵ В. П. Вукторов, Экономика современной Сирии, стр. 105.

²⁶ Նույն տեղում, էջ 30:

գաղաքական գործիչների մի խումբ պայքար սկսեց արձակված Սահմանադիր ժողովը վերականգնելու համար, 1962 թ. Հունիսի 8-ին նախկին պրեմիեր մինիստր Քալեդ Ազրմի բնակարանում կայացավ Սահմանադիր ժողովի նախկին 40 անդամների և մի շարք քաղաքական գործիչների խորհրդակցություն, Այնտեղ որոշվեց հրավիրել Սիրիայի ազգային կոնգրես՝ ազգային բույր ուժերը համախմբելու և գործողություն խարտիա մշակելու համար, Այդ կոնգրեսի գումարման համար ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով²⁷։

Հունիսին մի խումբ ակաեազոր քաղաքական գործիչներ, որոնց թվում և Խալեդ ալ-Ազրմը, Ջալիլ աս-Սաիդը և ուրիշներ, խնդրագիր հղեցին պրեզիդենտ Նազիմ Կուզսիին, որտեղ հանգես էին գուլիս երկրի սահմանազրություն և ընտրական օրենքի մեջ փոփոխություններ մտցնելու գնմ և պահանջում էին Սիրիայում վերականգնել պառլամենտական կյանքը²⁸։

Սիրիայում իրենց գործունեությունն ակաիվացրին նաև ԱՄՆ-ի հետ միասնության վերականգնման կողմնակիցները, Հուլիսի 7-ին ԱՄՆ-ի հետ միավորման լուսուցիչ ճեքք անցավ Հալեպի տեղաստի գործարաններից մեկի աշխատողների գործազույր²⁹։

Քաղաքական իրազրությունը երկրում շարունակում էր մնալ անկայուն և տագնապալի, Մի կողմից պաշտոնապես ընթանում էին միասնությունը նախապատրաստող հանձնաժողովի խորհրդակցությունները, իսկ մյուս կողմից՝ կառավարությունը ձեռքարկում էր ԱՄՆ-ի հետ միասնության կողմնակից սպաներին, Մրան զուգահեռ Գամաախուսի մերձակայքում իրենց գաղտնի ժողովներն էին գումարում Սահմանադիր ժողովի նախկին անդամները, որոնք պահանջում էին հրավիրել Սահմանադիր ժողով 1962 թ. սեպտեմբերին երանք ստացան Կուզսիի բանավոր համաձայնությունը Սահմանադիր ժողով գումարելու և նոր կառավարություն կազմելու մասին³⁰։

1962 թ. սեպտեմբերի 13-ին Սահմանադիր ժողովի արտակարգ նստաշրջանը հավանություն ավեց 1950 թ. սահմանազրության մեջ մացրած փոփոխություններին, որից հետո իր լիազրությունները վայր դրեց և, համաձայն 1961 թ. ժամանակավոր

²⁷ Նույն տեղում, էջ 89։

²⁸ «Новейшая история арабских стран», стр. 80.

²⁹ «الشرق الأوسط», 26.VII.1962.

³⁰ „L'Orient“, 3, 5, 10.IX.1962.

սահմանադրության, վերածվեց պառլամենտի նրա նախագահ ընտրվեց անկախական Սաիդ Ղազին: Անկախականների մյուս ներկայացուցիչ Խալիդ Ազրմին հանձնարարվեց կազմել կառավարություն, որը և ստեղծվեց սեպտեմբերի 17-ին: Կառավարության կազմում կար 21 միևիսար, այդ թվում՝ Բաասի 3 անդամ, բուրժուա-կալվածատիրական կուսակցությունների 8 անդամ, իսկ մնացածները անկախականներ էին²¹:

Խալիդ Ազրմի կուսիցիոն կառավարությունը արձակեց պառլամենտը և պարտավորվեց մեկ տարվա ընթացքում նախապատրաստել ու անցնացնել պառլամենտի նոր ընտրություններ: Նա խոսաացավ վարել «շեյխի ներքին և արտաքին քաղաքականություն, որը համապատասխանի Սիրիայի բազմալիք» շահերին, «նրա աշխատավորական մասսաների շահերին», պահպանել ագրարային սեփուրի վերաբերյալ սրենքը, «պաշտպանել բուհուրների իրավունքը և, միևնույն ժամանակ, խրախուսել մասնավոր նախաձեռնությունը, «գիտնական շահագնեսություն» հիմունքներով տնտեսական պայմանագրեր ու համաձայնագրեր կնքել «տարերկրյա պետությունների հետ»²²:

Սակայն իրականում տնտեսության թնկազմաուում Ազրմի կառավարության քաղաքականության հիմքում զրվեցին առևտրական, արդյունաբերական և գյուղատնտեսական պալատների՝ Հալեպում կայացած կոնգրեսի ընդունած հանձնարարականները²³: Նրա կառավարության քաղաքականությունը, որը ուղղված էր «տարերկրյա կապիտալի հետ տնտեսական կապերի ընդլայնմանը, աշակցություն գտավ արևմտյան պետությունների կողմից: 1962 թ. գեկտեմբերին ԱՄՆ-ի կառավարությունը համաձայնվեց վարկ արամադրել Սիրիային՝ ալրազացների կառուցումը ֆինանսավորելու համար, 1963 թ. հունվարին Ֆրանսիան Սիրիային նրաշխարհից երկարաժամկետ խոշոր բանկային վարկ, իսկ 1963 թ. փետրվարին ԳՅՀ-ի կառավարությունը համաձայնագիր աստրագրեց վարկ արամադրել Սիրիային՝ Եփրատի վրա կառուցվող ամբարտակի առաջին հերթի շինարարությունը ֆինանսավորելու համար»²⁴:

21 «Новейшая история арабских стран», стр. 80.

22 В. П. Викторова, Экономика современной Сирии, стр. 50.

23 Նույն տեղում:

24 Նույն տեղում, էջ 51:

1963 թ. սկզբներին Նշանակալի շափով աճեցին Բաաս կուսակցության զինքերը և դերը նրկրի քաղաքական կյանքում: Ջիշիով այդ կուսակցության և յունիոնիստական²⁶ կողմակերպությաններն պահանջին, կառավարությունը 1962 թ. Նունիսին հարկադրված էր հայտարարել, որ Միրիան կողջունի ԱՄՆ-ի հետ ֆինանսարկի միասնության հաստատումը²⁷: Սակայն, իրականում, նա կոնկրետ ոչ մի քայլ չդիմեց այդ ուղղությամբ: Այդ պատճառով էլ Բաաս կուսակցության ղեկավարությունն ուժեղացրեց իր հարևանները կառավարության վրա: Կուսակցության ղեկավար Սալահ Քիթաբը Միրիայում հաստատված սեփմը որակեց հետադիմական: Կուսակցությունը կառավարությունը մեղադրում էր հատկապես այն բանի համար, որ նա չեղյալ հայտարարեց ազգայնացման վերաբերյալ 1961 թ. զեկրետները²⁸:

Ի պատասխան այդ մեղադրանքների, Ազրմի կառավարությունը որոշեց արգելել Միրիայում Բաաս կուսակցության գործունեությունը, փակել քաղ-Բաաս թերթը և Նրա խմբագիր Սալահ Քիթաբին բանտարկել մեկ ամիս ժամանակով: Գրան անմիջապես հեռեց յունիոնիստների ապագիր օրգանների արգելումը: Նրանք մեղադրվում էին թկեզծ յունիոնիստ ապագրելու մեջ, որը թյուրիմացության մեջ է գցում հասարակական կարծիքը²⁹:

1962 թ. զեկտեմբերին արվեց միջկուսակցական պայքարը կառավարության ներսում: Բաասի ներկայացուցիչները կազմեցին ասոցիալիստների բլոկ, որը հանդես էր գալիս կառավարության քաղաքականության քննադատությամբ: Նրանք մասնավորապես նկատի ունեին ծփրատի ամբարտակի կառուցումը ֆինանսավորելու համար արևմտագերմանական կառավարության հետ վարվող բանակցությունների ձգձգումը, սիրիական նավթը օտարերկրյա ընկերությունների մասնակցությամբ արդյունահանելու սիրիական կառավարության մտադրությունները և այլն: Գեկտեմբերին պրեզիդենտ Նազիմ Կուդաբի, պրեմիեր մինիստր Նալեզ Ազրմի, գեներալ Զահրեզզինի և Մոսթիսիստական բլոկի ներկայացուցիչ Ազրամ Հաուրանի մասնակցությամբ կայա-

²⁶ ԱՄՆ-ի հետ միավորման կողմակիցներ:

²⁷ K. S. Abu Jaber, The arab Ba'ith, p. 75.

²⁸ «البعث» 6.X.1962; K. S. Abu Jaber, The arab Ba'ith, p. 66.

²⁹ K. S. Abu Jaber, The Arab Ba'ith, p. 66.

ցավ հասույճ խորհրդակցություն՝ կառավարության մեջ նրանց բռնած զիրքը քննարկելու համար: Այդ խորհրդակցության հանձնարարականների համաձայն կառավարությունը զեկ-տեմբերի 8-ին որոշում ընդունեց պահանջել ԳՏԸ-ից՝ կոնկրետ պատասխան տալ նփրատի ամբարտակի շինարարության ֆինանսավորմանը մասնակցելու մասին, մինչև 1963 թ. մարտը օրինադրի նախապատրաստել քաղաքական կուսակցությունների վերակառուցման վերաբերյալ, իսկ 1963 թ. ամռանը անցկացնել պառլամենտական ընտրություններ³⁰:

1962 թ. զեկտեմբերի 23-ին կառավարական հրամանագրով վերացվեց արտակարգ դրության մասին օրենքը, որ մտցվել էր 51 ամիս առաջ: Դրա փոխարեն ընդունվեց նոր օրենք, ըստ որի, արտակարգ դրություն մտցնելու համար անհրաժեշտ էր կառավարության անդամների 2/3-ի համաձայնությունը և պառլամենտի հավանությունը³¹:

1963 թ. հունվարի կեսերին սիրիական բանակի զորամասեցը Դամասկոսում, Կաթանայում և Կունեյարայում զննապետներ Արզուլ Քարիմ Նահլավյի, Մուհիբ Հիլալի, Ֆաիզ Ռիֆատի և Ֆախուրի Օմարի հրամանատարությամբ խալեզ Ալքաժի կառավարությունը տապալելու անհաջող փորձ կատարեցին³²: Հեղաշրջման կազմակերպիչները պահանջում էին Ջահրեզզիեի հրամարականը: Բացի այդ, նրանք պահանջում էին արգելել Ակրամ Հաուրանիի գործունեությունը Սիրիայում, թույլ չտալ, որ Սիրիայի կոմկուսի գլխավոր քարտուղար Խալեզ Բեկզաշը վերադառնա Սիրիա, բանակից ազատել բոլոր ձախ բարձրաստիճան սպանեցին, լրիվ վերակառուցել սիրիական բանակը և վերանայել կառավարության քաղաքականությունն արաբական հարցում³³:

Հարևան Իրաքում 1963 թ. փետրվարին իշխանության անցումը Բաաս կուսակցության ձեռքը էլ ազելի ստեղծացրեց սիրիական բաասականների զիրքերը: Նրանք բացահայտորեն ողջունում էին Իրաքում տեղի ունեցած հեղաշրջումը և այնտեղ հաստատված ռեժիմը³⁴: 1963 թ. փետրվարի 17-ին իրաքյան կառա-

³⁰ „L'Orient“, 8.XII.1962.

³¹ «Honeyshaya istoriya arabskix stran», str. 80.

³² „L'Orient“, 15.I.1963.

³³ „Chronology of Arab Politics“, Beirut, 1963, vol. I, № 1, p. 49.

³⁴ «الوثائق العربية ١٩٦٣», بيروت ١٩٦٤ ص ٢٧.

վարութեան հրահրով Միշել Աֆլախի ղեկավարութեամբ Բաղդադ ժամանեց սիրիական Բաաս կուսակցութեան պատվիրակութիւնը՝ քննարկելու Իրաքի հետ Սիրիայի միավորման նախագիծը։ Այդպիսի ինքնուրուշութիւնը կառավարութեան նկատմամբ սպառնացիւ մեղ գտնվող կուսակցութեան հոգմից, զկայում էր նրա գիրքերի զգայի ուժեղացման մասին։

Փեայտե հալիզ Ազըմի կառավարութիւնը հանդես էր գալիս ընդդէմ Բաաս կուսակցութեան, սակայն զերշինիս ճշումն այնքան ուժեղ էր, որ սրտացին զործերի միեխառը ստիպման էր կառավարութեան անուանից հրապարակել մի հայտարարութիւն, որտեղ կոչ էր արժում ֆեդերացիա հիմնել Սիրիայի և Իրաքի միջև⁶⁴։ Սակայն դա չվերացրից քաղաքական պայքարը մի կողմից պրեմիեր մինիստր հալիզ Ազըմի, իսկ մյուս կողմից՝ քաասականների և լուսինիստական մյուս կողմակերպութիւնների միջև Ամրոզ փետրվար ամսին շարունակվեց կառավարական հեղաժամը, որը ծագեց ՎՍՍՍՍՍՍՍՍՍ կայսրները կազմակերպութեան և Բաաս կուսակցութեան անդամ մինիստրների հրամարակների հետեանքով։

Այդ հղանմամբ հնարավոր չեղավ լուծել սովորական միջոցներով 1963 թ. մարտի 8-ին Սիրիայում կատարվեց նոր պետական հեղաշրջում։ Պրեզիդենտ Նազիմ Կուզսին, զենեւրալ Հահրեզդիէր, կառավարութեան մինիստրները, ինչպես նաև Ակրամ Հասրանին ձերբակալվեցին։ Պրեմիեր մինիստր հալիզ Ազըմը իր ընտանիքով ասպատանեց թուրքական զենայնատանը⁶⁵։ Սկզբում հեղաշրջման կազմակերպիչներն էին սիրիա-իւրալիական գիւնարագարի գծի սիրիական զորքերի հրամանատար, զենեւրալ մայր Հիյազ Հարիրին, զինվորական հետախուզութեան պետ Ռաշիդ Քուսեյնին և Մուհամեդ ա-Սուֆին, որը պատասխանատու պաշտոն էր զբաղում սիրիական քանակի զլիավոր շտաբում։ Սակայն Քուսեյնին և ա-Սուֆին զերշին պահին հետացան զաւարտութիւնից, պատճառարանելով, թէ հեղաշրջման մասին լուրերը հայտնի են զարձել կառավարութեանը։ Հարիրին որտեղ զործել ինքնուրուշ, իր ծրագրերի մասին նախօրոք տեղյակ պահելով Բաասի ղեկավարութեանը և ապահովելով քաասական սպաների աշակցութիւնը⁶⁶։ Այդ պատճառով էլ Բաասը թեև անմիջական

⁶⁴ «الوثائق العربية» ص 31

⁶⁵ «Пресса», 9.II.1963.

⁶⁶ M. Kerr, The arab cold war, p. 38; «Chronology of Arab Politics», 1963, v. 1, № 1, p. 55.

մասնակցութիւն շունեցա՛յ Հեղաշրջման կազմակերպման գործում, սակայն դարձա՛յ միակ ոչ ռազմական խմբավորումը, որին կարող էր դիմել Հարիրին՝ կառավարութիւն կազմելու առաջարկութեամբ: Միրիական բուրժուազիայի քաղաքական խճճավորումներն այդ պահին իրենց վերջնազանապէս Հեղինակազրկել էին մասսաների այցում:

Մարտի 9-ին Քաաս կուսակցութեան ղեկավար Սալահ Քիթաբի գլխավորութեամբ կազմվեց նոր կառավարութիւն: Նրա մեջ մտած 20 մինիստրներից 10-ը Քաաս կուսակցութեան անդամներ էին: Մնացած 10-ը ներկայացնում էին բանկախականներին և յունիտեթական կազմակերպութիւնների ղեկավարներին, Կառավարութեան մեջ մտան նիճաղ ալ-Կասիմը՝ «Միացյալ արաբական հակառիցք», Սամի Սուֆանը՝ «Սոցիալիստական միասնութեան շարժումից», Խանի ալ-Հինդիին և Զիճաղ Դախին՝ «Արաբական ազգային շարժումից» և ուրիշներ⁶⁷:

Հարկ է նշել, որ բաասականների իշխանութեան գլուխ անցնելը Միրիաում շուեկիցվեց այնպիսի սանձարձակ բռնութիւններով, ինչպես Իրաքում: Բայց այստեղ ևս կատարվեցին բազմաթիվ ձեռքարկութիւններ, արգելվեցին աշխատավորների միտինգներն ու ցույցերը, հետապնդվում էին մյուս կուսակցութիւնները:

Նոր կառավարութեան հայտարարութեան մեջ նշվում էր, որ նա հանդես է գալիս «հանուն արաբների միասնութեան և արաբական սոցիալիստական հասարակութեան կառուցելու», և որ նա իր «հիմնական խնդիրը համարում է ԱՄՆ-ի և Իրաքի հետ Միրիայի միութեան հիմնումը»⁶⁸:

Մարտի 24-ին սրենսդիր և գործադիր իշխանութեանը հանձնելովեց «հեղափոխական հրամանաարութեան ազգային խորհրդին» (ՀՀԱԿ): Նրա նախագահ և սիրիական բանակի հրամանատար նշանակվեց գններալ լեյտենանտ Լուեյ ալ-Աթաթին:

Քաաս կուսակցութեանը թեև անցա՛յ իշխանութեան գլուխ, սակայն այդ շրջանում ժողովրդական մասսաների մեջ շունեք լայն հենարան: Այդ պատճառով էլ նրա առջև կանգնած կարևոր խնդիրներից էր իր քաղաքական դիրքերի ամրապնդումը, որին և

⁶⁷ M. Kerr, The Arab cold war, p. 60; «Chronology of Arab politics», 1963, v. I, № 1, p. 56.

⁶⁸ «الوثائق العربية» ص ٥٥

ետ փորձեց Հասնել, Հայտարարելով, որ պատրաստ է բանակցություններ սկսել ԱՄՆ-ի և Իրաքի ղեկավարների հետ՝ արտապահ ֆեդերալիզ պետություն ստեղծման հարցի շուրջը:

Մարտի 10-ին բանակցություններ սկսվեցին իրաքյան պատվիրակության հետ, որին ղեկավարում էր Իրաքի պրեմիեր մինիստրի տեղակալ և արտաքին գործերի մինիստր Ալի Սալահ Սաադին: Մարտի 11-ին հրապարակվեց սերիա-իրաքյան համատեղ հայտարարություն, որանց ասված էր, որ երկու կողմերն էլ ամիսանուսթյան նպատակներին հարցում ունեն միանման տեսակետներ: Երանք անհրաժեշտ գտան ընդլայնել համագործակցությունը ԱՄՆ-ի, Սիրիական Արաբական Հանրապետության (ՍԱՀ) և Իրաքի միջև նրկու կողմերն ընդգծեցին շարժումների նպատակների նույնությունը: ԱՄՆ-ում, Իրաքում, ՍԱՀ-ում, Ծմենի Արաբական Հանրապետությունում, Ալժիրում և նրանց քաղաքականությունը միավորելու անհրաժեշտությունը ինչպես ազգային, այնպես էլ միջազգային ասպարեզում՝ «ժողովարարական միասնության նպատակների իրագործման և դրանցան շեղումների ու ընդհանրության լծիանալու քաղաքականություն սկզբունքների ապահովման»⁴⁹:

Մերիայում իրենց գործունեությունն աշխուժացրին յունիոնիստական կազմակերպությունները: Մակայն շուտով ի հայտ եկան որոշակի տարածայնություններ քառասականների և յունիոնիստական կազմակերպությունների՝ «Արաբական միացյալ ճակատին», «Սոցիալիստական միասնության շարժման» և «Արաբական ազգային շարժման» միջև: Թունիոնիստները Մերիայի կառավարությունից պահանջում էին անհապաղ միավորվել ԱՄՆ-ի հետ: Իսկ քառասականները զրո համար առաջ էին քաշում մի շարք նախնական պայմաններ: Եզիպտոսի հետ միավորվելու դուրս ձևերի գեմ հանդես էր գալիս Ակրամ Հասուբեհի խումբը: Այս խմբավորումների միջև մշտական բանակցություններ էին ընթանում, որպեսզի մինչև սիրիական պատվիրակության կահիրե մեկնելը կարգավորեն իրենց միջև եղած տարաձայնությունները: Ի վերջո, երանք որոշեցին առժամանակ զազարեցնել վեճերը⁵⁰:

1963 թ. մարտի կեսերին ԱՄՆ-ի կառավարության հետ բանակցությունների համար կահիրե մեկնեց սիրիական պատվիրակությունը՝ Սալահ Բիթարի ղլխավորությամբ: Հետագայում երան-

⁴⁹ «Пресса», 12.III.1963.

⁵⁰ M. K e r i, The Arab cold war, p. 107.

միացավ իրաքյան պատվիրակությունը: Բանակցությունները, որոնք ընթացան երեք փուլով, տեղի են մարտի 14-ից մինչև ապրիլի 17-ը: Սակայն բանակցությունների արդին առաջին փուլում միացյալ պետության ղեկավարության և քաղաքական կուսակցությունների զորեականության, ինչպես նաև այլ հարցերի շուրջ լուրջ տարաձայնություններ ծագեցին պրեզիդենտ Նասերի և սիրիական պատվիրակության միջև⁵¹:

Կահիրեում շարունակվող բանակցությունների պահին սիրիայում կրկին սրվեցին տարաձայնությունները Բաաս կուսակցության և յունիոնիստական խմբերի միջև, սպասնալով ձախողել կահիրեի բանակցությունները: Յունիոնիստները պահանջում էին սիրիական պատվիրակության մեջ մտցնել յունիոնիստական բուլթը խմբերի ներկայացուցիչներին: Բաասը ստիպված էր զիջել Այդ պահանառով էլ ապրիլի 6-ին, երբ սկսվեց բանակցությունների երրորդ փուլը, սիրիական պատվիրակության կողմը զգալի չափով փոխվել էր: Բաասի ներկայացուցիչներն այնտեղ այլևս մեկնաշեղծ զիրք չունեին, իսկ պրեմիեր մինիստր Սալահ Քեթարի փոխարեն պատվիրակության ղեկավար զարմավ ՀՀԱԽ-ի նախագահ, պեներալ լեյտենանտ Լուիյալ-Աթաֆին⁵²:

Վերջապես՝ 1963 թ. ապրիլի 17-ին, ԱՄՂ-ի, Սիրիայի և Իրաքի միջև ստորագրվեց համառոտ հայտարարություն՝ բանակցությունների արդյունքների մասին: Այնտեղ ասված էր, որ երեք պետությունների պատվիրակությունները որոշեցին համապատասխան հանրաքվե անցկացնելուց հետո ստեղծել նոր ֆեդերատիվ պետություն՝ Արաբական Միացյալ Հանրապետություն: Նոր պետությունը քաղկացած էր լինելու երեք շրջաններից. եզիպտական, սիրիական և իրաքյան: Նրա մայրաքաղաքը լինելու էր Կահիրեն: Նոր պետության կենտրոնական իշխանության իրավասություն մեջ մտնելու էին արտաքին քաղաքականությունը, պաշտպանությունը, ազգային անվտանգությունը, ֆեդերալ հարկերը, ներքին և արտաքին փոխադրությունները, ֆեդերացիայի քյուշեի մշակումը, մաքսային հարցերը, ֆեդերացիայի տնտեսական քաղաքականություն և տնտեսական զարգացման ծրագրերի մշակումը, երեք շրջանների տնտեսական զարգացման պլաններին

⁵¹ «الوثائق العربية» ص ٥٦, M. Kerr, The Arab cold war, p. 64.

⁵² «الوثائق العربية» ص ٢١٥

կոորդինացիան, երեք շրջանների միջև ապրանքափոխանակու-
թյան և բոլոր զննարումների կոորդինացիան, տեղեկատվության
գործի ղեկավարումը, մշակույթի և կրթության բնագավառում աշ-
խատանքների կոորդինացումը:

Նոր պետության բարձրագույն օրենսդիր մարմին Համադրվեց
ազգային ժողովը՝ կազմված երկու պալատներից, գեպուտատնե-
րի պալատից, որն ընտրվելու էր ուղղակի զաղտնի քվեարկու-
թյամբ՝ յուրաքանչյուր շրջանի բնակչության թվին համապատաս-
խան և ֆեդերալ խորհրդից, որը բաղկացած էր լինելու յուրա-
քանչյուր շրջանի հավասար թվով ներկայացուցիչներից: Ֆեդերալ
կառավարությունը պատասխանատու էր լինելու ազգային ժողովի
առջև:

Ֆեդերատիվ պետության ղեկավար Հանդիսանալու էր ազգա-
յին ժողովի կազմից 4 ասորի ժամանակով ընտրված պրեզիդենտը:
Նա լինելու էր նաև ղեկաված ուժերի գլխավոր հրամանատար և
պաշտպանության ազգային խորհրդի նախագահ: Պրեզիդենտը
պետք է իրավունք ունենար արձակել օրենքներ, առաջարկել և
մերժել զրանք, նշանակել պրեմիեր մինիստր և մինիստրներ,
գործերի հրամանատարներ, ֆեդերալ բարձրագույն զատարանի
անդամներ, ֆեդերալ պետության բարձրաստիճան պաշտոնյա-
ներ: Նախատեսվում էր ընտրել երեք վիցե պրեզիդենտ՝ յուրա-
քանչյուր շրջանից մեկական:

Բացի այդ, ԱՄՆ-ի երեք շրջաններից յուրաքանչյուրն ունե-
նալու էր իր օրենսդիր խորհուրդը, որը օրենքներ էր ընդունելու
ավյալ շրջանի համար, ինչպես նաև իր կառավարությունը, որը
պատասխանատու էր լինելու ավյալ շրջանի օրենսդիր խորհրդի
առջև:

Երեք երկրների պատվիրակությունները համաձայնվեցին, որ
անցման շրջանում իշխանության օրենսդիր և գործադիր մարմինը
լինելու է պրեզիդենտական խորհուրդը, որի նախագահ լինելու
էր պրեզիդենտը: Պրեզիդենտական խորհրդում երեք շրջաններն
էլ ներկայացվելու էին հավասար թվով անդամներով: Որոշում-
ներն ընդունվելու էին մայնների պարզ մեծամասնությամբ, բայց
պրեզիդենտն ունենալու էր վետոյի իրավունքը:

Նոր ֆեդերատիվ պետության սահմանադրությունը պիտի
մշակվեր և ժողովրդական հանրաքվեի հովանությունն արժանա-
նար առաջիկա 5 ամիսների ընթացքում: Այն իր ուժը պահպանե-
լու էր ամբողջ անցման շրջանի համար, սակայն ոչ ավելի, քան

20 ամիս նրա ընդունման օրից: Սահմանադրության տեքստի մշակման համար ստեղծվեց հատուկ կոմիտե: Սահմանադրությանը հավանություն տալուց հետո պետք է ստեղծվեր միասնական զինվորական հրամանատարություն, արտաքին քաղաքականության խնդիրներով զբաղվող կոմիտե, արարական փոխհարաբերությունների և արարական ընդհանուր շուկայի կոմիտե և մի շարք այլ կոմիտեներ, որոնք պետք է նախապատրաստեն ֆեդերալ ինստիտուտների ստեղծումը: Նաև համահայնություն ձևեր բերվեց, որ յուրաքանչյուր շրջանում գործող օրենսդրությունը մնալու է ուժի մեջ, մինչև որ այն փոխարինվի համապատասխան սահմանադրական մարմնի կողմից²³:

Այդպիսիք էին նշխարաստի, Միրիայի և Իրաքի ծրագրվող միավորման սկզբունքները:

Միրիայի կոմիտեի Կենտկոմն այդ կապակցությամբ հրապարակված հայտարարության մեջ կառավարությանը նախազգուշացնում էր՝ ֆեդերացիա ստեղծելու գործում չզիմել հապնեպություն, որը, նրա կարծիքով, բնածագույն վտանգ էր ներկայացնում ոչ միայն Միրիայի, այլև արարական ազատագրության ընդհանուր գործի համար: Եկառաջին թագի իսկական ամուր միասնություն, պահանջում է նախ և առաջ հասառուել զեմոկրատական ազատություններ, ստեղծել կառավարման այնպիսի նախ, որը հանդիսանա ազատ պաշտամենական ընտրությունների արդյունք, որպեսզի ժողովրդի ներկայացուցիչները կարողանան ազատորեն արտահայտել իրենց կարծիքը ֆեդերատիվ միության հիմունքների և ներ մասին: Այսպիսին է առողջ հիմքերի վրա խարսխված արարական միության ազատագրական զեմոկրատական ուղին, որը կապահովի նրա ամրությունը», — ասված էր Միրիայի կոմիտեի Կենտրոնական կոմիտեի հայտարարության մեջ²⁴:

Ի կատարումն այդ բանի 17-ի որոշումների, Միրիայում կազմվեց հատուկ հանենաժողով, ֆեդերացիա ստեղծելու կապակցությամբ սահմանադրական և իրավական փոփոխություններ մտցնելու հարցը քննարկելու համար: Կահիրեի մեկնեց մի նոր պատվիրակություն՝ դպրոցական ծրագրերի, կոմունիկացիաների

²³ «الوثائق العربية» من ٤٨٢—٤٩٧

²⁴ «[Проблемы мира и социализма], 1967, № 7, стр. 49.

և ֆեզդերացիայի քաղաքացիության ստատուսի միտրինակություն մտցնելու համար 1963 թ. մայիսի 1-ից Միրիայում և Իրաքում բարձրացվեց ֆեզդերացիայի զրոշը⁵⁵:

Բիթարի կառավարությունը մի շարք քայլեր կատարեց զոյություն ունեցող ռեժիմին յունիոնիստական և սոցիալիստական տեսք տալու համար 2ևրրակալվեցին մի քանի քաղաքական գործիչներ և սպաներ, որոնք մեղադրվում էին 1961 թ. նոյեմբերից Միրիայի անշատուսը կազմակերպելու մեջ, նրանցից ոմանք զրկվեցին քաղաքացիական իրավունքներից⁵⁶, Մայիսի սկզբներին կրկին ազգայնացվեցին սիրիական բանկերը⁵⁷:

Սակայն շատ շանցած հարարերությունները երեք պետություններին, հատկապես Միրիայի և ԱՄՆ-ի միջև կրկին սրվեցին: Միրիական կառավարությունը սկսեց յունիոնիստական երեք կազմակերպությունների ակտիվիստներին հետապնդումը, նրանց ներկայացուցիչները հանվեցին ՀՀԱԿ-ի կազմից⁵⁸:

Մայիսի 3-ին եգիպտական կառավարությունը որոշեց որոշ ժամանակով հետաձգել մայիսի 12-ին նշանակված բանակցությունները՝ միացյալ զինվորական հրամանատարություն ստեղծելու վերաբերյալ: Այդ որոշումը պատճառաբանվում էր նրանով, որ զինվորական միավորումը չի կարող արդյունավետ լինել, եթե քաղաքական միավորումը սպառնալիցի տակ է: Քաղաքական միավորման տակ հասկացվում էր երեք պետություններում քաղաքական ճակատներին ստեղծումը, այսինքն՝ հանուն միասնության հանդես եկող բոլոր քաղաքական ուժերի միավորումը: Քանի որ այդպիսի հակառ ԱՄՆ-ում հանձին Արաբական Սոցիալիստական Միության արգեն զոյություն ունի, ուստի մնում էր նման ճակատներ ստեղծել Միրիայում և Իրաքում: Սակայն յունիոնիստական կազմակերպություններին և Բաաս կուսակցության միջև տարաձայնություններն այնքան խորն էին, որ ազգային ճակատ ստեղծելու վերաբերյալ բանակցություններն արդյունք չափեցին⁵⁹:

⁵⁵ „Chronology of Arab politics“, 1963, v. 1, № 2, p. 159.

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 139—140:

⁵⁷ „Arab political documents“, 1963, p. 253—254.

⁵⁸ Г. И. Мухомин & Смыслов армян в Сирии («Полное армян», 1963, № 34, стр. 14).

⁵⁹ K. S. Abu Jaber, The Arab Be'ith, p. 71.

1963 թ. ապրիլի վերջերին սիրիական բանակից Հնուացվեցին 47 յունիոնիստ սպաներ, որոնք անմիջապես փոխարինվեցին բասաական սպաներով⁶⁰։ Մալխի 2-ին դրան հաջորդեց կառավարական ճգնաժամ, որովհետև Բիթարի կառավարության 6 յունիոնիստ միևնույնիստ ի նշան բազմի հրաժարական ավելցին, նշանք պահանջում էին Բասս կուսակցության հետ համապարհերկայացուցիչներ ունենալ կառավարության կազմում և ՀՀԱԿ-ում։ Չնայած Բիթարը խզորեց նրանց հետ վերցնել իրենց հրաժարականները և համազորակցել գոյություն ունեցող զմավարությունները հազիմահարիու համար⁶¹, յունիոնիստների հակահառաժարական էլույթները չէին զազարում։ Մալխի 8-ին մեծ հուզում տեղի ունեցավ Հալեպում⁶²։ Այդ ելույթ սրը կառավարությունն արգելեց յունիոնիստական կազմակերպությունների պատկանող շաւվիհաս և սՄասուֆ ալ-Ջամահիրա թերթերի հրատարակումը, որոնք, իբր, միասնության գործին վնասում էին⁶³։ Մալխի վերջերին հուզումներ տեղի ունեցան Գամաակոսի միբնակա Քարուն վայրում, որտեղ յունիոնիստները կենտրոնացնելով զբաժանակալին և հետևակալին զորամիավորումներ, կառավարությունից պահանջեցին անհապաղ կենսազործել միասնության վերաբերյալ ծրագրերը և վերականգնել բանակից վարսված սպաներին։ Յունիոնիստների դրան հաջորդած ցույցերը Բիթարի կառավարությանը ստիպեցին 1963 թ. մալխի 10-ին հրաժարական տալ⁶⁴։

Նոր կառուցիտն կառավարության կազմումը հանձնարարվեց սՄացիալիստական միասնության շարժման նախկին ղեկավար, սակալն հետազայում ատրաւայնությունների պատճառով նրանից հեռացած Սամի ալ-Ջունգիթին⁶⁵։ Կառավարական ճգնաժամի ալդպիտի նշք կարելի էր դիտել որպես բասաականների մի նոր փորձ՝ մերձենալու յունիոնիստների հետ և հաշտվողական դիրք գրավելու միավորման հարցում։ Սակալն զա միայն արտաքնապես էր այդպես, իրականում երկրում իսկական իշխանությունը սկսեց

⁶⁰ „The Middle East. A survey and directory, of...“ 1963, p. 370; K. S. A bu Jaber, The Arab Ba'th, p. 71.

⁶¹ Ibid., p. 71; M. Kerr, The arab cold war, p. 107.

⁶² „Chronology of the Arab politics“, 1963, v. I, № 2, p. 140.

⁶³ ٱلجعثا, 9.V.1963.

⁶⁴ „Chronology of the Arab politics, 1963“, v. I, № 2, p. 140; K. S. A bu Jaber, The Arab Ba'th, p. 72.

⁶⁵ „Chronology of Arab politics“, 1963, v. I, № 2, p. 142.

աստիճանաբար անցնել բանակի ձեռքը, որտեղ յունիոնիստներին հնաարցնելուց հետո գերակշռող դիրք էին զբաղում բաասականները:

Կառայցիոն կառավարություն ստեղծելու ուղղությամբ Սաֆի ալ-Քունդիի փորձերը վերջացան անհաջող և երեք օր անց՝ 1963 թ. մայիսի 13-ին, կառավարության կազմումը կրկին հանձնարարվեց Սալահ Բիթարին: Նոր կառավարության կազմում չկար ոչ մի յունիոնիստ և նրա թուրք անգամները փաստորեն Նշանակվեցին «Հեղափոխական հրամանատարության ազգային խորհրդին կողմից»⁶⁶:

Կառավարության հայտարարության մեջ ասված էր, որ նա անկեղծորեն ցանկանում է երկրի թուրք քաղաքական ուժերի համադրածակցությունը, որպեսզի հնարավոր գտնես միավորման վերաբերյալ համաձայնագրի իրագործումը և որ Ֆեզեկրացիայի ստեղծումը մնում է նոր կառավարության գլխավոր խնդիրը⁶⁷:

Սակայն Բիթարի կառավարության մեջ յունիոնիստների բացակայությունը առաջ բերեց Միրիայի և ԱՄՆ-ի հարաբերությունների հետագա սրում: 1963 թ. մայիսի 17-ին սալ-Ահմադ Թերթում ազգազրկեց նրա խմբագիր և ԱՄՆ-ի հայտնի հասարակական գործիչ Հասանեյն Հեյկալի հոգվածը, որտեղ նա գրում էր, որ ԱՄՆ-ի և սիրիական Բաասի ղեկավարների հարաբերությունները այն աստիճան են լարվել, որ անհնար է գտնելու որևէ համադրածակցություն կամ սխաղաղ զույակցություն⁶⁸:

Ապրիլի 17-ի զինվարացիան 1963 թ. հուլիսին ձախողվեց այն բանից հետո, երբ սիրիական կառավարությունը բացահայտեց պետական դավադրություն և ձերբակալեց Իրաքի և ԱՄՆ-ի հետ միավորման կողմնակիցներին: 1963 թ. հուլիսի 18-ին պրեզիդենտ Նասերի հետ սիրիա-եգիպտական հարաբերությունների հարցերը ընկարկելու համար Ալեքսանդրիա մեկնեց սիրիական պատվիրակությունը, զենեքալ լեյտենանտ Լույն ալ-Աթասիի գլխավորությամբ: Այդ նույն օրը Գամաֆոսի բանակի արձակված սպաների մի խումբ կապիտան Մուհամեդ Նաբահանիի գլխավորությամբ Գամաֆոսի կայազորի մի մասի և կապի զվարթյն ունկնդիրների աջակցությամբ, փորձեց գրավել բանակի

⁶⁶ „Chronology of Arab politics“, 1963, v. I, № 2, p. 141.

⁶⁷ «البعث», 20.V.1963; „Arab political documents“, 1963, p. 260—263.

⁶⁸ «الأمم», 17.V.1963.

զլխավոր շտաբի շենքը և ռադիոկայանը: Մակայն փողոցային մարտերից հետո պետական հեղաշրջման այդ փորձը տապալվեց⁶⁹: Դավադրության մասնակիցները ձերբակալվեցին և նրանցից շատերը մահվան դատապարտվեցին: Բիթարի կառավարությունը հեղաշրջման փորձին մեղսակից համարեց յունիոնիստներին և նրանցից 58 հոգու ձերբակալեց: Նրանց թվում կային մարզիկ, որոնք մասնակցել էին Կահիրեի բանակցություններին⁷⁰:

1963 թ. հուլիսի 22-ին պրեզիդենտ Նասերը հայտարարեց, որ սիրիական կառավարության գործողություններն անհնար են դարձնում միավորվելը Միրիայի և Իրաքի հետ⁷¹:

Սրեց երկրների միավորման պլանների ձախողումից հետո Բասս կուսակցությունը 1963 թ. սոստոսի վերջերին բանակցություններ սկսեց Իրաքի կառավարության հետ՝ երկու երկրների միավորման և միասնական պետություն ստեղծելու հարցի շուրջը: Կարճիքների փոխանակման համար Իրաք մեկնեց սիրիական մի պատվիրակություն: Մի այլ պատվիրակություն Իրաք ժամանեց Եստեհսական համագործակցության զեբարերյուլ համաձայնագիր կնքելու շուրջը բանակցություններ վարելու համար⁷²:

Իրաքի կառավարությունը, նախքան Միրիայի հետ միավորման հարցի քննարկումը, փորձեց միջնորդի դեր կատարել Միրիայի և ԱՄՆ-ի միջև: Օգոստոսի 21-ին Կահիրեի մեկնեց իրաքյան պատվիրակությունը՝ Իրաքի պրեզիդենտ Աբեֆի զլխավորությամբ: Նրա նպատակն էր փորձել համաձայնության զալ հանրաքվե անցկացնելու շուրջը, եթե ոչ նշված ժամկետին, ապա զոնն ազելի ուշ՝ եզրպատ-սիրիական հարաբերությունները կարգավորվելուց հետո: Մակայն Աբեֆի առաքելությունը հաջողությամբ չպսակվեց: ԱՄՆ-ի ղեկավարները նրան հասկացրին, որ Բասս կուսակցության հետ Միրիայում և Իրաքում համագործակցելն այդ կուսակցության ներքին քաղաքականության պատճառով անհնարին էր⁷³:

Իրանից հետո Աբեֆը ժամանեց Դամասկոս, որտեղ սիրիական կառավարության հետ նրա վարած բանակցություններն ա-

⁶⁹ «*الجمهورية*», 19.VII.1963.

⁷⁰ Նույն տեղում, 21, 22, 25.VII.1963.

⁷¹ Նույն տեղում, 23.VII.1963.

⁷² Նույն տեղում, 14.VII.1963.

⁷³ K. S. Abu Jaber, The arab Ba'th, p. 76.

վարտվեցին պայմանավորվածությամբ այն մասին, որ անհրաժեշտ է Սիրիայի և Իրաքի միջև հաստատել լրիվ տնտեսական միասնություն և այն պետք է իրականացվեր աստիճանաբար: Այդ նպատակին հասնելու համար նախատեսվում էր ստեղծել տնտեսական միասնական և տնտեսական պլանավորման խորհուրդներ⁷⁴, 1963 թ. հոկտեմբերի 8-ին ստորագրվեց զինվորական համաձայնագիր և ստեղծվեց պաշտպանության գերագույն խորհուրդ: Իրաքի պաշտպանության մինիստրը դարձավ երկու երկրների միացյալ բանակների գլխավոր հրամանատար: Այդ հրամանատարության շտաբը լինելու էր Գամասկոսում⁷⁵:

Սեպտեմբերի 17-ին՝ ապրիլի 17-ի համաձայնագրով նշանակված Հանրաքվեի օրը, Բաասի համարարարական ղեկավարությունը հավաքվելով Բաղդադում, հրապարակեց մի հայտարարություն, որով Սիրիային և Իրաքին կոչ էր անում միավորվելու նախատեսվում էր միասնական պետության պրեզիդենտ ընտրել Արեֆին, իսկ պրեմիեր մինիստր Սալահ Բիթարին⁷⁶:

1963 թ. սեպտեմբերի վերջին Սիրիայում և Իրաքում տեղի ունեցան Բաաս կուսակցության մարզային կոնֆերանսներ, որտեղ ընտրվեց նոր մարզային ղեկավարություն յուրաքանչյուր երկրի համար և ընդունվեցին հանձնարարականներ՝ կուսակցության առաջին 6-րդ կոնֆերանսի համար: Այդ հանձնարարականներից կարևորներն էին՝ Իրաքի և Սիրիայի միջև միության հաստատումը, երկու երկրների կուսակցական կազմակերպությունների միավորումը, ինչպես նաև կուսակցության գաղափարական հիմունքներում համապատասխան ճշտումներ մտցնելու անհրաժեշտությունը⁷⁷: Չնայած Իրաքի հետ մերձեցմանը, Սիրիայում չէին զազարում յունիոնիստների էլույթները, որոնք վճռակտորին պահանջում էին վերականգնել բանակից արձակված սպաներին և անհասպաղ կիրառել ԱՄՆ-ի հետ միավորվելու վերաբերյալ որոշումները:

Բանակում ուժեղացավ պայքարը մի կողմից պաշտպանու-

⁷⁴ «البعث», 3.IX.1963.

⁷⁵ Vgl. «الوثائق العربية»: The Middle East and North Africa 1964—1965*, p. 542.

⁷⁶ «البعث», 18.IX.1963.

⁷⁷ Նայն տեղում, 28.IX.1963.

Քյան մինիստր և գլխավոր շտաբի պետ գններու Ջիյազ Հարիրիի, իսկ մյուս կողմից՝ քասսական սպաների միչև, որոնց գլուխ էր կանգնել պրեմիեր մինիստրի անդակալ և Ներքին գործերի մինիստր Ամին Հաֆեզը։ Հունիսի վերջերին Ամին Հաֆեզը, օգտվելով Ջիյազ Հարիրիի քացականությունից, հրաման արձակեց քանակից արձակելու Ջիյազ Հարիրիի կողմնակից 30 սպաների։ Նորոնց պաշտոններում նշանակվեցին քասսական սպաներ։ Վերագանալով Սիրիա, գններու Հարիրին հարկադրված հաշտվեց կատարված փաստի հետ, շնորհիվ զրկվել էր այն ուժերից, որոնց վրա կարող էր հենվել քասսականների դեմ մղվող պայքարում։

Հեղափոխական հրամանատարության ազգային խորհրդի նախագահ Լուի ալ-Աթաֆին, որի հետ միասին Հարիրին կատարել էր մարտի 8-ի հեղաշրջումը, գերագույնց չգնալով քասսականների հետ, 1963 թ. հուլիսի 9-ին ՀՀԱԿ-ը Հարիրիին հանեց պաշտպանության մինիստրի ու գլխավոր շտաբի պետի պաշտոններից և նրա փոխարեն նշանակեց Ամին Հաֆեզին։ Հուլիսի 27-ին Ամին Հաֆեզը նշանակվեց նաև ՀՀԱԿ-ի նախագահ և սիրիական քանակի գլխավոր հրամանատար։ Ըստ որում, նա պահպանեց նաև պրեմիեր մինիստրի անդակալի, ներքին գործերի մինիստրի և Սիրիայի զինվորական նահանգապետի պաշտոնները։ Այսպիսով, երկրում փաստական ամբողջ իշխանությունն անցավ գններու Ամին Հաֆեզի ձեռքը։

Սակայն շուտով շատ սուր տարածայնություններ երևան եկան ՀՀԱԿ-ի ներսում, որտեղ ուժեղ պայքար ծավալվեց Ամին Հաֆեզի և նրա անդակալ գններու Մուհամեդ Ումրանի միջև⁷⁶։ Այս բոլորն արտացոլում էին Սիրիայում և Իրաքում կառավարող Բաաթի ներսում լուրջարող դադափարական և քաղաքական պայքարը, որն ընթանում էր Միչև Աֆլակի և Սալահ Բիթարի կողմից գլխավորվող կուսակցության համաարարական աչ հետադիմական ղեկավարության և ազգային կազմակերպությունների ազնի լափավոր ղեկավարների միչև։ Ըստ որում, ազգային կազմակերպություններում նախ խմբերի գերքերը զգալի լսփով ուժեղանում էին։

Ներկուսակցական պայքարի և մշտական հակասությունների հիմքը կուսակցության ներսում միմյանց արամագծորեն հակա-

⁷⁶ Г. Мирский, Развитие событий в арабском мире («Новое время», 1965, № 6, стр. 5).

ոսկ սոցիալական խազերի և խմբերի առկայությունն էր, որոնց շահերը չէին կարող շրախվել: Կուսակցությունն անդամներ էին քաղաքային մանր բուրժուազիայի պահպանողական շրջանները և նրա ավելի հեղափոխական խազերը, ազգայնական մտավորականները և բանվորները, գյուղական հարուստները և ազքատ գյուղացիները, բարձրաստիճան և շարքային պաշտոնյաներն ու սպաները⁷⁸:

Կուսակցության ներսում տեղի ունեցող պայքարի բնորոշ արտահայտությունն էին 1963 թ. հեկտեմբերին կայացած համարարական Զ-րդ կուսակցական կոնֆերանսի բնգունած որոշումները: Նրանցում մի կողմից արդարացվում էին Բասսի աչ շրջանների հետադիմական և հակակոմունիստական գործողությունները հատկապես Իրաքում, իսկ մյուս կողմից՝ ակնհայտ էին կուսակցության ձախ շրջանների փորձերը՝ իսկապես կանգնելու զարգացման ոչ կուպիտալիստական ուլու վրա: Դա ակնառու երևաց հեղափոխության մեջ բուրժուազիայի դերի բնորոշման մեջ, որանց բնոգծված էր նրա օգտրտունիղմը և արաբական երկրներում նեոգաղութատիրությունը աչակից լինելու հանգամանքը: Կոնֆերանսը հեղափոխության շարժիչ ուժեր համարեց բանվորներին, գյուղացիներին և հեղափոխական մտավորականությունը⁸⁰:

Կուսակցության մեջ ձախ ուժերի դիրքերի ուժեղացումն արտացոլվեց նաև սոցիալիստական երկրների հետ հարաբերությունների վերաբերյալ որոշման մեջ: Բանաձևում եղվեց, որ չնայած Սիրիայի և Իրաքի կառավարությունների հաչակած բլոկներին չմիանալու քաղաքականությանը, ամեն կերպ պետք է ամրապլքել բարեկամական հարաբերությունները սոցիալիստական երկրների ժողովուրդների հետ: Կոնֆերանսի ավարտից հետո բասական մամուլում հրապարակվեցին բազմաթիվ հոդվածներ, որտեղ շեշտվում էր, որ ի սարբերություն կապիտալիստական սիստեմի հետ ունեցած հակասությունների, Բասս կուսակցության և սոցիալիստական երկրների միջև եղած հակասություններն անտազոնիստական չեն: Մատնանշվում էր, որ դրանք միայն զազա-

⁷⁸ Ю. Островитенов, Прошлое и настоящее национального социализма партии Баас («Мировая экономика и международные отношения», 1966, № 1, стр. 43).

⁸⁰ Նույն տեղում, К. S. Abu Jaber, The Arab Ba'ith, p. 80.

փարսկան և քաղաքական բնույթի են և վերաբերում են սոցիալիզմին անցման ձևերին, մինչդեռ կապիտալիստական սխառածի հետ հակասություններն անառգոնիստական բնույթ են կրում⁸¹։

Գեռ ազնվին, կոնֆերանսի զաղափարական հանձնաժողովը Հայաստանից, որ Բաաս կուսակցությանը պարբեր էլ խորթ չի եղել մարքսիզմը և շատ զեպքերում եւ զանվել է մարքսիստական գաղափարախոսության ազդեցության տակ և որ բարքսիզմը հանդիսանում է սոցիալիստական զաղափարախոսության ազդուրներին մեկը, որին պետք է օգտվի Բաասը⁸²։

Սակայն, եթե կուսակցության ձախ ուժերը փնտրում էին Հակահակապիտալիստական զարգացման, ինչպես նաև բոլոր առաջադիմական ուժերի միավորման և Ազգային ճակատի ստեղծման ուղիներ, եթե զեպքերի զարգացման բնական ընթացքը կուսակցության ատանվող անդամներին ստիպում էր անկեղծորեն ուղղել իրենց նախկին սխալները, ապա կուսակցության աչ զեկավարությունն իրականում մտադիր չէր հավատարիմ մնալ սոցիալիստական զեկավարացիաներին։

Կուսակցության Ծ-րդ Համարաբանական կոնֆերանսը որոշում ընդունեց Իրաքի և Միրիայի ֆեդերատիվ միությունն ստեղծելու մասին։ Այդ միության անտեսական քաղաքականությունը պետք է խորսխվեր սոցիալիստական սկզբունքների վրա։ Մասնանշվեց, որ արաբական երկրների յուրաքանչյուր միավորում անպայմանորեն պետք է նախատեսի նաև ԱՄՆ-ի միացումը՝ որպես չիիրազ անդամ⁸³։

Բաասի նորընտիր Համարաբանական զեկավարության մեջ մտան ձախ բաասականների շատ ներկայացուցիչներ։ Թեև կուսակցության զիխավոր քարաուղար մնաց Միշել Աֆլակը, սակայն Համարաբանական զեկավարության կազմում լինորվեցին Բաասի այնպիսի աչ ակնաուվոր գործիչներ, ինչպես Սալահ Բիթարը և Քալիբ Շարիբին⁸⁴։

Բաասի ձախ թևի նշման ներքո երկրում պահպանվեցին աշխատավորների նախկին նգանումները և անցկացվեցին նոր

⁸¹ Եսյե անգում։

⁸² Եսյե անգում։

⁸³ «البعث», 28.X.1963; «Arab political documents», 1963, p. 438—444.

⁸⁴ «البعث», 28.X.1963; K. S. Jaber, The Arab Ba'ith, p. 81.

միջոցառումներ վախճնալով կորցնել մասսաների վրա ունեցած ազդեցությունը, Բաասի աչ ղեկավարությունը Հարկադրված էր դիմել զինուժների 1963 թ. հունիսի 23-ի ղեկրեաով որոշ փոփոխություններ մտցվեցին ազրարային ուժերի վերաբերյալ օրենքի մեջ: Ձգալի շահով կրճատվեց Հողատիրության առավելագույն շահը: Կալվածատերերին թողնվող Հողերի շահը սահմանվեց 15—55 հա ուղղվող Հողեր և 80—300 հա շոտոզվող Հողեր⁸⁵: Գրաշնորհիվ ազրարային ուժերը Միրիայում գարնավ ամենամարտական ամբողջ Արարական Արևելքում:

1963 թ. հոկտեմբերին փոփոխության ենթարկվեց Եկզրարային Հարաբերությունների կազմակերպման մասին օրենքը: Նոր օրենքով բարձրացվեց բերքից վարձակալի հասանելիք բաժինը, ընդունվեցին մի շարք միջոցառումներ՝ նրա իրավունքները կալվածատիրոջ կամայականություններից պաշտպանելու ուղղությամբ և այլն: Սակայն երկրում գյուղացիական ղեկավարական կազմակերպությունների բացակայության հետևանքով, որոնք կարող էին վերահսկողություն սահմանել նշված օրենքների կատարման վրա, վերջիններիս կենսագործումը Հանդիպում էր կալվածատերերի ուժից զիջագրությունը: Բասական իշխանությունների թողալույն հետևանքով կալվածատերերն ահաբեկում էին գյուղացիներին և գրավում նրանց տրված Հողերը: Այդ պատճառով էլ գյուղացիության վիճակը վատանում էր, իսկ ազրարային ուժերի կիրառումը, Համեմատած ԱՄՆ-ի կազմում եղած առաջին տարիների հետ, դանդաղում:

Կառավարությունը ազգային կապիտալի արտասահման արտահոսքի կապակցությամբ փորձեց իր ձեռքը վերցնել երկրի վարկա-ֆինանսական սխտեմի վերահսկողությունը: 1963 թ. մայիսին ազգանացվեցին երկրի բոլոր մասնավոր բանկերն ու ապահովագրական ընկերությունները: Միաժամանակ վերահսկողություն մտցվեց վալյուտային գործառնությունների վրա և փակվեց ազգա վալյուտային շուկան⁸⁶:

Ի պատասխան դրա, օրիական ազգային բուրժուազյան զիտավորյալ խիստ սահմանափակեց իր գործունեությունը, փակեց

⁸⁵ В. П. Викторов, Экономика современной Сирии, стр. 106.

⁸⁶ А. В. Вавилов, Характер социально-экономических преобразований в Сирии («Проблемы экономики и истории стран Ближнего и Среднего Востока», М., 1966, стр. 51).

շատ մեծնարկություններ և բանվորներին էլ արձակեց: Գամա-կոսի առևտրական պալատը տնտեսության միևիուրի կողմ հուշազրում Բիթարի կառավարությունից պահանջում էր վերացնել վերահսկողությունը արտասահմանի հետ կապված ֆինանսական գործառնությունների վրա, խրախուսել մասնավոր մեծնեկրծցությունը և կատարել այլ գիշումներ: Կառավարությունը շտապեց թուլացնել վալյուտային վերահսկողությունը և բանկերին թույլատրեց արտասահմանյան վալյուտան վաճառել ազատ կուրսով⁶⁷:

Բիթարի կառավարության անհետևողականությունը հանգեցրեց աշխատավորական ժողովների գրուսիան վառարացմանը: Բանվորների աշխատավարձը կրճատվեց Համարյա 15% -ով: Երեսու անկեց գործազրկությունը: Ազնիքի քան 100 հազար սիրիացիներ աշխատանք փնտրելու համար թողնեցին երկիրը:

Երկրի ներսում յունենալով ամուր հեկարան և վախենալով գրեվորական հեղաշրջումից, Քասսը 1962 թ. հուլիսի 1-ին հայտարարեց սեփական զինված ուժերի՝ ազգային զվարդիայի ռուսեզոման մասին՝ բազմացած 25 հազար մարդուց⁶⁸, Այգ ուժերի հրամանատար նշանակվեց զնդապետ Համագ Երիզը: Կուսակցության 6-րդ համարարարական կոնֆերանսի որոշումների համաձայն նախապատրաստական աշխատանքներ սկսվեցին Սիրիայի և Իրաքի ֆեդերատիվ միության ստեղծման ուղղությամբ: Կողմերը համաձայնեցրին տնտեսական միավորման սկզբունքները և նախապատրաստվեցին ընդհանուր քաղաքացիություն մտցնելուն ու երկու երկրների միջև տեժնագրային սխտեմը վերացնելուն: Մակայն Իրաքի Քասս կուսակցության ղեկավարության պատակառույթը վերջ դրեց երկու երկրների քաղաքական միավորման պլաններին:

Սալահ Բիթարը, որը զեն էր այդ միության անհապաղ իրականացմանը և որը հոկտեմբեր ամսին տապալվեց Քասս կուսակցության սիրիական շրջանային ղեկավարության ընտրությունների ժամանակ, 1963 թ. հոյեմբերի 12-ին հրաժարական տվեց: Նոր կառավարությունը, որ մեծ մասամբ բազմացած էր ձախբասականներից, կազմեց Ամին Հաֆեզը: Մակայն կառավարու-

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 52:

⁶⁸ Քասս կուսակցության ուղղումների թիվը այդ ժամանակ հասնում էր 10 հազարի:

թյան մեջ մտան ետև աչ քառասնականների մի քանի ներկայացուցիչներ, մասնավորապես, պրեմիեր մինիստրի տեղակալի պաշտոնը զբաղեց Մուհամեդ Ումրանը: Ամին Լաֆեզը և նրա կողմնակիցներն ավելի չափավոր հայացքների տեր էին և պաշտպանություն էին գտնում Քաասի ձախ թեր կողմից: Մուհամեդ Ումրանի և նրա կողմնակիցների, ինչպես նաև նրանց պաշտպանող ազգային զվարդիայի հրամանատար Օրեյդի վրա էր հենվում Քաասի աչ զեկավարությունը՝ Միշել Աֆլակի զախավորությունը:

Եստով Մուհամեդ Ումրանի և Ամին Լաֆեզի միջև բացահայտ պայքար սկսվեց: Վերջինս վարում էր տարրեր քաղաքական ուժերի հաշտեցման քաղաքականություն: Նա բանախց ազատ արձակեց նախկին պրեզիդենտ Նազիմ Կուզարին և նախկին պրեմիեր մինիստր Խալեդ Ալլամին և ուրիշների: Գեկտեմբերի սկզբներին Ամին Լաֆեզը զեկրեա հրապարակեց թուր քաղաքատարկյալներին ներում շնորհելու մասին: Մուհամեդ Ումրանը հանդես էր գալիս Ամին Լաֆեզի այդ քաղաքականության դեմ, որ շուրջը հավաքելով ԱՄՆ-ի հետ միավորման կողմնակիցներին, Մուհամեդ Ումրանը պահանջում էր պայքարել ձախ քառասնականների, Ակրամ Լաուրանիի և նրա կողմնակիցների դեմ⁸⁹:

1984 թ. սկզբներին Ամին Լաֆեզը ՀՀԱԽ-ում ընկավ մեկուսացման մեջ: ՀՀԱԽ-ի տեղամերի մեծ մասը պաշտպանում էր Մուհամեդ Ումրանին: Գրան զուգրեթաց երկրի ներսում հուզումներ սկսվեցին: 1984 թ. գեաորվարի 22-ին՝ Եզիպտոսի հետ Սիրիայի միավորվելու օրը, ելույթներ տեղի ունեցան Համայում, որոնք ձեռվեցին կառավարության կողմից: Մասսայական ձերբակալություններ տեղի ունեցան Հոմսում, Կաթակիայում, Լալնպում, Գեյթ էլ-Չորում և այլուր⁹⁰:

Պայքարը Քաասի ներսում կրկին սրվեց: 1984 թ. հունվարի սկզբին Սալահ Բիթարն Իրաքում քառասնական ուժերի անկման մեջ մեղադրեց իրաքյան Քաասի զեկավար Սաադին⁹¹ և առաջարկեց զառապարտել նրա խմբին: Այդ պատճառով Քաասի մարզային զեկավարությունը 1984 թ. հունվարի 24-ի նիստում, առա-

⁸⁹ Г. Мирская, Развитие событий в арабском мире (Кто воле время), 1985, № 6, стр. 5).

⁹⁰ «الوثائق العربية» ص 80

⁹¹ Քառասնականների ուժերը Իրաքում ընկավ 1982 թ. նոյեմբերին:

շարկեց Բիթարին Վտարել կուսակցութեան շարքերից²², Բասսի Համաարարական աշ զեկավարութիւնը Հարկադրված էր անցնել գործի, որովհետեւ Բիթարի Հեռացումը լուրջ Հարված կհասցնէր նրա շահերին: Միշել Աֆլահը, սպառազոտելով իր Հեղինակութիւնը, Հրավիրեց մարզային կոնֆերանս, որին մասնակցեց նրա կողմնակիցների մեծամասնութիւնը: Այս քննարկումները ընտրվեց նոր մարզային զեկավարութիւն²³, Գրան ի պատասխան Սաադին Դամասկոսում Հրավիրեց Բասսի արտակարգ Համաարարական կոնֆերանս, սակայն նրա մասնակիցների մեծ մասը Միշել Ալֆահի կողմնակիցներն էին: Սաադին թեկ չվտարվեց կուսակցութիւնից, բայց և չնարվեց նրա նոր Համաարարական զեկավարութեան կազմում:

Միջոցառում ստեղծված ծանր կացութիւնից դուրս գալու ելքը, ինչպես նշում էր Միջոցային կոմիտեւը, ազգային դեմոկրատական վարչակարգի Հաստատումն էր: Կոմիտեւը պահանջում էր երկրում ստեղծել լայն Ազգային ճակատ, որի վրա և կարող էր Հենգիլ ազգային դեմոկրատական վարչակարգը²⁴:

Բասսականների Համար ստեղծվեց ծանր դրութիւն: Նրանք գնալով մեկուսանում էին: Հուլիս անհրաժեշտ էր դառնում կուսակցութեան արատեղիայի և տակտիկայի վերանայումը և դիրքերի պահպանումը: Այդ պրոցեսի Հիմքը դրված էր կուսակցութեան Յ-րդ Համաարարական կոնֆերանսում: Տվյալ պահին կուսակցութեան տակտիկայի գլխավոր խնդիրը գասակարգային Հենարանի ընտրման Հարցն էր: Իրարում յասական պեժմի տակալումից Հետո Միջոցային Բասսը որդեգրել էր բուրժուազիայի և աշխատավորների միջև խուսանակելու տակտիկան: Կուսակցութեան զեկավարութիւնը ճաշկանջով պրոպագանդում էր իր սոցիալիստական կայատակներն ու մտադրութիւնները, ինչպես նաև Հակաիմպերիալիստական դիրքը և խիստ կերպով Հանդես գալիս ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիզմի դեմ: Մարտի Ե-ի Հեղաշրջման առաջին տարեգրգռի օրը կուսակցութեան զեկավարութիւնը Հրապարակեց Հատուկ Հայտարարութիւն, որտեղ ընդունում էր իր թույլ տված սխալները և խոստանում անել ամեն ինչ իր շարքերը մարքելու Համար և պայքարել իմպերիալիզմի և ուսայտ-

²² K. S. Abu Jaber, The Arab Ba'ith, p. 57; „The Middle East and North Africa 1965—1966“, p. 567.

²³ «الوثائق العربية»; K. S. Abu Jaber, The Arab Ba'ith, p. 82.

²⁴ «Проблема мира и социализма», 1963, № 12, стр. 62—64.

կանության դեմ, նա միաժամանակ խոստանում էր արարական միասնության համար պայքարը միավորել Հանուն ազատության և սոցիալիզմի մզմոզ պայքարի հետ⁹⁵։ 1964 թ. ապրիլի 26-ին մացվեց նոր ժամանակավոր սահմանադրություն։ Այնտեղ արձանագրված էր, որ Միջին Եվրոպական դեմոկրատական սոցիալիստական հանրապետություն է, որը հավատում է արաբների միասնությանը և պայքարում դրա իրականացման համար։ Սահմանադրությունը սոցիալիստական հասարակարգի հիմք հռչակեց արտադրամիջոցների հասարակական սեփականությունը, որը կարող է լինել ինչպես պետական, այնպես էլ կոլեկտիվ։ Անձնական սեփականության առավելագույն շահը սահմանվում էր ըստ օրենքի։ Բարձրագույն օրենսդիր իշխանությունը տրվեց ԵԱՀՊՊ-ի հեղափոխական խորհրդին։ Նրան հանձնվեց նաև գործադիր մարմինների գործունեության վրա վերահսկողության իրավունքը։ ԵԱՀՊՊ-ի հեղափոխական խորհուրդն ընտրում էր պրեզիդենտին, վիցե պրեզիդենտին և պրեզիդենտական խորհրդի անդամներին։ Գործադիր իշխանությունն իրականացվում էր պրեզիդենտական խորհրդի և Մինիստրների խորհրդի կողմից⁹⁶։

1964 թ. ապրիլի 21-ին Հաֆեզի կառավարությունն ազգայնացրեց երկու արդյունաբերական ձեռնարկություն Գամախոսում և մեկ ֆաբրիկա՝ Լաթաքիայում։ Ազգայնացվեցին նաև 15 այլ խոշոր ձեռնարկություններ։ Ազգայնացված ձեռնարկություններում մտցվեց ինքնակառավարման սեփմ և դրանց նախկին տերերը զրկվեցին իրենց բոլոր իրավունքներից։ Այդ ձեռնարկությունները պետք է զննվարժին վաճառական խորհուրդները, որոնց մեջ մշտնում էին մեկական ներկայացուցիչներ կառավարությունից, Բաաս կուսակցությունից, արհմիությունից և 4 ներկայացուցիչ բանվորներից ու ծառայողներից։ Ազգայնացված ձեռնարկությունների շահույթը բաժանվելու էր հետևյալ կերպ. 30%-ը՝ պետությունը, 30%-ը՝ արտադրության ընդլայնմանը, 25%-ը՝ բանվորներին ու ծառայողներին, 5%-ը հատկացվելու էր սոցիալական կարիքների, իսկ 10%-ը՝ ձեռնարկության բանվորների համար բնակարաններ կառուցելու նպատակով⁹⁷։

⁹⁵ Ю. Островитянов, Прошлое и будущее национального социализма партии Басс, стр. 47.

⁹⁶ «الوثائق العربية» ص 179

⁹⁷ В. П. Викторов, Экономика современной Сирии, стр. 58.

Կառավարության այս միջոցառումները բանկերի և ապահովագրական ընկերությունների ազգայնացումից հետո առաջին քայլերն էին երկրի տնտեսության վրա պետական վերահսկողություն սահմանելու ուղղությամբ:

Ի պատասխան կառավարության այս գործառնությունների, 1964 թ. ապրիլին սկսվեց առևտրականների գործազույլը. նրանք պահանջում էին լեզլալ հայտարարել բանկերի, ապահովագրական ընկերությունների և ձեռնարկությունների ազգայնացումը⁹⁸:

1964 թ. կեսերին ընտրվեց պրեզիդենտական խորհուրդ. որի կազմի մեջ մասն Ամին Հաֆեզը որպես նախագահ, Սալահ Բիթարը և Մուհամեդ Ումրանը որպես տեղակալներ և Բասս կուսակցության երկու ներկայացուցիչներ՝ ղոկտոր Նուրեդդին Աթասին և Մանսուր ալ-Աթրաշը որպես անդամներ⁹⁹, Սալահ Բիթարը կազմեց նոր կառավարություն, որը բաղկացած էր հիմնականում բասսականներից: Կառավարությունը հայտարարեց, որ ընթանալու է արարական սոցիալիզմի ուղիով. պայքարելու է շահագործման դեմ, ամբապնդելու է ազգային տնտեսության ինքնուրույնությունը, խրախուսելու է հասարակական սեկտորի զարգացումը, տնտեսությունը վարելու է պլանավորման հիմունքներով, հեռանդականորեն կիրառելու է ազդարային ուղիները և այլն¹⁰⁰: Զիշելով գեոմերաական ուժերի պահանջին, կառավարությունը ներում շնորհեց քաղաքական բանասարկյալներին, թույլատրեց արհմիությունների քաղաքական գործունեությունը և նրանց համազգային ֆեդերացիայի ստեղծումը: Ընդունվեց արհմիությունների նոր, ավելի առաջադիմական կանոնադրություն¹⁰¹:

Սակայն կուսակցության ձախ ուժերին և աշխատավորական մասսաներին ղիշումներ անելով հանդերձ, Բասսի ղեկավարությունը միաժամանակ ձգտում էր սերտ համագործակցության խաչոր բուրժուազիայի հետ, գտնելով, որ տնտեսության զարգացման գլխավոր միջոցը մասնավոր՝ ինչպես ազգային, այնպես էլ օտարերկրյա կապիտալի ներգրավումն է: Ժողովրդին ուղղված իր գիմումներում Բասսի ղեկավարությունը բոլոր գասակարգերի և

⁹⁸ „The Middle East and North Africa... 1965—1966“, p. 557.

⁹⁹ Նույն տեղում:

¹⁰⁰ «الوثائق العربية» ص ٢٢٩—٢٤٤

¹⁰¹ «Нормы рабочего кодекса страны», стр. 84.

խաղերի զարգացման և ազգային միասնության կոչ էր անում, ընդգծում առևտրական և արդյունաբերական բուրժուազիայի բանահասու նշանակությունը և ժառանգությունները ազգային անտեսության զարգացման բնագավառում, բազմիցս մատնանշելով նաև մասնավոր սեկտորի անձեռնմխելիության մասին¹⁰⁹։

Կառավարության անտեսական քաղաքականությունն ապահովում էր Միրիայում վայելատային ազատ գործանությունները։ Կառավարությունն արտադրության ընդլայնման նպատակով բուրժուազիային մեծ քանակությամբ վարկեր և փոխառություններ էր արամադրում։ Միրիայի անտեսական զարգացմանը մեծ մասշտաբով սկսեց մասնակցել օտարերկրյա կապիտալը, եփրատի վրա ամբարտակ կառուցելու համար բանակցություններ էին վարվում ԳՖՆ-ի, ՄԳՄ-ի ֆորերկայի համար՝ Ճապոնիայի, իսկ ավստրալիացիներին զործարանի շինարարության համար՝ Անգլիայի հետ։ Ճապոնական ընկերությունները երկաթի և ֆոսֆորի հանքերի հետազոտման աշխատանքներ էին կատարում¹¹⁰։

Սակայն սիրիական բուրժուազիան այ բուսականների կոր քաղաքականությանն անվստահությամբ էր վերաբերվում։ Չունենալով իր ներկայացուցիչները կառավարության մեջ և պետական իշխանության մյուս բարեբազիր մարմիններում, նա վախենում էր ազգայնացման կոր ալիքից, իսկ Բասաի զիչումները գնահատում էր որպես կառավարության անող թուլության և անկայունության նշան։ Այդ պատճառով էլ շունենալով զինված ելույթների կազմակերպման իրական հնարավորություններ (բանակը լրիվ վերահսկում էին բաասականները), սիրիական բուրժուազիան իր հակակառավարական գործունեությունը ծավալեց երկրի անտեսական կյանքը կազմալուծելու ուղղությամբ։ Օգտագործելով իր դիրքը անտեսական կյանքում, նա հույս ուներ ստիպել բաասական կառավարությանը՝ զիմելու զգալի քաղաքական զիչումների, այդ թվում՝ համաձայնվել բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին մտցնելու կառավարության կազմի մեջ։

Բուրժուազիան հրաժարվում էր երկրի ներսում կապիտալ ներդրումներից։ 1964 թ. սկզբներին մի շարք մեռնաբանություններ,

109. Ю. Островитяков, Прошлое и настоящее национального социализма партии Баас, стр. 47.

110. Նույն տեղում։

պատճառաբանելով դժգոհություններն ու միջոցների բացակայությունը, սկսեցին փակել իրենց ձեռնարկությունները կամ էլ կրճատել արտադրությունը: Արդյունաբերողներն արտադրության ընդլայնման նպատակով պետությունից ստացած փոխառությունները զանազան պատրվակներով չէին վերագործնում պետական բանկերին և այն սցզաագործում էին որպես շրջանառու կապիտալ: Ըստ սրում, կրանք շահույթներն առարում էին արտասահման: Միայն 1963—1964 թթ. արտասահման էր առաքվել 800 մլն սիրիական լիրա¹⁰⁴, 1964 թ. վերջին կրճատվեց բամբակյա կտրեզներ, ցեմենտի, շաքարի, պահածոների և այլ ապրանքների արտադրությունը: Եխտ ընկավ հիմնական արդյունաբերական ձեռնարկությունների բաժնեատմաների կուրսը¹⁰⁵, Երկրում սահղծվեց ծանր դրություն: Ընդամյա պլանը չէր կատարվում, վտանգի տակ էր տեսնական քոչոր պլանների կատարումը: Ծառերիկրյա կապիտալի խիստ պակաս էր զգացվում: Միջազգային վալյուտային ֆոնդի ավյալներով օտարերկրյա մաքուր ակտիվները 1963 թ. զեկտեմբերից մինչև և 1964 թ. հունվարը եղկրում 131 մլն սիրիական լիրայից կրճատվել էին 97 մլն լիրայի: Միայն 1964 թ. առաջին երկու ամիսներին շրջանառության մեջ գտնվող դրամի քանակը կրճատվել էր 6 մլն լիրայով: 1964 թ. քյուշիյում գոյություն ուներ քացահայտ զեֆիցիտ: Երկիրը գտնվում էր տեսնական սեանկացման եզրին: Այդ քոչորի պատճառը քաղաքական գործոններն էին: Բիթարի կառավարությունը կորցրել էր գործարար շրջանների վստահությունը և ընայած 1963 թ. լավ բերքին ու գոհացուցիչ առևտրին, սիրիական շուկան քաղաքական անկայուն դրության հետևանքով անդամալուծվել էր¹⁰⁶:

Աճող գործազրկությունը և տեսնության նզնածամային վիճակը ուժեղացրին աշխատավորական մասսաների դժգոհությունը Բասս կուսակցության քաղաքականությունից: Այ բատսականների իշխանության զլուխ գտնվելու ամբողջ ժամանակամիջոցում աշխատավորների նյութական վիճակը որևէ լավով չբարելավվեց և նրանց հնարավորություն չտրվեց մասնակցելու երկրի քաղաքական և սոցիալական կյանքին: Միրիական բուրժուազիան հույս

¹⁰⁴ «البيروت» 27.1.1965.

¹⁰⁵ В. П. Викторова, Экономика современной Сирии, стр. 53—54.

¹⁰⁶ Ю. Остроукино, Прошлое и настоящее национального социализма партии Бас, стр. 48.

ուներ ոգտվել ժողովրդական մասսաների ահող զժգոհությունից և հենվել նրանց օգնության վրա՝ բուսական ուսման գծով մղվող պայքարում: Մակայն նրա հույսերը լարգարացան:

Ժողովրդական մասսաների զժգոհությունը նպաստեց այն բանին, որ կուսակցության ներքում ձախ ուժերը սկսեցին գիտակցել սոցիալ-անտեսական հետագա վերափոխումներ կատարելու անհրաժեշտությունը: Նրանք կառավարությունից պահանջեցին անմիջապես անտեսակել կոնկրետ անտեսական ու սոցիալական միջոցառումներ, զոտի պետական ապարատը և այլն: Մղվեցին հարաբերությունները Բասսի աչ ղեկավարների և բունակի միջև, որի առաջադեմ սպաները պաշտպանություն գտնելով Բասսի ձախ թևի կողմից, վճռականորեն պահանջում էին շատ միջոցներ ձեռք առնել հրկրի անտեսական գրությունը բարելավելու ուղղությամբ և ուժեղացնել պայքարը հետադիմության դեմ, որը հենվում էր արևմտյան հրկրների օգնության և աշակցության վրա: Երկրում դասակարգային պայքարի խիստ սրման պայմաններում Բասս կուսակցությունը կանգնեց մասնավոր կապիտալի գիրքերի վրա հարձակում գործելու անհրաժեշտություն առջև, ուշադրություն շղարձելով խոշոր բուրժուազիայի և Բասսի աչ շրջանների գիմադրության վրա: Ուժեղացող ներկուսակցական պայքարը հանգեցրեց Բասսի ձախ թևի գիրքերի ամբապնդմանը: Միշել Աֆլակը հարկադրված եղավ հրաժարվել կուսակցության ղեկավարի պոստից և նրա փոխարեն Բասս կուսակցության համարարական ղեկավարության գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Մուսեֆ Թազազին: Կուսակցության սիրիական մարզային ղեկավարության գլխավոր քարտուղար դարձավ գններալ Ամին Հաֆեզը: Սիրիական մարզային ղեկավարությունում սկսեց վճռական դեր խաղալ կուսակցության ձախ թևը¹⁰⁷:

1964 թ. հոկտեմբերի 4-ին Ամին Հաֆեզը կազմեց Սիրիայի նոր կառավարություն: Դա Ամին Հաֆեզի կողմնակիցների հողաթանակն էր, որն ամբապնդվեց Մուհամեդ Ումրանի հեռացումով: Նա մեղադրվեց զավադրական գործունեության մեջ և նշանակվեց Սիրիայի դեսպան Մադրիդում: Դրան հետևեց Ումրանի կողմնակից մի շարք բարձրաստիճան սպաների արձակումը բանակից¹⁰⁸:

¹⁰⁷ «الوثائق العربية» من ٦٤٣—٦٤١

¹⁰⁸ «Новой время», 1964, № 42, стр. 28.

Ամեն Հաֆեզի կառավարությունը սիրիական թաափ ձախ
թնի ամենաակտիվ աշակցությունը ձեռնամուխ եղավ սոցիալ-
տնտեսական մի շարք վերափոխումների, որոնց նպատակն էր
ամրապնդել պետական սեկտորը, նշել բուրժուազիայի ու կալ-
վածատերերի հետադիմական մասի դիմադրությունը, Այդ միջո-
ցառումներից ամենանշանակալին 1964 թ. դեկտեմբերի 22-ի
դեկրետն էր՝ երկրի բոլոր օգտակար հանածոների պաշարների
ազգայնացման և ստարերկրյա ընկերությունների ու մասնավոր
անձանց կողմից նրանց շահագործումն արգելելու մասին Այս
դեկրետը քաղաքական մեծ արձագանք գտավ Արաբական Արևել-
քում, որովհետև արաբական երկրների պատմության մեջ առաջին
անգամ պետությունն իր ձեռքն էր վերցնում սեփական բնական
հարստությունների մշակումն ու շահագործումը: Դեկրետը լուրջ
հարված էր միջազգային նավթային ընկերություններին, մասնա-
վորապես արևմտագերմանական «Կոնկորդին», որն աշխատում էր
ձեռք բերել սիրիական նավթի արդյունահանման կոնցեսիան¹⁰⁹:

1965 թ. հունվարին հրապարակվեցին դեկրետներ՝ 115 ար-
դյունաբերական ձեռնարկությունների ազգայնացման մասին:
1965 թ. հունվարի 11-ին պետությունն իր վերահսկողության տակ
վերցրեց 21 էլեկտրակայան: Դրամականում ու Հայնպում մասնա-
կիտրեն ազգայնացվեց ևս 11 արդյունաբերական ձեռնարկություն:
1965 թ. մայիսին դեկրետ ընդունվեց բոլոր բամբակազտիչ գոր-
ծարանների ազգայնացման մասին¹¹⁰:

Ազգայնացված գործարաններն ու ֆաբրիկաները Սիրիայում
ամենախոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններն էին: Թրան-
ցում գրառված էր 12 հազար մարդ, իսկ ընդհանուր կապիտալը
կազմում էր 243 մլն սիրիական լիրա¹¹¹: Այս միջոցառումների
շնորհիվ արդյունաբերության բնագավառում պետական սեկտորը
գարնավ տիրապետող: Մասնավոր սեկտորի ձեռքում մնացին
մանր և արհեստագործական ձեռնարկությունները:

Կառավարությունը միաժամանակ ձգտում էր իր կողմը գրա-
վել մանր և միջին բուրժուազիային, ձեռնարկություններում պա-
հել բարձրորակ ինժեներատեխնիկական կադրերին, որոնք հա-
ճախ իրենք էին ձեռնարկատերերը: Այդ պատճառով էլ մի շարք

¹⁰⁹ В. П. Викторова, Экономика современной Сирии, стр. 60—61.

¹¹⁰ «الثورة» 3.1, 5.1, 12.1.1965.

¹¹¹ В. П. Викторова, Экономика современной Сирии, стр. 66—69.

ձեռնարկություններ ու լրիվ ազգայնացվեցին, կառավարութիւնը նախկին ձեռնարկատերերին որպէս սեփականութիւն թողեց նրանց կապիտալի 10—25%-ը¹¹²,

Այդ նույն նպատակով կառավարութիւնը խոստացավ զննել մանր բաժնետերերին պատկանող բոլոր բաժնետոմսերը, սակայն դորձնականում ամեն կերպ ձգձգում էր դրա կատարումը:

Համաձայն նոր զեկրեաների, ենթադրում էր ազգայնացված ձեռնարկութիւններ զբա նույնպէս արածնել ինքնակառավարման սիստեմը:

Կառավարութիւնն ազգայնացման քաղաքականութիւնը եռանդուն աշակցութիւն էր ցույց տալիս Միրիալի կոմունիստական կուսակցութիւնը: Այն երկրի բոլոր առաջագնծ ուժերին կոչ էր անում միավորվել՝ երկրում անցկացվող սոցիալ-անտեսական բարեփոխումները պաշտպանելու համար: Եւ այդ զեկրեաների ընդունումը, — ասված էր Միրիալի կոմիտեի Կենտկոմի հայտարարութիւն մեջ, — սերտորեն կապված է Միրիալում և մյուս արարական երկրներում երկու հիմնական տենդենցների միջև ընթացող պայքարի գլխավոր ուղղութիւն հետ. ազգային՝ որը նախատեսում է Միրիալի զարգացումը ոչ կապիտալիստական ուղիով և հետադիմական, որը մեր երկիրը տանում է խոշոր իմպերիալիստներին, կապիտալիստներին և ֆեոդալներին շահույթներ ապահովող, իսկ ժողովրդական մասսաներին ուղինչ լավող կապիտալիստական ուղիով¹¹³,

Միրիալում կիրառված սոցիալ-անտեսական վերափոխումները լայն հետքավորութիւններ էին բացում երկրի առջև՝ ընթանալու ոչ կապիտալիստական ուղիով:

Ինչպէս և պետք էր սպասել, Ամին Հաֆեզի կառավարութիւնն անտեսական և սոցիալական քաղաքականութիւնը խիստ սրեց դասակարգային պայքարը երկրում: Խոշոր և միջին ձեռնարկութիւններն ազգայնացումը լուրջ հարված հասցրեց մասնավոր սեկտորին և, քնակամարար, հանգեցրեց առևտրական և արդյունաբերական բուրժուազիայի դժգոհութիւնը: Ազգայնացումը կառավարութիւնն կողմից մանրակրկիտ շարժվեց և վերահսկողութիւն ընթացվեց, թույլ արվեցին մի շարք սխալներ: Դա արտահայտվեց մասնավորապէս այն բանում, որ խոշոր և միջին բուր-

¹¹² Նույն տեղում, էջ 57:

¹¹³ «الاجابة», № 20, 24.1.1965.

ժուազիայի ձեռնարկությունների հետ միասին ազգայնացվեց նաև մանր ապրանքարտադրողների և առևտրական միջնորդների սեփականությունը: Երանց զմտնությունն անմիջապես ազտագործեցին խոշոր բուրժուազիան, նրա քաղաքական խմբավորումները և հետագիմական հոգևորականությունը:

Դեռևս զեկրետներին հրատարակման հարթուակին Գամաակոսում հայտնարեվեց հակակառավարական զավազություն, որին մասնակցել էին նաև որոշ աչ բաասականներ¹¹⁴: Միրիա-յիբանանյան սահմանի վրա ուժեղացվեց մաքսային հակադրությունը, որպեսզի թույլ շարվի ազգայնացված ձեռնարկությունների կուպիտալի արտահանումը: Աշխատանքի մեխանարությունն ինքն էր նշանակում ազգայնացված ձեռնարկությունների զերեկտորներին և վարչական խորհրդի անդամներին: Այդ ձեռնարկությունների զեկավարման համար ստեղծվեց արդյունարերություն սոցիալիստական սեկտորի զեկարտամենտ¹¹⁵:

Սակայն քնած շէր նաև հետագիմությունը: 1965 թ. հունվարի 22-ին Գամաակոսի Օմայաների, ինչպես նաև այլ մզկիթներում քաղաքական քարոզներ հնչեցին. հոգևորականությունը զատապարանց կառավարության քայլերն ազգայնացման ուղղությամբ և ժողովրդին սորբազան պայքարիս կոչեց ընդդեմ կառավարության: Առևտրականների նվիրատվությունները միշոցով ստեղծվեցին, այսպես կոչված՝ «Մուհամեդի շոկատներս, որոնց զեկավարում էին հետագիմական կրոնաքաղաքական «Մուսուլման կորայներս կազմակերպության ներկայացուցիչները: Մարտածի զիմեց Միրիայի առևտրական բուրժուազիան, իր հեանից տանելով միջին և մանր առևտրականներին¹¹⁶:

Սակայն Ամին Հաֆիզի կառավարությանը վճռական աշակցություն ցույց ազեցին բանվորները, զուղացիները և Միրիայի բուրբ առաջագեմ ուժերը: Երկրում տեղի ունեցան բազմամարդ ցույցեր ու միտինգներ՝ ի պաշտպանություն կառավարական զեկրետներին: Հետագիմական ուժերի խոռվությունը ձախողվեց: Կառավարությունը, հենվելով աշխատավոր մասսաների աշակցության վրա, կարող էր ընթանալ իր սկսած սոցիալ-տնտեսական

114 E. Немов, Январские декреты в Сирии («Международная жизнь», 1965, № 3, стр. 147).

115 «За рубежом», 1965, № 6, стр. 2: «Правда», 27.1.1965.

116 «Новойшая история арабских стран», стр. 85.

վերափոխումների հետագա խորացման ուղիով: Արագացվեց ագրարային սեֆորմի կիրառումը:

1965 թ. փետրվարի 13-ին կառավարությունն ազգայնացրեց սեղամթերքներ և զեղարայք ներմուծող ընկերությունները: Սեղամթերքների և զեղարայքի ներմուծման վրա պետական մենաշնորհ սահմանվեց¹¹⁷: 1965 թ. մարտին ազգայնացվեցին այն քոյր ֆիրմաներն ու նավթային ընկերությունները, որոնք զբաղվում էին Սիրիայում նավթամթերքների մշակմամբ, վաճառքի և փոխադրման գործով: Նրանց թվում էին նրեք խոշոր օտարերկրյա ֆիրմաներ՝ «Սոկոնի վալուում օյլ», «Շելլ» և «Էսսո», որոնք ապահովում էին անդական շուկայում նավթամթերքների պահանջի 67%-ը¹¹⁸:

1965 թ. մայիսին պետական մենաշնորհ հաստատվեց Սիրիայից ցորենի, գարու և բամբակի արտահանման վրա, որը կազմում էր երկրի արտահանումայն 70%-ը¹¹⁹: Այս միջոցառումների շնորհիվ պետական սեկտորը սկսեց առև երկրի արդյունաբերական արտադրանքի 80%-ը: Պետության վերահսկողության տակ անցավ արտաքին առևարքի 60%-ը¹²⁰: Արտահանման և ներմուծման գործառնությունների ղեկավարման համար ստեղծվեց պետական «Միմեկու» ընկերությունը, 10 մլն սիրիական լիրա կապիտալով:

Այս միջոցառումներին զուգընթաց անդի էր ունենում ներքին կյանքի զեմոկրատականացում: Ազատ արձակվեցին քաղաքական բանտարկյալները, թուլատրվեց Սիրիա վերադառնալ վտարանդիներին: 1965 թ. օգոստոսին Ազգային հեղափոխական խորհրդի (ԱՀԽ) վերակազմավորված և ընդլայնված կազմի մեջ բացի Քասսի ներկայացուցիչներից և սպաներից մտան Սիրիայի բանվորական արձմիությունների ընդհանուր ֆեդերացիայի, գյուղացիական կազմակերպությունների, ուսուցիչների ու փաստաբանների արձմիությունների, կանանց և այլ կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: ԱՀԽ-ի հիմնական խնդիրը զարմավ սահմանադրության մշակումը: 1965 թ. սեպտեմբերի 1-ին ԱՀԽ-ն ընտրեց հինգ հոգեանոց պրեզիդենտական խորհուրդ՝ կազմված բաասականներից¹²¹:

¹¹⁷ «الثور», 13.II.1965.

¹¹⁸ В. П. Викторова, Экономика современной Сирии, стр. 61.

¹¹⁹ «الثور», 4.V.1965.

¹²⁰ В. П. Викторова, Экономика современной Сирии, стр. 60.

¹²¹ «Правда», 24.X.1965; «The Middle East and North Africa, 1966—67», London, 1966, p. 630.

Աշխուժացավ բանվորական և արհմիութենական շարժումը 1965 թ. ապրիլին կայացան Միրիայի բանվորական արհմիության ընդհանուր ֆեդերացիայի (ԲԱԸՖ) ղեկավար մարմինների ընտրութունները, նորընտիր գլխավոր կամիան հաստատեց նոր կանոնադրությունը: Այնտեղ ասված էր, որ Միրիայի արհմիությունների հիմնական նպատակն է հասնել տարաբան օտարեր կրկրների բանվորների միասնությանը և աշակցել սոցիալիստական ու ազգային ազատագրական շարժման ուժերին այն պայքարում, որ նրանք մղում են իմպերիալիզմի, գաղութատիրության և կապիտալիզմի դեմ¹²², Բանվորների պահանջով Միրիայի ԲԱԸՖ-ը դուրս եկավ Ազատ արհմիությունների միազգային ֆեդերացիայից և կապեր հաստատեց Արհմիությունների Համաշխարհային ֆեդերացիայի հետ:

Ուժեղացավ նաև գյուղացիական շարժումը: 1965 թ. սեպտեմբերին կայացավ գյուղացիական կազմակերպությունների առաջին համասիրիական համագումարը, իսկ նույն թվականի դեկտեմբերին՝ գյուղացիական կոոպերատիվների առաջին համագումարը¹²³,

Սոցիալ-անտեսական վերափոխումներ կիրառելու կառավարության քաղաքականությունը սրեց պայքարը Բաասի ներսում: Կառավարության ձախ թնջ, աշակցություն գտնելով Բաասի առաջադեմ ուժերի կողմից, անհրաժեշտ էր գտնում ավելի առաջ դնել զարգացման ոչ կապիտալիստական ուղիով: Այդ թնջ և մյուս հետադիմական ուժերը, ընդհակառակը, գտնում էին, որ ներքաղաքական կյանքի հետագա զեմոկրատացումը և հարձակումը մասնավոր կապիտալի վրա պետք է կանգնեցնել, որովհետև Միրիան, իրր թե, շատ հեռուն է գնացել, որը կարող է նրան մեկուսացնել արաբական միացյալ աշխարհից: Այդ տեսակետին սկսել էր ավելի շատ հակվել նաև կառավարության ղեկավար Ամին Հաֆեզը¹²⁴:

Պայքարը Բաասի երկու թևերի միջև հատկապես սրվեց 1965 թ. սեպտեմբերին և ձախ թնջ որոշ ժամանակ հասավ առավելության: Գեներալ Հաֆեզը հեռացվեց կուսակցական գործ-

¹²² «Рабочее движение в странах Азии и Северной Африки», М., 1969, стр. 352.

¹²³ В. М. Федоренко, Новые горизонты Сирии, М., 1968, стр. 7.

¹²⁴ П. Демченко, Сирия на новом пути («Новое время», 1966, № 16, стр. 23).

րից և զինված ուժերի հրամանատարությունից, կազմվեց նոր կառավարություն ձախ թևի ղեկավարներից մեկի՝ Յուսեֆ Զուեյնի, ղեկավարությամբ: Զախ թևի ներկայացուցիչներն առաջատար դիրքեր զբաղեցին կառավարության և Քաասի մարզային ղեկավարության մեջ: Միջինական Քաասի գլխավոր քարտուղար ընտրվեց ձախ բաասականների ղեկավարներից Սալահ Զազիզը¹²⁵:

Զուեյնի կառավարությունը հայտարարեց, որ լի է սոցիալիստական հասարակարգ կառուցելու վճռականությամբ, պատրաստ է իրականացնելու սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ՝ աշխատավորների բարեկեցության բարձրացման նպատակով և ամբաստանելու բարեկամական հարաբերությունները ՄՍՀՄ-ի ու սոցիալիստական մյուս երկրների հետ: Կառավարական ծրագիրն արժանացավ ժողովրդական մասսաների հավանությանը, բայց հանդիպեց բուրժուա-կալվածատիրական խավերի ուժեղ դիմագրությունը: Ծրագրի դեմ եռանդուն պայքարում էր նաև Քաասի աջ թևը¹²⁶:

Զախ ուժերի գերակշռությունը, սակայն, չատ կարճատև եղավ: 1965 թ. դեկտեմբերին պայքարը կուսակցության ներսում քաղաքական սուր ճգնաժամի բնույթ ընդունեց: Գեկտեմբերի 21-ին Ամին Լաֆեզը, օգտվելով կուսակցության համաարարական ղեկավարության աշակցությունից, հայտարարեց Քաաս կուսակցության սիրիական հասվածի ղեկավարության ցրման մասին¹²⁷: Նրա աեղամները՝ պրեմիեր մինիստր Զուեյնը, վիցե պրեզիդենտ Նուրեդդին Ալֆահին, ինչպես նաև պրեզիդենտական խորհրդի անդամներ Զամիլ Շեյան և Ֆարիզ Զասըմը հրաժարական տվեցին: Նոր կառավարություն կազմելը հանձնարարվեց Սալահ Քիթարին¹²⁸:

Քիթարի նոր կառավարությունը կազմվեց 1966 թ. հունվարի 1-ին: Նրա կազմում չընդգրկվեց Քաաս կուսակցության սիրիական հատվածի նախկին ղեկավարության, ինչպես նաև սիրիական բանակի և ոչ մի ներկայացուցիչ: Փետրվարի 15-ին, ի խախտումն սահմանադրության, ղեկրնա արձակվեց Ազգային Հեղա-

¹²⁵ «Новейшая история арабских стран», стр. 87.

¹²⁶ «الوثائق العربية» 1965, ص 703.

¹²⁷ «الثور» 22, 23.XII.1965.

¹²⁸ «البعث» 24, 26.XII.1965. «الثور» 29.XII.1965.

փոխական խորհրդի կազմի մասնակի փոփոխման և ընդլայնման մասին: Երա կազմից հանվեց 20 մարդ, այդ թվում՝ ցրված մարզային ղեկավարության անդամները և բանակի առաջադիմական ներկայացուցիչները: ԱՆԽ-ի կազմը 95-ից հասցվեց 134-ի: Այսպիսով, երկրի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը, որպիսին այդ ժամանակ ԱՆԽ-ն էր, փոփոխվեց համարյա 50-տոկոսով և կազմվեց մեծ մասամբ աչ բաասականներից ու երանց կողմնակիցներից¹²⁹:

Սակայն դա չզնաժամի մեական լուծում էր: Փազաքական առումով այն մնում էր չլուծված, և կուսակցության ներքում շարունակվում էր սուր պայքարը:

Աչ բաասականների իշխանության զուխ անցնելը աշխուժացրեց բուրժուազիայի և կալվածատերերի գործունեությունը: Երանք սկսեցին ազիւի համառօրին պահանջել վերացնել ազգայնացման և ազրարային ռեֆօրմի վերաբերյալ օրենքները և թուլյատրել Եազաա ձեռներեցությունը: Այդ պահանջները, որպես Հալեպի արդյունարերական և առևարական պայատի հուշագիր, պաշտոնապես ներկայացվեցին Բիթարի կառավարության քըննարկմանը¹³⁰: Բուրժուազիայի պահանջները լրիվ համընկնում էին տեսական ալն դրույթների հեա, որոնք առաչ էր քաշում Բիթարը կառավարություն կազմելուց առաչ: Բիթարը փորձում էր ապացուցել, որ իբր Եզիտական սոցիալիզմի գարը վաղուց անցել է և պնաք է կողմնորոշվել դեպի Եարևատանվրուպական սոցիալիզմը¹³¹: Այս պահանջներին համապատասխան օրենագիծ մշակվեց շատ արդյունարերական ձեռնարկությունների ապազգալնացման ու իրենց նախկին տերերին վերազարմնելու և ձեռնարկություններում քանվորական վերահսկողության վերացման մասին¹³²:

Բուրժուա-կալվածատերական շրջանների, ինչպես նաև մաավորականության մի մասի մյուս պահանջը զինվորականներին երկրրի քազաքական ղեկավարությունից հեռացնելն էր: Բանակի ներկայացուցիչները հանվեցին Ազգային հեզափոխական խոր-

¹²⁹ «التور», 2, 5.I.1966, «البعث», 5.I.1966.

¹³⁰ «الشرق», 23.II.1965.

¹³¹ Л. Медведко, Сирия после февральских событий («Международная жизнь», 1966, № 7, стр. 90); «Правда», 18.V.1966.

¹³² «التور», 25.II.1966.

հըրդի, Քատսի սիրական մարզային ղեկավարութեան, ինչպես նաև կառավարութեան կազմից¹³³։ Քանի որ սիրիական բանակի սպայական կազմի մեծ մասը բազկացած էր ձախ բաասականներից, ուստի Քիթարը հարց բարձրացրեց վերանայել սպայական կազմը համայնիւ միջոցները, որպեսզի նրանում պակասեցվի սոցիալական տարրը։ Պատրաստվում էր հրաման արձակել մի մեծ խումբ առաջագնդ սպաների բանակից հեռացնելու և երկրից արտաքսելու վերաբերյալ¹³⁴։

Այսպիսով, Քիթարի կառավարութեանը վճռական կուրս վերցրեց վերացնելու իրականացված առաջադիմական վերափոխումները, ձախ բաասականներին հեռացնելու երկրի կառավարումից, իսկ վերափոխումների կողմնակից սպաներին՝ բանակից։

Եսա բողոքներում՝ Գամակոսում, Լոմոսում, Համայում, Լաթակիայում և այլուր տեղի ունեցան աշխատավորների գործադուլներ և ցույցեր։ Յուզարաբները պահանջում էին շարունակել սոցիալ-անտեսական վերափոխումների իրականացումը, հետևողականորեն պայքարել իմպերիալիզմի դեմ, մասնավորապես նրանց կազմից և արարական հետադիմական աշակցութեամբ կախատեսվող սծայամական պակտիս ատեղծման դեմ, ամբապնդել միասնությունը արարական առաջադիմական երկրների հետ։ Աշխատավորները նաև պահանջում էին ուժեղացնել բարեկամական կապերը սոցիալիստական պետությունների հետ¹³⁵։ Նախապատրաստվում է ընդհանուր գործադուլ։

Այսբանական հետադիմական մտայնը, ինչպես նաև արևմուտյան թերթերը սկսեցին գրել Սիրիայում ավանդական բուրժուական վավաճատիրական կուսակցությունների գործունեության վերականգնման հնարավորության մասին։ Մական ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին հետադիմության սպառումները շարժարացան։ Երկրում իրականացված սոցիալ-անտեսական վերափոխումների հետևանքով յուրը տեղաշարժեր էին կատարվել աշխատավորական մասսաների դիտակցության մեջ, բարձրացել էր բանվորների, գյուղացիների, զինվորականների, հեղափոխական մտավորականության, սովորող երիտասարդության և սիրիական ժողովրդի ալլ խավերի ակտիվությունը։ Երկրում ուժեղացավ առա-

133 «Известия», 27.II.1966.

134 «Правда», 18.V.1966.

135 Նույն տեղում։

չազիմական ուժերի միավորան կզուսւմը, Բաասի աչ ղեկավարութիւնը Ֆերազնահատեց քանակի և Բաասի սիրիական մարզային ղեկավարութիւն ուժը, Սիրիական Բաասի ձախ թիւ առաջարկեց անհապաղ հրաժիրել կուսակցութիւն համաարարական կամ մարզային արտակարգ կոնֆերանս՝ երկրում ստեղծված դրութիւնը քննարկելու համար, Սակայն Բաասի համաարարական ղեկավարութիւնը մերժեց այդ առաջարկութիւնը¹³⁶:

Սիրիական Բաասի հեղափոխական ղեկավարութիւնը տեսնելով, որ ներկուսակցական կոնֆլիկտը հնարավոր չէ լուծել խաղաղ ճանապարհով և զիտակեցելով այն վտանգը, որ սպառնում էր Սիրիայում բոլոր առաջադիմական վերափոխումներին, զիմեց քանակի օգնութիւնը: 1966 թ. փետրվարի 23-ին զինվորական միավորումները լուծարքի ենթարկված Բաասի սիրիական մարզային ղեկավարութիւն անդամների և կողմնակիցների հրամանատարութիւնը զինվորական հեղաշրջում կատարեցին: Կուսակցութիւն համաարարական ղեկավարութիւնը հեռացվեց Սիրիայի կառավարմանը մասնակցելուց, նրա ղեկավարները՝ Միշել Աֆլախը, Մուսիֆ Ռազզազը, Սալահ Քիթարը և զեներալ Ումրանը տեսչին կայանքի ենթարկվեցին: Ձերբակալվեց և Մեզզե ամրոցում ներկայվեց պրեզիդենտական խորհրդի նախագահ Ամին Հաֆիզը, որը զինված դիմադրութիւն էր ցույց տվել հեղաշրջման ժամանակ¹³⁷:

Իշխանութիւնն անցավ Բաասի սիրիական մարզային ժամանակավոր ղեկավարութիւնը, որի կազմի մեջ մասն կուսակցական ձախ, հեղափոխական ղեմոկրատական թեի ներկայացուցիչները: Նրա գլխավոր քաղաքաւար կրկին նշանակվեց զեներալ Սալահ Ջադիզը: Ժամանակավոր սահմանադրութիւնը լծղայ հայտարարվեց, և ազգային հեղափոխական խորհուրդը, որ գործում էր ժամանակավոր պառլամենտի իրավունքներով, ցրվեց: Սիրիական Արարական Հանրապետութիւն պրեզիդենտ նշանակվեց պրեզիդենտական խորհրդի նախագահի նախկին տեղակալ Լուրնդին Աթասին:

Հեղաշրջումը լայն աշակցութիւն գաավ ժողովրդի այն բոլոր խավերի կողմից, ովքեր կանգնած էին զարգացման ու կապիտա-

¹³⁶ «Правда», 18.V.1966; Л. Медведко, Сирия после февральских событий («Международная жизнь», 1966, № 37, стр. 90).

¹³⁷ «الوثائق العربية» ص 119—117

լիստական ուղու վրա: Այն կատարած բանակի սպայական կազմը հիմնականում քաղաքի և գյուղի աշխատազորների հետ կապված զինվորատական տարրերից էր բաղկացած, Հեղաշրջումը պաշտպանեցին բանվորական և գյուղացիական արհմիությունները, ուսանողական կազմակերպությունները և այլն¹³⁸: Կատալարություն կազմելը հանձնարարվեց Յուսեֆ Զուեյնին, նրա կազմում հախ բասսականների հետ միասին մտան նաև մի շարք առաջադեմ գործիչներ, այդ թվում նաև կոմունիստական կուսակցության ներկայացուցիչները¹³⁹: Դա, անշուշտ, զգալի լավագույն ամրապնդեց նոր վարչակարգը: Պրեմիեր մինիստր Յուսեֆ Զուեյնը «Պարզաստ-ի թղթակցի» հետ ունեցած զրույցում նշեց, որ նոր ղեկավարությունը իշխանություն հարցում վերջ է տալու Բասսի մենաշնորհին, աչելի յուրատեսակ սմենակայությունը, որն իրականում նրանց միայն մեկուսացնում էր ժողովրդական մասսաներից¹⁴⁰:

Զուեյնի կառավարությունն իր հիմնական խնդիրը հույսով էր կապում վերջ հասցնել առաջադիմական վերափոխումները, կառուցել բուրժուազիստական հասարակարգ գիտական հիմունքներով, հաշվի առնելով արարական աշխարհում գոյություն ունեցող կոնկրետ պայմանները¹⁴¹:

Կուսակցության ղեկավարության առջև կանգնեցին ինչպես համազգային, այնպես էլ ներկուսակցական պրոբլեմներ: Բասսի սիրիական մարզային ղեկավարության և համաարարական ղեկավարության միջև եղած սուր տարաձայնությունների կապակցությամբ որոշվեց հրավիրել բասսի սիրիական հատվածի մարզային կոնֆերանս: Այն բացվեց 1966 թ. մարտի 10-ին Դամասկոսում և ունեց ներկու շաբաթ: Կոնֆերանսի որոշումներն ամրապնդեցին նոր քաղաքական կուրսը և շրջադարձային կետ հանդիսացան սիրիական Բասսի պատմության մեջ:

Վերլուծելով փետրվարի 23-ի նախօրյակին երկրում ստեղծված զրույթունը, կոնֆերանսը նշեց, որ հզնամամը կուսակցության մեջ հրահրվել էր համաարարական ղեկավարության կող-

¹³⁸ Նույն տեղում:

¹³⁹ «Արաբա», 4.III.1966; «البعث», 2.III.1966.

¹⁴⁰ «Արաբա», 17.IV.1966.

¹⁴¹ «البعث», 4.III.1966.

միջ, որը ղեկավարելու է 21-ին, ի խախտումն ներկուսակցական ղեկավարության, ցրել էր կուսակցության սիրիական մարզային ղեկավարությունը: Կոնֆերանսն ընդունեց կուսակցության ներսում աչ քննման առկայությունը, որը և հիմք հանդիսացավ կուսակցության զոյությունը սպանուցող հզանաժամի առաջամասը: Եւ աչ քննման կողմնակիցների վրա դրեց նախկինում թույլ արված անհաղորդությունների և սխալների պատասխանատվությունը: Կոնֆերանսն ընդգծեց, որ փետրվարի 23-ի ղեկավարը ներկուսակցական ղեկավարության վերականգնելու միակ միջոցն էին:

Ներքին քաղաքականության բնագավառում ընդունված որոշումների նպատակն էր ամելի խորացնել և զարգացնել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներն արդյունաբերության և գյուղատնտեսության բնագավառում, իրականացնել կուսակցության ծրագիրը՝ երկիրը սոցիալիստական ուղիով զարգացնելու վերաբերյալ, ժողովրդական մասաներին ներգրավել երկրի կառավարման մեջ, լայն համագործակցություն հաստատել րուր շխկապես սոցիալիստական, յունիոնիստական և առաջադիմական տարրերի միջև, ղեկավարության լայն ազատություններ առարմիություններին, համագործակցություն հաստատել մանր թուրծազիայի հետ, բանակը մասնակից դարձնել սոցիալիստական վերափոխումներին և այլն:

Միջարարական հարաբերությունների բնագավառում կոնֆերանսն ընդգծեց, որ արարական միանություն խնդիրը կարող է հաջող լուծվել միայն բնկափոխական դադարախախտության և հնդափոխական ուժերի համատեղ պայքարի հիմքի վրա, սոցիալիզմի կառուցման հիմքի վրա: Այդ պատճառով էլ առաջնահերթ նշանակություն արվեց սերտ համագործակցության հաստատման արարական առաջադեմ երկրների՝ Սիրիայի, ԱՄՆ-ի, Ալժիրի և Ծմենի միջև:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում հատկապես ընդգծվեց սոցիալիստական երկրների հետ համագործակցության ընդլայնման ու սոմրազնոման անհրաժեշտությունը:

Կոնֆերանսն ընարեց կուսակցության նոր ղեկավարություն՝ հանրապետության պրեզիդենտ նուրեդդին Աթախի գլխավորությամբ¹⁴²:

¹⁴² *العراق*, 16.IV.1966.

Կենֆերանսի որոշումները հավանության արժանացան աշխատավորական մասսաների, ինչպես նաև միջին խավերի և մանր բուրժուազիայի շատ ներկայացուցիչների կողմից:

Այնուհետև Զուհյի կառավարությունը մեծամասինը եղավ վերահիշյալ որոշումների կենսագործմանը: Ավելի արագ թափով սկսեց իրականացվել ազրարային ռեֆորմը: Ընդունվեց հողերի բաժանման նոր պլան: Փանի որ հողատերերը համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս ազրարային ռեֆորմի կիրառմանը, կառավարությունը պատժի մի քանի միջոցներ մացրեց նրանց նկատմամբ, ովքեր սարսուտածի կենթարկելին կամ կզգձգելին հողերի բաժանումը: Նման դեպքերում նախատեսվում էր բռնագրավել ոչ միայն հողերի ավելյուկը, այլև ամբողջ հողային սեփականությունը, առանց որևէ հատուցման¹⁴³:

Ազրարային ռեֆորմի արագ ավարտման նպատակով 1966 թ. հուլիսի 29-ին զործող օրենքի մեջ մի շարք փոփոխություններ և լրացումներ կատարվեցին: Մասնավորապես ընդլայնվեցին տեղական իշխանությունների լիազորությունները, կրճատվեցին հողի տարման հետ կապված էկսկանությունները և այլն¹⁴⁴:

Հողի բաժանման հետ միաժամանակ կազմակերպվում էին պետական փորձնական սնտեսություններ, գյուղատնտեսական սպառողական կոոպերատիվներ և հողի համատեղ մշակման ընկնություններ¹⁴⁵: Կառավարությունը վարկերով ապահովեց կոոպերատիվ տնտեսություններին և գյուղատնտեսական այլ միավորումներին, ինչպես նաև առևտրականներին, արհեստավորներին և սահմանափակ նկատույնների տեր մարդկանց: Գյուղացիների շահերը պաշտպանելու համար 1966 թ. ապրիլի 17-ին հիմնվեց գյուղացիական միությունների ֆեդերացիա¹⁴⁶: 1966 թ. հուլիսի 8-ին Լաթաքիայում րացվեց Սիրիայի գյուղատնտեսական Զ-րդ կոնֆերանսը, որի նպատակն էր հանձնարարականներ մշակել գյուղատնտեսության զարգացման համար:

Մեծ նշանակություն տալով Եփրատի ամրարտակի շինարարությունը, կառավարության որոշմամբ 1966 թ. մայիսի 13-ին

¹⁴³ В. Гусева, Сирия: новая страница истории («Международный ежегодник. Политика и экономика», М., 1967, стр. 253).

¹⁴⁴ «الثور», 20.XI.1966.

¹⁴⁵ В. Гусева, Сирия: новая страница истории, стр. 253.

¹⁴⁶ «الثور», 8.VII.1966.

ստեղծվեց ամբարտակի շինարարության քարձրագույն կոմիտե՝ Յուսեֆ Զուեյնի նախագահությամբ: 1967 թ. ապրիլի 25-ին ստեղծվեց պետական շինարարական ընկերություն, որը պետք է վերահսկեր երկրի բոլոր ոռոգելի կառույցները, այդ թվում նաև՝ մոխրափ ամբարտակի շինարարությունը¹⁴⁷:

Միջոցներ ձեռնարկվեցին տնտեսության պետական սեկտորի ամրապնդման և ընդլայնման համար: 1966—1970 թթ. նոր հեղափոխ պլանի համաձայն կապիտալ ներդրումների հիմնական մասը նախատեսվում էր մի շարք կարևոր տնտեսական պլանների կենսագործման համար, այդ թվում էներգոսխառնման կառուցման, նավթահանման և նավթամշակման արդյունաբերության զարգացման, արդյունաբերական նոր ձեռնարկությունների կառուցման նպատակով:

Կառավարությունը դիմեց մի շարք քայլերի՝ բանվորների, ծառայողների և ցածր եկամուտ ունեցող խավերի կենսամակարդակը բարձրացնելու ուղղությամբ: 1966 թ. մարտի 18-ին բարձրացվեց բանկերի, ապահովագրական ընկերությունների և Հումս ու Համաշի էլեկտրակայանների բանվորների և ծառայողների աշխատավարձը¹⁴⁸, սկսվեց ազգայնացված արդյունաբերական ձեռնարկությունների շահույթների 25 տոկոսի բաժանումը բանվորներին ու ծառայողներին, որը նախկին կառավարությունը երկար ժամանակ արգելադրում էր: Ապրիլին մշակվեցին միջոցառումներ՝ պետական ապարատը հետադիմական և կաշառակեր ստորերից մաքրելու համար¹⁴⁹:

Բասսի էսի ղեկավարությունը բանակը հուլիսից սկսակցություն անբաժան մասը», և երկրի հեղափոխական վերափոխումների նախնական մասնակիցը: Բանակին հարավայություն տրվեց ոչ միայն պաշտպանել երկրի հեղափոխական նվաճումները, այլև մասնակցել սոցիալական վերափոխումների իրականացմանը: Կառավարությունը բանակը զտեց այ բառասակտներից և ստալի քաշեց բրանակը պաշտպանության և խաղաղ շինարարության» համար լողունը: Արևազանքելով այդ լողուններին, բանակը սկսեց մասնակցել խաղաղ ստեղծագործական աշխատանքին,

¹⁴⁷ «Правда», 17.IV.1966.

¹⁴⁸ «الثور» 18.III.1966; Л. Медведко, Страна после февральских событий, стр. 93—94.

¹⁴⁹ «Новейшая история арабских стран», стр. 90.

ժամանակորպես մի քանի արդյունաբերական գրչիկտների, Գամասկոս—Կատանա երկաթգծի, ոտոզիչ շրանցքների շինարարությունը և գյուղատնտեսական աշխատանքներին¹²⁰,

Միրիաչի ևօր ղեկավարները վարում էին արաբական բուր առաջադիմական երկրների հետ մերձեցումը և համագործակցելու քաղաքականությունը: 1966 թ. մարտի 13-ին սիրիական պատվիրակությունը Ցուսեֆ Զուհյեի ղեկավարությամբ Կահիրեում մասնակցեց արաբական պետությունների ղեկավարների խորհրդակցությունը¹²¹,

Փայլեր կատարվեցին նաև ԱՄՆ-ի հետ տնտեսական և առևտրական հարաբերությունները բարելավելու համար. կնքվեցին մի շարք համաձայնագրեր, առևտրական գործարքներ և այլն: Սահղժվեց մի կամիտե, որը պետք է կարգավորեր երկու երկրների միջև ղեկնա բաժանման ժամանակվանից գոյություն ունեցող լուծված հարցերը¹²²,

1966 թ. նոյեմբերին Միրիան և ԱՄՆ-ը կնքեցին համառոտ պաշտպանության պայմանագիր, որը նախատեսում էր կոորդինացնել քաղաքական և ուղղմական գործողությունները, եթե կողմերից որևէ մեկը հարձակման ենթարկվեր, Բացի այդ, կողմերը համաձայնվեցին համագործակցել և իրենց գործողությունները կոորդինացնել տնտեսության, մշակույթի և ինֆորմացիայի ապարեղներում: Միրիան և ԱՄՆ-ը որոշեցին դիվանագիտական ներկայացուցչություններ փոխանակել ղեկավարների մակարդակով¹²³,

1967 թ. մարտին բանակցություններ տեղի ունեցան Իլյաթի հետ առևտրական փոխանակության ընդլայնման, տնտեսության բնագավառում երկու երկրների ջանքերը կոորդինացնելու, ինչպես նաև Սփյուստի շրերի համառոտ օգտագործման հարցերի շուրջը¹²⁴, Իսկ մինչև այդ՝ 1966 թ. դեկտեմբերին, բանակցություններ էին տեղի ունեցել Ալժիրի Ազգային ազատագրության հակառակ¹²⁵ և

¹²⁰ «البعث», 3.IV. 1.VIII.1966.

¹²¹ «الأمم», 18.III.1966, «النور», 15.III.1966.

¹²² «الأمم», 8.IV.1966, «البعث», 10.VI.1966.

¹²³ «Трава», 4.XI.1966.

¹²⁴ «البعث», 23.III.1967.

¹²⁵ Նույն տեղում, 17. XII. 1966.

Մարտկոչի ժողովրդական ուժերի ազգային միության պատվիրակությունների հետ¹⁵⁶, 1967 թ. մարտին համառոտագիր ստորագրվեց Սուդանի հետ առևտրի և տնտեսական համագործակցության ընդլայնման մասին¹⁵⁷,

1966 թ. ապրիլի 18-ին սովետական կառավարության հրավերով բարեկամական այցով Մոսկվա ժամանեց սիրիական կառավարական պատվիրակությունը՝ պրեմիեր մինիստր Յուսեֆ Չուլեյի գլխավորությամբ: Բանակցությունների ավարտից հետո արձանագրություն ստորագրվեց ներառի ամբարտակի և հիդրոէլեկտրակայանի, ինչպես նաև այլ օբյեկտների շինարարության ընդգրկումով սովետա-սիրիական տեխնիկական համագործակցության մասին¹⁵⁸:

1966 թ. սեպտեմբերի 10-ին սիրիական կառավարությունը տրաք պետրոլեում կոմպանիա (ԵՌՊԿ)-ից պահանջեց ավելացնել Միրիայի տերիտորիայով անցնող նավթի համար կոնցեսիոն վճարումները, ինչպես նաև վճարել նավթային ընկերությունների սխալ հաշվումների հետևանքով վերջին տասը տարիներին զոյացած պարտքը: Այդ գումարը մոտավոր հաշիվներով կազմում էր 40 մլն ֆունտ ստերլինգ¹⁵⁹: Մակայե երկարատև բանակցությունները դրական արդյունք չափեցին: Միրիական կառավարությունը ղեկավարների Ց-ին կալանք դրեց ԵՌՊԿ-ի՝ Միրիայի տերիտորիայում գտնվող գոյքի վրա, հայտարարելով միաժամանակ, որ կալանքը կվերացվի, եթե ընկերությունը բավարարի կառավարության պահանջները: Ի պատասխան՝ ԵՌՊԿ-ի վարչությունը փակեց Միրիայի տերիտորիայով անցնող նավթամուղը: Երա նպատակն էր առաջացնել Իրաքի և Լիբանանի կառավարությունների ղեկավարությունը¹⁶⁰, քանի որ նավթի մատակարարման զազարեցումը սպառնում էր նրանց շահերին և պահասեցնում կոնցեսիոն վճարումները: Մակայե, հակառակ ընկերության սպասումներին, Իրաքը և Լիբանանը պաշտոնապես հայտարարեցին,

¹⁵⁶ «العمدة» 27.III.1967.

¹⁵⁷ Նույն տեղում, 29.III.1967, 16.IV.1967.

¹⁵⁸ «Пресса», 19.IV.1966. Համագորտախոս համառոտագիրը ստորագրվեց 1966 թ. փետրվարի 18-ին («Известия», 20.XII.1966).

¹⁵⁹ P. Андреевски, Нефтяная война («Новое время», 1967, № 1, стр. 24).

¹⁶⁰ Իրաքում արդյունահանվող նավթը Միրիայի և Լիբանանի տերիտորիաներով անցնող նավթամուղով գալիս է գալիս Միջերկրական ծով:

որ իրենք պաշտպանում են Միքիայի արզարացի պահանջները¹⁶¹,
Համանման դիրք զբաղեցին նաև ԱՄՆ-ի, Ալժիրի, Եմենի, Քու-
վեյթի և արաբական մի շարք այլ երկրների կառավարություն-
ները:

ԵԻՊՅԱ-ի դեմ մզվող պայքարում մեծ ազանց ներդրեց Մի-
քիայի կամուրջը, որը հանդես էր գալիս երկրի բոլոր առաջադի-
մական ուժերի հետ միասին:

Կառավարության ու հայրենասիրական ուժերի միասնությու-
նը և արաբական երկրների, սոցիալիստական պետությունների ու
համաշխարհային առաջադիմական հասարակության պաշտպա-
նությունն ապահովեցին Միքիայի հաղթանակը ԵԻՊՅԱ-ի դեմ
մզվող պայքարում: 1967 թ. մարտի 2-ին ընկերության վարչու-
թյունը հայտարարեց սիրիական կառավարության պահանջները
բազմապատկույթ իր համաձայնության մասին¹⁶²:

Կառավարության առաջադիմական ներքին և արտաքին քա-
ղաքականությունը վայելում էր աշխատավորական մասսաների
սկսելով աշակցությունը: Գրությունը երկրում կայունանում էր:
Սակայն կառավարության քաղաքականության դեմ սկսեցին ա-
վելի նուանդուն հանդես գալ երկրի հետադիմական շրջանները, ազ-
գայնացման խոշոր ձևակերպությունների նախկին տերերը, հողերի
ավելացուցիչ զբնված կալվածատերերը և Բաասի աչ թևի կողմնա-
կիցները: Նրանք սպառնալից էին առանձին սխալները, որ թույլ
էին արվում սոցիալիստական վերափոխումների ժամանակ, կրու-
նական նախապաշարումները, ազգային և կրոնական տարրերու-
թյունները, Եկոմունիստական վտանգիչ մասին Հեքյուրանքները և
այլն:

Ամբողջ 1966 թ. և 1967 թ. սկզբներին երկրում չէին գաղա-
րում պրովոկացիաներն ու զավաղությունները: 1966 թ. սեպ-
տեմբերի 6-ին կառավարությունը հայտարարեց այն զավաղու-
թյան բացահայտման մասին, որ կազմակերպել էին Միչել Աֆլա-
կը և Սալահ Բիթարը¹⁶³: Մեկ օր անց կառավարությունը տեղե-
կացրեց մեկ այլ զավաղություն բացահայտման մասին, որի
կազմակերպիչը Բաասի սիրիական մարզային ղեկավարության

161 «Правда», 13.18.XII.1966.

162 «البعث» 3.III.1967.

163 Նույն տեղում, 7.IX.1966.

նախկին անգամ մայր Սալիմ Հաթումն էր¹⁶⁴։ Երկու դավադրություններն էլ վերացվեցին։ Դավադրների ձերբակալման հետ միասին սկսվեց պետական ապարատի, ձեռնարկությունների և ընկերությունների զտումը բուրժուական տարրերից և այ բաասականների դրածոներից։

1866 թ. հոկտեմբերի առաջին կեսին կայացավ Բաասի Համաարարական Զ-րդ կոնֆերանսը։ Նա վճռականորեն զատապարտեց այ բասական նախկին ղեկավարների՝ Միշի Աֆլակի, Սալահ Բիթարի և Մունիֆ Թազզազի հետադիմական կուրսը, մատնանշելով, որ նրանք կատարում էին հետադիմության և իմպերիալիզմի քաբեմած գործակալների և առևկիցների գեր, փորձելով սկուսակցությունը շեղել հեղափոխական ուղուց և կտրել նրան ժողովրդական մասսաներից¹⁶⁵։

Դավադրություններին զուգընթաց ուժեղացավ յարվածությունը սիրիա—խորայելական սահմանի վրա, 1866 թ. վերջերից խրայելական զինված ուժերը զրվեցին մտրտական վիճակի մեջ։ Բանակ զորակոչվեցին լրացուցիչ ուժեր։ Սիրիական սահմանագլխին Խորայել կենտրոնացրեց խոշոր սազմական ուժեր¹⁶⁶։

Ներքին և արտաքին հակահեղափոխության վտանգը էլ ալեցի համախմբեց սիրիական ժողովրդին։ Ամբողջ նրկրում ըստեղծվեցին բանվորների, գյուղացիների, զինվորների, կուսակցական կազմակերպությունների և իշխանության մարմինների ներկայացուցիչներից բաղկացած զգուսթյան կոմիտեներ։ Բաասի սիրիական մարզային ղեկավարության որոշմամբ հիմնվեց ժողովրդական պաշտպանության բարձրագույն կոմիտե, որը սկսեց կազմակերպել ժողովրդական աշխարհազորայինների խմբեր¹⁶⁷։ Աշխարհազորայինների հետ ձուլվեց նախկինում զուտ կուսակցական հիմքի վրա կազմված սզզային զվարդիան։ Բարձրագույն կոմիտեի մեջ մտան ինչպես զինվորական իշխանությունների, այնպես էլ արհմիութենական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները։ Աշխարհազորի մեջ մտնում էին քնակություն բուլթր խավերը, որոնց զենք բաժանվեց։ 1867 թ. մտրտին որո-

164 , 10.IX.1966.

165 , 16, 20.X, 1. XI.1966.

166 «ИЗВЕСТИЯ», 28.V.1966; 2.II.1967.

167 «الجمهورية» 23.V.1966.

շում ընդունվեց աշխարհագրայինների շեկատևերը միավորել ժողովրդական բանակի մեջ, որը կանոնավոր բանակի հետ միասին, ազրեսիայի ղեկաբում, կմասնակցեր երկրի պաշտպանությանը¹⁶⁸,

1967 թ. փետրվարին կայացավ Միրիայի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի պլենումը, որը քննարկեց Միրիայի ներքին և արտաքին քաղաքականության հարցերը: Պլենումն ընդունեց Միրիայի առաջադիմական բոլոր ուժերի համագործակցության կարևորությունը քաղաքական և տնտեսական կյանքի բոլոր ընազավաններում՝ սիմպերիալիստների, սիոնիստների և տեղական հեռադիմականների տանկությունների դեմ հանդիման, որոնք շանում են ձախողել երկրի զարգացումը սոցիալիզմի ուղիով և թուլացնել Միրիական Արարական Հանրապետության բարեկամական կապերը սոցիալիստական երկրների հետ¹⁶⁹,

1967 թ. մարտին, սիրիա-խորաշելական սահմանի վրա շահագրոգ պրովոկացիաների կուսակցությամբ, ՄԱԿ-ի ղեկավար քարտուզար Ու Տանի առաջարկությամբ, վերջին յոթ տարում առաջին անգամ սկսեց նիստեր զումարել զինազաղաղի դժով սիրիա-խորաշելական խառը հանձնաժողովը: Սակայն սիոնիստները չէին հանդարտվում: 1967 թ. ապրիլի 7-ին խորաշելական սահմանապահ զորքերը Տիրբրիա լճից հարավ կազմակերպեցին մի նոր պրովոկացիա, որին մասնակցում էին տանկեր և ինքնաթիռներ¹⁷⁰, Միրիական կառավարությունը վճռական բողոք հայտնեց և խառը հանձնաժողովից պահանջեց համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել Խորաշելի նկատմամբ:

Ազրեսիայի ղեկաբում Միրիային պաշտպանելու իրենց պատաստակամությունը հայտնեց ԱՄՆ-ի, Իրաքի, Լիբանանի, Հորդանանի, Սուդանի և Քուվեյթի կառավարությունները¹⁷¹, սկենիգաթ թերթը գրում էր, որ այդ ազգական պրովոկացիաները պատահական բնույթ չէին կրում, որ նրանք նախապատրաստվել էին Բեյրութում մարտին կայացած ամերիկյան զիվանագետների

168 Լույս տեղում, 8.III.1967:

169 «Проблема мира и социализма», 1967, № 6, стр. 82—83.

170 «Превд», 9.IV.1967.

171 «Известия», 9.IV.1967.

խորհրդակցության ժամանակ, և գրանցված իմպերիալիստները վրեժ էին լուծում սիրիական ժողովրդից՝ «ԻՊՊԿ»-ի դեմ նրա մզած հաշոց պայքարի համար¹⁷²:

Սովետական կառավարությունը եռսա հզից իսրայելից, նախազգուշացնելով նրան արարական երկրների դեմ ազդեցիկ գործողություններին¹⁷³:

Ուժեղացավ նաև Ենթին Հետազոտության գործունեությունը: Մայիսի 9-ին խոշոր առևտրականները և հոգևորականությունը, որոնց ոգեշնչում ու պաշտպանում էին իմպերիալիստական և արարական Հետազոտական շրջանները, նոր փորձ կատարեցին տապալելու երկրում գոյություն ունեցող վարչակարգը: Նրանք արհեստական զժվարություններ առաջացրին առևտրի և Դամասկոսի ու Հալիպի բնակչությանը մթերքներով ապահովելու գործում: Դրանով նրանց հույս ունեին երկրում առաջ բերել անկարգություններ ու խուճապ և օժտեղակել Սելիմ եաթուժին՝ իրագործելու հակահառավարական զավազությունը, որին աշակցում էր նաև ամերիկյան հետախուզությունը: Նրա մասնակիցները հատուկ պատրաստություն էին անցել սիրիա-հորդանանյան սահմանից ոչ հեռու գտնվող Մաֆրակ նամքարում: Ելույթի համար որպես պատրվակ «գտազորովեց» «Ջայլ Եսորի» ամառգրում հակահրոնական հողվածի լույս ընծայումը, որը տեղի էր ունեցել առանց կառավարության գիտություն և ակնհայտ պրովակացիոն նպատակներով:

Սակայն այդ պրովակացիոն ելույթն անմիջապես ճնշվեց իշխանությունների կողմից՝ առաջադիմական կազմակերպությունների և բանվորական արհմիությունների անմիջական մասնակցությամբ: Սիրիական իշխանությունները ձերբակալեցին այդ ելույթի հրահրիչներին և նախազգուշացրին առևտրականներին, որ առևտուրը չվերսկսելու դեպքում կրճատվեն նրանց խառնուրդները և ապրանքները: Ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով, որը պարեկներին՝ զինված բանվորների և ծառայողների, օժտեղակությամբ սկսեց հաշվառման ենթարկել փակ խանութները և այլնունակ բնագրավել գրանք: Բանագրավվեց 80 խանութ, որոնք պատկանում էին Դամասկոսում, Գումմայում և Հալիպում սարսամի գլխավոր կազմակերպիչ խոշոր առևտրականներին: Դրա

¹⁷² «3a pyбeжoм», 1967, № 16, cтp. 3; «Пpанк», 24.V.1967.

¹⁷³ «Пpанк», 27.IV.1967.

հետ միասին բացատրական աշխատանք էր տարվում մանր առևտրականների և արհեստավորների շրջանում, որոնց զավագիրները շանտաժի և խաբուսիքի փորձով փորձում էին սզտագործին իրենց շահագրիտական նպատակների համար¹⁷⁴,

կառավարության քայլերը վնասականորեն պաշտպանեց Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունը: Մայիսի 10-ին նրա զենավարությունը բաց նամակ ուղարկեց կառավարությանը, որտեղ սզտագործում էր հետադիմականության և իմպերիալիստական գործակալների քայլերը, որոնք, շեղվելով կրոնական զգացմունքների հետ, փորձում էին անկարգություններ առաջ քերել, ապակոզմոսոչի առևտրականներին ու արհեստավորներին, որպեսզի խանգարեն Սիրիայի առաջընթացը ազգայնացման և առաջադիմության ուղով և վտանգի տակ զենն նրա ազգային անկախությունը¹⁷⁵:

Այդ նույն ժամանակ լարվածությունը սիրիա-իսրայելական սահմանի վրա զենվում աճում էր: 1967 թ. մայիսի 14-ին ՄԱԿ-ում Սիրիայի ներկայացուցիչը ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին տեղեկացրեց սիրիական սահմանի մոտ իսրայելական զորքերի կենտրոնացման և «Սիրիայի դեմ Իսրայելի կողմից պատերազմի բացահայտ սպառնալիքի մասին»: Նա նշեց, որ Սիրիայի դեմ ուղղված իսրայելական զավագրության հետևում կանգնած են Միացյալ Նահանգները¹⁷⁶:

1967 թ. մայիսի 24-ին սովետական կառավարությունը նոր հայտարարություն արեց Մերձավոր Արևելքի դրություն մասին, բնորոշելով, որ վնասականորեն պաշտպանում է արաբական երկրներին, և նրանց դեմ ուղղված ամեն մի ագրեսիա դիմադրության կհանդիպի Սովետական Միության և քոչոր խաղաղասեր պետությունների կողմից¹⁷⁷:

1967 թ. մայիսին կայացած խորհրդակցության ժամանակ արաբական երկրների կոմունիստական կուսակցություններն անհրաժեշտ համարեցին կրկին համաշխարհային հասարակության ուշադրությունը հրավիրել արև փաստի վրա, որ իմպերիալիզմն Իսրայելին սզտագործում է ընդդեմ արաբական ազգային-ազա-

174 «الثور»، 11.V.1967.

175 «الثور»، 10.V.1967.

176 «Пресса», 10.V.1967.

177 Նույն տեղում, 24.V.1967.

ստացրական շարժման, ընդգիծ ԱՄՆ-ի, Միբրիայի և Ալժիրի, որանդ իրականացվել են սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ: Նրանք դիմեցին իրենց երկրներին հայրենասիրական, առաջադիմական և հեղափոխական ուժերին, կոչ անելով համախմբվել ընդդեմ իմպերիալիզմի, սիոնիզմի և հեռադիմության, հանուն արարական երկրների լրիվ ազատագրման, առաջադիմության և բոլոր քիազավառներում հետամնացության վերացման¹⁷⁸:

Մակայն իսրայելական ազրեստները, անսալով ողջախոհության նախը և կատարված նախազգուշացումները, նոր ազրեսիա սանձազերեմեցին արարական երկրների դեմ: 1967 թ. հունիսի 5-ին իսրայելական զորքերն առանց պատերազմ հայտարարելու հարձակվեցին ԱՄՆ-ի, Միբրիայի և Հորդանանի վրա: Պատերազմի հենց առաջին օրը նրանց հաջողվեց ռժշակցիկ այդ երկրների օվիացիայի մեծ մասը: Իսրայելիկ պաշտպանում էին ԱՄՆ-ը, ինչպես նաև՝ Անգլիան: Այդ պատեանում էլ արարական երկրները խզեցին զիվանագիտական հարաբերությունները նրանց հետ:

Ազրեսիայի իսկ առաջին օրը Միբրիայի աշխատավորական մասսաները որպես աշխարհագրայիններ մասն ժողովրդական բանակի մեշ: Ոնքեապաշտպանության կազմակերպման և տնտեսական ոնզերվների մոբիլիզացման համար բոլոր քաղաքներում ստեղծվեցին շՀայրենիքի և հեղափոխության պաշտպանության կոմիտեներ: Նրանց մեշ, բացի Բասսի անդամներից, մասն նաև երկրի մյուս առաջադիմական կազմակերպությունների, բանվորական և դյուղացիական, կանանց և երիտասարդական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Այդ կոմիտեներում մեծ դեր էին խաղում կոմունիստները¹⁷⁹:

Սովետական Միությունը և սոցիալիստական մյուս երկրները, հովատալիմ իրենց ինտերնացիոնալ պարտքին, իսրայելական ազրեսիայի ժամանակ գրավեցին արարական ժողովուրդներին պաշտպանելու վճռական ու հետևողական դիրքը: 1967 թ. հունիսի 5-ին սովետական կառավարությունը հանդես եկավ հատուկ հայտարարությամբ, որտեղ դասապարտելով Իսրայելի ազրեսիան, արեց մի շարք անհետաձգելի առաջարկներ, այն վերացնելու համար¹⁸⁰: Սրկու օր անց՝ հունիսի 7-ին, հրապարակվեց սովետական

178 Նույն տեղում, 2.VI.1967:

179 «العالم» 24, 29.I.1968.

180 «Правда», 6.VII.1967.

կառավարության նոր հայտարարությունը, որով լուրջ նախազգուշացում էր արվում ազդեցորին՝ զաղարեցնելու ազգամական գործողություններն արարական երկրների դեմ¹⁸¹,

1967 թ. հունիսի 9-ին Մոսկվայում ստորագրվեց սոցիալիստական երկրների կոմունիստական և բանվորական կուսակցությունների կենտրոնական կոմիտեների և կառավարությունների հայտարարությունը, որտեղ մերկացվում էին իմպերիալիզմի պլանները Մերձավոր Արևելքում և պատրաստակամություն էր հայտնվում լայն աշակցություն ջույց տալու արարական ժողովուրդներին: Հայտարարության մեջ որոշակիորեն ասված էր, որ սոցիալիստական երկրները ձեռք կառնեն ծայրահեղ միջոցներ, եթե Եսրայելը շարունակի իր ազդեցիկան¹⁸²:

Պատերազմի ընթացքում, որ տևեց վեց օր, արարները պարտություն կրեցին: Եսրայելական ազդեցությունը կարողացան գրավել արարական երկրներին պատկանող զգալի տերիտորիաներ, որոնց ընդհանուր տարածությունը կազմում է 60 հազար կմ², Եսրայելը ԱՄՆ-ից զավթեց Միևայի թերակղզին, զուրա գալով Սուեզի ջրանցքի արևելյան ափը, Շարմ ալ-Շեյխը, Հորդանանի ամրոցը արևմտյան մասը մինչև Հորդանան գետը, Երուսաղեմ, Բեթզեհեմ ու Նաբլուսա քաղաքները և Միջին Արևելյան պատկանող Ալ-Կունեյտրան ու Գուանի բարձրությունները, կանգ տանելով Գամաս-կոսից ընդամենը 40 կմ հեռավորության վրա¹⁸³:

Չնայած ռազմական հաջողություններին, Եսրայելին և երաթիկունքում կանգնած ԱՄՆ-ին ու Անգլիային չհաջողվեց հասնել իրենց դիտավոր նպատակին՝ տապալել առաջադիմական վարչակարգերը Միջինայում և ԱՄՆ-ում, վերացնել այդ երկրների ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական եզրեւումները, վարկարեկել սոցիալիզմի զաղափարները, ճեշել ազգային-ազտագրական շարժումները Մերձավոր ու Միջին Արևելքում և խախտել արարական ժողովուրդների բարեկամական հարաբերությունները ՍՍՀՄ-ի և սոցիալիստական մյուս երկրների հետ:

Երկրի հարավային շրջանների գրավումը և իսրայելական ազդեցիկայի հասնանքները բարձրացրին Միջինայի վիճակը: Երկրի առջև կանգնեցին ազդեցիկայի քաղաքական և տնտեսական հետե-

181 Նույն տեղում, 8.VII.1967:

182 Նույն տեղում, 11.VI.1967:

183 Г. С. Никитина, Государство Израиль, М., 1968, стр. 386.

վանքների վերացման, Միրիայի սոցիալ-տնտեսական զարգացման առաջադիմական կուրսի շարունակման և պաշտպանունակութիւնն ամրապնդման խնդիրները:

Այս պայմաններում Միրիայի կոմկուսը նորից կոչ արեց ամբաստանել բոլոր առաջադիմական խմբերի և կուսակցութիւնների համագործակցութեանը, ստեղծել լայն ժողովրդական նահատ, որի խնդիրը պետք է լիներ ժողովրդական մասսաների մորիլիզացումը: Միրիական կոմունիստները նշում էին, որ նահատը չպետք է փոխարինի պաշտոնական իշխանութիւնը երկրում, որ նահատի ստեղծումը չի նշանակում որևէ առաջադիմական կազմակերպութիւնն դերի նսեմացում կամ նրա գործունեութիւնն դադարեցում: Կոմկուսը գտնում էր, որ պետք է ծափալել սկզբունքային քննադատութեան նրա մեջ մտնող առաջադիմական ուժերի միջև՝ «Հենց այդ ուղիով,—նշում էր Միրիայի կոմկուսը,—կարելի է հազիւ հասնել բազմաթիվ զմայրութիւններ երկրում և զտագործել բոլոր հնարավորութիւններն ու ուժերը իմպերիալիզմի, հետադիմականութեան և սխոնիզմի դաժնագորութիւնները ձախողելու և ազգային առաջադիմութեան ուղու պահպանման ու ամրապնդման համար, որով բնթանում է Միրիան»¹⁸⁴:

Հենվելով Սովետական Միութեան և սոցիալիստական մյուս երկրների, ինչպես նաև բարեկամ արաբական երկրների օգնութեան վրա, սիրիական իշխանութիւնները մի շարք միջոցներ ձեռք առան վերացնելու ազրեխայի հետևանքները: Քայլեր կատարվեցին բանակի վերազինման և վերակազմման ուղղութեամբ: Իրենց գործունեութեան ակտիվացրին «Հայրենիքի պաշտպանութեան կոմիտեները»: Ժողովրդական բանակի շարքերը մասնատանյակ հազարավոր սիրիացիներ¹⁸⁵:

Կառավարութեանը վերսկսեց պատերազմի պատճառով դադարեցված տնտեսական պլանների և ազրաբային ռեֆորմի կենսագործումը: 1958 թ. հունիսին ավարտվեց խոշոր կալվածատերերին պատկանող 1 մլն 300 հազար էա հողերի բռնազրավումը: Օտարված հողերի 85 տոկոսը բաժանվեց անհող և քիչ հող ունեցող գյուղացիներին¹⁸⁶, 1958 թ. դեկտեմբերի 19-ին ընդունվեց

¹⁸⁴ «Пресса», 1.XI.1957.

¹⁸⁵ Նույն տեղում, 27.IV.1958.

¹⁸⁶ «البعث», 12.VII.1958.

գեղերև՝ գյուղացիներին 500 հազար եւս պեճական հողեր բաժանելու վերաբերյալ¹⁸⁷։

Կառավարութունն ավելի շատ ուշադրութուն սկսեց դարձնել գյուղատնտեսության նշուժատեխնիկական բազայի վերականգնման վրա։ Նախկին կալվածատիրական հողերի վրա հիմնվեց 370 գյուղատնտեսական կոոպերատիվ¹⁸⁸։ Նրանք բոլորը սպասուղական բնույթի էին, թևն նրանցում կիրառվում էին նաև արտադրական համագործակցության տարրեր ևներ՝ համաանդ սոսոզում, գյուղատնտեսական տեխնիկայի քառագործում և այլն։ Կառավարութունը զգալի արտադրություններ էր ապրիս կոոպերատիվներին (արտոնյալ պայմաններով բանկային վարկեր էր արամագրում, մատակարարում սերմեր, զնում գյուղատնտեսական մթերքներ, ազատելով նրանց վաշխառուներից և միջնորդ զևորդներին և այլն)։ Կոոպերատիվների կողքին պետության կողմից հիմնվեցին նաև տասնյակ պեճական ֆերմաներ¹⁸⁹։ Կառավարութունն ամեն կերպ աշխատում էր ավելացնել արտահանվող գյուղատնտեսական կուլտուրաների արտադրությունը։

Սակայն, շնչած այս բոլոր տեղաշարժերին, գյուղացիության ճնշող մասի կենսամակարդակը զեռնս ցածր էր, զեռնս շին լուծվել գյուղատնտեսության շահութարերության և արտադրողականության բարձրացման հարցերը։ Ճարարանչլուր տարի հազարավոր գյուղացիներ աշխատանք փնտրելու նորատակով զնում էին հարևան արարական երկրները։ Օրինակ, արձանազրված է, որ ամեն տարի Լիրանանի գյուղատնտեսության մեղ զբաղված են ճղել 150—200 հազար արուվարնով աշխատող սիրիացիներ¹⁹⁰։

Միրիայում մեծ հույսեր էին կապում Սփրատի ամբարտակի շինարարության հետ։ Նրա շինարարության վերաբերյալ համաձայնագիրը, սիրիական հետազոմական շրջանների ճնշման տակ, կառավարութունը ԳՁԷ-ի հետ կնքել էր զեռնս 1963 թ.։ Միրիական կառավարության կողմից երկրի օգտակար հանածոների ազգայնացումից հետո, որը շոշափում էր ատարերկրյա նավթային բնկերութունների, այդ թվում նաև արևմտագերմանական ԵԿՆ-կորդիո շահերը, ԳՁԷ-ը զազարեցրեց համաձայնագրի կատարու-

187 «Труды», 19.XII.1968.

188 Г. Мирский, Путь Сирийской республики, стр. 139.

189 В. Гусев, Сирия: Новая страница истории, стр. 253.

190 «Бюллетень иностранной коммерческой информации», 1967, № 25, стр. 2.

մը 1966 թ. սիրիական կառավարությունը դիմեց Սովետական Միությանը և վերջինս համաձայնվեց անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալ Սիրիային՝ այդ ամբարտակի շինարարության գործում։ Ամբարտակի կառուցման առաջին փուլով նախատեսվում է փակել Եփրատ գետի ջրերի հոսքը և ստեղծել արհեստական ջրամբար, որի շնորհիվ լրացուցիչ կոտորվի 600 հազար հա հող, Միաժամանակ նախատեսվում էր կառուցել 300 հազար հիլոմետր կարողությամբ էլեկտրակայան և 160 կմ երկաթուղիամբ էլեկտրահաղորդման գծի։ Այդ ծրագիրն արդեն իրագործված է։

Արդյունաբերական օբյեկտների շինարարության քննադատում հիմնական ուշադրությունը դարձվում էր նրանց վրա, որոնք մտա ապագայում տնտեսական շահույթ կտային։ Կառավարությունն արագ թափով կառուցեց 410 կմ երկաթուղիամբ նավթամուղ, որը Կարաշուկի նավթակենտրոնից ձգվում էր միջերկրածովյան Տարսուս նավահանգիստը։ Զգալի աշխատանքներ կատարվեցին Լոմսի նավթամշակման գործարանի ընդլայնման և Տարսուսի նավահանգստի վերասարքավորման ուղղությամբ, այն հաշվով, որ վերջինս կարողանա ընդունել տանկերներ¹⁹¹։ 1968 թ. հուլիսի 27-ին հանդիսավոր պայմաններում տեղի ունեցավ առաջին տանկերի բեռնավորումը սիրիական նավթով¹⁹²։ Սիրիական նավթի գնորդներ գործան Ֆրանսիան և Իտալիան։ Այսպիսով, Սիրիան մտավ նավթ արտահանող երկրների շարքը։ Դա Սիրիային հաշտվեց Սովետական Միության և մյուս սոցիալիստական երկրների հետ համագործակցելու շնորհիվ։ Սիրիան դարձավ առաջին արաբական երկիրը, որն առանց օտարերկրյա ընկերությունների մասնակցության իրագործեց նավթի արդյունահանումը, մշակումը և արտահանումը միջազգային շուկա։

Մեծ ուշադրություն էր դարձվում նաև մյուս օբյեկտների շինարարությանը։ Առանձնահատուկ նշանակություն էր ձեռք բերել ՍՍՀՄ-ի օգնությամբ իրականացվող Հաթաբիա—Հալիպ—Կամըշի 770 կմ երկաթուղիամբ երկաթգծի կառուցումը, որը Սիրիայի արեւելյան և հյուսիսային մարզերը կկապի Միջերկրական ծովի հետ։ Արդեն շարք են մտել այդ երկաթգծի Հալիպ—Քարկա և Տարսուս—Ակկար տեղամասերը, որոնք Եփրատի հիդրոհանգույցի շինարարության շրջանը կապում են երկրի խոշոր արդյունաբերա-

¹⁹¹ «Правда», 17.IV.1969.

¹⁹² նույն տեղում։

կան կենտրոնների և մերձծովյան շրջանի հետ¹⁹³, Շարունակվում էր ազտոճանապարհների և կամուրջների շինարարությունը:

Կառավարությունն ամեն կերպ ամրապնդում էր պետական սեկտորը:

Ջզախի աշխատանքներ էին կատարվում նաև կուլտուրական շինարարության, ինչպես նաև ազգային տեխնիկական մտավորականության ստեղծման ուղղությամբ: Այսպես, ուսանողների թիվը 1963 թ. 3 հազարի փոխարեն, 1967 թ. հասավ 7 հազարի¹⁹⁴:

Կառավարությունը շարունակում էր աշխատավորների կենսամակարդակի բարձրացման քաղաքականությունը: 1969 թ. սկզբին ղեկընտ հրապարակվեց սահմանափակ եկամտաձեռք (տարեկան ոչ ավելի, քան 1800 լիրա) ունեցողներին եկամտահարկերից ազատելու մասին¹⁹⁵, Նույն թվականի հունվարին կառավարությունն սկսեց ազգայնացված ընկերությունների մանր բաժնեատերերի բանկատոմսերի արժեքի վճարումը¹⁹⁶: Մի շարք քայլեր կատարվեցին սոցիալական ապահովագրության, առողջապահության և կրթության բնագավառներում:

Աշխուժացավ գյուղացիների ընդհանուր ֆեզերացիայի գործունեությունը: Այն զույգերից իր երկրորդ կոնֆերանսը, որտեղ քննարկվեցին գյուղացիական մասսաների կազմակերպման և ֆեզերացիայի գործունեության կատարելագործման խնդիրները:

Կառավարությունն ահրաժեշտ միջոցներ ձեռք առավ որպեսզի նրկրների հետ հարաբերությունները բարելավելու ուղղությամբ: Հետագա զարգացում ապրեցին բարեկամակոն կուպերը սոցիալիստական երկրների հետ:

Արարա-խորայնական պատերազմը և նրա հետևանքները որոշ բարդություններ առաջացրին նաև Միրիայի ներքաղաքական կյանքում: Իշխանության ղեկի մոտ գտնվելու ժամանակամիջոցում Բասաֆի ղեկավարությունը կարողացավ առավելագույն չափով ստեղծացնել իր ազդեցությունը մասսաների վրա: Սակայն, ինչպես նշվեց 1968 թ. հուլիսին կայացած արաբական երկրների կոմունիստական ու բանվորական կուսակցությունների խորհրդակցու-

¹⁹³ Նույն տեղում:

¹⁹⁴ «البعث» 24.XI.1968.

¹⁹⁵ «الثورة» 31.XI.1969.

¹⁹⁶ Նույն տեղում:

թյունում, բարարական առաջադրմական երկրներում հասարակական խոր վերափոխումները շամրապնդվեցին քաղաքական համապատասխան միջոցառումներով, որը հանգեցրեց մասսաների և առաջին հերթին բանվոր գասակարգի հեռացմանը քաղաքական ղեկավարությունից և արտադրության վրա սահմանված վերահսկողությունն ակտիվ մասնակցելուց»¹⁹⁷։ Այս գիտողությունը որոշ չափով արգարացի էր նաև Միքիայի նկատմամբ։ Պատերազմը հաստատեց ժողովրդական լայն մասսաների վրա ավելի ամուր հենվելու անհրաժեշտությունը, որովհետև միայն նրանց միջոցով էր հնարավոր պաշտպանել երկրի առաջադրմական նվաճումները։ Միքիայի շատ ղեկավարներ դա հասկանում էին։ Այդ պատճառով էլ սկսեցին ավելի շատ ուշադրություն դարձնել բանվոր գասակարգին, գյուղացիությունը և ձանաչեցին բանվոր գասակարգի ավանգարդային գերը։

Սակայն Արարական սոցիալիստական վերածնություն՝ Բասա կուսակցության (ԱՄՎԿ) սիրիական մարզային ղեկավարության՝ բանվոր գասակարգին և գյուղացիությունը մերձենալու քաղաքականությունը, նոր բարդություններ հարուցեց։ Դրանք սերտորեն կապված էին իսրայելական ազրեսիայի հետևանքների վերացման, երկրի զարգացման տեմպերի, հարևան արարական երկրների, առաջին հերթին ԱՄՆ-ի և Իրաքի հետ համագործակցելու մեղքի, մերձավորարևելյան ճգնաժամի հաղթահարման ուղիների հետ¹⁹⁸։

Բասաի 1968 թ. սեպտեմբերին կայացած մարզային և համարարական կոնֆերանսները շուտեցին այդ հարցերը¹⁹⁹,

1969 թ. մարտին տեղի ունեցավ Միքիայի կուսուսի կենտրոնի պլենումը, որը քննարկեց երկրի ներքին գրություն և իսրայելական ազրեսիայի հետևանքների վերացման հետ կապված մի շարք հարցեր։ Պլենումը զգուշացրեց այն վտանգավոր հետևանքներից, որ կարող էր առաջացնել պառակաումը Բասաի ներքում, մասնանշելով, որ հենց այդ բանի վրա են հույսը դնում սիմպերիտիզմը, ներքին հետադիմությունը և իսրայելական էքստրեմիզմը»²⁰⁰։

¹⁹⁷ «[Првдз», 26.IX.1968.

¹⁹⁸ Е. П р и м а к о в, Сирия в час единства («За рубежом», 1969, № 20, стр. 16).

¹⁹⁹ «[بعث]», 9.XII.1968.

²⁰⁰ «[Првдз», 5.III.1969.

Սաղած տարածայնություններից շատպեղին պարզելի հետազոտական տարրերը, որոնք ակադեմիային իրենց գործունեությունը, և իմպերիալիստական սրտ պետություններ: 1969 թ. փետրվար—ապրիլ ամիսներին արևմտյան մամուլը մեծ ազմուկ բարեյուսքից Սիրիայում իբր թե գոյություն ունեցող ասուր ներքազաքական հղանամիս շուրջը³⁰¹: Այդ կամպանիայի նպատակն էր էլ ավելի սրել գոյություն ունեցող տարածայնությունները, որպեսզի պատակախն կուսակցությունը, փոխեն նրա առաջադիմական կուրսը, վարկարեկեն հաստատված բարեկամական և արդյունավետ հարաբերությունները ՄՍՀՄ-ի և սոցիալիստական մյուս երկրների հետ, քայքայեն Քասսի համագործակցությունը մյուս առաջադիմական կազմակերպությունների, առաջին հերթին Սիրիայի կոմկուսի հետ, ինչպես նաև մեկուսացնեն Սիրիան արաբական առաջադիմական երկրներից: Սակայն նրանց պլանները չիրականացան:

Գոյություն ունեցող տարածայնությունները քննարկելու համար Քասսի ղեկավարությունը 1969 թ. մարտի 20-ին հրավիրեց արտակարգ կոնֆերանս: Կոնֆերանսի հասցեով կուսակցական և հասարակական կազմակերպություններից սասցվեցին բազմաթիվ հեռագրեր և ուղերձներ, որոնցում կոչ էին արվում գոյություն ունեցող տարածայնությունները լուծել բոլոր առաջադիմական ուժերի համախմբման և երկրի առջև կանգնած համազգային խնդիրների լուծման հիման վրա: Քասսի ղեկավարությունը նման կոչով դիմեց նաև Սիրիայի կոմկուսը³⁰²:

Աշխատավորական մասսաների և տարրեր քաղաքական կազմակերպությունների գործողությունների միասնությունը բարերար ազդեցություն ունեցավ կոնֆերանսի աշխատանքների վրա:

Կոնֆերանսը հաստատեց նախորդ կոնֆերանսների մշակած գրույթները ներքին, միջարարական և արտաքին քաղաքականություն հարցերում, որոնք ապահովում էին Սիրիայի զարգացումը առաջադիմության ուղիով: Եշելով երկրի բոլոր ուժերի և ռեսուրսների մոբիլիզացման կարևորությունը իսրայելական ագրեսիայի հետևանքների վերացման համար, կոնֆերանսը միաժամանակ քննարկեց, որ անհրաժեշտ է առաջիկայում ևս իրականացնել սոցիալական և տնտեսական վերափոխումներ, որոնք կապահովեն

³⁰¹ „The Economist“, L., 1969, March 8, v. 200, № 6550, pp. 25—16.

³⁰² «Пресса», 27.III.1969.

այդ պայքարի հաղթությունը: Մերձավորարևելյան ճգնաժամի լուծման հարցի կազակցությունը կոնֆերանսն արտահայտվեց հօգուտ արաբական երկրների միջև գործադուլությունների ավելի սերտ համագործակցության՝ հանուն արաբական միասնական ուղղման հակառի ստեղծման:

Կոնֆերանսը դատապարտեց ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և ԳՖՆ-ի քաղաքականությունը, որոնք թշնամական դիրք էին զբաղվել արաբական երկրների հանդեպ, և հավանություն տվեց սոցիալիստական երկրների, առաջին հերթին Սովետական Միության հետ բազմակողմանի համագործակցության և բարեկամական հարաբերությունների զարգացման քաղաքականությանը:

Կոնֆերանսի կարևոր որոշումներից մեկը հանդիսացավ այն, որ առաջին անգամ Բաասը ճանաչեց այլ առաջադիմական կազմակերպությունների գոյությունը Միջին Արևելքում: Բաասի ղեկավարությունը հանձնարարվեց ոչ միայն շարունակել համագործակցությունը այդ առաջադիմական ուժերի հետ, այլև ամեն կերպ ընդլայնել այն, Եփեսոսի նոր հնարավորություններ, որոնք կերպարավորեն ներքին հակառի ամբաստանումը և կազանտվեն ժողովրդական և հասարակական կազմակերպությունների, բոլոր առաջադիմ ուժերի արդյունավետ մասնակցությունը նրան²²:

1969 թ. մայիսի 1-ին սիրիական ժողովրդի քննարկմանը զբղվեց ժամանակավոր սահմանադրություն նախադիժը: Այդ սահմանադրությամբ Միջին հուլիսիում էր Եգիպտոսական ժողովրդական սոցիալիստական հանրապետություն: Բարեբաղույն օրենսդիր իշխանությունը զբղում էր ժողովրդական խորհրդի վրա, որն ընտրվում էր ուղղակի քվեարկությամբ՝ 4 տարի ժամանակով: Տեղերում իշխանությունը հանձնվում էր խորհուրդներին, որոնց միջոցով բազաբացիները կարող են իրականացնել իրենց քաղաքական իրավունքները: Սահմանադրությունը սիրիական պետության տեսեսությունը սահմանեց որպես սոցիալիստական պետության տեսեսություն, որը խաբսխված է պլանային հիմունքների վրա և բացառում է շահագործման ձևերը: Մատնանշվում էր սեփականության երեք ձևերի անկալություն Միջին Արևելքում՝ ժողովրդական, կոլեկտիվ և մասնավոր: Մասնավոր սեփականության լավերը սահմանվում էին օրենքով, նրա շահերը լավեք է հակասել հա-

²² «البعث», 27.IV.1969.

սարակութիւնը շահերին և պետք է համապատասխանեն սոցիալական պահանջներին ու ծառային ժողովրդի բարեկեցութեան աճին²⁰⁴։

Համահայն սահմանադրութեան դրույթներով, 1969 թ. մայիսի 13-ին ընդունվեց որինք՝ կառավարման տեղական մարմինների վերաբերյալ, որը զգալի շահով նպաստում է ժողովրդի համախմբմանը զոյութուն ունեցող ռեժիմի շուրջը։

1969 թ. մայիսի 29-ին կազմվեց Սիրիայի նոր կառավարութեանը, որի մեջ մտան Բասսի անդամները, մի քանի քաղաքական անկախ գործիչներ և Սիրիայի կոմկուսի մեկ ներկայացուցիչ։ Պրեմիեր մինիստրի պաշտոնը ստանձնեց նուրեզդին Աթասին, որը մեծ դեր խաղաց Բասսի ներսում եղած սարակախութիւնները հարթելու գործում։ Պաշտպանութեան մինիստր դարձավ գեներալ լիտենանտ Հաֆեզ Ասադը, իսկ արտաքին գործերի մինիստր՝ Մուհամեդ Աշաֆին²⁰⁵։

Կառավարութեան առջև ծառայած կարևոր խնդիրներից մեկը ժողովրդական խորհրդի ընտրութիւնների անցկացումն էր, ինչպես նաև անտեսական և սոցիալական վերափոխումների վերաբերյալ կուսակցութեան կոնֆերանսներում ընդունված որոշումների կենսագործումը։ Կառավարութեանը խոստանում էր համագործակցել արաբական առաջադիմական պետութիւնների հետ, համախմբել արաբական բուրժուազիան։ Բացի այդ, կառավարութեանը մտադիր էր ընդլայնել Սիրիայի հարաբերութիւնները սոցիալիստական երկրների և մյուս բարեկամ պետութիւնների հետ²⁰⁶։

Սիրիայի կառավարութեանը դիմեց կոնկրետ քայլերի՝ արաբական երկրների հետ հարաբերութիւններն ամրապնդելու համար, որպեսզի համատեղ միջոցառումներ մշակվեն խորայնական ազդեցիկ հետախնդիրը վերացնելու համար։ 1969 թ. հունիսի 8-ին Գամաֆուսում կայացավ Սիրիայի, ԱՄՆ-ի, Իրաքի և Հորդանանի բանակի շտաբների պետերի հանգիպումը, որտեղ քննարկվեցին արևելյան և արևմտյան սազմաւակատների, և ընդհանրապես արաբական պետութիւնների միջև ավելի սերտ սազմական համագործակցութեան հաստատելու հարցերը²⁰⁷։ Հետագա-

204 «الشرق», 2.V.1969.

205 նույն տեղում, 29.V.1969.

206 նույն տեղում։

207 «Правда», 10.VII.1969.

յում համապատասխան բանակցություններ վարվեցին ԱՄՆ-ի ղեկավարութան հետ, որի ընթացքում քննարկվեցին նաև անտեսութիան, տեխնիկայի, գիտության և մշակույթի բնագավառում սիրիա-եգիպտական համագործակցությունն ընդլայնելու հարցերը:

Միրիայի կառավարությունը շարունակում էր ամրապնդել հարաբերությունները սոցիալիստական երկրների հետ: Եւ ղեկավարահաստիակ հարաբերություններ հաստատեց Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետության հետ: 1969 թ. հունիսի 25-ին նրանց միջև կնքվեց տնտեսական և տեխնիկական համագործակցության համաձայնագիր²⁰⁸, 1969 թ. հուլիսի 3-ին ՍՄԿԿ Կենտկոմի, ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության և սովետական կառավարության հրավերով քարեկամական այցով Մոսկվա ժամանեց ԱՄՆ-ի կուսակցական կառավարական պատվիրակությունը, պրեմիեր մինիստր Նուրիդզին Աթաթի գլխավորությամբ²⁰⁹:

Արաբական երկրների դեմ Իսրայելի ագրեսիվ գործողությունների ակտիվացման կապակցությամբ ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի սեսիան 1970 թ. հուլիսի 15-ին ընդունեց մի հայտարարություն, որանդ իր մտահոգությունը հայտնելով Մերձավոր Արևելքում ստեղծված սպառնալի դրության կապակցությամբ, բոլոր խաղաղասեր պետություններին կոչ էր անում զնուական միջոցներ ձեռք առնել մերձավորարևելյան նգնաժամի արագ վերացման և արգաբացի ու խաղաղ կարգավորման համար²¹⁰:

Այսպիսով, Միրիայի պատմական զարգացումը վերջին տարիներին ցույց է տալիս, որ Իսրայելի 1967 թ. հունիսյան ագրեսիան չհասավ իր նպատակին: Հենվելով քարեկամ արաբական ու սոցիալիստական երկրների և ժողովրդական մասսաների վրա, Միրիայի Արաբական Հանրապետությունը շարունակեց ընթանալ առաջադիմական սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների խորացման և ընդլայնման հանապարհով:

208 Նույն տեղում, 22.VII.1969.

209 Նույն տեղում, 3.VII.1969.

210 Նույն տեղում, 18.VII.1970.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ
ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В СИРИИ (1962—1970 гг.)

Резюме

В статье рассматривается политическое и экономическое положение в Сирии, создавшееся после выхода страны из состава ОАР. Автор освещает государственный переворот 8 марта 1963 г. и приход партии Баас к власти, победу левых сил внутри этой партии, установление прогрессивного режима и осуществление прогрессивных социально-экономических преобразований в Сирии.

Значительное место уделено освещению деятельности Коммунистической партии Сирии и советско-сирийского дружественного сотрудничества.

الزواير—بوداغوا

التحويلات السياسية والاجتماعية والاقتصادية في سوريا

١٩٧٠—١٩٦٢

(ملخص)

يعالج المقال الوضع السياسي والاقتصادي لسوريا بعد انفصالها عن الجمهورية العربية المتحدة. ويؤرخ المقال لثورة الثامن من آذار، ومسائل انتقال السلطة ليد حزب البعث العربي الاشتراكي، ولانصار الجناح اليساري داخل هذا الحزب، ولتوطيد دور القوى التقدمية، ولتطبيق التحويلات الاجتماعية والاقتصادية التقدمية في سوريا.

يخصص المقال مكانا بارزا لنشاط الحزب الشيوعي السوري ويلقى الاضواء على اهمية التعاون والصدافة بين سوريا والائتلاف السوفياتي.

ՀՈՂԱՆՆԻ ԲԱՐԵՓՈՒՄՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՎ ՓՈՒԼ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ
(1952—1957 թթ.)

Քաղաքական անկախություն նվաճած Եգիպտոսի ժողովուրդների առջև կանգնում են մի շարք կարևորագույն խնդիրներ, որոնց լուծումով էլ պայմանավորվում է երանց անկախության ամրապնդումը: Այդ խնդիրներին մեջ կարևորագույններից մեկը ազգային անկախ անտեսության ստեղծումն է, որն իր ողջ բարդությամբ կանգնեց նաև եգիպտական ժողովրդի առջև՝ 1952 թ. հունիսյան բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունից հետո: Այդ հեղափոխությունը կատարվեց եգիպտական բանակի ժիչին սպայական կազմի գլխավորությամբ, որը հանդիսանում էր եգիպտական ազգային բուրժուազիայի ձգտումների արտահայտիչը: Եգիպտոսի նոր ղեկավարները, ձգտելով ամրապնդել իրենց դիրքերը երկրի ներսում, շահագրգռված էին վերափոխություններ կատարել երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական համակարգի մեջ:

Հեղափոխությանը հաջորդած առաջին տարիներին եգիպտական նոր ղեկավարության ձեռնարկած բուրժու միջոցառումներն ուղղված էին երկրի տնտեսական և քաղաքական անկախության ու պաշտպանունակության ամրապնդմանը, ինչպես նաև սոցիալական ծայրահեղ անհավասարության մեղմացմանը: Դրա համար անհրաժեշտ էր երկրի ներսում թուլացնել զաղութատիրության և ներքին հետադիմության դիրքերը, միջոցներ գտնել ֆինանսավորելու տնտեսության արագ զարգացումը և, մասնավորապես, սոցիալական կանգնեցնել ազգային արդյունաբերությունը:

Ահա այս նպատակին ուղղված տնտեսական-քաղաքական խոշոր միջոցառում էր 1952 թ. սեպտեմբերի 9-ի հոգային բարեփոխումների օրենքը: Ըստ այս օրենքի, հինգ տարվա ընթացքում

ձևանարկվելու էին խոշոր միջոցառումներ, որոնց իրագործումը կհանգեցնեն եզրիպատական գյուղում նոր սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հաստատմանը: Մոզիտական մի շարք ուսումնասիրողներ (Լ. Ն. Վատոլինա, Մ. Յ. Գաստաուլյին, Ի. Պ. Իվանովա, Վ. Կ. Արխիկին և ուրիշներ) անդրադարձել են այդ օրենքին, վերլուծելով դրա առանձին գրույթները¹: Դրանով իսկ նրանք որոշակի ավանդ են ներդրել եզրիպատական հողային քարեփոխումների հարցի ուսումնասիրման քննարկմանը:

Յուրեքերկրացի մի շարք ուսումնասիրողներ (Դ. Ուորիներ, Ք. Ուիլոկ, Փ. Ս. Լակուտյուրներ, Պ. Վասիկիտախ և ուրիշներ) նույնպես անդրադառնում են հողային քարեփոխումների առաջին օրենքին և նրա գործադրման ընթացքի որոշ կողմերին²: Դրանց անդրադարձել են նաև եզրիպատական որոշ հեղինակներ, որոնք անմիջական մասնակցություն են ունեցել այդ օրենքի մշակման, ընդունման և իրագործման ասպարեզում (Ս. Մարեյ, Բ. ալ-Քարափ)³: Այս հեղինակներին արժանին հասուցելով հանգրծ, պետք է նշել, որ նրանք նույնպես հիմնականում հետապնդել են այն նպատակներ, իսկ ոմանք երբեմն արտահայտել են ոչ ճիշտ մտքեր՝ հողային քարեփոխումների առաջին փուլի ընթացքի և արդյունքների վերաբերյալ:

Նախքան հեղափոխությունը նդիպառում 1 մլն կմ² ընդհանուր տարածությունից 2,5 մլն հա-ն⁴, (6 մլն ֆեդան)⁵ կազմում էին մշակելի հողատարածությունները:

¹ Л. М. Ватолина, Экономика Объединенной Арабской Республики, М., 1962; М. Ф. Гатуллин, Экономика ОАР на новом пути, М., 1966; И. П. Иванова, Сельское хозяйство Объединенной Арабской Республики, 1962—1965 гг., М., 1970; В. К. Архикин, Проблемы кооперирования сельскохозяйственного производства в Египте, М., 1972.

² Д. Уорниер, Земельные реформы в странах Ближнего Востока (Египет, Сирия, Ирак), М., 1958; J. et S. Lacouture, L'Egypte en mouvement, Paris, 1962; K. Wheelock, Nasser's New Egypt, New York, 1960; P. Vatikotis, The Egyptian Army in politics, Bloomington, 1961.

³ سيد مرعي، الإصلاح الزراعي في مصر، القاهرة، 1957
دكتور راشد البرادي، الفلسفة الاقتصادية للثورة القاهرة، 1955

⁴ الكتاب السنوي للاحصاءات العامة للجمهورية العربية المتحدة، 1952—1966، القاهرة، 1967، ص 50

(Այսուհի հարչի ընդհանուր պետական և հասարակական օգտագործման հողատարածությունները):

⁵ 1 ֆեդանը=0,42 հա:

1951 թ. նրկրի 21 մլն բնակչությանից 15 մլն-ը՝ գյուղացիներ էին, Հողատիրությունը Ծգիդատուում արտահայտվում է նրեք ձևով՝ միքի (պետական հողատարածություններ), վակֆ (կրոնաբարեգործական շտարվող հողատարածություններ)՝ և մուլք (մասնավոր հողատարածություններ), Ծթն հաշվի առնենք, որ յուրաքանչյուր գյուղացիական ընտանիք կազմված էր միքին հաշվով 6 հողաց և, հետևաբար, ընտանիքների թիվը հասնում էր 2,5 մլն-ի, ապա պարզ կգանես, որ յուրաքանչյուր գյուղական բնակչին միքին հաշվով պետք է ընկներ 0,4 ֆեզան հողատարածություն, իսկ մեկ ընտանիքին՝ 2,4 ֆեզան: Ծգիդացի ուսումնասիրող Ա. Ալրուն մտաադրապես հենց այս թիվն է համարում այն նվազագույնը, որն անհրաժեշտ էր գյուղական մի ընտանիք կերակրելու համար (ի դեպ, իր իսկ վկայությամբ, մանր հողատերերի միայն 10%-ն էր տիրում այդ նվազագույնին)՝ Իսկ ինչպիսի՞ն էր հողատիրության վիճակը նախահղադրական Ծգիդատուում: Այդ մասին պատկերացում է առիա հետևյալ աղյուսակը.

Աղյուսակ I*

Հողատիրության շաբը (ֆեզաններով)	Հողատերերի թիվը (հազ.)	Հողատերերի թիվը %-ով	Հողատարածությունները (հազ. ֆեզան)	Հողատարածությունները %-ով
5-ից պակաս	2642	94,3	2122	35,4
5-10	79	2,8	526	8,8
10-20	47	1,7	638	10,7
20-50	22	0,8	654	10,9
50-100	6	0,2	430	7,2
100-200	3	0,1	437	7,3
200-ից ավելի	2	0,1	1177	19,7
Հնդամենք	2801	100	5984	100

* «Statistical Pocket Year-Book, 1953», Cairo, 1954, p. 1.

7 Որք խոչըր հողատերեր, սխած վաղ ժամանակներք, որդեղք իրենց հողատարածությունները զրծ պահին բնազդաբաններք և կամ ժառուսուժիք, զրոնք նվիրում լին կրոնաբարեգործական հաստատություններին և զրոնով ապուսում իրենց ծյապան փայարամիք նվաճաներք: Հողատերոչ անժառանգ լինելու զնչքում կրա մաժիք հետ զրոնք զանում լին վկրիշյալ հաստատություններ անվանելուք:

* A. Aky, *Fezalan Emleri*, M., 1954, cyp. 32.

* «الكتاب السنوي... 1952-1977» ص 50

Աղյուսակից երևում է, որ Հոգատերերի 94,3%-ն ունեն 3-ից 5 ֆեզան Հողատարածություն: Երանց պատկանող Հողատարածությունները կազմում էին ընդհանուր Հողատարածությունների միայն 35,4%-ը: Դրանց 72%-ը, կամ 2018,1 Հազ. Հողատերերի տարեկան միջին եկամուտը չէր անցնում 40 դրենից¹⁰: Մրանք սակավահող գյուղացիներն էին:

Մասնավոր Հողատերերի մյուս խումբը, որը տիրում էր 3-ից մինչև 10 ֆեզանի, կազմում էին միջակ գյուղացիները:

Հաջորդ խումբը ունենր գյուղացիներն էին, որոնք ունեին 10-ից մինչև 50 ֆեզան Հողատարածություններ: Կազմելով Հողատերերի ընդհանուր թվի միայն 2,5%-ը, երանք տիրում էին Հողատարածությունների 21,6%-ին: Այս խումբն արգեն օգտագործում էր վարձու աշխատուժ:

Խոշոր Հողատերերի խումբը կազմում էին 50 ֆեզանից ավելի Հող սեփեցողները: Կազմելով Հողատերերի ընդհանուր թվի ընդամենը 0,4%-ը, երանք տիրում էին Հողատարածությունների 34,2%-ին: Ընդ որում, երանցից 188 մարդ ուներ 1000 ֆեզանից ավելի հող¹¹:

Ի մի բերելով N 1 աղյուսակի այն թվերը, որոնք վերաբերում են ունենոր և խոշոր Հողատերերին, տեսնում ենք, որ երանք կազմում էին ընդամենը 2,9%-ը, սակայն տիրում էին Հողատարածությունների 55,8%-ին: Ամենախոշոր Հողատերը Ծախաուսի արքայական ընտանիքն էր, որին պատկանում էր 196 Հազ. ֆեզան հող¹²: 3800 օտարերկրացիներ 1951 թ. հանդիսանում էին 233013 ֆեզան Հողատարածությունների սեփականատերեր, կամ երանցից յուրաքանչյուրին ընկնում էր 61,32 ֆեզան հող¹³:

Վակֆային Հողատարածություններն այդ նույն ժամանակ կազմում էին 600 Հազ. ֆեզան¹⁴:

Այս պայմաններում սակավահող գյուղացին ո՛չ Վնարավորություն, և ո՛չ էլ Հետաակար ուներ նոր Հողեր գնելու միջոցով բարելավելու իր վիճակը, քանի որ մեկ ֆեզան Հողատարածություն

¹⁰ A. Añ py, Феллахе Египта, стр. 25. 1 դրենը 1952 թ. = 2,52 սուրու

¹¹ տճրե, Կաշիթ, 13.IX.1952.

¹² „Aspect Général de la Reform agraire en Egypte“, Cairo, 1954 p. 5.

¹³ A. Añ py, Феллахе Египта, стр. 35.

¹⁴ G. Harris, Egypt, New Haven, 1957, p. 219.

արժէր մտաւարացեա 800 գինեյ¹⁵, Այդ պատճառով էլ նա ստիպ-
ված էր հարուստ հողատերերից վարձակալել փոքրիկ հողակտոր-
ներ: Այդպիսի սակազանող վարձակալողներին թիվը նախքան հե-
ղափոխութիւնը հասնում էր 107 հազարի¹⁶,

Եգիպտոսի գյուղացիութեան հիմնական զանգվածը հողագործ
էր և տարեցատարի ներառում էր գյուղացիների նորանոր խմբերի:
Հողագործի գյուղացիների ստվար բանակի մի խոշոր շեղատն էին
կազմում վարձակալողները՝ թիվով 682 հազ. տնտեսութիւն¹⁷:
Սրանք իրենց ապրուստը հայթայթում էին հողակտորներ վարձա-
կալելով: Վարձակալման ժամկետը 1—3 տարի էր: Վարձակալ-
ման պայմանագիր չէր կնքվում, այլ հողատերն ու վարձակալը
համաձայնվում էին բանաձոր կերպով: Վարձակալույնը կատար-
վում էր զերբէնիս համար շափազանց ծանր պայմաններով: Մեկ
ֆեզան հողատարածութեան տարեկան միջին եկամուտը կազմում
էր 60 գինեյ, Գրանից 40 գինեյը արվում էր վարձավճար, իսկ
կիսի դա կատարվում էր բնամթերքով, ապա երբեմն հասնում էր
բերքի 80%-ին¹⁸, Սակազանող և հողագործի գյուղացիների այս
մասը շահագործվում էր կալվածատերերի կողմից նաև գյուղա-
տնտեսական սարքեր ու բանող անասուններ վարձակալելիս և
սերմացու ու պարտք վերցնելիս: Վաշխատուական նպասակներով
հող էին վարձակալում նաև ունեւոր և խոշոր հողատերերը, որոնք
այդ հողերը մշակում էին օգտագործելով վարձու աշխատում:

Եգիպտական հողագործի գյուղացիների մի խոշոր մասն էլ
ապրուստը հոգում էր իր աշխատուծը վանտելով: Սրանք գյուղա-
տնտեսական բանվորներն էին: Ըստ Ե. Իսազիի տվյալների,
1939 թ. գրանց թիվը հասնում էր 1.618 հազար մարդու¹⁹ և պետք
է նեթագրել, որ հեղափոխութեան նախօրյակին այն հասած կլի-
ներ մտաւարացեա 2 միլիոնը նրանք կատարում էին գյուղատեր-
տեսական տարեշրջանային զանազան աշխատանքներ և պատու-

¹⁵ «Аграрные реформы в странах Востока», М., 1961, стр. 15.

¹⁶ Н. П. Иванова, Сельское хозяйство Обедневенной Арабской Республики, 1952—1965 гг., стр. 30.

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ «Аграрный вопрос в странах Азии и Северной Африки», М., 1968, стр. 186.

¹⁹ Ш. Исаян, Египет в середине XX в. (Экономический обзор), М., 1958, стр. 204.

Հական այլ գործեր, նրանց եկամուտը երաշխավորված չէր և շահերին ստիպում էր մեկնել քաղաք՝ մշտական աշխատանքի հույսով: Սակայն այնուհետև նրանք փաստորեն լրացնում էին գործազուրկների առանց այն էլ հոծ բանակը: Գյուղատնտեսական բանվորները եզիպտական հասարակության ամենալքավոր խավերից մեկն էին:

Դեռևս զարսակզրին, երբ համաշխարհային շուկայում քամբակի մեծ պահանջարկ կար, ինչպես բրիտանական գաղութատերերը, այնպես էլ եզիպտական նորաստեղծ ազգային բուրժուազիան շահագրգռված էին զրա արտադրության ընդլայնմամբ: Այդ նպատակով եզիպտական ազգային բուրժուազիան նախանկնեց գյուղատնտեսական սինդիկատների ստեղծումը: Այդ սինդիկատները հիմնվում էին փայտափրակյան սկզբունքների վրա: Դրանց պարտականությունն էր գյուղատնտեսական աշխատանքների համար մեռք բերել աշխատամիջոցներ, ինչպես նաև իրացնել պատրաստի արտադրանքը: Դրա համար էլ անհրաժեշտություն առաջացավ ստեղծել պետական հատուկ ֆոնդ, որը պետք է վարկավորման մատչելի ազբյուր հանդիսանար այդ սինդիկատների անդամների համար: 1923 թ. գյուղատնտեսական սինդիկատները սկսեցին կոչվել կոոպերատիվ ընկերություններ: 1931 թ. վարկավորման մակարդակը բարձրացնելու համար ստեղծվեց եզիպտոսի գյուղատնտեսական վարկավորման գրամատունը: Ասկայն ինչպես պետական հատուկ ֆոնդից, այնպես էլ այս գրամատունից վարկավորվում էին ոչ միայն մանր գյուղացիները, այլև խոշոր հողատերերը: 1952 թ. կային 1727 կոոպերատիվ ընկերություններ՝ մոտ 500 հազ. անդամ-փայտերերով²², Դրանց սակավահող անդամների վիճակը քիչ էր տարբերվում մնացած սակավահող գյուղացիների գրությունից:

XX դ. սկզբին կապիտալիստական Հարաբերությունները մուտք գործեցին եզիպտական գյուղ և ավելի ծանրացրին գյուղացիների սոցիալական դրությունը: Այսպես, 1900 թ. 5114 հազ. ֆեզան հողատարածությունները պատկանում էին 914,4 հազ. սեփականատերերի²³: Եզիպտոսի բնակչության թիվը այդ ժամանակ

²² В. К. Азискик, Проблемы кооперизации..., стр. 63.

²³ التطور الاقتصادي في البلاد العربية، ١٩٥٠—١٩٦٥، بيروت ١٩٦٧، ص ٢١٧—٢١٨.

կազմում էր 10 մլն մարդ, որոնցից, պետք է ենթադրել, որ գյուղի բնակիչներ էին մասավորապես 6 մլն-ը: Ինչպես արգենտացիք, Հնդկաստանի բնակչության հարցում, երբ գյուղական բնակչությունը կազմում էր 15 մլն մարդ, 2801 հազ. սեփականատերերի պատկանում էր 6 մլն ֆեզան հողատարածություն: Այս ավելաները համեմատելով տեսնում ենք, որ ավելի քան 50 տարիների ընթացքում ճյախի հողատարածություններն ավելացել էին ընդամենը 16,8%-ով, այնինչ գյուղական բնակչությունն ունի էր 87%-ով, իսկ հողատերերի թիվը ավելի քան եռապատկվել էր: Ընդ որում, եթե խոշոր և ունեւոր հողատերերի թիվը քանակապես և տիրույթների չափերով համարյա փոփոխություն չէր կրել, ապա մանր հողատերերի թիվը քառապատկվել էր²², հողատերերի թվի անը հիմնականում տեղի էր ունեցել հողակտորների հետագա ժանրային հաշվին: Դա պարզորոշ երևում է հետևյալից, եթե 1900 թ. հողատիրության ձիշին չափը կազմում էր 5,59 ֆեզան, ապա 1952 թ.²³ 2,13 ֆեզան²³, Չեյին հողակտորներ ունեցող գյուղացիները առիպված էին լինում պարտք վերցնել ունեւորներից և երբ ժամանակին չէին վերագրվում, կամ չէին հասցնում ժամանակին ժուծել պետական հարկերը, ապա նրանց հողակտորները և բանող անասունները քանազրավում էին: Զրկվելով սեփականությունից և աշխատամիջոցներից՝ այդ գյուղացիները կարող էին վաճառել միայն իրենց աշխատուժը: Բնակչության բուռն աճի և նոր հողերի յուրացման շարժանքի գանդաղ ընթացքի պայմաններում դա նշանակում էր աշխատուժի շարունակական արժեքազրկում, էժան աշխատուժի առկայությունը, ինչպես ուրիշ պարաբային երկրներում, այնպես էլ Եգիպտոսում, գյուղատնտեսական մեքենաների ներդրումը դարձնում էր անշահավետ և պատճառ դառնում հետամնաց տնտեսական հարաբերությունների գոյատևմանը:

Սակավահող և հողազուրկ գյուղացիների թվի ավելացմանը զուգընթաց մեծանում էր շքավորների թիվը և շքավորության աստիճանը: Ա. Այբուն իր գրքում մեղ է բերում ֆրանսիացի լրագրող Քրիստիան օր Կասերի հետևյալ խոսքերը. «Ես տեսել եմ իսպանական լա-Մանչի ամենաաղքատ գյուղերը, կանաչ հրվանդանի

²² Այս տեղում, էջ 218:

²³ Այս տեղում:

կզգիներէ հյուզակները, Անգուլայի խորքային շրջաններէց Լուսնայի բարձրաժանգակի տեղաբնակներէ եզեզնյա քողտիկները, բայց ոչ մի անզ չեմ հանդիպել այնպիսի աղքատութիան, ինչպիսին Եգիպտոսում է²¹։

Բարձուական որոշ պատմարաններ, անգրագանալով Եգիպտական գյուղացու թշվառ վիճակին և աղքատութիանը, շատ դիպրում շրջանցում են հորցի բուն էութունը և կատարում մակերեսային եզրակացութիւններ։ Այսպես, Ֆրանսիացի հետազոտողներ Փ. և Ս. Լակուտուրները, հատկապես նկատի ունենալով գյուղացիութիւնը, գրում են. «Ինչի՞ց է, որ ժողովուրդը (Եգիպտական—Ս. Ա.) իրենից ներկայացնում է անտանելի կեղտոտութիւն, անտարբերութիւն, դանդաղաշարժ և անգործունյա մարդկութիւն մի հուսահատեցնող անտարան, Հիմնական պատճառը պետք է գիտնել մի մասի ազիտութիւն և նյութական անհավատալի թշվառութիւն մեզ, որոնք ժանրանում են այդ ժողովուրդի վրաս²²։ Անկախութիւնով այս տրամարանութիւնը, երանք ի վերջո հանգում են այն եզրակացութիւն, որ եգիպտական ժողովուրդը լիթարգիտական քնի մեջ է²³։ Իր հերթին Ա. Այրուն Ֆայլաւհի աղքատութիւն պատճառը տեսնում է երա անշրջահայացութիւն, անտնտեսութիւն, թուլութիւն, միայնակութիւն և ազիտութիւն մեզ²⁴։ Բայց վերահիշյալ հեղինակները չեն քացատարում, թն որտեղի՞ց են գալիս այդ ազիտութիւնը, թշվառութիւնը, թուլութիւնը, նախահնդագոսիական Եգիպտոսի գյուղացիութիւն ժանր կացութիւնն առաջին հերթին այդ երկրում տիրող հասարակական-տնտեսական հետամնաց հարաբերութիւնների արդունք էր։ Զպետք է նաև մտանալ, որ Եգիպտոսը հարյուրամյակներ շարունակ եղել է թուրքական և ազա բրիտանական տիրապետութիւն տակ, Ժտար տիրողները, համազորժակցելով տեղական ավատատիրական ավագանու հետ, դաժանորեն շահագործել են եգիպտական աշխատավորութիւնը և երան պահել անավոր աղքատութիւն ու ազիտութիւն մեզ։

Եգիպտական հողի աշխատավորներին անմիջիթար վիճակի հակադրութիւնն էր կալվածատերերի ցոփ ու շտալլ կյանքը։ Վեր-

²¹ А. А ё р у, Феллахи Египта, стр. 124.

²² J. et S. Lacouture. L'Egypte en mouvement, p. 362.

²³ Նույն տեղում, էջ 376.

²⁴ А. А ё р у, Феллахи Египта, стр. 75.

չինեներս համարյա լրիվ կարգիչ էին գյուղից և ապրում էին հիմնականում մայրաքաղաքում ու Ալեքսանդրիայում: Մտացած խոշոր եկամտանեերը նրանք ծախսում էին եվրոպական զանազան քաղաքների զվարճարաններում կամ ներդնում անասնաբույսի ու արտադրողական, բայց արագորեն եկամուտ բերող շուկերում: Խոշոր հողատերերն իրենց մեռնում պահելով անասնաբույսի հիմնական լծակները, մեծ ազդեցություն ունեին երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության վրա: Երկրի կառավարությունը հիմնականում կազմված էր լինում նրանց ներկայացուցիչներից, իսկ խորհրդարանում անօրինակ էին նրանց կուսակցությունները: Ամեն գնով նրանք արգելադրում էին նույնիսկ այն կիսաապառաժապրների ընդունմանը, որոնք ուզում էին երկրի անասնաբույսի մեղ որոշ շահով առաջադիմական քայլեր կատարելու: Մակայն հողային հարաբերությունների հարցը եզրիտական գյուղում 1930-ական թվականներից սկսած ավելի ու ավելի էր սրվում և ի վերջո զարձակ քաղաքական կուսակցությունների մշտական թնկարկման առարկա: Բայց այդ կուսակցությունները, որոնք արտահայտում էին կամ խոշոր հողատերերի, կամ խոշոր բուրժուազիայի և կամ էլ երկուսի շահերը, զեմ էին հողատիրության հին կարգի մեջ որևէ փոփոխություն մտցնելու: Ուստի այդ հարցը մինչև 1952 թ. հուլիսի 23-ի հեղափոխությունը անդից չարժեկց: Հեղափոխություն, որ ուզում էր խոշոր հողատերերի իշխանության և բրիտանական ազդեցության զեմ, կատարեց սկզբում սպաներ²⁸ գազանի բանակային կազմակերպությունը:

Հեղափոխությունից զեռ երկու ամիս շանցած Եգիպտոսի նոր ղեկավարները որևէ ընդունեցին հողային բարեփոխումների վերաբերյալ: Երենքի նախադիժը կազմել էին եգիպտական անասնագետներ Ահմեդ Ֆուադը և Ռաշիդ ալ-Բարադին: Այն խմբազրել էր Հեղափոխության Ղեկավար կորհրդի²⁹ (ՀՂԿ) անգամ, փոփոխապես Փամալ Մալեմը: Ակզբնական նախագծում հողային սեփականությունը սահմանափակվում էր 50 ֆեզակով³⁰:

²⁸ Բանակային հեղափոխական կազմակերպություն՝ հիմնադրված Գ. Ա. Նասերի կողմից՝ 1942 թ. 1952 թ. հուլիսի 23-ին կատարելով ազգական հեղաշրջում, այս կազմակերպությունն անցով իշխանության գլուխ Եգիպտոսում:

²⁹ սկզբում սպաներ կազմակերպության զործադր կաժոնն ուղղու սկեց կողմի 1952 թ. հուլիսի 22-ից:

³⁰ J. et S. Lacouture, L'Egypte en mouvement, p. 354.

Նախագիծը հանդիպեց խոշոր հողատերերի համառ զինազը-
րությանը: Նրանք ձեռնարկեցին հնարավոր բոլոր միջոցները՝
անհնարին դարձնելու նրա ընդունումը: Նրանք աշխատում էին
երկպառակություն սերմանել «եկզատ սպաներ» կազմակերպու-
թյան անդամների միջև, փորձում կաշառել պատասխանատու անե-
նավորություններին և ՀՂԽ-ի անդամներին: Ի վերջո տեսնելով, որ
անհնար է վիժեցնել օրենքի ընդունումը, նրանք սկսեցին շանքեր
թափել, օրպեսզի հողատիրության սահմանափակումը պակաս չլինի
500 ֆեդանից. «Մուսուլման հզրայրներ»-ի³¹ առաջնորդ Հասան
ալ-Հոսեյնին ղեկավարեն էր համաձայնվում նույնիսկ դրան³², Հե-
զափոխությունից հետո վարչապետ դարձած Ալի Մահերը, որն
արտահայտում էր խոշոր հողատերերի շահերը, նույնպես գտնում
էր, որ հողատիրության սահմանափակումը լպիտք է 500 ֆեդա-
նից ցածր լինի³³, Ինչ վերաբերում է Վաֆդին³⁴, ապա այն մինչև
վերջ էլ զեմ մնաց հողատիրության սահմանափակման սկզբուն-
քին: Ինչևէ, խոշոր հողատերերը հասան այն քանին, որ հողատի-
րության առավելագույն լափը սահմանվեց փաստորեն 300 ֆե-
դան: Սակայն ինչպես վարչապետ Ալի Մահերը, այնպես էլ հնա-
մակալական խորհրդի³⁵ նախագահ Բահա էդ-Պին Բարաքաթը և
այդ խորհրդի անդամ զեդապիա Ռաշադ Մահաննան զեմ կանդ-
եցին նույնիսկ այդպիսի սահմանափակմանը: ՀՂԽ-ի անդամնե-
րի գերակշիռ մեծամասնությունը լավ էր գիտակցում, թե ինչի
կարող է հանգեցնել խոշոր հողատերերի ճնշմանը ենթարկվելը ու
զիջելը և դրա համար էլ առանց տատակվելու Ալի Մահերին ա-
զատեց վարչապետի պաշտոնից և հենց հաշորդ օրը՝ սեպտեմբերի
9-ին, հրապարակեց հողային բարեփոխումների № 178 օրենքը:

³¹ Մուսուլմանական Հեազմական կրեա-բաղաբական կազմակերպու-
թյան՝ Հեմազբվատ 1923 թ.

³² M. Hopkins, Egypt the crucible, Boston, 1970, p. 92.

³³ K. Wheelok, Nasser's New Egypt, p. 77.

³⁴ Եգիպտական բուքուա-կազմատիրական կուսակցություն՝ Հեմազբվատ
1918 թ.:

³⁵ 1922 թ. հուլիսի 26-ին ՀՂԽ-ի սրբմամբ Եգիպտոսի և Սուրանի թագավոր
Յուրուկ I-ը գահընկեց արվեց: Նրա սրգին՝ անշափառու Ահմադ Յուսուբը, Հալկ-
վեց Եգիպտոսի և Սուրանի թագավոր և կազմվեց հեաժակալական խորհուրդ-
կորդի նախագահ էր թաղաքական գործիչ Բահա էդ-Պին Բարաքաթը, սեզամ-
ենքն էին իշխում Մուհամմադ Աբդել Մահեյմը և «եկզատ սպաներ» կազմակերպու-
թյան անգամ Ռաշադ Մահաննան:

Օրենքը բաղկացած էր 28 հոդված ընդգրկող 6 դրուսեններից: Գրանք էին. հողատիրության սահմանափակումը, գյուղատնտեսական կոտակերատիվների ստեղծումը, գյուղատնտեսական հողակերատների նվազագույնի սահմանումը, վարձակալուղի և հողատիրոջ հարաբերությունների նշգրտումը, գյուղատնտեսական բանվորների իրավունքների սահմանումը և հավելյալ հարկերի հաստատումը^{*}:

Օրենքի առաջին գլուխը վերաբերում էր հողատիրության սահմանափակմանը: 1-ին հոդվածով մեկ անձի համար առավելագույն հողատիրությունը սահմանվում էր 200 ֆեդան:

2-րդ հոդվածը վերաբերում էր քաջատուփյուններիին: Այն ընկերություններին թույլ էր տալիս ունենալ 200 ֆեդանից ավելի, բայց արգեն անձյակ հողատարածություններ, եթե դրանք մշակելի էին դարձվում վաճառելու համար: Այդ իրավունքից սզուվում էին նաև անհատները: Այս հողատարածությունները 25 տարի ժամկետով շէին ընկնում 1-ին հոդվածի պահանջների գործադրման տակ, որի ընթացքում հողատիրը կարող էր դրանք վաճառել:

3-րդ հոդվածում ասվում էր, որ կառավարությունը հաշորդ հինգ տարիների ընթացքում տեղ կհանգելի հավալյալ հողատարածություններին՝ յուրաքանչյուր տարի բնագրավելով դրանց մեկ հինգերորդը: Բնագրավումները սկսվելու էին առավել խոշոր հողատիրերից, սակայն տարեկան թերքը հավաքելուց հետո միայն:

4-րդ հոդվածով հողատիրոջը թույլատրվում էր հավելյալ հողատարածություններից յուրաքանչյուր զավակին հանձնել մինչև 50 ֆեդան, սակայն այդ նպատակով առանձնացված հողատարածությունը չպետք է անցներ 100 ֆեդանից: Մնացած հողատարածությունները թույլատրվում էր վաճառել միայն հողագործությանը զրաղվող, վարձակալող կամ բանվոր այն գյուղացիներին, որոնք մշակում էին այդ հողատարածությունները և լուծելին 10 ֆեդանից ավելի հող: Նրանցից յուրաքանչյուրին կարող էր վաճառվել առավելագույնը 5-ական և նվազագույնը՝ 2-ական ֆեդան հող: Հողատարածություն զեռող պետք է լիներ լափահաս և դատվածություն լուծեցող եղիպտահամ քաղաքացի: Հողն արցելվում էր վաճառել հողատիրոջ մուտիկ ազգականներին: Առթև ու վաճառքը պետք է արտահայտվեին գրավոր ձևով և հաստատված լինելին արդարա-

^{*} Օրենքի ակտից բաց ենթ թաղել 2-րդ գլուխը և որոշ հոդվածներ, որոնք քննարկվող հարցին հետք էն անվում:

դատութիւնն անզական մարմիններէ կողմից: Օտարերկրացիներէ հողատարածութիւնները չպետք է զերազանցեին 20 ֆեդանին:

5-րդ հողվածը վերաբերում էր փոխհատուցմանը: Հազիւյալ հողատարածութիւններէ բնագործական համար հողատիրոջը արվում էր փոխհատուցում այդ հողերի վարձակալական արժեքի սասանապատիկ չափով՝ դումարած նաև զրանց վրա եղած շարժական և անշարժ կառույցների և ժառանգի արժեքները:

6-րդ հողվածով պարզարանվում էր, որ բնագործական հողերի փոխարին արվելու են տարեկան 3% շահութաբերութիւնամբ 30 տարվա ընթացքում վճարելի պետական պարտատուներ:

9-րդ հողվածը սահմանում էր, որ բնագործական հողերն ամեն մի գլուղում պետք է բաժանվեին սակավահող և հողազուրկ գյուղացիներին այնպես, որ նրանք առավելագույնն ունենային 5 և նվազագույնը՝ 2 ֆեդան հողակտորներ: Այս դեպքում էլ նոր հողատերը պետք է լինէր լափահաս, դատվածութիւն չունեցող և զրազմունքով հողազործ եզրպտական քաղաքացի: Նա հող կարող էր ստանալ այն դեպքում, եթէ նրա հողակտորը պակաս էր 5 ֆեդանից: Հողակտոր արվում էր առաջին հերթին վարձակալողին կամ գյուղատնտեսական բանվորին, ինչպես նաև նրանց, ում ընտանիքը մեծաթիվ էր և առավել ընչազուրկ: Հողարժանուժը կատարվում էր միայն զրազոր ձևով:

10-րդ հողվածից պարզվում է, որ հող ստացող գյուղացին որպես փոխհատուցում պարտավոր էր պետութիւնը վճարել իր տարեկան վասսակի 15% -ը, որից պետութիւնն տարեկան շահութաբեր կազմում էր 3%: Փոխհատուցումը մարվելու էր 30 տարվա ընթացքում:

12-րդ հողվածում ասվում էր, որ ստեղծվում է սեղանային բարեփոխումների բարձրագույն կոմիտեա (ՀՐԲԿ), որն իրազորում է հողերի բնագործական ու վերաբաժանումը:

Հետ 15-րդ հողվածի հողերի բնագործական ու բաժանումը պետք է ավարտվեին հինգ տարվա ընթացքում:

Օրենքի երկրորդ գլուխը վերաբերում էր գյուղատնտեսական կոոպերատիվներին:

18-րդ հողվածում սահմանվում էր, որ յուրաքանչյուր առանձին գյուղի բնագործական և բաժանված հողատարածութիւններին նոր տերերը, որոնք առավելագույնն ունեն 5 ֆեդան, պետք է կազմեն գյուղական կոոպերատիվ համայնքներ: Առանձին դեպքերում, երբ զրա անհրաժեշտութիւնը կար, հասարակական գործերի

Մինիստրի թույլտվութիամբ կարելի էր միասնական կոուպերատիվ կազմել նաև ավելի քան մեկ գյուղի բնակիչներին:

19-րդ հոգվածը պարզաբանում էր գյուղատնտեսական կոուպերատիվների պարտականութիւնները.

1. Անդամների համար գյուղատնտեսական վարկի մեծաքանակութիւն:

2. Անդամների ապահովումը հողամշակման միջոցներով ինչպիսիք են սերմերը, պարարտանյութը, բանող անասունները, գյուղատնտեսական մեքենաները, ինչպես նաև այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է բերքի պահպանման և տեղափոխութիւն համար:

3. Ցանքի և հողամշակման կազմակերպումը լավագոյն մեղով (սերմերի զտում, բերքի տեսակագործում, պայքար գյուղատնտեսական վնասատուների դեմ, սոսոցող առուների բացում):

4. Հիմնական բերքի վաճառք:

5. Բոլոր տեսակի գյուղատնտեսական, ինչպես նաև հասարակական ծառայութիւնների կատարում, որոնք կարիքը կզգան կոուպերատիվ անդամները:

Օրինքի շորորդ գլուխը վերաբերում էր հավելյալ հարկերին:

25-րդ հոգվածում ասվում էր, որ սկսած 1953 թ. հունվարի մեկին 200-ից ավելի ֆեզան հողատարածութիւնների վրա զբոստում էր հավելյալ հարկ, որը կազմում էր հիմնական հարկի մեծապատիկը:

30-րդ հոգվածով պարզաբանվում էր, որ հավելյալ հարկերը չէին վերաբերում 2-րդ հոգվածի բացառութիւններին:

Հինգերորդ գլուխը սահմանում էր հողատիրոջ և վարձակալողի հարաբերութիւնները:

32-րդ հոգվածի համաձայն հող կարող էր վարձակալել միայն այն անձամբ մշակողը:

33-րդ հոգվածում ասվում էր, որ վարձավէարը չէր կարող լինել ավելի, քան հիմնական հարկի յոթնապատիկը, իսկ եթե այն վճարվում էր բնամթերքով, ապա բոլոր ծախսերը գուրո բերելուց հետո այն չպետք է գերազանցեր բերքի կեսին: Հողատերը պարտավոր էր մուծել պետական բոլոր (այդ թվում նաև հավելյալ) հարկերը: Նա պարտավոր էր կատարել հողի վերականգնման խոշոր աշխատանքները և գյուղատնտեսական կառույցների վերանորոգումը: Վարձակալողը պարտավոր էր կատարել բոլոր այն աշխատանքները, որոնք կազմած էին հողի մշակման հետ: Ոռոգման,

սերմի և հանքային պարարտանյութերի ժախսերը նա կիսում էր հողատիրոջ հետ:

35-րդ հոդվածով չէր թույլատրվում վարձակալման ժամկետ սահմանել երեք տարուց պակաս ժամկետով:

36-րդ հոդվածը պահանջում էր, որ վարձակալումը անպայման լինի գրավոր համաձայնագրի մեով և երկու օրինակից, որոնցից մեկը լինելու էր վարձակալողի, իսկ մյուսը՝ հողատիրոջ մոտ:

Վեցերորդ գլուխը վերաբերում էր գյուղատնտեսական բանվորների իրավունքներին:

38-րդ հոդվածում ասվում էր, որ գյուղատնտեսական բանվորի քրավորակի շահը սահմանելու համար գյուղատնտեսությունում մինիստրը, իր իսկ ընտրությամբ, ամեն մի շրջանի համար կազմում է վեց հոգուց բաղկացած առանձին հանձնախմբի՝ մինիստրության բարձրատիճան մի պաշտոնյայի գլխավորությամբ: Հանձնախմբի անդամներից 3-ը ներկայացնելու էին հողատերերի, իսկ մյուսը 3-ը՝ գյուղատնտեսական բանվորների շահերը: Այս հանձնախմբի քառուսնյակն օրինական չէին համարվելու, մինչև չհաստատվեն գյուղատնտեսության մինիստրի կողմից:

39-րդ հոդվածով գյուղատնտեսական բանվորներին թույլատրվում էր կազմակերպել արհմիություններ՝ պաշտպանելու համար իրենց միասնական շահերը²⁶:

Հիմնականում ալապիսին էր եզրիպտական գյուղի պատմության մեջ հողային բարեփոխումների առաջին օրենքը:

Նոր օրենքը եզրիպտական գյուղի սոցիալական կառուցվածքի մեջ որոշակի փոփոխություններ էր մտցնելու: Եզրիպտոսի ղեկավարների համար բարեփոխումների հիմնական նպատակներից մեկը գյուղում սոցիալ-քաղաքական հենարան ստեղծելն էր: Եթե քաղաքում այդ հենարանը լինելու էր ազգային բուրժուազիան, ապա գյուղում՝ մանր գյուղացիությունը: Թրենքը պետք է վերջ դներ խոշոր հողատերերի տնտեսական հզորությանը: Նրա հաջորդ նպատակն էր գյուղատնտեսության արտադրողականության բարձրացումը, որը ենթադրվում էր իրականացնել կոոպերատիվ ձևի տնտեսությունների ցանցի ստեղծմամբ: Եզրիպտական ազգային արդյունաբերության թույլ վիճակը ստիպում էր նոր ղեկավարությանը՝ միջոցներ գտնել ֆինանսավորելու հրկրի արդյունաբերականացման ծրագրերը: Այս կուպակցությամբ հողային բարեփո-

²⁶ R. el-Barawy, *The Military Coup in Egypt*, Cairo, 1952, Appendix 3, *The Agrarian reform law*, p. 227.

խումենրի բարձրագոյն կոմիտեի նախագահ Գամալ Սայմը ա-
սում էր. «Նոզային բարեփոխումների սկզբունքային նպատակը
կապիտալի փոխազդումն է գյուղատնտեսութունից զիպի արդյու-
նարներութունն»²⁷, Ըստ եզրուպահան նոր ղեկավարների՝ գրան
պետք է ծառայեր նաև կարգաձայններին արժող և պետական
պարտատուներով արտահայտված փոխառուցումը, Վերջին-
ներս, գրգիլով շրջանառութիւն մեջ, պետք է խթանէին երկրի
արդյունարերութիւնն զարգացումը, անձնակ հողատարածութիւնն-
րի յուրացումը և միամտանակ կանխէին շուկայում գրամական
մեծաքանակ գումարների աւայութիւնը և գրանջ հոսքը զիպի
արտասահման: Վերջապետ, հողային բարեփոխումները պետք է
նպաստէին գյուղի բնակիչների կենսամակարդակի բարձրաց-
մանը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այս օրենքը, շնայած որոշ թերութիւն-
ներին, ուներ հեղափոխական բնույթ: Եզրուպահ ողջ պատմու-
թիւն մեջ առաջին անգամ ձեռք էր բարձրացվում տիրապետող
գասակարգի շահերի վրա: Զպետք է անտեսել այն հանգամանքը,
որ խոշոր հողատերերը, որոնք, ինչպես արգեն սազել է, ապրում
էին հիմնականում Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում, հենց իրենք
էլ հանդիսանում էին խոշոր արդյունարերողներ և ներկայացնում
էին ստարիբրյա մոնոպոլիաների հետ համազորակցող եզրու-
պահան խոշոր բուրժուազիան: Այս առանձնահատկութիւնը
պարզ է, որ հետք էր թողնում երկրի տնտեսական և քաղաքական
ողջ կիւնքի վրա: Այսպիսով, ձեռք բարձրացնելով գյուղում խո-
շոր հողատիրութիւնն զիբքերի վրա, նոր ղեկավարութիւնը ուժեղ
թշնամի էր ձեռք բերում նաև քաղաքում, որն իր ձեռքում էր պա-
հում երկրի տնտեսական, քաղաքական և հասարակական ուղղ-
վածութիւնն հիմնական շտակները և արտասահմանում ուներ իր
հովանավորողները: Այս էր պատճառը, որ եզրուպահան հեղափո-
խութիւնն ղեկավարութիւնը հետագա տարիներին համոզվելով,
որ խոշոր բուրժուազիայի հետ խաղաղ գոյակցութիւնն անհնար
է, ի վերջո ձեռնարկեց նրա իրավունքների ազիլի ու ազիլի սահ-
մանափակմանը:

Օրենքը հողագործ և սակավահող գյուղացիներին ճարավո-
րութիւն էր ընձեռում ձեռք բերել հողակտորներ կամ որոշ շտակով
ընդարձակել ունեցածը և համեմատաբար քիչ ենթարկվել կալվա-

²⁷ J. et S. Lacouture, L'Égypte en mouvement, p. 384.

ծառերերի և միջնորդների կամայականութուններին՝ հողի վար-
 ւակայման զեպշում: Գյուղատնտեսական բանվորների օրավարը
 օրենքը զնում էր սրտչակի սահմանի մեջ և կալվածատերերն այլևս
 իրավունք չունեին անհրաժեշտ եվազագույնից ցածր վճարել նրանց:
 Լուրջ նշանակություն ուներ նաև այն, որ գյուղատնտեսական բան-
 վորներին օրենքով թույլ էր արվում կազմակերպել իրենց արհ-
 միությունները: Ի վերջո օրենքի զրահան կողմերից էր նաև գյու-
 ղատնտեսական հատպերաաիվ համայնքների ստեղծումը: Այն կա-
 ռոզ էր մանր հողատերերի մասնատված տնտեսությունները հա-
 մախմբել և դարձնել տնտեսական ախպիտի միավորումներ, ս-
 քունք ի վիճակի կլինեին պայքարելու խոշոր և սևեոր հողատերերի
 դեմ: Այն նաև հնարավորություն կտար միավորված հողատարա-
 ծությունները մշակել ավելի ասաչազիմական կզանակով, կրնդ-
 յայներ արտադրությունը և բերքի իրացումը կզարձներ անուվել
 արդյունավետ: Բացի այդ, այն համայնքի անգամներին կզաս-
 տիրակներ միասնական գործունեության հողերանությունը:

Օրենքն ուներ նաև լուրջ թերություններ, նախ և ասաց այն
 200 ֆեզան հողատարածությունը, որ թույլատրվում էր ունենալ,
 հատկապես եզիպտական պայմաններում խոշոր հողատարածու-
 թյուն էր և հողատիրոջը տարեկան կարող էր բերել 6000 գինեկի²⁸
 եկամուտ: Ծիծ դրան ավելացնենք այն 100 ֆեզանը, որ հողատե-
 րը կարող էր ձևակերպել իր արդիների տնտեսով, ապա դա կհաս-
 ներ 8000 գինեկի: Օրենքով փաստորեն չէր սահմանափակվում
 անմշակ հողատիրությունների քանակը 25 տարիների ընթացքում:
 Դա հողատիրոջը հնարավորություն էր ապխս դիմելու զանազան
 կեղծիքների և մշակելի շատ հողատարածություններ գրանցել
 որպես անմշակ: Բացի այդ, հավելյալ հողատարածությունների
 վաճառքը թույլատրելը հողատիրոջը հնարավորություն էր ապխս
 ձևոք բերել հավելյալ խոշոր եկամուտներ՝ ի հաշիվ հողային սպե-
 կուլյացիայի:

Մակավահող և հողազուրկ գյուղացիներին ծանր կացություն
 մեջ էր զցում այն, որ ազառիկով ստացված հողակտորի զիմաց
 նրանք պարտավոր էին տարեկան բավականին խոշոր մի զումար
 վճարել: Օրենքը չէր սահմանափակում վարձակալման տրվող հո-
 ղերի շահը: Դա հողատերերին հնարավորություն էր ընկնում զրանք
 հաննել զանազան գործամույնների, որանք այդ հողը մշակում էին
 վարձ: աշխատումի միացում: Որպես 28-րդ հոդվածի պահանջի

²⁸ H. Hopkins, Egypt the crucible, p. 92

իրագործման արգյունք, օրենքի հրապարակումից երկու ամիս
անց գյուղատնտեսական բանվորներին համար սահմանված օրա-
վարձը շտիպազանց ցածր էր: 39-րդ հոդվածը, որ վերաբերում էր
նրանց արհմիությունների կազմակերպմանը, բաժանակիս մշու-
շապատ էր: Օրենքի բացասական կողմերից էր և այն, որ թույլ էր
տրվում հողակատրոններ զննել նաև այն գյուղացիներին, որոնք ու-
նեին 10 ֆեզան հողատարածություններ: Այս հանգամանքը
որոշ թվով հողատերերի ի վերջո մտցնում էր ունևոր գյուղացի-
ների շարքերը: Վերջապես, ասորերը սահմանափակումները ոչ բո-
լոր գյուղացիներին էին հնարավորություն տալիս ի հաշիվ օրեն-
քի ստանալ հողատարածություններ:

Հողային բարեփոխումների անցկացման համար ողջ Եգիպ-
տոսի ասորածքը բաժանվում է 22 շրջանների, որից 14-ը ներքին,
իսկ 8-ը՝ Վերին Եգիպտոսում: 1952 թ. հոկտեմբերի 26-ին Եգիպ-
տոսի գյուղատնտեսության մինիստրը ասորագրեց 112 նամակ-
ներ, որոնք ուղղված էին աստվել խոշոր հողատերերին: Մրանց
ազնւցուկ հողատարածությունները ՀՔԲԿ-ի որոշմամբ պետք է
բռնագրավվեին առաջին հերթին: Այդ նամակներում մինիստրը,
հենվելով հողային բարեփոխումների սեպտեմբերյան օրենքի
վրա, հողատերերին առաջարկում էր բնաձուլ ազգասիրության, և
աչակցել ՀՔԲԿ-ի պաշտոնյաներին, արագորեն կենսագործելու
օրենքի պահանջները նրանց հողերի նկատմամբ: Այդ նամակները
ասորերը նահանգներ էին տանում 22 պաշտոնյաներ²⁰:

Երբ կառավարության ներկայացուցիչները հասան նահանգ-
ները, ականատես եղան մի այնպիսի դրուսյան, որը բազմասիրու-
թյանն էր ոչ մի առնչություն չունեի: Ոռոգման մեքենաները
կանգնած էին տասնյակներով, որովհետև բնակարժակիս փլացել
էին կամ էլ հողատերերը դրանք թողել էին առանց վառելանյութի:
Իրենց զժգոհությունն էին սկսել արտահայտել վարձակալողները,
որովհետև այնու ոչ ոք նրանց չէր մատակարարում պարարտա-
նյութեր, սերմացու, մշակման և ոռոգման միջոցներ և այլն: Մայից
Մարիլը, որ 1956 թ. հունիսից դարձավ ՀՔԲԿ-ի նախագահ, գրում
է, որ գյուղատնտեսական ասորելուցը փաստորեն կազմալուծ-
վեց և էլ հնար չկար հապաղելու կամ սպասելու Վարձակալական
գործերը կարիք ունեին դրանք վարող պաշտոնյաների, մատյան-

²⁰ 52—51 ص مصر، فى الإصلاح الزراعى فى مصر، ص 52—51

ների, պայմանագրերի, կապի միջոցների և հսկողություն⁴⁰։
 ՀԲԲԳ-ի շատազ զիմումները գյուղատնտեսական գրամատուն, վա-
 ունիանյութերի վարչություն և այլ պետական հիմնարկություններ,
 որոնցից սրանք օգնեն այդ վիճակից դուրս գալու համար, մնա-
 ցին անհետանալու։ Մա պատահական չէր։ Ինչպես արդեն ասվել է,
 խոշոր հողատերերը քաղաքում գրազնցնում էին բարձր պաշտոն-
 ներ և, պարզ է, չէին աշակցի այն միջոցառման իրականացմանը,
 որը նրանց վնաս էր բերում։ Առաջին քայլերի հետ զժվարություն-
 ները գնալով խորանում էին։ Ինչպես Եզրիպոստում, այնպես էլ
 արասասանում թշնամական տարրերը առիթ բաց չէին թողնում
 քննադատելու սկզբունքային սրկերը։ Անդրադառնալով սրկերի
 ընդունումից հետո ընկած առաջին ամիսներին եզրիպոսական գյու-
 ղում սահղծված զժվար գրությունը, Ք. Ուիլոկը գրել է. «Առաջին
 արդյունքը քառսն էր⁴¹։ Խոշոր հողատերերը կառավարությունը
 հղած իրենց հուշագրում պնդում էին, որ հողային բարեփոխում-
 ներն սրկական չեն, քանի որ չեն բխում երկրի սահմանաչու-
 րությունից։ Նրանք գտնում էին, որ գրանցից օգտվողների թիվը չնչին
 է, որ սրկերի իրագործումը հողատարածությունների մանրացում
 է նշանակում և որ հողերի բնագործումը ի շիք է դարձնում հա-
 վելյալ հարկը։ Նրանք առաջարկում էին՝ եթե հողատիրությունը
 անպայման պետք է սահմանափակվի, ապա թող լինի 1200 ֆե-
 դան, ինչպես Թուրքիայում է, և հետո, եթե հողը բնագործվում է,
 ապա ավելի լավ կլինի, որ հողատերը փոխհատուցումը կանխիկ
 ստանա այն ազդային արդյունաբերություն մեջ օգտագործելու
 համար⁴²։

Այդ զժվարին ժամանակներում եզրիպոսական նոր ղեկավարու-
 րությունը ցուցաբերեց վնասակասություն և չենթարկվեց խոշոր հո-
 ղատերի ճնշմանը։ Արդեն 1952 թ. աշնանը կառավարությունը
 որոշումներ կայացրեց բնագործել գյուղատնտեսական սուղիչ և
 այլ մեքենաներն ու նրանց պահեստամասերը։ Ապա կազմվեց այն
 մարզկանց ցուցակը, որոնք տիրում էին 200-ից ավելի ֆեդան
 հողատարածությունների։ Այս մարզկանց հողատիրությունն ար-
 տահայտվում էր հետևյալ հարաբերակցությամբ.

⁴⁰ Նույն տեղում։

⁴¹ K. Wheelock, Nasser's New Egypt, p. 77.

⁴² ٣٣—٣١ من مصر، في اصلاح الزراعى في مصر.

Հողատերերի Քիվը	Հողատարածու- թյունների շափը (Ֆեզաններով)
1350	200—400
343	400—600
142	600—800
92	800—1000
99	1000—1200
28	1200—2000
61	2000-ից ավելի

Այս 2115 խոշոր հողատերերի հողատարածությունների ընդհանուր քիվը Հշազած ավազներով կազմում էր 1218000 ֆեզան⁴⁴, իսկ ավելցուկ հողատարածությունների՝ 721493 ֆեզան⁴⁵։ Այսպիսով, հողային բարեփոխումների օրենքի կիրառումից հետո խոշոր հողատերերի ձեռքում մնալու էր 488507 ֆեզան կամ ընդհանուր հողատարածությունների 8% -ը։

Վերահիշյալ 2115 հողատերերից կառավարությունն առաջին օրոշմամբ օրենքի գործողության տակ ընկան 112 ատավել խոշոր հողատերերի ավելցուկ հողատարածությունները, որոնք կազմում էին 187 հազ. ֆեզան⁴⁶, 1953 ք. հոկտեմբերի վերջին ՀԲԲԿ-ի ձեռքում էին գտնվում արդեն 150 հազ. ֆեզան հողատարածություններ⁴⁷, որոնց մեջ արքայական ընտանիքից բնակարավճած հողատարածությունները կազմում էին 119587 ֆեզան⁴⁸։ Մինչև նույն թվականի հուլիսի 23-ը նեղոսի գետաբերանի շրջանում ֆալլահներին էր հանձնվել 18412 ֆեզան հող, որից ոգտվեցին

⁴⁴ Ազյուսակը կազմված է ըստ սկզբն քերթի 12.IX.1962 թ. համարի ազյուսակների։

⁴⁵ „Progress in Land reform UN“, New York, 1964, p. 29.

⁴⁶ սկզբն, 12.IX.1962:

⁴⁷ سيد مرعي، الإصلاح الزراعي، في مصر، ص 80.

⁴⁸ „Progress in Land reform“, p. 80.

⁴⁹ „Asoci Generalux de la Reforma agrario en Egypte“, p. 25.

27830 մարզ կամ 4315 ընտանիքներ⁶⁰, 1953 թ. աշևանը ՀՂԽ-ի որոշմամբ արքայական ընտանիքից բռնագրավվեց ևս 59964 ֆեզան հողատարածություն⁶¹։

Վերևում ասվածից երևում է, որ առաջին տարվա բռնագրավման ենթակա գրեթե բոլոր հողատարածություններն անցել էին կառավարության մեջը։ Այդ եույնը չի կարելի ասել գյուղացիներին բաժանված հողատարածությունների մասին, որոնք կազմում էին բռնագրավված հողատարածությունների 12%-ից մի փոքր ավելին։ Մնացած հողատարածությունները, որոնք ՀՔԲԿ-ի մեքում էին գտնվում, վարձակալման էին տրվում գյուղացիներին։

Մինչև 1954 թ. նոյեմբերը ընդհանուր առմամբ բռնագրավվել էր 252731 ֆեզան հող, որից 178151 ֆեզանը՝ արքայական ընտանիքից, իսկ մնացած 73580 ֆեզանը՝ այլ խոշոր հողատերերից⁶²։ Այդ եույն ժամանակ գյուղացիների միջև բաժանվել էր արգեն 101299 ֆեզան, Հող ստացավ 172044 մարզ կամ 28359 ընտանիք⁶³։

Հողային բարեփոխումների օրենքի ընդունումից անմիջապես հետո խոշոր հողատերերը զգալով, որ այլևս անզոր են այն կանգնեցնելու, տեղորոշեցին սկսեցին վաճառել իրենց հողատարածությունները, համաձայն հողային բարեփոխումների օրենքի 4-րդ հոդվածի կառավարությունը դրան արձագանքեց նրանով, որ 1954 թ. հուլիսի 15-ին ընդունեց № 403 օրենքը, որով անվավեր էին համարվում հողի առքի և վաճառքի այն պայմանագրերը, որոնք կնքվել էին 1953 թ. նոյեմբերի 1-ից հետո։ Բայց մինչև 1953 թ. հոկտեմբերի 3-ը արգեն վաճառված էր 145 հազ. ֆեզան⁶⁴։ Մական որոշ ավյայներ ցույց են տալիս, որ շնայած այդ օրենքի ընդունմանը, կալվածատերերը շրջանցել են այն և 1954—1955 թթ. վաճառել են ևս 56 հազ. ֆեզան հող⁶⁵։ 1954 թ. կառա-

⁶⁰ الدكتور راشد البراعى، الفلسفة الاقتصادية للثورة القاهرة
١٩٠٠، ص ٨٢

⁶¹ „Aspect Generaux de la Reform agraire en Egypte“, p. 23.

⁶² Եույն տեղում։

⁶³ „The Egyptian Revolution in three years, 1952—1955“, Cairo, 1956, p. 28.

⁶⁴ „Progress in Land reform“, p. 79.

⁶⁵ ٦٦ من مصر، سيد مرعى، الإصلاح الزراعى فى مصر، ص ٦٦،
վերջում է նաև Ք. Ուիլոկը՝ K. Wheelock, Nasser's New Egypt, p. 80.

վարութիւնը զգալով, որ զեղծարարութիւն միշտ ունենալ գլու-
ղացիները ձեռք են բերում մեծ քանակութեամբ հողատարածու-
թիւններ, արգելեց հող զեռնել այն գլուղացիներին, որոնք ունեին 5
ֆեզանից ազելի հող: Սա նույնպէս ցույց է տալիս, որ կոփաթա-
կան ղեկավարները նպատակ չունեին ուժեղացնելու ունենալ գլու-
ղացիներին գիրքերը:

1955 թ. հուլիսին ՀՔԲԿ-ի արամադրութեան տակ էին 350
հազ. ֆեզան հողատարածութիւններ⁵⁵, Գլուղացիների միջև բա-
ժանված էր ևս 145941 ֆեզան⁵⁶, Բարեփոխումների սկզբից մինչև
այժմ արգեն հող էր ստացել 66320 ընտանիք⁵⁷, Դա նշանակում է,
որ 1955 թ. հող ստացավ ևս 37867 ընտանիք կամ ժող 220 հազ.
մարդ:

1956—1957 թթ. խոշոր հողատերերից բռնագրավվեց ևս 70
հազ. ֆեզան հող և 1957 թ. հուլիսին դրանց ընդհանուր քանակը
կազմեց 420 հազ. ֆեզան⁵⁸, Բաժանված էր ընդհանուր առմամբ
282650 ֆեզան հող: Հող ստացավ 466495 մարդ կամ 68737 ըն-
տանիք⁵⁹, Վերահիշյալ թվերից պարզ երևում է, որ 4-րդ և 5-րդ
տարիներում բռնագրավումները և հողաբաժանութիւնը համեմա-
տաբար կվաղել են: Դա բացատրվում է նրանով, որ այդ ժամանա-
կամիջոցում նպաստաւոր արտաքին զրութիւնը բարդ էր: 1956 թ.
այն նեֆաթկվեց Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իսրայիլի ագրեսիային:

Ինչևէ, եթէ հանրագումարի ենք բերում հինգ տարիների ըն-
թացքում բռնագրավված և վաճառված հողատարածութիւնները,
այս տեսնում ենք, որ դրանք կազմում են 621 հազ. ֆեզան, որից
201 հազարը խոշոր հողատերերը վաճառեցին կանխիկ գրանով:
Առաջին փուլում 2115 խոշոր հողատերերից հողային բարեփո-
խումների օրենքը վերաբերվեց միայն 1786 մարդու⁶⁰, Բռնագրավ-

⁵⁵ مجموعة خطب وتصريحات وبيانات الرئيس جمال عبد
الناصر القسم الاول، ص ٢٧٠

⁵⁶ K. Wheelock, Nasser's New Egypt, p. 80.

⁵⁷ նույն տեղում:

⁵⁸ مجموعة خطب وتصريحات وبيانات الرئيس جمال عبد الناصر،
القسم الاول، ص ٦٨١

⁵⁹ նույն տեղում:

⁶⁰ նույն տեղում, էջ 522:

ման ենթակա մեացած ավելի քան 110 հազ. ֆեզան հողը հողային բարեփոխումների առաջին փուլում այդպես էլ մեաց խոշոր հողատերերի ենթում: Դրա պատճառն այն էր, որ խոշոր հողատերերը, զիմելով զանազան խարդախ միջոցների և սզավելով Թալլ վերահսկողությունից, կարողացան որոշ քանակությամբ հողատարածություններ զերծ պահել բնագործումներից: Դրան եզաստեղ նաև նդիպատի արաաքին քաղաքական անկայուն վիճակը:

Հողային բարեփոխումների առաջին փուլից հետո հողատարածություններն ըստ հողատիրական խմբերի բաշխված էին հետևյալ կերպ.

Աղյուսակ 381

Հողատիրության շտաբ (ֆեզաններով)	Հողատերերի թիվը (հազ.)	Հողատերերի թիվը %-ով	Հողատարածությունները (հազ. ֆեզան)	Հողատարածությունները %-ով
Մինչև 5	2841	94,4	2781	46,6
5—10	79	2,6	526	8,8
10—20	47	1,6	638	10,7
20—50	30	1,0	118	13,6
50—100	6	0,2	430	7,2
100—200	3	0,1	437	7,2
200-ից ավելի	2	0,1	354	5,9
Ընդամենը	3008	100	5984	100

№ 3 աղյուսակը, № 1-ի հետ համեմատելու զեպքում մենք տեսնում ենք, որ տեղի են ունեցել մի շարք փոփոխություններ: Այսպես, մանր հողատերերի թիվն ավելացել է 199 հազ. հողով կամ 0,5%-ով: Նրանց պատկանող հողատարածություններն ավելացել են 659 հազ. ֆեզանով, կամ 11%-ով: Զմեխելով, որ այս խմբում որոշ անզաշարժեր են կատարվել, այնուամենայնիվ մենք տեսնում ենք, որ հողարաշխման մեջ անհավասարությունը զեո տեղերի է, քանի որ այս խումբը կազմում է հողատերերի ընդհանուր թվի 94,4 %-ը, իսկ նրա հողատարածությունները՝ միայն 46,6 %-ը: Միջակ գյուղացիների խմբի մեջ փոփոխություն ընդհանրապես չի եկատվել: Քայք ունևոր գյուղացիների խմբին պատկանող հողա-

«الكتاب السنوي للإحصاءات... ۱۹۵۲—۱۹۶۶» ص ۵۱۰

տարածությունները ավելացել են 165 հազ. ֆեդանով, կամ մոտ 25%-ով: Դա բացատրվում է նրանով, որ խոշոր հողատերերի վաճառած հողատարածությունների մեծ մասը սրանք գնեցին:

Ամենամեծ փոփոխությունները կրեց խոշոր հողատերերի խումբը: Ըստ № 3 աղյուսակի, նրանց հողատարածությունների թիվը կրճատվեց 823 հազ. ֆեդանով: Այստեղ առկա է մի հակասություն: Մենք նախապես արդեն ցույց ենք տվել, որ բունագործված և վաճառված հողատարածություններն ընդհանուր առմամբ կազմել են 621 հազ. ֆեդան: Եզիպտական բուր տարեգրքերում բերված տվյալները համապատասխանում են այն միևնույն թվերին, որոնք բերված են վերոհիշյալ աղյուսակում: Դրանցից ոգտրվել են այլևայլ հեղինակներ, և այդ թվերը գրականության մեջ բրազաբացիությունն են ստացել: Որտեղի՞ց է առաջացել այդ ավելի քան 200 հազ. ֆեդան բավելիցուկը: Հեղինակները, որոնք իրենց տվյալները քաղել են եզիպտական աղբյուրներից, այս նարքը շրջանցում են: Վերոհիշյալ 200 հազ. ֆեդանը վակֆային հողատարածություններ են, որոնք բունագործվել են պետության կողմից: Այդ է վկայում Գ. Ա. Նասերի 1957 թ. հուլիսի 22-ի նույնի, որտեղ ասվում է, որ ավելի քան 200 հազ. ֆեդան վակֆային հողատարածությունները վերջերս մացվել են հողային բարեփոխումների շրջանակի մեջ⁸²:

Այնուամենայնիվ զեռ այրի է զարևում այն հանգամանքը, որ ըստ աղյուսակի՝ հողատերերի ընդհանուր թվի 0,4%-ը կազմող խոշոր հողատերերի ձևքում էր 1221 հազ. ֆեդան կամ ընդհանուր հողատարածությունների 20,3%-ը: Սակայն իրականում այն ավելի շատ էր:

Հինգ տարիների ընթացքում ծրագրված էր ստեղծել 400 կոոպերատիվ նոր տնտեսություններ, որոնց անդամների թիվը պետք է հասներ 200 հազ. մարդու⁸³: Սակայն այդ գործը չափազանց դանդաղ էր ընթանում: 1954 թ. նոյեմբերին ստեղծվել էին ընդամենը 70 կոոպերատիվ տնտեսություններ⁸⁴, 1955 թ. հուլիսին

⁸² «مجموعة خطب وتصريحات وبيانات...»، القسم الأول،

ص ٦٨١

⁸³ سيد مرعي، الإصلاح الزراعي في مصر، ص ١١٤

⁸⁴ دكتور راشد البرادي، الفلسفة الاقتصادية للثورة، ص ٣٤

դրանց թիվը հասավ 125-ի⁶⁵, իսկ 1957 թ. հուլիսին 206⁶⁶, որոնց անդամների թիվն է 51838⁶⁷, Այս ևորաստեղծ կոոպերատիվները զբաղեցնում էին 160 հազ. ֆեզան հողատարածությունների⁶⁸, իսկ նախկինում եղած մասնակարարման-իրացման խառը կոոպերատիվների թիվը հասավ 2000-ի⁶⁹, Որոշ աշխատությունների մեջ նշված են այլ թվեր, սրինակ՝ արար ուսումնասիրող Անվար Արզել Մալիքը գրում է, որ առաջին փուլի վերջում արդեն կային 272 նոր կոոպերատիվներ⁷⁰, իսկ ժ. և Ս. Հակոբյանները՝ 409⁷¹, Մեզ թվում է, որ առաջին զնայում հեղինակը չափազանցել է, իսկ երկրորդ զնայում հեղինակներին թյուրիմացություն մեջ է զցել ծրագրված թիվը, որը փաստացի կազմակերպված նոր կոոպերատիվների թվի հետ ոչ մի կապ չունի:

1952 թ. նոյեմբերի 17-ին Եգիպտոսի գյուղատնտեսության մինիստրը երկրի բոլոր շրջանների համար սահմանեց գյուղատնտեսական բանվորի նվազագույն սրավարներ: Տղամարզիկանց համար այն կազմում էր 18 կիրը, իսկ կանանց և երեխաների համար՝ 10 կիրը: Գյուղատնտեսական բանվորները 1955-ի վերջերին ստեղծել էին ընդամենը անդախան 62 արհմիութենական կազմակերպություններ⁷², Սրանց անդամների թիվը 1958 թ. դեռ չէր անցնում 5000 հոգուց⁷³:

Եգիպտական կառավարությունը 1952—1957 թթ. գյուղատնտեսության մեջ ընդհանուր առմամբ ներդրել է 177,2 մլն դինար, որը կազմում է տնտեսության մեջ ներդրված զուամրների 10% -ը⁷⁴: Սա բավականին նվազ թիվ է, եթե նկատի ունենանք, որ Եգիպտոսի բնակչության աճելի քան 67% -ը գյուղի բնակիչներ

⁶⁵ „Progres de la reform agraire“, New York, 1957, p. 114.

⁶⁶ الكتاب السنوى لاتحاد الصناعة المصرية ١٩٥٧—١٩٥٢
القاهرة ١٩٥٨ ص ٢٥٨

⁶⁷ سيد مرعى، الاصلاح الزراعى...، ص ١١٤

⁶⁸ Եսկ անդամ:

⁶⁹ J. et S. Lacouture, L'Egypte en mouvement, p. 381.

⁷⁰ A. A. Malek, Egypte sociale militaire, Paris, 1962, p. 79.

⁷¹ J. et S. Lacouture, L'Egypte en mouvement, p. 381.

⁷² „The Egyptian Revolution in three years“, p. 97.

⁷³ М. Ф. Гетауалин, Экономика ОАР на новом пути, стр. 176.

⁷⁴ M. S. Karamach, Economic development and planning in Egypt, London, 1960 p. 286.

էին, որոնք 1950 թ. տալիս էին երկրի ազգային եկամտաբ 45%-ը⁷⁵ և արտահանութեան 94%-ը⁷⁶ (ի դեպ, բամբակի արտահանումից ստացվող եկամուտը կազմում էր զրա 88%-ը)⁷⁷:

Քիչ ներդրումի պատճառը պետք է փնտրել այն բանում, որ նոր զեկավարութիւնը ավելի շատ միջոցներ է հատկացնում երկրի արդյունաբերականացման ծրագրերի համար: Մյուս կողմից, այդ տարիներին երկրի ֆինանսական դրութիւնը հատկապես արտաքին գործոնների ազդեցութեան տակ գնալով ծանրանում էր:

1952—1957 թթ. երկրի գյուղատնտեսական արտադրութեան մեջ ոչ շատ ցցուն, բայց էական տեղաշարժեր էին կատարվում: Հողային քարեփոխումների արեքի կենսագործումը փոխում էր տառչին հերթին այդ արտադրութեան կառուցվածքը: Բամբակի արտադրութիւնը ալլևս չէր կարող համարվել միակ առավել եկամտաբեր ճյուղը: Հեղափոխութեանը հաղորդած տարիներին բամբակի ցանքատարածութիւնները համեմատաբար կըրճատվեցին և կայունացան: Եթէ 1951/52 տնտեսական տարվա ընթացքում զրանք կազմում էին 1979 հազ. ֆեդան, ապա 1952/53-ին՝ 1324 հազ. ֆեդան, իսկ 1956/57-ին՝ 1953 հազ. ֆեդան⁷⁸, 1953—1954 թթ. բամբակի ցանքատարածութիւնների կարուկ կըճատումը բացատրվում է նրանով, որ այդ տարիներին ԱՄՆ-ը իր պետական պահուստներից ցածր գներով համաշխարհային շուկա բաց թողեց մեծ քանակութեամբ բամբակ, ինչպես նաև նրանով, որ 1952/53 տնտեսական տարում Եգիպտոսում հավաքվեց բամբակի մեծ բերք՝ 9717 հազ. կանտար⁷⁹, Այս հանգամանքների ազդեցութեամբ պայմանավորեց համաշխարհային կապիտալիստական շուկայում բամբակի պահանջարկի կըճատումը: Պետք է ասել, որ բամբակի բերքը զրան հաղորդող տարիներում նվազեց և 1956/57 տնտեսական տարում կազմում էր 7016 հազ. կանտար, և ընդհանրապես միջին բերքն այդ տարիներին հավա-

⁷⁵ III. Исави, Египет в середине XX века, стр. 143.

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 307.

⁷⁷ «Cahiers de documentation du Centre national du Commerce, Moyen-Orient», Paris, 1955, p. 9.

⁷⁸ Л. Н. Ватолжна, Экономика Объединенной Арабской Республики, стр. 21.

⁷⁹ «Ближний и Средний Восток», история, экономика, М., 1967, стр. 113. (բամբակի 1 կանտարը = 44,9 կգ):

սար էր 7250 հազ. կանտարի⁸⁰, Քնայած գրան, եգիպտական գյուղատնտեսությունն ընդհանուր առմամբ իր արտադրության կառուցվածքի փոփոխումով և հարկային նոր համակարգի շնորհիվ արմատապես որոշ հարողություններ: 1952 թ. մինչև 1957 թ. գյուղատնտեսության արտադրանքը ավելացավ 13%-ով⁸¹, Գյուղատնտեսությունից ստացված ազգային եկամուտը աճեց 48%-ով⁸² և կազմեց ընդհանուր ազգային եկամուտի 35%-ը⁸³, Գյուղատնտեսությունից ստացված եկամուտը 1952/53 թթ. 252 մլն. դինեյր⁸⁴ 1956/57 թթ. հասավ 312 մլն-ի⁸⁵, 1952 թ. հավաքվել էր 3753 հազ. տ հացահատիկ, իսկ 1956 թ.՝ 5418 հազ. տ: Յոթնի արտադրությունն ավելացել էր 37, բրինձինը՝ 143, իսկ եգիպտացորենինը՝ 10%-ով⁸⁶, Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ անհիմն էին այն պնդումները, թե հողային բարեփոխումները կհանգեցնեն գյուղատնտեսական արտադրության նվազմանը: Միաժամանակ, փաստերը ցույց են տալիս, որ հողային բարեփոխումների նպատակներից մեկը՝ կապիտալ հոսքը գյուղատնտեսությունից դեպի արդյունաբերություն ուղղելը որոշակի չափով իրագործվել է: 1952—1957 թթ. արդյունաբերության արտադրանքը ավելացել էր 28%-ով⁸⁷, Արդյունաբերությունից ստացված ազգային եկամուտը աճել էր 51%-ով⁸⁸, իսկ ընդհանուր ազգային եկամուտի մեջ նրա բաժինը 1952 թ. 10%-ի⁸⁹ դիմաց ավելացել էր և 1957 թ. կազմել է 18,5%⁹⁰, Արդյունաբերության զարգաց-

⁸⁰ Նույն տեղում:

⁸¹ «كتاب الجيب السنوي للإحصاءات العامة للجمهورية العربية المتحدة ١٩٥٢—١٩٦٥» القاهرة، ١٩٦٦

⁸² «الكتاب السنوي للإحصاءات العامة للجمهورية العربية المتحدة ١٩٥٢—١٩٦٢» القاهرة، ١٩٦٣، ص ٢٤

⁸³ «التطور الاقتصادي... ١٩٥٠—١٩٦٥» ص ٣١١

⁸⁴ R. U. A. Histoire, faits, chiffres, Damas, p. 117.

⁸⁵ Н. П. Иванова, Сельское хозяйство ОАР, стр. 126.

⁸⁶ «الثورة في ١٤ عاما» القاهرة ١٩٦٦ ص ٢٤

⁸⁷ «الكتاب السنوي للإحصاءات... ١٩٥٢—١٩٦٢» ص ٥٨

⁸⁸ «Объединенная Арабская Республика», М., 1968, стр. 183.

⁸⁹ «التطور الاقتصادي... ١٩٥٠—١٩٦٥» ص ٣١١

ման թափի արագացմանը նպաստեց նաև այն, որ այդ տարիներին խոշոր ներդրումներ կատարվեցին այդ ուղղությամբ:

Հոգաբարձաներ, ինքնբուհական, ենթադրում էր Հոգակոթորների մանրացում: Հեղափոխության ղեկավարներն այդ գիտակցում էին և գրա համար էլ հոգ ստացող գյուղացիներին օրենքով պարտավորեցնում էին միավորվել կոոպերատիվների մեջ: Նստելին խոշոր հողատիրությանը և մանրահատ հողամշակմանը այժմ պետք է փոխարիներ մանր հողատիրությունը և խոշորահատ հողամշակումը: Ինչպես հայանի է, եզրագական ղեկավարությունը զեմ էր հողի հանրայնացման սկզբունքին: Պարզ է, որ գյուղացիական հարցի լուծումը Հեղափոխությունից հետո նույնիսկ գիտական սոցիալիզմը որպես պաշտոնական գաղափարախոսություն ընդունած որոշ երկրներում լի պայմանավորվում հողի անմիջական հանրայնացումը: Յ. Էնգելսը գրում է. «եկր մենք տիրապետենք պետական իշխանությունը, մենք անհարող կլինենք նույնիսկ մասնով մանր գյուղացիներին բուն կերպով էքսպրոպրիացիայի ենթարկելու մասին (պարզևարությունը լինի, թե առանց գրան՝ միևնույն է) ինչպես մենք ստիպված կլինենք այդ անել խոշոր հողատերերի հետ: Մանր գյուղացիների եկամտամբ մեր խնդիրը նախ և առաջ այն է, որ նրանց մասնավոր արտադրությունը և մասնավոր ունեցվածքը զարկենք ընկերական...»⁹⁰, եզրագոտում գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ստեղծումը առաջադիմական և նախնական քայլ էր զևպի հողամշակման միասնական սկզբունքի արմատավորումը: Իսկ ի՞նչ բնույթի էին Հեղափոխությունից հետո ստեղծված նոր կոոպերատիվները: Ամեն մի նոր ստեղծվող կոոպերատիվ տնտեսություն ունենում էր իր առանձնահատկություններին համապատասխան ներքին կանոնադրություն: Սակայն գրանք ունեին դրույթներ, որոնք ընդհանուր էին բոլոր կոոպերատիվներին: Գրանցից զխավորենք են.

1. Ամեն մի անգամ մասնակցում էր կոոպերատիվին այնպիսի դրամագլխով, որը համապատասխանում էր նրա օտացած հողաբաժնին, ըստ 1 ֆեդանին ընկնող փայաբաժնի⁹¹,

2. կոոպերատիվի անդամներն ընտրում էին իրենց վարչիկն և սահմանում նրա պարտականությունները, վերջինս ՀՔԲԿ-ի առջև

⁹⁰ Կ. Մ. Բ. Բ. Բ., Յ. Էնգելս, Ընտր. երկեր, Կ. 2, Երևան, 1955, էջ 558—560.

⁹¹ Մեկ ֆեդանի համար մուտքի վճարը կազմում էր 1 գրնել:

պատասխանատու էր ներքին կանոնադրության պահպանման և գյուղատնտեսական արտադրության ժխճակի համար:

3. Կոոպերատիվի անդամներն ընտրում էին վարչական խորհուրդ և վերահսույի: Հանձնախումբ: Վարչական խորհրդի կազմում անպայման լինում էր մեկ ներկայացուցիչ՝ ՀՔԲԿ-ի կողմից: Վարչական խորհուրդը որոշում էր ավյալ կոոպերատիվի գործունեության ուղղությունը, որին պարտավոր էին հետևել բոլոր անդամները: Այն գյուղացիներից զանկում է վարկավորման տակոսները, ստացված հողակտորի վճարագինը և դրա տակոսները:

Կոոպերատիվներին վարկավորում էր Գյուղատնտեսական և կոոպերատիվ վարկի գրամատուներ: Գործարք կնքելիս կոոպերատիվի անդամից զանկում էր սարեկան վարկավորման 3%-ը, իսկ անհատներից՝ 6%-ը, գրանով ընդգծելով կոոպերատիվի անդամներին արվող առավելությունը:

Հողարամեի շնորհիվ հող ստացած գյուղացու հետ մեկտեղ կոոպերատիվ կարող էին մտնել նաև այլ գյուղացիներ: Զանազան միոցներով կոոպերատիվ էին թափանցում նաև ունևոր հողատերերը, որոնք շատ զեպքերում սկսում էին իրենց կամքը թելագրել կոոպերատիվի անդամներին:

ՄԱԿ-ի ավյալներով 1952 թ. մինչև 1954 թ. կոոպերատիվի անգամի ճկամուտը անել է 12,5 գինեից մինչև 32,5 գինեյի, իսկ կոոպերատիվներում 1 ֆեզանից ստացվող մաքուր եկամուտը 12,5-ից հասել է 41,5 գինեյի²², Սակայն մեր ուսումնասիրությունները մեզ համոզեցին այն բանում, որ վերոհիշյալ թվերն արտահայտում են հիմնականում մեկ օրինակելի կոոպերատիվի՝ Զաֆարանի տնտեսության հաշուգրությունները: Մնացած տնտեսությունների արդյունքները դեռ հեռու էին բավարար լինելուց և 1957 թ. դեռ վաղ էր եզրակացնել, թե գյուղացիները (եզիպտական—Ս. Ա.) բավարարվել են կոոպերատիվների աված արդյունքներով²³, ի զեպ նորաստեղծ կոոպերատիվներն ընդգրկում էին գյուղական բնակչության միայն 0,2%-ը: Դա նշանակում է, որ եզիպտական գյուղի սոցիալական նոր խավը զենկս գտնվում էր սաղմնային վիճակի մեջ:

Գյուղատնտեսական կոոպերատիվ կարող նզիպառսում զարգանում էր գանգաղ, Գրա պատճառներն էին հետևյալները.

²² „Progres de la reform agraire“, p. 114.

²³ R. Karanjia, The Arab Dawn, Bombay, 1958, p. 114.

1. Տեղական հետազոտությունն անում էր ամեն ինչ, վիժեց-
նելու համար կոսպերատիվների կազմակերպումը, իսկ որտեղ դա
հնարավոր չէր, աշխատում էր թուլացնել ստեղծված կոսպերա-
տիվները:

2. Զափազանց մեծ նշանակություն ուներ գյուղատնտեսական
մասնագետ կազմերի ծայրահեղ պակասը: Ազգայական գյուղը
կարիք ուներ մեծ թվով գյուղատնտեսների, անասնաբույժների,
կենսաբանների և այլն:

3. Գյուղատնտեսական տեխնիկայի և դրան տիրապետող
կազմերի անբավարար քանակությունը նույնպես իր կնիքն էր
դնում կոսպերատիվ տնտեսությունների թվի անի վրա:

4. Կոսպերատիվների կազմակերպման համար քիչ հատկա-
ցումներ էին կատարվում, և այս հարցում իշխանություններն ան-
հրաժեշտ հետևողականություն հանդես չէին բերում:

Մասնավոր հողատիրության պայմաններում հողային հարա-
բերությունների կարգավորման ամեն մի գործ ի վերջո ի հայտ է
բերում իր թույլ կողմերը: Այս առումով հողի վարձակալման
ընդհանրապես նոր օրենքի կիրարկումը բացառություն չկազմեց:
Ազգայոսում վարձակալական հարաբերությունների կարևորու-
թյունը գնահատելու համար պետք է նկատի ունենալ, որ դրանք
չորսվում էին 4 մլն գյուղացիների շահերը: Այս թվի մեջ իհարկե
մտնում էին ոչ միայն հողազուրկ և սակավահող վարձակալները,
այլև միջևորդներն ու խոշոր հողատերերը: Իսկ վարձակալվող հո-
ղատարածությունները կազմում էին մշակելի հողատարածու-
թյունների 60% -ը²⁴:

Ազգայական հողային բարեփոխումների առաջին օրենքի
զործադրման ընթացքն ուսումնասիրած համարյա բոլոր հետա-
զոտողները այն կարծիքն են հայտնում, որ այդ օրենքից առաջն-
ապես օգտվեցին վարձակալները: Իսկապես, օրենքի մի շարք
պահանջների կատարումը զգալի օգուտ բերեց վարձակալող հո-
ղամշակին: Կայունացվել էր վարձավճարը, նշգրտվել էին հողա-
տիրոջ և վարձակալի պարտականությունները, վերջ էր գրվում
վաշխառու միջևորդների գործունեությանը, հողի վարձակալումը
սահմանվում էր կոնկրետ ժամկետով, և գործարքները հողատիրոջ
ու վարձակալի միջև կատարվում էին գրավոր կերպով, գրանով իսկ

²⁴ سيد مرعى، الاصلاح الزراعى فى مصر، ص ١٤٦

մենք բերելով իրավաբանական հիմք: Վարձակալն այժմ արգեն մեկ ֆեդալի միջինը 60 գինն է, եկամուտից հողատիրոջը կարող էր տալ միայն 21-ը, քանի որ մեկ ֆեդալի հողային միջին հարկը հավասար էր 3 գինն էլի: Այսպիսով, ես օրենքի շնորհիվ իր եկամուտն ազնվացրելու էր 19 գինն էլի կամ ժող 50% -ով: Բնամթերքով վճարելու գնացրում այժմ ես հողատիրոջը տալիս էր միայն բերքի կեսը: Այս բուրբի շնորհիվ վարձակալների եկամուտը տարեկան աճեց 40 մլն գինն էլի⁹⁵:

Միամասնակ, հողագործության մեքենայացումը, որը եզրույթական էր զեկավարների շահերով ազնի ու ազնի էր մուտք գործում գյուղատնտեսության մեջ, մասնավորապես ծանր կացության մեջ էր գնում վարձակալներին: Հող ստացողների փոքր թիվը և նոր հողակտորներ զեկու գծավարություններն աշխատուժի պահանջարկի շարունակական նվազման պայմաններում վարձակալողին ստիպում էին հողատիրոջ հետ համաձայնության գալ՝ նրան տալու օրենքի և վերջինիս պահանջածի միջին մի գումար: Իսկ երբեմն էլ վարձակալական պայմանագիրը ձևական բնույթ էր կրում: Գրան նպաստում էր համապատասխան վերահսկողության բացակայությունը պետության կողմից:

Մենք համամիտ ենք Ի. Պ. Բնյանի և Ն. Մ. Պրիմակովի այն կարծիքին, որ վարձակալական հարաբերությունների սահմանումից հազվապես շահեցին նրանք, ովքեր հող էին վարձակալում պետությունից այն հողակտորների հաշվին, որոնք բնագրավել էր, բայց դեռ չէին բաժանվել գյուղացիների միջև⁹⁶:

Այսպիսով, առաջին փուլում վարձակալական հարաբերությունների դրական փոփոխություններն առկա էին, և իրենց հետեվանքներն ունեցան վարձակալողի տնտեսական գրության բարելավման գործում, շնայած նրան, որ այն ընդհանրապես վերցրած մեծ էր ոչ այնքան նախանձելի:

Եզրույթի գյուղական բանվորների օրավարձի նվազագույն չափերի սահմանումը շատ կարևոր հանգամանք էր, քանի որ նրանք ամենազածուն շահագործման էին ենթարկվում հողատիրերի կողմից, նրանց օրական աշխատավարձը, նախքան բարեփո-

⁹⁵ Д. Уоррикер. Земельные реформы в странах Ближнего Востока, стр. 76.

⁹⁶ И. П. Беджаев, Е. М. Примакоев, Египет. Время президента Насера, М., 1974, стр. 73.

խումների օրենքը, հետևյալն էր. ազամարդկանցը՝ 10—15 կիրք⁹⁷, իսկ կանանցը և անչափահասներինը՝ 6—7 կիրք⁹⁸: Այժմ արզեն ջրա աշխատանքի բնույթի ազամարդկանց օրավարձը աճելուամ էր 20—30% -ով, իսկ կանանցը և անչափահասներինը՝ 30—40% -ով: Աշխատանքային օրը սահմանափակվում էր 8 ժամով: Այս նոր դրույթի դրական կողմն այն էր, որ գյուղատնտեսական բանվորի օրավարձը և աշխատանքային օրը որոշակիորեն կարող էր զերծ պահել հողատիրոջ կամայականություններից: Սակայն այքի է դարձում այն հանգամանքը, որ այնուամենայնիվ օրավարձի այդ նվազագույնը դեռ շատ ցածր էր: Հետազոտողները միահամուռ կերպով նշում են, որ հողային բարեփոխումների գյուղատնտեսական բանվորներին վերաբերող հողատիր պահանջն ապահովող վերահսկողություն գոյություն չունի: Այս պայմաններում դրանց հաճախելի խախտումները հողատիրների կողմից՝ մեծ դժգոհություններ չէին ներկայացնում: Ք. Ուիլսոնը, հենվելով Եգիպտոսի պրեզիդենտական վիճակագրական վարչության տրվյալների վրա, նշում է, որ գյուղատնտեսական բանվորների օրավարձի փաստական ավելացումը. 1953—1956 թթ. կազմեց միայն 10%⁹⁹:

Նախքան հեղափոխությունը բազմաթիվ անհաջող փորձեր էին կատարվել՝ հիմնելու գյուղատնտեսական բանվորների արհմիութենական կազմակերպություններ: Նոր օրենքը դրա համար տալիս էր իրավասան հիմքեր: Սակայն օրենքի 39-րդ հոդվածը մշուշապատ էր այն առումով, որ այնտեղ չէր խոսվում կազմակերպվող արհմիութենների իրավունքների և կոնկրետ գործնական ուլորտների մասին: Սակայն առավել կարեորն այն էր, որ օրենքից չէր հասկացվում, թե գյուղատնտեսական բանվորները երկրի միասնական արհմիութենական կազմակերպություն կարո՞ղ են ստեղծել, թե՞ ոչ: Առաջին իսկ փուլում դրանք ստեղծվում էին մեծ դժգոհությամբ:

Հողային բարեփոխումների առաջին օրենքը եգիպտական գյուղացիական զանգվածների տնտեսական դրույթի մեջ շոշափելի փոփոխություններ չմտցրեց: Ըստ երևույթին դա այդպես էլ պետք է լիներ, եթե հաշվի առնենք օրենքի բնույթը ընդհանրա-

⁹⁷ 100 կիրքը հավասար է 1 գինեյի:

⁹⁸ III. Исмаи, Египет в средние XX века, стр. 211.

⁹⁹ K. Wheelock, Naaser's New Egypt, p. 92.

պէս և արարարային գերբնակեցման հանգամանքը՝ մասնավորապէս: Հինգ տարում, պարզ է, արմատական վերափոխութիւններ գլուխացիներին տեստեսական դրութեան մեջ, մանավանդ եգիպտական պալմաններում, անհար էր: Բայց կարելի է ամենայն որոշակիութեամբ պնդել, որ այդ առաջին քայլերը կարող էին հիմք հանդիսանալ հետագայում շտկելու գլուխացիների կենսական պալմանները: Ինչ վերաբերում է գլուխացիների կենսական քայլերը, ապա շարգարացան երանց հույները, ովքեր պնդում էին, թէ այն կրնան հակառակ տեսնուի: Այս բանում մենք ետիպագետ արդեն համոզվել ենք: Չնայած դրան, բուրժուական որոշ ուսումնասիրողներ հակված են ընդհանրապես քաջասելու առաջին փուլի արդյունքները: Փ. Վասիկիտիսը պնդում է, որ այդ միջոցառումը բուրժուական անհեթեթութիւն էր¹⁰⁰, իսկ Ջ. Լարիսը կարծում է, թէ պնդարարածանումը կզավ մի փորձարկում, չնայած տեքստերը արդյունքներին¹⁰¹, Իհարկէ, հողարածանութիւնն ընդգրկում էր սահմանափակ թվով սակավահող և հողազուրկ գլուխացիներին: Եթէ դրան զուգարենք բնակչութեան բուն անը (տարեկան 2,5%) և նոր հողերի յուրացման շահագանց գանդաջ ընթացքը, ապա զարմանալի չի թվա, որ առաջին փուլի վերջում սակավահող և հողազուրկ գլուխացիների թիվը փաստորեն ավելացաւ: Սա այնպես էր: Բայց ինչպէ՞ս կարելի է հաշվի շառնել այն հանգամանքը, որ գլուխական հոծ զանգվածների մի մասը, այնուամենայնիվ, ձեռք բերեց հողակտորներ, որ նրանց իրավունքներն ընդլայնեցին, և գլուխացիներ արդեն ավելի թիւ էր ենթակա կալվածատերերի ու միջնորդների կամայականութիւններին: Իսկ ամենագլխավորը, որ նա արդեն փոխվեց հողերանորոն: Այս կապակցութեամբ տեղին է մեջ բերել Փ. Ա. Նասերի հետևյալ խոսքերը՝ «Եթէ մենք մինչև այժմ չկարողացանք բոլոր գլուխացիներին հողակտոր տալ, ապա մենք կարողացանք ազատագրել գլուխացու միտքը, և նա զգաց, որ այս երկիրը իր երկիրն է»¹⁰², Գլուխացու հոգեկան կերպովաճքը, որ ձևավորվել էր դարավոր շնչման և սեփական անօգնականութեան գիտակցութեան վրա, սկսում էր որոշակի փոփոխութիւններ կրել: Երկրում տեղի ունեցող վերափոխումներին ֆալլաշը վերաբերում էր համակրանքով

¹⁰⁰ P. Vatikiotis, The Egyptian Army in Politics, p. 75.

¹⁰¹ G. Harris, Egypt, p. 216.

¹⁰² «مجموعة خطب وتصريحات وبيانات...» ص 132

և պատրաստ էր աշակցելու նոր իշխանությունը՝ նրա հետագա առաջադիմական վերափոխությունների իրագործման ասպարն-զում:

Հողային բարեփոխումների հետևանքով կալվածատերերի տնտեսական գիրքերի թուլացումը եվազեցրեց նաև նրանց ազ-գեցությունը երկրի քաղաքական կյանքի վրա: Մակայն, ինչպես արդեն ասվել է, եգիպտական նոր ղեկավարությունն ուներ սո-ցիալական հակասական գիրքորոշում, որն արտահայտվեց հողա-յին բարեփոխումների ոչ արմատական բնույթի մեջ: Գրանով պետք է բացատրել այն փաստը, որ ձեռնարկելով վերափոխում-ների, եգիպտական կառավարությունը հետևողականություն հան-դես չէր բերում, որը հնարավորություններ էր տալիս խոշոր հողա-տերերին՝ զանազան ղեղծարարությունների միջոցով առավել չա-փով մեծ հողատարածություններ զերծ պահել բռնազրավումից: Այս է ազայացուցում այն փաստը, որ 1960-ական թվականների սկզբում դեռ կային հողատերեր, որոնք ունեին հազարավոր ֆե-դան հողատարածություններ¹⁰³, Բացի այդ, հնգամյա ժամկե-տի վերջում նրանց վճարվել էր 5 մլն զինեյ փոխհատուցում¹⁰⁴, Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ խոշոր հողատերերը հողային բա-րեփոխումների առաջին փուլի ավարտին եգիպտական գյուղում դեռ կազմում էին բավականին հզոր ուժ և գրանից ելնելով է, որ եգիպտական կառավարությունը ստիպված էր հետազայում ժա-մանակ առ ժամանակ հողատիրությունը սահմանափակող նորա-նոր օրենքներ ընդունել և դադարեցնել փոխհատուցումների վճա-րումը:

Մենք արդեն ասել ենք, որ եգիպտական նոր ղեկավարները իրենց սոցիալ-քաղաքական հիմքը գյուղում ցանկանում էին դարձնել մանր գյուղացիությունը: Այս բանը երևում է թեկուզ նրանից, որ հողային բարեփոխումների ինչպես առաջին, այնպես էլ հաջորդ օրենքները, ոչնչով չէին վերաբերում միջին հողատերե-րին և, ընդհանրապես, պաշտպանում էին մանր հողատերերի և հողագործ գյուղացիների շահերը և իրավունքները: Ինչ վերաբե-րում է այն բանին, որ առաջին փուլում ուժեղացան միջին հողա-տերերի գիրքերը, ապա դա կարելի է բացատրել մի շարք հան-

¹⁰³ 1971-2-28, «الاهرام»، القاهرة»

¹⁰⁴ J. et S. Lacouture, L'Egypte en mouvement, p. 379.

զամանքներով: նրանք սպաճեցին օրենքի թերի կողմերից և հասկապես 4-րդ հոգվածի այն մասից, որը խոշոր հողատերերին հնարավորություն էր տալիս վաճառել հազելյալ հողատարածությունները: Ֆեոդալականության տեսակետից ինքնըստինքյան պարզ է, որ ունևոր գյուղացիները տիրում էին մեծ հնարավորություններին և նրանք էլ գնեցին այդ հողերի մեծ մասը: Որոշ միջակ գյուղացիներ նույնպես, գնելով քիչ թիվ շատ խոշոր հողատերեր, մասն միջին հողատերերի խմբի մեջ: Ունևոր գյուղացիները շարքը զավեցին նաև խոշոր հողատերերի այն որդիները, որոնք զարնան 50-ական ֆեոդանների սեփականատերեր: Մի բան անապահելի է, որ հողային քարեփոխումների առաջին փուլում ունևոր գյուղացիներն ամբողջնեցին իրենց դիրքերը եզրիտական գյուղի սոցիալական աստիճանակարգում: Նրանց տնտեսական ուժացումը առաջ էր բերում գյուղում գասակարգային հակասություններին նոր երևույթներ և հետագայում կարող էր վտանգել հեղափոխության նվաճումները: «Ազատ սպաներս կազմակերպություն անգամ ետլիզ Մոհի էջ-Գինը, ի նկատի ունենալով վերոհիշյալ հանգամանքը, նշում է, որ առաջին փուլի վերջում եղախրենից ներկայացնում էր հեղափոխության համար լուրջ վտանգ, եթե հաշվի առնենք այն բանը, որ հարուստ սեփականատերերն ինչպես արդյունաբերության, այնպես էլ գյուղատնտեսության մեջ շրջափակման էին ենթարկում տնտեսական զարգացման ծրագրերը»¹⁰⁰, Դա էր պատճառը, որ 1958—1960 թթ. երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքին փաստորեն տոն էր տալիս ազգային բուրժուազիան:

Այսպիսով, առաջին փուլի ընթացքում եզրիտական նոր ղեկավարներն իրենց կողմը գրավեցին ինչպես մանր գյուղացիությանը, այնպես էլ ունևոր հողատերերին: Սակայն խոշոր հողատերերը ցույց էին տալիս կատաղի դիմադրություն և չէին խորշում ոչ մի միջոցից՝ պահպանելու համար իրենց տիրույթներն ու արտոնությունները: Գ. Ա. Նասիրը ասում էր. «...արդյոք կարելի է, որ մենք լզայրացնենք նրանց, և քողնենք, որ մեր հայրենիքի հողը տիրեն սմանց տասնյակ հազարավոր ֆեոդաններով, իսկ սմանք նույնիսկ հողակտոր լուծնան, որի մեջ թաղվեն մեռնելուց հետո»¹⁰⁰,

¹⁰⁰ «Проблемы мира и социализма», 1966, № 8, стр. 63.

¹⁰⁰ جمال عبد الناصر، فلسفه الثورة، ص 137

Ամփոփելով կարելի է եզրակացնել, որ Հոգային բարեփոխումները, որոնց ձեռնամուխ եղավ եգիպտական նոր ղեկավարությունը 1952 թ. Հուլիսյան Հեղափոխությունից անմիջապես հետո, շնայած որոշակի թերի և պակասավոր կողմերին, ունեին Հեղափոխական բնույթ. դրանք օգնեցին եգիպտական գյուղացիության գաղտնիարգային դիտակցությունից բարձրացմանը: Ենթահիվ Հոգային բարեփոխումների, եգիպտական գյուղում խորհրվից ավատատիրական Հողատիրական համակարգը, որի հետևանքով մեծ շահով թուլացավ խոշոր Հողատերերի դիրքը երկրի անտեսական կյանքում, և նվազեց նրանց ազդեցությունը երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա:

Հողային բարեփոխումների առաջին փուլում իր դիրքերն ամրապնդեց ունեոր գյուղացիությունը: Այդ բարեփոխումների արդյունք հանդիսացող վերափոխությունները վերջնականապես ամրապնդեցին նոր իշխանությունների դիրքերը եգիպտական գյուղում: Եգիպտական կառավարությունը, հենվելով առաջին փուլի դրական արդյունքների վրա, հետագայում ևս շարունակեց ընթանալ երկրում Հողային բարեփոխումների խորացման ուղղությամբ: 1961 թ. Հողատիրությունը սահմանափակվեց 100, իսկ 1968 թ.՝ 50 ֆեզանով: Եվ, թեև վերջին ժամանակներս Եգիպտոսի ներքին քաղաքականության մեջ ի հայտ են եկել որոշակի բացասական գծեր և կատարվել զիջումներ աչ ուժերին, այնուամենայնիվ, դրանք սովոր չեն կարող դեռ 1952 թ. ընդունված Հողային բարեփոխումների օրենքի և նրա հետևանքների վրա: Այդ բարեփոխումները խոր արժատեսեր են ձգել եգիպտական գյուղում, և վերադարձը մինչև հեղափոխական շրջանի ազրաբային հարաբերությունները հազիվ թե հնարավոր լինի:

Е. А. АБГАРИЯ

ПЕРВЫЙ ЭТАП ЗЕМЕЛЬНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В ЕГИПТЕ (1952—1957 гг.)

Резюме

После июльской буржуазно-демократической, антиимпериалистической и антифеодальной революции 1952 г. новое египетское руководство приступило к осуществлению ряда ме-

роприятий, основной целью которых являлось укрепление позиций нового режима. В частности, 9 сентября был принят Закон о земельных преобразованиях, направленный против власти крупных землевладельцев и на смягчение социального неравенства в египетской деревне.

В статье рассматриваются главным образом те результаты, которые были достигнуты на первом этапе осуществления аграрной реформы, и определяется, насколько эти преобразования помогли новым властям укрепить свои позиции в деревне. Закон 1952 г. о земельных преобразованиях, несмотря на слабые стороны, имел революционный характер. Благодаря этому закону в стране была расшатана феодальная система землевладения, поднялось классовое сознание египетского беднейшего крестьянства, ставшего на защиту завоеваний революции.

يرجانيك ايكاريان

المرحلة الاولى من الاصلاح الزراعي في مصر (١٩٥٢-١٩٥٧)
(ملخص)

بعد ثورة ٢٣ يوليو البرجوازية-الديمقراطية المعادية للاستعمار والافطاعية، اتخذت القيادة المصرية الجديدة العديد من التدابير الهادفة لتقوية مواقع النظام الجديد في داخل البلاد. من اهم تلك التدابير قانون الاصلاح الزراعي الصادر في التاسع من ايلول لسنة ١٩٥٢ الذي استهدف الحد من سلطة كبار الملاكين الافطاعيين والقضاء على الاستعمار البشع والذي كان يسود الريفي المصري قبل الثورة.

يعالج المقال النتائج المترتبة عن تطبيق الاصلاح الزراعي في نهاية المرحلة الاولى، ويوضح المدى الذي وصل اليه في مهمة تقوية مواقع القيادة الجديدة في الريفي.

بالرغم من نقاط الضعف في الاصلاح الزراعي فانه ذو طبيعة ثورية، اذ انه زعزع اركان النظام الاتطاعي ورفع مستوى الوعي الطبقي عند فقراء الفلاحين المصريين، الذين انضموا لمواقف الدفاع عن الثورة وحماتها.

К. Х. САМВЕЛЯН

**УЧАСТИЕ ЖЕНЩИН ИРАКА В ОБЩЕСТВЕННО-
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ СТРАНЫ
(1945—1975 гг.)**

Женское движение в Ираке существует с 20-х годов и является составной частью общего демократического и национально-освободительного движения.

Примечательно участие женщин в национальном восстании 1920 года, о чем до сих пор поется в иракских народных песнях и поэмах¹.

В начале 30-х годов иракские женщины уже имели свой печатный орган — «Фатат аль-араб» («Арабская девушка»). Его издателем была активная деятельница женского движения, первая иракская журналистка Мьярём Нурма. Газета, которая выходила с 1931 г., активно выступала в защиту прав иракских женщин, воспитывала арабскую молодежь в патриотическом духе.

В эти же годы среди женщин стали распространяться коммунистические идеи, появились первые женщины-коммунистки. Именно они, уже в сороковых годах, стали инициаторами создания первой женской организации Ирака — Лиги защиты прав иракских женщин, выдвигавшей на страницах органа Иракской коммунистической партии «Аль-Каида» свои основные требования: создание в различных частях страны филиалов женской организации, издание женского общественно-политического печатного органа, повышение роли женщин

¹ См. „Iraqi Review“, Baghdad, vol. 1, № 9, 1959, p. 77.

в политической жизни Ирака, открытие в различных отраслях производства специальных курсов для обучения женщин и т. д.²

Большую работу проводила среди женщин Иракская коммунистическая партия. В ее программе, принятой на первом съезде в апреле 1945 г., коммунисты выдвинули, наряду с другими вопросами, и проблему эмансипации женщин³.

После второй мировой войны наблюдается подъем национально-освободительного движения в Ираке, в котором принимают активное участие и женщины. Из антиимпериалистических выступлений этого периода следует выделить в первую очередь восстание 1948 г., направленное против нового неравноправного, кабального договора между Ираком и Англией. Власти не остановились ни перед чем, чтобы самыми жестокими средствами подавить его.

В ходе демонстраций с 20 по 27 января в Багдаде происходили ожесточенные столкновения с полицией⁴.

Иракский прогрессивный писатель Ганб Тама Фарман в книге «Ирак в годы черного режима» пишет: «Замечательный героизм проявили в этих событиях иракские женщины. Они шли вместе с мужчинами под огнем пулеметов. На мосту рядом с Джауром аль-Джавахири и Кайсом аль-Алюси осталась лежать первая убитая иракская женщина. Ее звали Данука»⁵. В памятные январские дни 1948 г. во многих местах впереди повстанцев шли женщины, несшие красные знамена⁶.

Под давлением народно-патриотических сил иракское правительство вынуждено было отклонить англо-иракский договор.

Но после этого иракские власти начали преследовать активных участников восстания, в том числе и женщин. 28 янва-

² Раджиха Сагар. Женщины Ирака—активная сила в общественной жизни страны. См. «Проблемы мирового революционного процесса», М., 1974, с. 126.

³ См. А. Ф. Федченко. Ирак в борьбе за независимость, М., 1970, с. 107.

⁴ См. «Правда», 30 января и 20 февраля 1948 г.

⁵ Ганб Фарман. Ирак в годы черного режима, М., 1958, с. 39.

⁶ См. Н. Оганесян. Национально-освободительная борьба в Ираке (1945—1963 гг.), Ереван, 1964, с. 120.

ри 1948 г. была приговорена к пожизненной каторге активная участница январских выступлений в Багдаде, пламенный агитатор, семнадцатилетняя патриотка, дочь рабочего Амина Басра. Она показала яркий пример мужества и отваги во время январских событий. Именно в результате ее агитации некоторые воинские части отказались стрелять по демонстрантам⁷. Имя этой патриотки стоит рядом с именами руководителей январских выступлений. Подвиг Амины Басры был высоко оценен Международной демократической федерацией женщин (МДФЖ)⁸.

В 1950—51 гг. вновь были сделаны конкретные шаги для воссоздания Лиги защиты прав женщины, деятельность которой была запрещена в конце 40-х годов. В подготовительный комитет вошли учительницы Афифа аль-Бустани, Салиха аль-Фахри и врач Назиха ад-Дулейми.

Лига считала своими первостепенными задачами защиту экономических и политических прав женщины, охрану детей и матерей и т. д.

Совместными усилиями Лиги защиты прав женщин и женского филиала иракского Общества Красного полумесяца была проведена большая работа с целью улучшения положения женщины и детей. В начале 1951 г. женский филиал Общества Красного полумесяца развернул кампанию для оказания финансовой помощи строительству сиротских приютов⁹, было организовано лечение детей, больных туберкулезом¹⁰. Одновременно была оказана помощь женщинам домов инвалидов¹¹.

В осуществлении этих мероприятий большую активность проявили члены Исполнительного комитета женского филиала иракского Общества Красного полумесяца, и прежде всего его председатель Насра аль-Фаризи, секретарь Сабиха Шейх Дауд и др.

Лига защиты прав женщины продолжала борьбу также и за политические права иракских женщин. Газета «Ирак

⁷ См. «Арабы в борьбе за независимость», М., 1957, с. 377.

⁸ См. там же.

⁹ См. «The Iraq Times», Baghdad, 2.III.1951, p. 7.

¹⁰ См. там же.

¹¹ См. там же.

таймс» по этому поводу писала, что данное требование женщины может иметь далеко идущие последствия¹².

Проблема участия женщины в политической жизни страны обсуждалась на заседаниях многих общественных организаций и нашла широкую поддержку со стороны прогрессивных слоев иракского населения¹³.

Иракские коммунисты неоднократно подчеркивали необходимость активизации роли женщины в общественной и политической жизни страны. Орган ИКП «Иракский ревью» в одном из своих номеров отмечал, что иракская женщина боролась не только против иностранной оккупации страны, но и против социального, политического и экономического неравенства¹⁴. Коммунисты Ирака высоко оценивали роль женщины в ряде общенациональных восстаний страны. Для организации борьбы женщины большое значение имело издание в середине 50-х годов журнала «Права женщины». В этот период признанным руководителем женского движения в Ираке стала член коммунистической партии, доктор Адавия Махмуд Адвб¹⁵.

В конце 40-х и начале 50-х годов наблюдается активизация женского движения. С этой точки зрения следует особо отметить участие женщины в антиимпериалистических восстаниях 1948, 1952 и 1956 гг.¹⁶

В 50-х годах в Ираке усилилась борьба против включения Ирака в агрессивные военно-политические блоки, в том числе и против Багдадского пакта. И в этой борьбе активное участие принимали женщины. Так, в мае 1955 г. состоялась конференция иракских женщин, на которой была принята следующая резолюция: «Народ Ирака осуждает турецко-иракский пакт и выступает против военной «помощи» США, вовлечения страны в военные блоки, господства иностранных государств и требует проводить нейтральную политику»¹⁷.

¹² См. „The Iraq Times“, 26.IV.1951, p. 7.

¹³ См. „The Iraq Times“, 30.V.1951, p. 7.

¹⁴ См. „Iraqi Review“, vol. 1, № 9, 1959, p. 18.

¹⁵ См. Н. Оганески, указ. соч., с. 98.

¹⁶ См. „Iraqi Review“, vol. 1, № 9, 1953, p. 18.

¹⁷ Н. Оганески, указ. соч., стр. 98.

Примечательно также участие иракских женщин в борьбе за защиту Египта во время англо-франко-израильской агрессии в 1956 г.¹⁸ Крупная демонстрация женщин против Багдадского пакта и в поддержку Египта и Сирии, в которой приняло участие более 3000 женщин, состоялась в Неджефе¹⁹.

Все это свидетельствовало о росте политического самосознания иракских женщин. Они выдвигали следующие требования: 1) экономические: равная заработная плата за равный труд с мужчинами, оплачиваемый отпуск по родам, расширение возможностей применения женского труда; 2) политические: выбирать и быть избранной в парламент; 3) социальные: отмена социальных ограничений, гарантирование прав женщины при замужестве, разводе и в наследстве, забота об их просвещении и здравоохранении, забота об их детях, доступное образование, воспитание в национальном арабском духе, открытие школ и яслей во всех районах страны.

Победа революции 14 июля 1958 г. и установление республиканского строя в Ираке в значительной степени изменили положение женщины. Впервые в истории страны, в числе многих общественных организаций, официально была разрешена также Лига иракских женщин. Она с первых же дней призвала всех женщин страны встать в защиту республики²⁰.

В марте 1959 г. были проведены выборы совета Лиги иракских женщин. Ее председателем стала доктор Назиха ад-Дулейми. Лига была и остается единственной крупной женской организацией, которая проводит большую организаторскую, воспитательную, культурно-просветительную работу среди женщин страны.

Иракские женщины свои общественные, политические и экономические требования в основном выдвигали через эту организацию. В стране легально выходила газета «аль-Мара» («Женщина»), отражавшая интересы широких народных масс.

¹⁸ См. „Iraqi Review“, vol. 1, № 9, 1959, p. 18.

¹⁹ См. ١٩٥٧—٢—٣ بيروت «الخبار»

²⁰ См. ١٩٥٨—٨—٥ «البلاد»

8 марта 1959 г. Лига иракских женщин впервые свободно отметила Международный женский день. Одновременно открылся пятидневный съезд Лиги, на котором присутствовали премьер-министр Ирака Абдель Керим Касем, многочисленные делегаты, в том числе из МДФЖ и Советского комитета женщин. На конференции было объявлено, что число членов Лиги, включая членов районных филиалов, составляет 25 тысяч²¹.

Лига приняла постановление отстоять завоевания революции.

Тяжелым испытанием для новорожденной республики явился Мосульский мятеж в марте 1959 г., которым руководил полковник Абдель Вахаб Шавваф.

В подавлении мятежа участвовали рабочие, студенты и крестьянские отряды. В эти критические дни большую роль в деле защиты завоеваний революции сыграла Коммунистическая партия Ирака. Тысячи женщин вышли на улицу, выражая свою готовность к защите республики²².

В июле 1959 г., накануне первой годовщины революции в Ираке, председатель Лиги иракских женщин Назиха ад-Дулейми была назначена министром муниципалитетов. Назиха ад-Дулейми — первая женщина не только в Ираке, но и на всем Арабском Востоке, которой было поручено возглавить министерство.

Иракский буржуазный историк Маджид Хаддурн в своей работе «Республиканский Ирак» по этому поводу отмечает: «Коммунисты приветствовали ее назначение на этот пост, как победу, одержанную партией, организовали демонстрации на улицах, чтобы праздновать это событие, хотя она не являлась членом партии»²³.

Иракская революция оказала большое влияние на положение женщин в стране. Согласно временной конституции, женщина получила равные права с мужчиной. 7 апреля 1959 г. был издан декрет о предоставлении шестинедельного опла-

²¹ См. „Iraqi Review“, vol. 1, № 9, 1959, p. 18.

²² См. „Iraqi Review“, vol. 1, № 9, 1959, p. 18.

²³ Majid Khadduri, *Republican Iraq. A Study in Iraqi Politics since the Revolution of 1958*, London, 1968, p. 121.

чиваемого отпуска работающим женщинам по беременности. Закон о земельной реформе дал женщине право на земельный надел. Впервые в истории страны женщина получила право на участие в государственной деятельности.

Женский труд начал широко применяться в промышленности, в здравоохранении, в сельском хозяйстве, в торговых предприятиях и т. д.

Лига иракских женщин вела широкую кампанию по ликвидации неграмотности среди женщин. За год только по инициативе Лиги было открыто 200 школ в различных уголках страны²⁴. Члены Лиги оказали также большую помощь министерству народного образования в деле ликвидации неграмотности.

Иракские женщины постепенно начали проявлять активность также в профсоюзном движении. 8 июля 1959 г. состоялся учредительный съезд профсоюзных организаций Ирака. На нем было представлено 258 делегатов, в их числе 5 женщин²⁵.

Однако с середины 1959 г. в политике правительства Касема происходят изменения, приобретающие все более реакционный характер. В числе других общественных организаций подвергается нападкам также Лига иракских женщин.

Летом 1959 г. в числе многих злодеяний было совершено также убийство члена профсоюза ювелиров и члена комитета сил народного сопротивления Азиза Суейди. В знак протеста против этого преступного акта в июле 1959 г. несколько тысяч женщины организовали демонстрацию. Они заявили о своем твердом решении защитить свободу народа²⁶.

Лига иракских женщин, несмотря на крайне неблагоприятные условия, продолжала свою деятельность, организовывала семинары «Женщина и национальная борьба»²⁷, «Женщина и мир»²⁸, способствовала повышению культурного уровня женщины страны.

²⁴ См. „Iraqi Review“, vol. 1, № 9, 1959, p. 18.

²⁵ См. „Iraqi Review“, vol. 1, № 8, 1959, p. 12.

²⁶ См. „Iraqi Review“, vol. 1, № 9, 1959, p. 18.

²⁷ См. там же, № 15, p. 9.

²⁸ См. там же, № 21, p. 4.

В уставе Лиги принятом после июльской революции, было уделено большое место защите прав женщины и детей. Коммунисты Ирака упорно и последовательно требовали равных экономических, политических и социальных прав для женщины.

8 марта 1960 г., на II съезде Лиги иракских женщин, было отмечено, что число членов Лиги за год удвоилось и составило 42000 человек. Лига имела 53 отделения. Съезд принял программу дальнейшей деятельности этой организации и утвердил проект «Закона об общественном положении личности»²⁹, который был передан на рассмотрение совета министров Ирака. Закон гарантировал равенство между мужчинами и женщинами.

Однако в 1961 г., когда произошел поворот вправо во внутренней политике правительства Ирака, большинство отделений Лиги иракских женщин были распущены властями, а намеченный новый съезд не был созван. «В начале 1962 г. Лига все еще настойчиво требовала у властей разрешения провести свой съезд; их просьба так и осталась без ответа»³⁰.

8 февраля 1963 г. в Ираке был совершен государственный переворот. Правое крыло ПАСВ³¹ отметило свой приход к власти опубликованном специальном коммюнике, в котором, в частности говорилось: «Командованию армии, полиции и национальной гвардии поручено обезвреживать и уничтожать всех, кто наносит ущерб безопасности государства...»³².

В рядах лиц, «наносивших ущерб безопасности государству», в первую очередь оказались коммунисты, а также члены демократических организаций страны. В числе профсоюзных, студенческих, молодежных и других прогрессивных организаций была запрещена также деятельность Лиги иракских женщин. Было арестовано много юристов, инженеров, учителей, рабочих.

²⁹ См. „Iraqi Review“, vol. 1, № 27, 1960, p. 6.

³⁰ Uriel Dann, Iraq under Qassem. A Political History. 1958—1963, Jerusalem, 1969, p. 321.

³¹ ПАСВ — Партия арабского социалистического возрождения.

³² «Всемирное профсоюзное движение», № 12, 1963, с. 25.

В лагерях смерти Нукрат ас-Сальман и аль-Рашид³³ томились сотни политических заключенных, подвергавшиеся невыносимым пыткам³⁴.

В числе жертв было немало женщин. Среди них были декан факультета журналистики доктор Роз Хадури, секретарь Лиги иракских женщин Сафира Джамиль, Хафиза Махдия и сотни других женщин. «Их преступление состояло в том, что они боролись против империализма, распевали песни о независимости и свободе...»³⁵.

Героини Ирака, матери сирот и вдовы борцов подвергались страшным пыткам: «Зловещая тишина ночи разрывается криками мужчин и воплями женщин. Стойкую героиню Сафиру вводят в одну из комнат дворца, срывают с нее одежду и цепью подвешивают к большому окну. Она стоит обнаженная перед группой остервенелых подлецов, стоит с высоко поднятой головой, и ее тело украшают «ордена» патриотизма и благородства — синие кровоподтеки и шрамы... Через несколько часов пыток в ее камеру бросают изуродованный труп мужа...»³⁶.

Это лишь небольшая часть того, что пережили иракские женщины.

18 ноября 1963 г. баасистский режим в Ираке пал. Однако репрессии продолжались. 16 декабря 1963 г. военный трибунал вынес приговор «о тюремном заключении сроком от 5 до 30 месяцев 28 иракским учительницам по обвинению их в коммунистической деятельности»³⁷.

5 марта 1966 г. свыше 400 женщин вышли на улицы Багдада с требованием освобождения своих мужей, братьев, сыновей и сестер. В результате 18 из них было арестовано³⁸.

³³ Лагерь аль-Рашид — самый большой военный лагерь в Ираке.

³⁴ См. Центральный архив ВЦСПС. Документальные материалы международного отдела ВЦСПС, ф. 1, оп. 10, ед. хр. 1931.

³⁵ «За рубежом», № 29 (162), 20 июля 1963, с. 18.

³⁶ Там же.

³⁷ Али Мохаммед, Террор в Ираке продолжается, «Проблемы мира и социализма», № 2, 1964, с. 94.

³⁸ См. „Amnesty for Iraqi Political Prisoners (International Committee), Information Bulletin“, Paris, 1966, № 2, p. 8.

Многочисленные женские делегации в Ираке обращались в министерства юстиции, здравоохранения, внутренних дел, правосудия с требованием освобождения политзаключенных и улучшения их положения.

• • •

17 июля 1968 г. в Ираке к власти пришло прогрессивное крыло партии ПАСВ. Последующий период политического развития отмечен достижениями в области демократизации и прогресса в стране. Положение женщины в условиях прогрессивно-революционного режима изменилось. В числе многих демократических организаций возобновила свою деятельность также Лига иракских женщин.

В ноябре 1968 г. ЦК ИКП опубликовал проект Хартии сотрудничества национальных сил в едином фронте Ирака, в котором были специальные разделы об охране прав женщин и детей. В разделе «Жизнь народа» подчеркивалось: «Запретить использование труда подростков, оказать помощь детям грудящихся в получении образования, предоставить работницам отпуска по беременности и уходу за ребенком, обеспечить их детей яслями и ликвидировать дискриминацию в зарплате женщины и мужчины»³⁹.

В третьем пункте — «Освобождение женщины» — подчеркивалась необходимость обеспечения работой женщины с соблюдением равенства с мужчинами в зарплате и условиях работы, а также обеспечения женщины всеми политическими и социальными правами.

В Хартии, предложенной коммунистами, было уделено большое внимание вопросам брака и развода, наследование, запрещалось многоженство. Коммунисты выступали в защиту материнства, заботились о воспитании детей.

В сентябре 1970 г. на втором съезде коммунистической партии Ирака, вновь было принято решение об эмансипации женщины⁴⁰.

³⁹ ۱۹۶۸—۱۱—۱۷ بیروت «الاخبار»

⁴⁰ См. Jack Woddis. Iraqi Communist Party holds its Second Congress, „Comment“, London, 13.III.1971, № 9, p. 133.

15 июля 1969 г. был принят закон о пенсиях и социальном обеспечении. Он предусматривал также «выплату пособий с денежной компенсацией трудящимся по старости, при временной нетрудоспособности, инвалидности, при рождении ребенка и в случае смерти кормильца». Пенсия устанавливалась в размере от 6 до 30 динаров в месяц по старости и инвалидности, и пособие — от 300 филсов до 1 динара 250 филсов в день⁴¹.

Статья 151 Закона о труде, принятого в 1970 г., устанавливала равную заработную плату, равный рабочий день, пенсию и трудовые права мужчин и женщин⁴².

Новым трудовым кодексом ст. 79, §1 запрещается применение женского труда в ночное время, а также в цехах и на объектах, вредных для женского организма. Одновременно установлен ночной отдых для работающих женщин не менее 11 часов. Статья 81 определила максимум рабочего времени для беременных женщин не более 7 часов⁴³.

Отдельные статьи трудового кодекса относятся к оплате беременных женщин во время отпуска, а также в период кормления новорожденных.

В стране ширится сеть ясель, детских садов и школ. В Иракской республике в 1975—76 учебном году впервые переступили школьный порог 350 тысяч ребят⁴⁴. В том же учебном году только в сельских районах впервые распахнули свои двери 410 начальных школ, что в полтора раза больше, чем намечалось планом школьного строительства⁴⁵, разработанным министерством просвещения республики⁴⁶. Одновременно растет число женщин-учительниц.

Президент Ирака Ахмед Хасан аль Бахр, отвечая на вопросы специального корреспондента «Правды», отметил, что

⁴¹ См. А. Ф. Федченко. Ирак в борьбе за независимость, с. 299.

⁴² «الثورة» بغداد 17—5—1975

⁴³ См. там же.

⁴⁴ См. «Коммунист», Ереван, 6 сентября 1975 г.

⁴⁵ В настоящее время в Ираке успешно осуществляется программа строительства 1300 новых начальных школ.

⁴⁶ См. «Коммунист», Ереван, 10 сентября 1975 г.

«перед революцией 17 июля 1968 г. встали две такие главные задачи, как защита достигнутых национальных и прогрессивных завоеваний и их развитие и проведение новых социальных преобразований, обеспечение условий для перехода к социализму»⁴⁷. Закон о труде создал благоприятные условия для повышения активности женщины в общественной жизни Ирака.

Конференция иракских женщин, созванная в Багдаде в марте 1973 г., проходила под девизом «Место женщины — в авангарде революционного строительства».

В условиях прогрессивно-революционного режима активизировалась деятельность Лиги иракских женщин. На V съезде Лиги, состоявшемся в конце марта 1973 г., в центре внимания были вопросы расширения женского движения в стране, участия женщины в национальном строительстве и повышения их роли в развитии республики.

Съезд избрал центральный совет Лиги в составе 31 человека. Председателем Лиги стала Рамзия Хейри, первым заместителем — Закия Исмаиль Хакки, вторым — Хамида Тайбар. Избран также исполнительный комитет из состава центрального совета.

В январе 1974 г. состоялся 8 региональный съезд Партии арабского социалистического возрождения Ирака. Отчет, одобренный генеральным секретарем регионального руководства партии, президентом республики Ахмедом Хасаном аль-Бакром, является политической платформой партии.

В политическом отчете, в разделе социальных и культурных преобразований, говорится об ускорении «процесса эмансипации и обеспечения для женщины ее собственного места в обществе»⁴⁸.

Региональное руководство призывает бороться «за разоблачение реакционных, отсталых тенденций и идей, приносящих способности женщин, рассматривающих ее человеческое существование лишь под одним углом зрения»⁴⁹.

⁴⁷ «Правда», 6 марта 1973.

⁴⁸ «Арабская нация единая, ее миссия бессмертна». Политический отчет VIII регионального съезда, январь 1974 г., Хельсинки, 1975, с. 187.

⁴⁹ См. там же.

Одной из причин сохранения сил реакции руководство ПАСВ видит в сохранении «существующих цепей, сковывающих освобождение женщин...»⁸⁰.

В 70-х годах укрепляется связь Лиги иракских женщин с женскими организациями других арабских стран и с МДФЖ, по инициативе которой проводятся семинары женских организаций. На этих семинарах обсуждаются вопросы повышения роли женщины в политической, экономической и культурной жизни своих стран, ликвидации неграмотности среди женщин в арабских и африканских странах. Одновременно такие мероприятия способствуют укреплению дружеских связей между организациями разных стран. Лига иракских женщин является активной участницей этих семинаров и конференций.

Делегации иракских женщин участвовали на первом семинаре женских организаций арабских и африканских стран в Алжире в марте 1974 г., на международном семинаре в Хартуме весной того же года, посвященном повышению роли женщины в производстве и общественной жизни; на конференции представительниц женских организаций арабских стран в Дамаске (июль 1974 г.), на конференции представительниц женских организаций 15 арабских стран в Каире в ноябре 1974 г., посвященной вопросам участия женщины в борьбе арабских народов против империализма и колониализма, за ликвидацию израильской агрессии. Иракские женщины участвовали в работах симпозиума женщины стран Азии и Африки по теме «Женщина и социальное развитие», созданного в марте 1975 г. в Александрии Организацией солидарности народов Азии и Африки в рамках Международного года женщины.

Установлены дружеские связи между Лигой иракских женщин и комитетом советских женщин.

Таким образом, женское движение в современном Ираке представляет большую общественную силу и играет активную роль в осуществлении прогрессивных социально-экономических преобразований.

---

⁸⁰ См. там же.

ԻՐԱՔԻ ԿԱՆԱՆՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐԻ
 ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻՆ
 (1945—1975 թթ.)

Ա մ ֆ ո փ ո Վ

Հողվածում լուսարանվում է Իրաքի կանանց մասնակցությունը երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին: Կանանց շարժումը, որը ձևավորվել է 1920-ական թվականներին, Իրաքի դեմոկրատական և ազգային-ազատագրական շարժումների բաղկացուցիչ մասն է կազմում:

Հատուկ ուշադրություն է դարձված Իրաքում ծավալված հակաիմպերիալիստական պայքարին կանանց մասնակցությանը, երանց դերին 1920, 1948, 1952 և 1958 թթ. ազատամբությունների ժամանակ: Զգույի տեղ է հատկացված Իրաքի կանանց լիզայի գործունեության լուսարանմանը:

Միտածամանակ ցույց է տրվում այն ակտիվ դերը, որ այսօր կատարում են Իրաքի կանայք երկրում կենսագործվող առաջադեմական սոցիալ-անտեհա՛ան վերափոխումների ընագավառում:

كليريني صوتليان

مشاركة المرأة العراقية في الحياة الاجتماعية والسياسية

١٩٧٥—١٩٤٥

(ملخص)

يوضح المقال مسألة اشتراك المرأة العراقية في الحياة الاجتماعية والسياسية. تولى الحركة النسائية التي تشكلت في العشرينات جزاً لا يتجزأ، من الحركات الوطنية—التحريرية والديمقراطية في العراق.

واعترا انتباها خاصا لمشاركة المرأة في النضال المعادي للاستعمار في العراق، وبصورة خاصة أثناء الانتفاضات التي جرت

في الاعوام ١٩٢٠ و ١٩٤٨ و ١٩٥٢ و ١٩٥٦. كما تخصصنا مكانا
بارزا لتأريخ نشاط عصبة المرأة العراقية.
وابرزنا في ذات الوقته الدور الفعال الذي تشطلم به
المرأة في ميادين التحولات الاجتماعية التقدمية الجارية في
البلاد.

ԼԻՔԱՆԱՆԻ 1840 Ք. ՄԱՅԻՍ-ՀՈՒԼԻՍԱՆ ԱԳՍԱՄՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Մարքս-լենինյան պատմագիտության կողմից Եզիպտոսի և ընդհանուր առմամբ ամբողջ Արարական Արևելքի նոր պատմության կենտրոնական զեմքերից մեկի՝ Մուհամեդ Ալիի ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքականությանը տրված գնահատականը հանրահայտ է:

Ներքին քաղաքականության ասպարեզում ընդգծվում են նրա օրոք (1805—1849 թթ.) Եզիպտոսի ներգիտության վերացումն ու եվրոպականացման սկիզբը, արտադրողական ուժերի զարգացումն ու հասարակական նոր հարաբերությունների սաղմնավորումը, ֆեոդալական անիշխանության սանձահարումը, կենտրոնական պետականության ստեղծումը: Դրա հետ միասին մատնանշվում է վերևից սիջեցվող բարենորոգումների անցկացումը ժողովրդական շարժումների ճնշման պայմաններում՝ ի շահ կառավարող նոր զինաստիպի ու նրա զլխավոր հենարան նորհիտկ հողատերերի դասակարգի:

Արտաքին քաղաքականության ասպարեզում մարքսիստ-պատմաբանները միահամուռ առաջադիմական են համարում Մուհամեդ Ալիի եռանդուն պայքարը օսմանյան բռնաախրության և եվրոպական գաղութարարության դեմ և իրավամբ շեշտում են նաև նրա նվաճողական-մեծագետական ձգտումները, հատկապես հույն ժողովրդի ազատամարտը արյան մեջ խեղդելու գործին նրա եռանդուն մասնակցությունը (1824—1827 թթ.):

Մուհամեդ Ալիի արտաքին նվաճողական ձգտումներին ու միջոցառումներին անդրադառնալիս մարքս-լենինյան պատմագիտությունը նաև որոշակի սահմանագիծ է անցկացնում 1831—

1833 թթ. պատմա-աշխարհագրական Սիրիայի¹, այդ թվում և
 Լիբանան լեռան վրա նրա իշխանութիւնի հաստատմանը հանգեց-
 նող հակաօսթմանական ելույթի և նախընթաց քաջերի միջև
 Ազիլին, ըստ էութեան առարկման չի ենթարկվում այն հանգա-
 մանքը, որ եզրպատական տիրապետութեան տասնամյա ժամանա-
 կաշրջանը որոշակի առաջադիմական նշանակութիւն է ունեցել
 Միջերկրական ծովի արևելյան ափի արարների, այդ թվում և
 լիբանանյան ժողովրդի համար:

Սակայն, եթե ընդհանուր գծերով մեր պատմագիտութեան
 շնորհիւ միարանութիւն է տիրում Սիրիայի վրա եզրպատական տի-
 րապետութեան զնահատականի խնդրում, ապա այդ տիրապետու-
 թեան ժամանակաշրջանի առանձին զբաղանքն ու երևույթներ սո-
 վորարար շարադրվում ու մեկնարանվում են ոչ միայն յուրովի,
 այլև հաճախ իրարամերձ գիրքերից: Դա վերաբերում է առաջին
 հերթին լիբանանյան կիսանկախ իշխանապետութեանը 1788—
 1840 թթ. զլխավորած Բաշիր II Շիհաբի և Մուհամեդ Ալիի փոխ-
 հարաբերութիւնների բնույթին, օսմանյան սուլթանի դեմ նգիպ-
 տոսի տիրակալի երկրորդ պատերազմի ժամանակ (1833—
 1841 թթ.) լիբանանյան լեռնականների գիրքորոշմանը և վերջիննե-
 րիս մի հասովածի կողմից 1840 թ. մայիսի վերջերին եզրպատական
 իշխանութիւնների դեմ սկսված զինված պայքարին, որը Սիրիա-
 յի վրա Մուհամեդ Ալիի գերիշխանութեան վերացմանը հանգեց-
 նող իրադարձութիւնների շղթայի ուշագրավ օղակներից մեկն է:

Այդ իրադարձութիւնների հավաստի ուրվանկարը գծելն ա-
 ռաջին հայացքով կարող է աւելան էլ քարդ գործ չթվալ: Վերջին
 հաշվով ուսումնասիրողի տրամադրութեան ներքո առկա են կարե-
 վոր նյութեր պարունակող մի շարք սկզբնաղբյուրներ: Դրանցից
 հիշատակելի են քարոն Ի. զը Տեսասայի «Օտար պետութիւնների
 հետ օսմանյան (Բարձրագոյն) դրան պայմանագրերի ժողովա-
 ծու»-ի երրորդ հատորի առաջին գիրքը՝ իր ասարեմութիւն վազե-
 րագրերով² (որոնք հիմնականում կրկնված են 1840—1910 թթ.
 Սիրիայի և Լիբանանի վերաբերյալ քաղաքական զեկուցագրերի և

¹ Պատմա-աշխարհագրական Սիրիան, որ մինչև համաշխարհային առաջին
 պատերազմի սկսած օսմանյան կայսրութեան մի մասն էր կազմում, ընդգրկում
 էր ժամանակակից Սիրիան, Լիբանանը և Պաղեստինը:

² I. de Testa, Recueil des Traites de la Porte Ottomane avec les
 Puissances Etrangères, t. 3e, 1er p., Paris, 1866.

միջազգային պայմանագրերի ժողովածու-ի էջերում³), իրա-
գարմությունների գործուն մասնակից Քաննուա աշ-Շիդիակի
էվիրանան լնուան երևիկների վերաբերյալ հաղորդումների գիր-
քը⁴, հալի Հումամ Ֆահի մենագրությունում ազատագրեման
Արու Սամրա Ղանեմի ընտանեկան արխիվի և իրա ժամանակա-
կիցների սովյալները⁵, Բելյուսի ուսական Հյուպատոս Կ. Բալի-
լիի «Միրիան և Պաղեստինը թուրքական տիրապետության ներքո,
պատմական և քաղաքական առումով» աշխատությունը⁶, Ֆրան-
սիական Հյուպատոս Բուրբի հաղորդումները, որոնք իր հեղին է
ունեցել պատմարան Ազել Իսմայիլը⁷ և, վերջապես, Ռուսաստանի
արասրին քաղաքականության արխիվում պահվող խիստ կարևոր
փաստաթղթերը:

Հակառակ սկզբնաղբյուրների առատությանը, ինչպես սովե-
տական, այնպես էլ արաստահմանյան արևելագիտական գրակա-
նության մեջ բավականին լայն ուշադրության արժանացած 1840 թ.
լիբանանյան անցուղարկերի գնահատականի հարցում առ այսօր
միասնական տեսակետ գոյություն չունի:

Սովետական արարագիտներից այդ անցուղարկերին առավել
հանգամանալից անդրադարձել է Ի. Մ. Սմիլյանսկայան, որն
իր մենագրության մեջ⁸ առաջինը փորձ է արել խառնափնթոր
հաղորդումներից կորզելու գեպքերի հաղորդականության շղթան,
պարզելու ապստամբության մասնակիցների սոցիալական դեմքը

«مجموعة المحررات السياسية والمفاوضات الدولية عن
سوريا ولبنان من سنة 1840 الى سنة 1910، دمشق، 1910»
طنوس الشدياق كتاب اخبار الاعيان في جبل لبنان
بيروت 1959

خليل همام فائز، ابو سمر⁹ غانم اذالبطل اللبناني القايره
1950

³ К. М. Баянли, Сирях и Палестина под турецким превтельством
в историческом и политическом отношениях, М., 1962.

⁴ A. Ismail, Histoire du Liban du XVIIIe siècle à nos jours, t. IV,
Redressement et déclin du féodalisme Libanais (1840—1861), Beyrouth,
1958.

⁵ И. М. Смиллинская, Крестьянское движение в Ливане в первой
половине XIX в., М., 1965.

և վերլուծելու մեզ հասած ապստամբական կոչերն ու մյուս փաստաթղթերը: Ի. Մմիլյանսկայան, 1840 թ. մայիս-հուլիսյան շարժումը բնութագրելով որպես եզիպտական իշխանությունների սոցիալ-տնտեսական միջոցառումների դեմ ուղղված գյուղացիական զինված շարժում, համարյա ուշադրություն չի դարձրել դեպքերի քաղաքական կողմին: Ի. Մմիլյանսկայային է հետևել մեր մի այլ արարագետ՝ Զ. Ի. Լեխեր⁹, իսկ Լ. Ն. Կոտլովը¹⁰ խնդրոստարկա զինված անցուղարձները գուրս է թողել լիբանանյան գյուղացիական շարժումների շրջանակից:

Արաբ ապստամբաներ Ա. Ռուստամի, Յ. Հիտտիի, Ա. Իսմաիլի, է. հուրիի, Ա. Քարբիևի, Փ. Սալիբիի և այլոց աշխատություններում¹¹ իրադարձությունների ինչպես սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական կողմերը թեպես շոշափված են, սակայն որպես կանոն շեշտը դրված է արաբին-քաղաքական ազդակների վրա: Ըստ որում, տարբեր հեղինակներ, միտքան լինելով օսմանյան գործակալների ներդրումից խնդրում, նայած իրենց քաղաքական կողմնորոշմանն ընդգծել են կա՛մ անդլիական, կա՛մ էլ ֆրանսիական կառավարությունների քայքայիչ դերը: Բացառություն է կազմում մարքսիստ ապստամբան Յ. Կազանը¹², որը դրական գնահատական տալով եզիպտական տիրապետության ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, մշակութային և քաղաքական տեղաշարժերին, 1840 թ. զինված ապստամբությունը (իբրևաներով՝ չափերազուր սահղափոխությունը) ոչ միայն չի հա-

⁹ З. И. Левин, Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте, М., 1972.

¹⁰ Л. Н. Котлов, Стеволение национально-освободительного движения на Арабском Востоке, М., 1975.

¹¹ اسد رستم، بشير بى السلطان والعزیز ۲-۱ بیروت ۱۹۵۷-۱۹۵۶
 فیلیپ حتی لبنان فی التریخ بیروت ۱۹۵۹
 امیل خوری وعادل اسماعیل السیاسه فی الشرق العربی ۱-۲
 بیروت ۱۹۶۰-۱۹۵۹

¹² فواد قازان نظره جدیده الی الثوره اللبنانیه ۱۸۴۰
 ضد الوجود المصری وتصالفه مع البشیر الکبیر-«الطریق»
 بیروت ۱۹۷۳ العدد ۶ ص ۶۱-۸۱

մարում գլուղացիական շարժում, այլև ներկայացնում է որպես Քուրթական և անգլիական մեծաթիվ զորեակալների կողմից աշխուժացած տեղական «հինգերորդ զորաայան»՝ ֆեոդալական հետադեմ վերնախավի կողմից բարձրացված խռովություն:

Սույն հոգնվածում մինք զլիազորապես փաստարկելու ենք այն տեսակետը, որ լիբանանյան 1840 թ. մայիս-հուլիսյան անցուցարձերը, հասունանալով սոցիալ-տեսեսական որոշակի հիմքի վրա, հրահրվել և աշխուժացվել են նախ իշխանապետ Բաշիր II Շիհարի կողմից՝ ներքաղաքական ակնքախ ու լափազանց խորամանկ հաշվարկներով, ապա և՛ Արևելյան Հարցի շուրջը մենամարտող եվրոպական պետությունների ու նրանց շահերի ստատյունում իր հոգնվարքը երկարածեղել փորձող «հիվանդ մարդու» Քուրթիայի կողմից:

***

1840 թ. մայիսից տեղի ունեցած լիբանանյան իրազարմությունների վերաբերյալ արարապահների շրջանում համարյա համընդհանրորեն ընդունված տեսակետն այն է, որ Մուհամեդ Ալիի՝ ամիր Բաշիր II Շիհարի աշակցություններ լիբանան լեռը ամեն գնով և իսպառ զինաթափելու համառությունը, ընկալվելով որպես զանգվածային զորահավաք կատարելու մտադրության հայտարար, լցրել է եզրպատգիների կամայականություններից դժգոհ լեռնականների համբերության բաժակը և Դալբ ալ-Կամարում սարերայնորեն սկսված շարժումն էլ շուտով վերածել է համաժողովրդական զինված ապստամբության:

Այդ տեսակետն է պաշտպանում, օրինակ, Բեյրութի ամերիկյան համալսարանի պատմության դասախոս Փամալ Սալիբին, որը 1965 թ. լոնդոնում անգլիերեն լեզվով լույս ընծայված «Լիբանանի ժամանակակից պատմություն» աշխատության էջերում 1840 թ. անցուցարձերի մեջ ամիր Բաշիրի գերն է սկզբանե անտի անփառունակ է ներկայացնում: Ես չանք լի խնայում այն տպավորությունն ստեղծելու, որ երկրի իշխանապետը՝ Մուհամեդ Ալիի ավագ որդի Իբրահիմ փառալի բուրբ կարգադրությունների հլու կամակատարը, առավել ծառայամիտ է եղել Լիբանան լեռան քրիստոնյաների զինաթափման գործը զուգի բերելու հարցում: Այս կազակցությունը նա, ի միջի այլոց, գրում է. «1840 թ. մայիսի վերջերին, հնազանգվելով Մուհամեդ Ալիի կարգադրությանը, Բաշիր II-ը Դալբ ալ-Կամարի շրջանի քրիստոնյաներին և գրուղներին կոչ արեց հանձնել իրենց զենքերը: Այդ քաղաքի բնակիչները Շուֆում լավագույնս զինվածներն էին և նրանց զինաթա-

փումը պծաք է հեշտացնելը երկրի մյուս շրջանների զինաթափումը¹³։

Առաջին հերթին նշենք, որ Սալիբին թյուրիմացության մեղ է այն իմաստով, որ եգիպտական իշխանությունները պահանջում էին ոչ թե լիոնականների զինքերն ընդհանրապես, այլ 15000 այն հրացանները, որոնք երկու տարի առաջ ամիր Բաշիրի ձեռքով իրենք էին քրտնակալներին՝ Հաուրանի գրուզների 1837—1838 թթ. ապստամբական շարժման ճեղմանը մասնակցել ապու համար, բնածանելն իզուր չէ, որ լակիրտեցինք։ Ամիրը, եգիպտացիների մատակարարած հրացանների շուրջ կեսը արամազրելով քրիստոնյա հպատակներին, մյուս մասը, այդ օրերին Բելլուսում առական հյուպատոսությունը վարող և իրազարմություններին քաշատեղյակ Կոնստանդին Բազիրի (և ոչ միայն նրա) վկայությամբ, խնամքով դասավորել էր իր պալատի նկուղներում, անհրաժեշտության դեպքում և անշուշտ իր նկատմամբ երբեմնի հնազանդությունը ցուցարհրելու պարագային բաժանելու համար իր հպատակների մյուս հատվածին՝ գրուզներին¹⁴։

Այնուհետև՝ Բաշիր II-ը, անկախ այն հանգամանքից, որ զինաթափման հրամանը իր շոշափելի ժանրությամբ վերարերում

¹³ Камалъ С. Салиби, Очерки по истории Ливана, перевод с англійского („The Modern History of Lebanon“). вступительная статья и редакция Н. С. Луцкоя, М., 1969, стр. 92.

¹⁴ К. М. Базилъ, Сирия и Палестина..., стр. 190. Եգիպտական իշխանությունները 1837 թ. փորձեցին զինաթափել և զորազույգ հեղ տարով շեղել արժանացած Հաուրանցի գրուզներին, որոնք շնչի Անթիշի զինավորությամբ ապստամբեցին և ապստանեցին լեռայն անմատչելի շրջանում, 1838 թ. զարևանք, Հաուրանցի իրենց զավակակիցներին սկզբնական հաշտությունից խանդավաճած, գրուզները հսկանդիպական ապստամբության բարձրացրեցին ևս ըստ իսկ Ուադի աթ-Քալաթ, Եսլինիսի զբաղի սմանդակություն ստացան Մուսիբ՝ Հանկին Եսաիր ազ-Չին իմադի, Հասան Զամրյատի և մի քանի այլ շնչիկիցի զեզերի Թ. Սալիբին մեղ ժանթ աշխատության մեղ (էջ 87—88) պնդում է, որ վերջիններս հավանաբար քաշակելով էին ամիր Բաշիրի գործակալների կողմից։ Իշխանապետը իրոք կարող էր շահագրգռված լինել շեղվածազր գրուզ շնչիկիցի ոչ միայն Մուսիբի հնուցմամբ, այլև եգիպտական իշխանությունների հետ նրանց հարաբերությունների ի սպառ վտաճարացմամբ։ Բաշիր զեզերում փաստ է, որ հենց այս կապակցությամբ եգիպտացիներից զենք ստանալով, ամիրը հարկազույգից իր որդի ծաղիմ հրամանատարության ներքև և անդանքին քաշածախթ քրիստոնյա Ջիրիս ազ-Չիրսի ստանդարտությամբ 4000 զինյալ մարտակալներին ուղարկել լեռա, եգիպտական զորքերի հետ միասին հնասպնդելու և ճեղչու ապստամբներին, մի կեղք ևս ավելացնելով գրուզ-մարտական փոխհարաբերություններում։

էր Հենց իրեն՝ լիբանանյան իշխանապետին, խառնափնթոր իրազարմություններին այդ օրերին իրականում երբեք էլ թարեհան չէր իր հպատակներին զինաթափելու փորձի նկատմամբ և Եուլենիսկ, ինչպես զեռ կահաններ, գաղափարաբար քաշայերում էր նրանց հակառակամտությունը զինաթափման հրահանգին: Եվ իրոք, ապստամբ լեռնականները, հունիսի 8-ով թվագրված իրենց մի կոչում ընդգծելով, որ եզրիպատկան իշխանությունների դեմ ավելի շուտ չեն ապստամբել օտարզապես քի հարգանքս իրենց իշխանապետի, քանի որ հույսեր են կապել Երբնց պատիվը, ազատությունն ու գոյությունըս պահպանելու հարցում նրա միջոցառումների հետ, ի հերքումն Սալիբիի պնդման, նշում են, որ Քաշիր II-ը սրբալուստեղանքներն և հայրենասիրորեն քաղմիցս միջամտել է կահիբի ներկայացուցիչների մոտ ու Հենց վերջերս էլ հանձն է առել մինչև կիլիկյան Տարսուս հոգնեցուցիչ մի ճանապարհորդութուն՝ Իրբահիմ փաշայից զինաթափման հրամանի վերացումը ձեռք բերելու, սակայն վերադարձել է Լեոնուսիայն, ասպանալիքների և նվաստացումների ենթարկված: Ռուսական հյուպատոս Քազիլին ևս Քելլուսից Պսիխ՝ իր վերադառ գնապանին հունիսի II-ին սուղարկած զնկուցադրում վկայել է, որ լիբանանյան իշխանապետը Իրբահիմ փաշայի հրամանը համարել է բանժամանակ և վտանգավորը, հետևաբար և անհրաժեշտ նախազգուշացումներ է վատարել ում որ հարկն է¹⁵: Ավելի ուշ շարագրված իր գրքում Քազիլին նաև արձանագրել է, որ ամիրը գաղանի նամակով (որն, ի դեպ, գաղանի չի մնացել և ասվել ու պատմվել է Լիբանան լեռան մի ծայրից մյուսը) փաշային հաղորդել է այն մասին, որ սչի կարող զիմել նման քայլի, որ լեռնականները չեն հանդուրժի այդպիսի վիրավորանքը... և կապստամբեն¹⁶: Լիբանանցի պատմաբան Ազել Իսմայիլն իր հերթին վկայակոչում է Քաշիր II-ի 1840 թ. մայիսի 31-ի նամակը եզրիպատկանների սիրիական զորախումբի սպայակույտի պետ Սուլեյման փաշային, որին ևս զգուշացրել է, որ Լիբանան լեռը բնման է մոխրի ներքո անթնդված կաշի և Հենց որ մեկն ու մեկը ձեռք տա, ապա քնդհանուր հրգեհ կրանկի¹⁷:

Հասկանալի է, որ այլևս հիմք չկա պնդելու, որ 1840 թ. մայիսի վերջերին ԵՊայր ալ-Կամարի բնակչությունը չէր պատրաստ-

¹⁵ I. de Testa, Recueil des Traites..., t. 3^e, 1er p. p. 74.

¹⁶ К. М. Баэнэн, Сирия и Палестина..., стр. 190.

¹⁷ A. Ismail, Histoire du Liban..., t. IV, p. 42.

վում առանց առարկութիւն ենթարկվելու ամիրի հրամանին¹⁸, և դա այն պարզ պատճառով, որ ամիրը ոչ թէ զինաթափման հրամանն էր արձել, այլ անհամբ ինքն իսկ եգիպտական իշխանութիւններից ստացել էր այդ հրամանը և քանի որ Լիբանան լեռան արաբաշահ տարածութիւն վրա սեղմված իշխանագետական քնակավայրի նահապետական միջուկը պաշտոն փոզոցի հետ հարաբերութիւն մեղ էր բազմաթիվ սողանցքներով, հրամանի մասին զիտեին և, հետևաբար, վրդովված էին բուրբուր Ընդհակառակը, ինչպես հազորդում է Քազիին, ի հեռուկա Երրաճիմ փաշայի սպանաւորների, ամիրի սգազանի գործակալները, նույնիսկ հարազատ սրդիները մասհույզ մազովրդին զուշացնում էին զինաթափվելուց¹⁹։

Իսկ ժողովուրդը մտահոգվելու որոշ հիմքեր ուներ։ Տակափին հունվար ամսին լուր էր հասել, որ Եգիպտոսում զորահավաքի էին ենթարկել նաև Կահիրեի բժշկական դպրոցում սովորող լիբանանցի պատանիներին և որ Քեյրութ մամանած մի շոգենափից համազգեստներ էին բեռնաթափում մարտնական լեռնականների համար։ Եվ քանի որ մտտիկ անցյալում զինաթափումը միշտ էլ սիրիացի մահմեդականների զորահավաքի նախահայտարարն էր եղել, զինաթափման մայիսյան հրամանը մարտնականներն ընդունեցին որպես նվիրագործված կարգի խախտմամբ (իրեն քրիստոնեյա, նրանք չպետք է ծառայեին մահմեդական պետութիւն կանոնավոր զորաբանակում) իրենց ևս պաշտօնական զինվորական ծառայութիւն կանչելու մտադրութիւն բացահայտի, մանավանդ որ Տրիպոլի և Քաալքայի մամանող եգիպտական նորանոր զընգեր կարծես թէ պատրաստվում էին Լիբանան լեռան քրիստոնեաքնակ հատվածը ացցանի մեղ վերցնելու Այսպիսով հենց իրենք՝ եգիպտական մի քանի հազար հրացաններ ստացած մարտնականները, անշուշտ ոչ առանց իշխանապետի նուանդուն քաշալերանքի, որոշեցին հակառակվել կենտրոնական կառավարութիւն կարգադրութիւնը և կանխել նրա մտադրութիւնների իրագործումը։

Մայիսի վերջերին ապստամբական կայծը բռնկեցնող զրդապատճառներին անդրադառնալով՝ Քազիին վկայել է, որ իշխանապետութիւն հպատակների շրջանում խոր հուզում է առաջ բերել քրիստոնեյաներին զորակոչելու եգիպտական մտադրութիւն

¹⁸ К. С. Салиба, Очерки по истории Ливана, стр. 92.

¹⁹ К. М. Базиля, Сирия и Палестина..., стр. 191.

մասին զրույցը և որ լեռնականները ժառանգ որևէ հիմնավոր պատճառիս են զենք վերցրել Մուհամեդ Ալիի դեմ²⁰, Քիտնական դիվանագետն անկասկած գիտակցաբար է մոռացել, որ ինքն իսկ սրպես հյուպատոս հունիսի 11-ին Կ. Պոլսում սուլթան զեռպան Ա. Պ. Քուստենին հասցնազրած զազանի մի շեկուցազրում շեշտել էր, որ, քիշտ է, բլեռնականներն ամենից ազնի էրկուլուզ էին կրում զորակոչիկների հավաքազրումիցս, սակայն սվըստահորեն կարելի է ասել, որ սպասածրության շարժառիթ եղան ժանր հարկերը և եզիպտական իշխանությունների տարրեր հանցազորությունները²¹։

Ասենք, որ կարծես հավաստելով Ռուսաստանի հյուպատոսի անզնկազրի վերջին գիտազությունը, ամիր Քաշիրի որդի իշխան Ամիրին հունիսի 12-ին հանձնված իրենց գրության մեջ ապաստամբներն ընդգծում էին իրենց զժողոճությունը ոչ միայն զիտթափման և զորազրման մաազրութունից, նրանք դառնությամբ հիշեցնում էին նոր և ապօրինի հարկերը, հատկապես հանգուցլալների, նույնիսկ պատերազմի դաշտում զոճվածների համար պահանջվող ֆիրզան, նրանք հիշեցնում էին, նան, որ հարկահավաքման նպատակով ուզարկված եզիպտացի մուհասիլները իրենց ստեճարձակ են պահել զյուզերում, պատվազրիկն փոխատականների կանանց ու զուսարերին, ժանրից պիտիվայր կախել ու մարակահարել ընդզոզ ալրերին, ապրել շքավոր լեռնականների հաշվին, հարկերը վերցնելուց բացի զբաղվել զբաստների, հացահատիկի և այլ բարիքների բռնազրավմամբ²², նրանք առանկին զայրուլթով բողորում էին տարապարհակ այն ժանր աշխատանքների զեճ, որոնց բռնազրավել էր ազգարնակչությունը։ Բելլութից ոչ հետո գտեճվող կոռնայլում հայտնաբերված քարածխի հանքը շահազորժելու համար, օրինակ, բռնի հավաքազրել էին մերձակա բնակավայրերի բնակիչներին, նրանց ստիպել էին հայթայթելու աշխատանքային զործիքները, իսկական արժեքի քառօր զեճ՝ գերաններ ու պարկեր, իսկ աշխատանքի և հանքաքարի Բելլութ տեղափոխման համար շատ ցածր էին վարձատրել, բողջբողջներին զուհահարել ու անարգել տեղիպտական ֆելլահների նման՝ ժանտախտի համաճարակի կապակցությամբ լեռնականներին հար-

²⁰ К. М. Баажан, Сирях ж Палестина..., стр. 189.

²¹ АВПР. ф. «Посольство в Константинополе», л. 701, л. 36.

²² I. de Testa, Recueil des Traités..., t. 3e. 1er p., pp. 78-80.

կազմել էին համարյա երի կիր հայթաթիւ Եզ վերջապես, քար-
տաշներին, որմնագիրներին և ընդհանրապես շինարար բոլոր
բանվորներին հազարազրել էին հեռավոր վայրերում ազգական
կառույցների վրա աշխատելու և վարձատրել ընդունված աշխա-
տավարների քառորդ չափով միայն²⁵։

Այս և այլ կամայականութունները, անշուշտ, անկախ այն
հանգամանքից, թե ընդգծված իրադրությունը իր գույների թանձ-
րությունը հավաստի՞ էր, թե ոչ, մասնահատուկ չէին կերանան
լիսանը և այս կամ այն չափով կանոնի վերաբերված ու առավել հա-
մառօրին զործադրվում էին Սիրիայի մյուս հատվածներում։ Այդ
պատճառով էլ պատահական չէր, որ 1833 թ. վերջերին և 1840 թ.
սկզբներին տարբեր վայրերում տարբերային հուզումներն աննա-
խընթաց ուժգնությունը հաշորդում էին իրար²⁶։ Եզ հիմ, ինչպես
գիտուկ նկատել է Քաղիլին, աշնագրի հեղինակավոր մի անձնավոր-
ություն, ինչպիսին Քաղիլ II-ն էր, երկակի խաղով տարված
լլիներ և շիտաափեր ապատամբական շարժումն անձամբ նախա-
ձեռնեկուց ու գլխավորելուց, ապա եզիպտական իշխանությունների
զեմ իր զինյալ զիրքորոշմանն ամբողջ կերանան լիսան հետ կհա-
րեր նաև սիրիական ազգաբնակչության զգալի մասը²⁷, և կան-
տում իրադարձություններն էլ անկասկած բոլորովին այլ բնթացք
կստանային։

Անհրաժեշտ է ասել, որ իր ժամանակին Քաղիլին հանդես է
բերել ավելի խորաթափանցություն, քան մեր օրերում Սալիբին,
որը, ինչպես տեսանք, կարճ ու կտրուկ, իշխանապետին հննց

²⁵ Եւլի Ենզում։

²⁶ Եւլիլի 1821 թ. ապրիլին, Կաղալի շրջանի կազմ, բնիկ կրուսզեմ-
քի Սալից Ալին հարաբարում էր. «Մուհամեդ Ալին քանիտում է Սիրիային
տիրել ոչ թե ստրուկներին ազատագրելու, այլ իրեն նկատելի նոր ազգային
ազատելու համար։ Ամառացած ու ազիբով Եզիպտոսն ուլլա ի վիճակի չէ
բավարարելու իր տիրոջ ամենակուլ կարիքները, և հետևարա անհրաժեշտ են նոր
հոգիք, նոր հզատակներ։ Ուրեմն Սիրիան փառչի որևէ է զանալու։ Սակայն կա-
րել է կասկածել, որ Մուհամեդ Ալիի բռնաորությունը Սիրիայում տիրան
հնչա անցել, որքան Եզիպտոսում։ Այնպեք, նկարի ափին, ժողովրդին վարում
են թույլ հոսի նեան։ Լեքրուի, Ծրուսզեմի, Գալիլայի և կրանանի կրելում
բնավ էլ համեստ հոս չկա։ Գն անհնազանց ու մարտունակ քան ընդր, որևեք
լիանր ունեն որպես միշնարեք և որևեք համար հազիբական պատերազմը
նախընտրելի է հազիբական Լեքումիքս (ան՝ «Correspondence d'Orient, par
M. Michaud et M. Poujoulat, t. IV. Paris, 1834, p. 407.

²⁷ K. M. Вазули, Сирия и Палестина..., стр. 190.

սկզբից և առանց որևէ վերապահութեան զիրքորոշել է Մուհամեդ Ալիի նամբարում՝ ընդգծել ընդզգած լիբանանցիներին²⁶,

Ո՞րն էր Բաղդիլիի ընդնշմարած իշխանապետական երկակի խաղը: Փորձենք պատասխանել այս հարցին:

Օսմանյան կայսրութեան շրջանակներում կային առանձնաշնորհյալ նրկրամասեր, որոնք հանգամանքների բարեբաւտիկ դատավորութեամբ յուրօրինակ ինքնավարութեան էին վայելում: Այդպիսի առանձնաշնորհյալ մի անկյուն էր նաև Լիբանան լեռը, որի ինքնավարութեանը, սակայն, որևէ պաշտոնազբով նվիրագործված շիխնով, գոյատևելու ոչ մի երաշխիք չունէր²⁷, և իշխանապետն էլ, գտնվելով Աքոյի փաշայի ստորադրման ներքո, հարկազրկած էր ճկվել օսմանյան այդ աստիճանավորի կամքի ու հարկային ընդաքաղց կարգադրութեաննորի առաջ:

Որպես Մուհամեդ Ալիի երկարամյա հովանավորյալն ու նաև զորեղ աշակիցը ինչպես բուն Լիբանան լեռան սահմաններում, այնպես էլ հարևան սիրիական հողատարածքում, Բաշիր II-ը եզրկատական իշխանութեաննորից առաջին իսկ օրից ստացել էր իր հպատակների հետ կատարյալ ինքնակամութեամբ վարվելու լիազորութեան:

Ավելին, Բիկայայի հովիտը, Բաայրակի շրջանով հանգերձ, ոչ շատ վաղ անցյալում (1786 թ.), օսմանցիների կողմից խլվել էր իշխանապետութեանից և որպես սիրահիլիք շնորհվել Գամասկոսի փաշայի հեծելազորային զնդրի առաջնորդներին: Իբրահիմ փաշայի թողալութեամբ Բաշիր II-ը կարողացել էր վերջնականապես ձեռքը դնել Անգրիբրանանի հացահատիկային հարուստ այդ շտեմարանի վրա, այն ժառանգել և որպես ավառ բաժանել իր սահմակիցներին ու գրաժոններին, մեկընդմիջա իր սիրույթին կցելով նաև Տրիպոլիի փաշայի յուրացրած Զուբայի շրջանը²⁸, Լիբանանյան անվավերագիր ինքնավարութեանը նվիրագործելուց, անձնապես հարկային հարցում ամեն մի կաշկանդումից հերքազատվելուց և հողային իր նվաճումներին հակառակամտող չգտնելուց բացի, ամիրը եզրկատական հովանավորութեանը օսմանյան

²⁶ X. C. Салтанов, Очерки по истории Ливана, стр. 95.

²⁷ O. Young, Corps de Droit Ottoman (Recueil des Codes, Lots, Réglements, Ordonnances et Actes les plus importants du Droit Interieur, et d'Études sur le Droit Coutumier de L'Empire Ottoman), vol. I, Oxford, 1905, p. 113.

²⁸ X. M. Бизман, Сирия и Палестина..., стр. 145.

գերիշխանութիւնից նախապատիվ Համարելու ուրիշ պատճառներ ևս ունենր:

1810-ական թվականների վերջերին իշխանապետը, ճիշտ է, հրաժարվել էր մահմեդականութիւնից և քրիստոնէութիւն ընդունել, իր որինակեղով վարակելով և՛ Շիհար տոհմի ամիրների մեծ մասին, և՛ Մամբնի տերերին՝ Արի Համա ամիրներին, սակայն թուրքերի ներկայութեան պայմաններում հարկադրված էր ոչ միայն գեթ երևութապես նրանց կրօնի կարգը պահպանել, այլև մշտապես մտավախ մնալ, քանի որ իսլամի որոնքով մահապատիժ էր նախատեսվում ժուրթատների՝ հազատուրացների նկատմամբ, մինչդեռ հազարաքի հարցում ազատամիտ եգիպտացիների համար ոչ մի նշանակութիւն չունենր, թե իրենց վասալներից ո՞վ ինչ կրօն է դաժանում²⁹:

Իշխանապետը օսմանցիների հազանական վերադարձից ավելի քան մտավախ էր նաև այն պատճառով, որ նրանց առաջ մի շարք անզամենր հանցապարտ էր եղել նաև քաղաքական հողի վրտ և միշտ էլ կարողացել էր մի կերպ հետաձգել իր հետ տեսնելիք հաշվեհարդարը:

Եգիպտական վարչակարգի հարցում ամիրը ևերին-քաղաքական հետաքրքիր հաշվարկներ ևս ունենր: Խոշոր ու միջակ ավատապետների հետ հաշվեհարդար տեսնելու և երկրի կառավարման բոլոր լծակները իր ասի մեջ կենտրոնացնելու, տեղերում կարգելու կանոնը ամրապնդելու ճանապարհով առևարին ու արդյունագործութեանը զարկ տալու և իր առանց այդ էլ հարուստ գանձատուներ է՛լ ավելի ճոխացնելու համար ուղղակի հենվելով եգիպտական դինական ուժի աջակցութեան վրա, Բաշիր II-ը միտածանակ հակաժողովրդական ամեն մի քաղաքական խտտամիջոց ու հաշվեհարդար, առավել ևս հարկային ամեն մի անօրինականութիւն շտեմելված անպարարութեամբ շնտում էր արձանագրել սալ Կահիրէի լիազոր ատիճանավորների հաշվին և իրենից գեղի վերջիններիս կողմը վանել լիբանանյան շեռականների ցատումը:

²⁹ Արևելյան մահմեդական իշխանավորների համար անտարբեթաց ազատամրտութեամբ Իբրահիմ փաշան 1824 թ. ապրիլի 21-ին, սրինակ, իր 800 զինվորների հետ միացել է 10500 հայ ուխտավորների քաղմութեանը, նրուազեմի սուրբ Հարութիւն տաճարում ևերկու լինելու Հայոց պատրիարքի կողմից կատարվող սլուսաւանութեան արարողութեան (տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգայատում, մաս երրորդ, նրուազեմ, 1927, էջ 2640—2641):

Տեղին կլինի մի փոքր կանգ առնել իշխանապետի հարկային անօրինակաբույութենների խնդրի վրա, քանի որ դա ևս որոշակիորեն կօգնի պարզարանելու 1840 թ. մայիսյան զինատ շարժման սկզբնավորման հանգամանքները:

Միբիայում և՛ զինվորական, և՛ քաղաքացիական հարցերի զերազույն լիազորը Իրրահիմ փաշան էր, սակայն քաղաքացիական վարչության բուն պետը Շերիֆ փաշան էր, իսկ ֆինանսական վարչության տնօրենը՝ Հաննա Բահրի բնյը: Առաջինին անմիջականորեն ենթարկվում էին քաղաքների և շրջանների մուսուլլիմները, որոնց նախագահության ներքո էլ զործում էին տեղական մեջլիսները: Երկրորդը, որպես ամբողջ երկրամասի և՛ հարկերի ու տուրքերի, և՛ բոլոր մեջլիսների ֆինանսական գործողությունների ամենազոր վերահսկիչը, առնվազն նույնքան շուք ու հեղինակություն ուներ:

ժամանակակիցները վկայում են, որ Հաննա Բահրին, հոմանցի կաթոլիկ, բառ ոմանց՝ ծագումով հայ, առանձին քուլտություն ուներ իր հայրենակից—գաղանակիցների նկատմամբ: Խորամանկ Բաշիր II-ը, քաշատեղյակ այդ քուլտությանը, արտադրություն և քուրքացիություն հռչակված հոմանցի կաթոլիկ Բուսրու Փարամին, որին Գայր ալ-Կամարում պահում էր որպես իր որդիների դաստիարակ և պալատական բանաստեղծ, եզրպատկան տիրապետության հենց սկզբին իր արքունիքի նախկին խոստովանահայր, հայ կաթոլիկների հոգևոր պետ Հակոբ—Փետրոս Հոլասյանի խորհրդով և անշուշտ ոչ-առանց հետին մտքի, իշխանապետություն քախիա կարգեց:

Ամիրի ամենազոր վարչապետը դառնալով և ամիրալության վարչական ու տնտեսական բոլոր գործերի ղեկը իր ձեռքն առնելով, հատկապես Հաննա Բահրի միջոցով Իրրահիմ փաշայի համակրությունն ապահովելուց հետո, Բուսրու Փարամին սկսեց արտակարգ բժանելզրությամբ հոգալ Բաշիր II-ի անձնական շահերը, չնոսանալով, իհարկե, անձամբ հարստանալու մասին: Ըստ որում այդ նաևապարհին նա կանց չեք առնում ոչ մի միջոցի, այդ թվում և՛ կաշառակերություն առաջ²⁰, ժամանակագրերներից Ա. Լո-

²⁰ Ա. Լորանի հազարամյա ճյժ վարկասունը կորցնում էին պարտապանից իրենց դուստր տեղաներով Հանգրե ևս ստանալու հույսը. զիմում էին Քարամին: Քախիա, վարկասուրց կանիկ ստանալով ինչքա աստիս դուստրի կնք, պարտապանին հարկազրում էր թեկուզ կորնակվելու զեով նույն քն իսկ վնարկ իր պարտը (տե՛ս A. Laurent, Relation Historique des Affaires

րանն անշուշտ հիմքեր ունենք, երբ Քաշիբին և Քարամեհին հորջորջում էր արքանանյան ժողովրդին կպած ազրուկները²¹։ Նույնիսկ սկզբնազրյուրներին քաշածանոթ այնպիսի մի հեղինակ, ինչպիսին Ա. Արիմսկին է, կաթուղի Քարամեհի կողմից ուղղափառներին հալածելու քաղաքացիանությունն արգարացնելով հանգերձ, գտրձ անգամ չի անում շքմեղելու նրա հարկային քաղաքականությունն արնդհանրապես լիբանանյան ամբողջ ազգաբնակչությանը, հասկապես շքավորներին նկատամամբ։ Նա իրավամբ պնդում է, որ իշխանապետն ու նրա վարչապետը Եշառ սիրով շնորհաուշում էին եզրպատացիների ֆինանսական բնույթի պահանջներին, քանի որ նույնիսկ հիմն եզրպապական հարկերը չափավոր էին (իսկ դրանք իրոք էլ չափավոր էին), այպա լիբանանյան իշխանությունները հարկահաճաքի ժամանակ կարողանում էին կարգին լցնել սեփական գանձարկղը, նույնիսկ եզրպատացիների այլ բնույթի պահանջներից կարողանում էին նյութական շահույթ քամել լիբանանցիներին²²։

Ասենք, որ վերջին հաշվով ինչպես ամբողջ Միջինասիայում, այնպես էլ լիբանանյան իշխանապետությունն շրջանակներում, եզրպապական հարկային քաղաքականությունը, Օսմանյանի հետ համամատած, մեղձ էր։ Միջինասիայում պահպանելով և խստիվ կարգավորելով օսմանյան ժամանակաշրջանի հիմնական հարկերը՝ խստաշրջ (հողահարկը) և զիբան (քրիստոնյաների և մոզրիսականների գլխահարկը), որպես նորամտություն եզրպատացիները հաստատեցին ֆիրզեն՝ առանց կրոնի ու դավանանքի խարսխան 16—60 տարեկան բուրբ աղամարդկանցից գանձվող հկամտահարկը²³։

de Syrie depuis 1840 jusqu'en 1842. Statistique Générale du Mont Liban et Procédure Complète dirigée en 1840 contre les Juifs de Damas, vol. Ie, Paris, 1846, p. 10—11.

²¹ Նույն անգամ, էջ 39.

²² А. Е. Крымский, История новой арабской литературы (XIX—начало XX века), М., 1971, стр. 365.

²³ Յիրզեն շառ արենքի գանձվում էր հկամտի 1/12 չափով, Քաշիբի պրնքմամբ՝ չափորներին նվազագույնը 15, Նորտի պնգմամբ՝ 25 զուրուշ, իսկ ունեղրներին ուսովելագույնը մինչև 400 զուրուշ։ Օկամտահարկերից զերձ էին հոգեորականները, պետական ծառայողները և հյուպատոսներին ուղտարկողները։ Փաստորեն ֆիրզենից կարող էին զրգովձել մահմեդականները միայն, քանի որ ուրյաների հետ համահավաստեղջում էին, մինչ քրիստոնյաները, հասկապես աննար իսկները, հերթաղտաղելով իրենց հարտությունն օսմանյան շնչաքաղջ ուստիանավորներին քաղարկելու հարկաշրաներից և շահարկման աղառ ապարնկ նետելով իրենց դրամապայտները, զգուհելու հիմքեր չունեին։

Սահայն նույնիսկ այդ պայմաններում իշխանապետին, իր քա-
խիայի օգնութեամբ, հաղորդում էր հավաքել քառապատիկ ավելի
հարկ, քան նախատեսված էր եղիպտական իշխանութիւնների
կողմից՝ 6500 քակի փոխարեն 25000 քակի³⁴, Այդ բանին քա-
խիան հասնում էր առանձին-առանձին հավաքելով և՛ հնամենի
հողահարկը, և՛ XVIII դ. վերջերին ամիր Յուսուֆ Շիհարի կողմից
նորամուծված գլխահարկը, և՛ եղիպտացիների հաստատած եկամ-
տահարկը: Ըստ որում, ֆիրզին գանձվում էր ոչ թե խստիվ 16,
այլ հանախ 12—15 տարեկանից սկսած³⁵, այն էլ ոչ թե պաշտոնա-
կան, այլ կամայականորեն զգալի բարձրացված դրույքներով³⁶:

Եղիպտական իշխանութիւնները բնականաբար իմանում էին,
որ իշխանապետը հարկային իր բոլոր անօրինականութիւնները
ժողովրդի մտա փորձում էր արդարացնել սգիտեմ, որ ծանր է,
սակայն այդպես է պահանջում իրրահիմ փաշանս ստապատիր
չմեղանքով³⁷, նույնիսկ Մուհամեդ Ալիի զորահրամանատար որ-
դին այդ կապակցութեամբ բավականին կծու դիտողութիւն էր
արել, սակայն Քաշիր II-ը առանց իրեն կորցնելու պատասխանել
էր. «Պայծառափայլ փաշա, ես հարկադրված եմ այդպես վարվել
մեր ընդհանուր հանգստութեան սիրույն: Մեր լեռան բնակիչները
լիբանանյան շորիների սովորութիւնն ունեն և նրանց հետ էլ
պետք է վարվել այնպես, ինչպես շորիների հետ... Մի՞թե մեր եր-
թերի ժամանակ չեք նկատել... որ լիբանանյան շորիները կայանից
կայան հանգիստ գնում են այն դեպքում միայն, երբ տեղական
սովորութեամբ ուղիղ 80 բասման (շուրջ 1300 կիլոգրամ—Ն. Ն.)
բննավորված են լինում: Պակասեցրեք բծուր, և նրանք ամբողջ
ճանապարհին շարանհիութիւններ կանեն ու բծուր կզցեն, արտինգ
կտան ու կրկնակի կհոգնեն»³⁸:

³⁴ К. М. Вазилл, Сирия и Палестина..., стр. 145 (5 սկիզբ հավասար էր 500 զուրուշ կամ մեկ քակի):

³⁵ F. Perrier, La Syrie sous le Gouvernement de Méhémet-Ali jus-
qu'en 1840, Paris, 1842, pp. 99—100.

³⁶ Զբաղմը գլուզացիներից 15—25 զուրուշ փոխարեն պահանջում էին 40
զուրուշ, այլ խոսքով՝ զուրուշ բարձրացնում էին 80—160 տկոսով, մինչ ունե-
վորներից 400-ի փոխարեն վերցնում էին 500 զուրուշ, այլ խոսքով՝ բարձրացնում
էին միայն 25 տկոսով:

³⁷ А. Е. Крымский, История новой арабской литературы..., стр.
366.

³⁸ К. М. Вазилл, Сирия и Палестина..., стр. 147—148.

Հարկազրգծած լինելով իշխանապետութիւնն և կառավար առանձնաշահաւոր վերաբերմունք ունենալ, ինչպէս նաև շահազրգրուած լինելով 6500 քսակը կանոնադրաբար ստանալու, եզրպատկան իշխանութիւնները մեականորին բաժարարվում էին ամբիբ ինքնաորոգարացմամբ: Ազիլին, պատերազմական նախապատրաստութիւնների հորձանքում ֆինանսական զգվարութիւնների մասնակցած և զստահ, որ Քաշիք II-ը կընգառաջի իրենց պահանջին, նրանք 1840 թ. իրանան լեռանը կարգազրել էին 3 տարվա հարկը կանխիկ մուծել գանձարան: Քախիան, այդ կարգազրութիւնը նոր անօրինականութիւնների, սոնվալն վաշխառուական իր տործարքների համար պարարտ հող համարելով փութացել էր, իբր անգորութիւնից, համաձայնել այդ պահանջի հետ³⁹, հակադիպտական տրամազրութիւնների նոր բռնկում առաջացնելով լեռնականների շրջանում:

Ազելացեանք, որ տարապարհակ աշխատանքները ևս փաստորին Քաշիք II-ի և նրա վարչապետի համար ծառայում էին որպէս եկամտի յրացուցիչ աղբյուր ու հակահզիպտական կրքեր բորբոքելու հավելյալ միջոց: Վերհիշենք, թեկուզ, լեռնականներին այնքան վրդովեցրած կոռուպի ջարածիքի հանքի պարագան: Իրականում հանքի շահագործման համար Հաննա Քաշիքի բնի գանձարկզից Բուտրոս Քարամեխին բաց էր թողնված որոշակի մի գումար, որպէսզի հանքափորներին տրաջարք վճարվի: Քախիան գումարի հիմնական մասը փակել էր իշխանապետական գանձարանում և ջանում էր գործն առաջ տանել տարապարհակ աշխատանքների միջոցով, այս դեպքում ևս վկայակոչելով եզրպատկան իշխանութիւնների կողմից իբր թե տրված ինչ-որ կարգազրութիւն⁴⁰:

Հարկային և այլ անօրինականութիւնների նախաձեռնութիւնը եզրպատացիների շուրջ բնեացնելով, Քաշիք II-ն իրականում ոչ միայն վահանազրվում էր իր հպատակների հազանական պոսթիման զեմ, այլև իրանան լեռան վրա որպէս ժողովրդական մասհազութիւն անգործեցուցիչ և անհնազանգութիւն փարատիլ՝ անհրաժեշտ և անփոխարինելի զեկազարի իր վարկն ու կշիռն էր մեծացնում կահիրի վերադասների ժող:

³⁹ A. Laurent, *Relation Historique...*, vol. I, pp. 8-9.

⁴⁰ Նույն տեղում:

Ամիրը չէր անգիտանում, որ Մուհամեդ Ալին ևս խաղում էր երկակի խաղ: Փսթորկահուլը ժամանակներում որպես աշակից ժամանակավորապես նրա զանր զորացնելով, Մուհամեդ Ալին միաժամանակ Քաշիբի զեմ կրթեր էր բորբոքում և աստիճանաբար ուժեղացնում անձնակազմ ազդեցությունը (իրանեան լեռան վրա⁴¹, Ազնիին, իշխանապետի նկատմամբ սիրալիրությունը բազմապատկելով, ևս նրա դեմ նախապատրաստում էր զորեղ մի հաղթաթուղթ՝ նասաման Ջումրլուտին, որը սուլթանական շնորհի արժանանալուց և ամիրից իր հոր՝ Քաշիբ Ջումրլուտի կալվածքները վերախլելուց հետո, առաջին իսկ օրից Իրբահիմ փաշային առաջարկել էր համանաշնել Քաշիբ II-ի զանընկեցությունն ու Շիհաբ սոհմից նոր իշխանապետի բնաբույժանք, փոխարենը խոստանալով զզալիսթեն մեծացնել Երկրից Կահիրե առաջվող հարկաչումարը: Ամիրն իր լրտեսների միջոցով իմացել էր այդ մասին, սակայն առանց դրան էլ չէր կասկածում, որ Միրիալի վրա Մուհամեդ Ալիի սոհմի ժառանգական իրավունքների համընդհանուր ճանաչում գտնելու օրն իսկ իր իշխանապետությունը կվերացվի⁴² և շանում էր իր սիրույթում մտահուզությունն անպակաս անել և նորանոր գլխացածանքներ պատճառել եզիպտացիներին, որպեսզի մշտապես զզալի դարձնի իր անհրաժեշտությունը:

Իրանեանյան իշխանապետի համար զազանից չէր, որ ինչպես ինքն է մի կերպ հանդուրժում եզիպտացիներին, այնպես էլ վերջիններս նե մի կերպ տանում իրեն: Քաշիբին, որ այդ օրերին Բնյուսից ուշի ուշով հետևում էր իրադրությանը, այդ վեհակը լսով է պատկերել, գրելով. «Եթե մի կողմից ամիրի նկատմամբ փաշայի բարյալացականությունը հիմնված էր լով քաղաքական հաշվարկների վրա, ապա Մուհամեդ Ալիի նկատմամբ ամիրի նվիրվածությունը ևս ոչ նվազ չափով անձնական զրդապատճառներ ուներ: Ամիրը չէր կարող չկանխազգալ, որ իրադրության փոփոխության հետ իշխանասենյակ փաշան անպայման կկործաներ (իրանեան լեռան վրա իր շանքերով այնքան խնամքով կառուցված վարչակարգը և այն կհամարարժեք Միրիալի քաղաքական ընդհանուր վարչակարգի հետ: Ամբողջ ութ տարի շարունակ Երկու ծերունիները՝ փաշան և ամիրը այսպես խորամանկում էին մեկը մյուսի առաջ: Առաջինը լով Միրիալի վրա իր իրավունքների կարևորագույն

41 К. М. Вазел: Сирия и Палестина..., стр. 146.

42 Նույն տեղում, էջ 188—189.

հարցի լուծմանն էր սպասում՝ տապալելու համար իր սիրեցյալին, իսկ նրկորդը ձգտում էր իր ժողովրդին անվասահույթուն ներշնչել իր հովանավոր փառայի նկատմամբ և բարդացնել իրավիճակը, որպեսզի անփոխարինելի մնար և կիրանանի վրա իր ու իր տոհմի իրավունքը ավելի ամուր հիմքերով հաստատեր⁴³։

Այս բուր հաշվարկներն այնքան ներգործուն էին, որ 1840 թ. զարնանը չէին կարող երևան չգալ։ Տասնամյա դազարից հետո պատերազմական գործողությունները հաճանարար շատ շուտով վերսկսելու էին, իսկ յիբանանյան իշխանապետը բուր գեպեթում բնմի վրա իր անզանցաձելի սեզն ու զերջ պետք է ունենար Գրա համար հարկ էր թույլ շտալ, որ լեռնականները իսպառ զինաթափվեին, ավելին՝ հրամայական անհրաժեշտություն էր իր հպատակներին մղել ցուցադրական զինված շնորհման, Եթե տեղի ունենար անցանկալիև ու եվրոպական արքունիքներն ամբողջ Միրիայի վարչակառավարումը ժառանգական իրավունքով զիջեին Մուհամեդ Ալին, ապա կիրանան լեռան խոտվրի ժաճալումը կանխելով ամիրը կհատնայեար փոխարքային, կրկին ապացուցելով, որ իշխանապետության շրջանակներում գժվար է առանց իրեն իրավիճակը խաղաղ ու կայուն պահպանել։ Գրա համար էր, անշուշտ, որ զինաթափման կարգադրությունից անմիջապես հետո, ամուսնացող ամպրուպի նախանշաններին հետևելով Բայթ աղ-Գինի իր պալատից, Բաշիր II-ը, ինչպես վկայում է ականատես և ականջալուր Բազիլին, 1840 թ. մայիսին սեննդ նաոերով բորբորում էր ժողովրդի կրքերը⁴⁴, իսկ եթե եվրոպական արքունիքները սուլթանին զրզեին մերժելու նգիպտոսի փոխարքայի պահանջը, և զինաթափումը վերսկսվեր, ինչ որ ավելի հաճանական էր, ապա պատերազմական գործողությունների էլքից անկախ մայիսյան ժողովրդական ցուցադրական զինված խոտվրը զարնայի անհրաժեշտ էր իշխանապետին։ Եթե այս անգամ օսմանյան բանակը հաղողություն հասներ, ապա գժվար չէր լինի ցուցադրական զինյալ հուզմունքը անմիջապես փոխակերպել համաժողովրդական ապստամբության, զեկավարել այն և Մուհամեդ Ալին թիկունքից հասցված հարվածով շնորհակալություն որոնել Բարնբազույն Գուան մոտ և իր մեղքերը թաճել։ Իսկ եթե նորից հաղթանակեր նգիպտական բանակը, ապա նա չէր հապաղի ար-

⁴³ Աւյն սեզում, էջ 147։

⁴⁴ Աւյն սեզում, էջ 189։

յան մեջ խեղդելու իր իսկ մեղքով ու գրգամք շղթայազերծված շարժումը և դրանով ոչ միայն կարգաբացներ իր բացակայութիւնը սազմադաշտից, այլև թիկունքում մատուցած իր նշանակալից ժառանգութեան համար մեծապէս կպարտավորեցներ փոխարքային:

Այս հաշվարկները չէին կարող որոշակի գեր յիստալ 1840 թ. մայիսին Դայր ակամարի շրջանում շղթայազերծված զինված անզական շարժման գործում: Վերջին հաշվով մայիսյան շարժումը սկզբնական օրերին որևէ կերպ ուղղված չէր իշխանապետի անձի ու աթոռի դեմ, ավելին, այն նախ և առաջ շղթայազերծված էր Քաշիի II-ի անձնավորութիւնն էլ նվազագույնով և աթոռի հենարանները թուլացնող զինաթափման մասին կարգադրութեան դեմ: Եվ Քաշիի հունիսի II-ի իր զինանազիտական տեղեկագրում գրելով, որ Մայրալուսն հիմնավորված Մուլիյման փաշան և Դամասկոսից Սիրիան զնկավարող Եարիֆ փաշան տերկիրը խողացնելու կոչված միջոցառումները: Էշտորոշելու համար անընդհատ խորհրդակցում էին լիբանանյան իշխանապետի և հաշվի նստում նրա խորհուրդներին հետ, մի անգամ ևս սրատեսութիւն էր հանդես բերում, շարունակելով. «Այս իշխանը (Քաշիի II-ը—Ն. Ն.) և իր տոհմի բազմաթիվ անդամներ Մուհամեդ Ալիի իշխանութեանն իրենց հավատարմութիւնն են հավաստում, սակայն ամիր Քաշիի երկիմաստ կնքվածքը ներկայումս նպաստում է կառավարութեան աչքում նրան կասկածելի դարձնելուն և վատնող կա, որ եւ Լիբանանի վրա իր ամբողջ իշխանութեանից զրկվի»⁴⁵:

Այժմ անգրագաստանք այն հարցին, թե աշխարհագրական ի՞նչ տարածք էին ընդգրկել խեղրտ առարկա զինված իւրիքները: Ասենք, որ ավելի հեշտ է թվարկել իշխանապետութեան կենտրոնական և հարավային այն շրջանները, ավելի շուտ բնակավայրերը, որոնք այս կամ այն աստիճանի գործունե, բայց ոչ համընդհանրական դիրքորոշում ունեցան ապաստարանական նպատակով, քան այն բնակավայրերը, առավել ևս շրջանները, որոնք սահմանափակվեցին միայն առանձին կամավորների կամ կամավորների փոքր խմբեր տրամադրելով շարժմանը: Բնութագրական է, որ ինչպէս Քաշիի II-ի իշխանապետական, այնպէս էլ նրա տոհմի ավատապետական հեղինակութիւնն ու ներգործութիւնը ավելի անմիջական էին բուն իսկ խոռվահույզ կենտրոնական և հարավա-

⁴⁵ L. de Testa, Recueil des Traité... t. 3e, 1er, p. 17.

լին շրջանների վրա, պարագա, որք չի կարող չհուշել իրազարմու-
թյունների հեա Քաշիք II-ի ունեցած սերա ազերուր: Ի. Մ. Սմիլ-
լանսկայան, ըստ հրեայթին ֆրանսիական հյուպատոս Քուրրինի
ազլայների վրա հենվող Ա. Իսմաիլի քվարկած և ազելի քան 10
շրջաններ (Շուֆ, Վերին Ղարթ, Զուրդ, Շահհար, Մունասիֆ,
Ջիդզին, Մաթն, Քարաուտն, և այլն) ընդգրկող ապստամբական
5 զլխավոր կենտրոնները ոչ լիարժեք համարելով, մասնանշել է
միայն ու միայն 3 հիմնական կենտրոններ՝ Գայր ալ-Կամարում,
Քաարգայի մերձակայքում և Քեյրուսի հարթավայրում⁶⁶, Աշխար-
հաշրական տարածքի սահմանափակությունից էլ ըիտում է ազրս-
տամբների սկզբափոփոխությունը: Արձանագրելով հանդերձ աստ-
կան հյուպատոս Քաղիլիի, ֆրանսիական հյուպատոս Քուրրինի և
լիբանանցի ժամանակագիր աշ-Շիդիակի ազլայները, ըստ որոնց
զինական շարժման ամենաշատը 2—5 հազար մարդ է մասնակ-
ցել, Ի. Սմիլլանսկայան գրում է, որ ապստամբների ռազմական
գործողություններին մասնակցեց շուրջ 5—7 հազար մարդ, և
էզրակացանաւ. «Հեռուտար, ապստամբությամբ րանկված լին
առնվազն 15—20 հազար քնակություն հաշվող շրջաններ»⁶⁷, եթե
շմոռանանք, որ առանց ժողկզբրյա և անգրիբանանյան խոշոր
քնակավայրերի (Քեյրուսի, Տրիպոլի, Սայդա, Քասրթակ և այլն)
լիբանանյան հարկատու տղամարդկանց թիվը, ըստ սկզբնաղ-
բյուրների ազլայների⁶⁸, ազելի քան 100 հազար էր, ապա էլ
ազելի հասկանալի կզտոնա այն փաստը, որ 1840 թ. մայիս-հուլի-
սյան շարժումները համալիբանանյան չէին կարող լինել: Ահհրա-
մեշտ է նաև եշել, որ զինված շարժմանը նախահեռնարկ եղավ
8—10 հազար քնակություն⁶⁹ հաշվող և լիբանան լիճան տևտրա-
արդյունագործական հայտնի կենտրոն Գայր ալ-Կամարը, որի հա-
մարյա մշտագո և իշխանապետի տարվել հուսայի հենարանն ու

⁶⁶ Հմմտ. И. Смиланская, Крестьянское движение в Ливане, стр. 64—65; А. Ismaïl, Histoire du Liban, t. IV, pp. 60—61.

⁶⁷ И. М. Смиланская, Крестьянское движение в Ливане... стр. 72.

⁶⁸ 85* օրինակ, ... كتاب الشدياق، كتاب اخبار الاعيان...

من ٢٢٦

⁶⁹ С. В. Churchill, The Druzes and the Maronites under the Turkish rule from 1840 to 1860, London, 1862, p. 104; А. А. Рафаэлович, Записки русского врача, отправленного на Восток (Журнал Министерства внутренних дел*, 1848, ч. 22, стр. 445).

աշակիցը հանդիսացող աշխարհագործ կորիզը կազմում էին՝ գլխավորապես առևտրականները, մանր արդյունաբերողներն ու արհեստավորները⁵⁰։

Մայիսի 24-ից սկսած, երբ Դաշը ալ-Կամարից զորաշուկաուղարկվեց Նախ Մուստասիֆի և Շահնարի շրջանները՝ խափանելու տեղի ազգաբնակչությանից զինահավաքը, ապա և Զիսր աջ Ուլլա՝ փոսկիլու Մազդաշից գեղի Լիրանան լեռ թափանցելու հնարավորություն տվող միակ կիրճը, ապաստամբյան դրոշ պարզած՝ մարդիկ 5 օր շարունակ բացահայտորեն խուսափում էին եգիպտական զինվորների հետ բախվելուց, ընդհանուր առմամբ որևէ արյունահեղությունից⁵¹։ Այդ փաստը, որը կարող է վկայել Դաշը ալ-Կամարի զենավարների զսպվածությունը և սպասողականությունը, թույլ է տալիս գրանց հետևում անպայման նշմարել Բաշիր II-ի հեղինակավոր ձեռքը, քանի որ հարաբերաբար խաղաղ հեղափոխակից հետո Լիրանան լեռան շրջանակներից զուրս ապստամբական երկրորդ օջախի առաջացումը ևս որոշ իմաստով ազերպում է իշխանապետի անվան հետ՝ նրա գրածուներից Աբու Մամրա Ղաևեմի միջոցով։

Առևտրով հարստանալով Շիհար իշխանապետական տոհմի կալվածքների կտտավարիչ դարձած քարտաշի որդի Աբու Մամրան, ինչպես հաղորդում է նրան սլիթանական հերոսա համարող Խալիլ Լուսամա Ֆարիզը, մայիսի վերջերին սկսել է շրջել Բելլուսի գաշտավայրի գլուղական բնակավայրերում և մարզկանց կոչ անել միանալու ապստամբական շարժմանը⁵²։ Նրա շուրջ համախմբված աշխարհագործ, ինչպես ենթադրում է Ի. Մմիլյանսկայան⁵³, հիմնականում հավաքագրվել է հենց շրջանի խոշորագույն ազատատերերը հանդիսացող Շիհարների կալվածքների ինչպես մշտական, այնպես էլ օրավարձու աշխատողներից։ Ի դեպ, բնավ էլ պատահական պիտի չհամարել այն փաստը, որ սկսած Դաշը ալ-Կամարի մայիսի 27-ի երգման արարողությունից և վերջացած Անթիլիասի հունիայան բազմամրոխ հավաքություններով, ապստամբական բոլոր միջոցառումներին առևտրականների, մանր արդյու-

⁵⁰ طنوس الشدياق. كتاب أخبار آلعیان... ص ۵۹۰

⁵¹ W. Polk. The opening of South Lebanon..., pp. 200—201.

⁵² خليل همام فائر، ابوسمران غانم... ص ۴۴

⁵³ И. М. Смиданская, Крестьянское движение в Ливане..., стр. 66.

Նաքերոզների, արհեստավորների և գյուղացիների կողքին մասնակցել են նաև ֆեոդալական տոհմերից շատերի ներկայացուցիչներ, որ Շիհաբ և Արի Լաժա ամիրները, Արու Նակիտ, ալ-Խուրի, ալ-Իյազ, ալ-Խազեն և այլ շեյխեր իրենց կալվածքներից աշխարհազոր են հավաքել և եռանդուն մասնակցել շարժմանը⁵⁴, վերջին հաշվով մայիսի 27-ի պլատֆորմի հիմնական հարցերը՝ հրամանագրված ղեկավարումը և զրան որպես հետևանք ակնկալվող քնդհանուր զորահավաքը, չէին կարող չհուզել ավատապետերին, որոնց անհատությունները, զրկվելով աշխատող ձեռքերից, բնականաբար նքայքայվեին։ Պատահական չէր, դարձյալ, որ շարժման էնդումից հետո ձերբակալված 57 ազստամբական ղեկավարներից 12-ը ամիրներ ու շեյխեր էին, իսկ մնացած 45-ն էլ, հենց իր Ի. Մմիլյանակայայի պնդմամբ, «բուրժուական տարրեր»⁵⁵,

***

1840 թ. մայիս-հուլիսյան իրադարձությունների հետ իշխանապետ Բաշիր II-ի տնայնի հարցը պարզաբանելուց հետո չի կարելի գեթ թուցիկ կանգ շտանել նաև մի այլ՝ մեր կարծիքով կարևոր, հարցի վրա։ Դա մեծ պետությունների և օսմանյան գաղափարության գործակալների որոշակի դերի ու մասնակցություն հարցն է։

Հայտնի է, որ Արևելյան Հարցը XVIII դ. վերջին փաստորեն ծնվեց ժամանակի հզորների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Ավստրիայի և Պրուսիայի՝ Օսմանյան կայսրության ստրկացված ժողովուրդների ազգային անկախության պայքարից օգտվելով սուլթանական տիրույթից տեսնական ու քաղաքական առավելագույն կենսահյուսթ քամելու մուտցրից։ Մրցամարտում չկայողանալով վեռական գերակշռություն ձեռք բերել, պետություններից յուրաքանչյուրը շանում էր պահպանել կայսրության գոյավիճակը և կանխել նրա մասնատումը՝ հարմար առիթով այն ամբողջությամբ սեփական գաղափ գարձնելու ակնկալությամբ։ Մարքսը և Զ. էնգելսը ոչ առանց հեղանակի գրել են, որ պահպանել թուրքիայում ստատու-թվոն նույնն է թե սփորձել մի որոշակի աստիճանի վրա կասեցնել սատկած ձիու դիակի ներսումը և կանխել նրա լիակատար քայքայումը⁵⁶։ Հասկանալի է, որ գոյավի-

⁵⁴ ٥٩٣ من الشدياق، كتاب اخبار الاعيان...

⁵⁵ И. М. Смирнская, Крестьянское движение в Ливане... стр. 74.

⁵⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, стр. 5.

Ճակի ժամանակաշրջանն պահպանման հոգսը չէր կարող խան-
գարել, որ Արևելյան Հարցի ծննդյան օրվանից իսկ անբուժյուննե-
րից յուրացանչյուրն այս կամ այն կերպ, այս կամ այն լափով
անձվի կայսրության շրջանակներում սարկացված ժողովուրդնե-
րի օրյակով իրավիճակից քելագրվող պայթյունների հետ և ջա-
նազանք ծառայեցնել առնվազն սուլթանից նոր զիշումներ կոր-
չելու, սեփական ազգեցության ոլորան ընդարձակելու գործին:

Արևելյան Հարցի թասերարեմի մերձավոր-արևելյան արա-
բական գոտում մա՛նու և կենաց գոտեմարտը հիմնականում մղ-
վում էր կապիտալիստական զարգացման ուղու վրա առաջինը
սոսք դրած Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև: Հենց XVIII դ. մայրա-
ժուտին, Բոնապարտի բառերով սմահվան դատապարտված Օս-
մանյան կայսրությունը առաջին հերթին ֆրանսիական բուրժուա-
զիայի լքուղանսիայի օրյակուն էր:

Հակամարտության առաջին խաղափուլն սկսվեց 1798 թ. զե-
պի Եգիպտոս և այնտեղից էլ զեպի Միքիա նապոլեոնյան զինար-
շավով Աքալում, սահայն, Ահմադ Ջազզարի մամուլները, սուլ-
թանական զորքերը և անգլիացի կոմսդոր Միզենյ Սմիթի նավա-
խումբը համասեղ շանքերով տապալիցին ֆրանսիական ծրագրե-
րի իրագործումը:

Առաջին խաղափուլում պարտված Ֆրանսիան կարճ ժամանակ-
անց երկրորդում իր համար էլ անակնկալ կերպով Հաջողության
հասավ: Մուհամեդ Ալին Եգիպտոսում իշխանության գլուխ ան-
ցավ փաստորեն Անգլիայի կամքին հակառակ, Հայանի է, որ
Եգիպտոսը նապոլեոնյան զինարշավից բազաապրիլուս Հարցում
օգնելով սուլթանական կառավարությանը, Անգլիան ապա թի-
կունք ավեց թուրքական-մամուլյան իշխանություններին՝ փոր-
ձելու շախշախել Եգիպտական ժողովրդի պայքարը, պայքար, որից՝
էլ օգտվեց Մուհամեդ Ալին, հայտնվելու համար իշխանության
զազաթնակնաում: Մուհամեդ Ալին 1807 թ. նույնիսկ ռազմի գաշ-
տում Եգիպտոս իր զեմ մամուլներին թեկավորելու համար Ալեքսան-
դրիայի շրջանում ափ զուրա եկած անգլիական զորախմբին և ապա
կատորեց թուրք-անգլիական ներթափանցման հենարան մամուլ-
ներին:

Իշխանության գազաթնակնաում ամրագնդվելուց հետո իր
սարենորոգությունները իրականություն դարձնելու համար հենվե-
լով համարյա բացառապես Ֆրանսիայի վրա, Եգիպտոսի փոխար-
ան ակամայից հավելյալ սրություն ավեց իր նկատմամբ Ալբի-

Եի թշնամանքին, որը ետք որակ ստացավ 1831 թ., այն բանի հետևանքով, որ Սիրիայի վրա եգիպտական զորիշխանության հաստատումը համազոր էր Մերձավոր Արևելքում Զրաեթայի դիրքերի ամրապնդմանը: Անգլիական իշխանավորները, որոնց համար կենսական հարց դարձավ ամեն զետիկ Մուհամեդ Ալիի հետ հաշվեհարդար տեսնելու գործը, համոզված էին, որ այնպես, ինչպես Սիրիայում եգիպտական տիրապետության հաստատումը նպաստավորվել էր Քաշիր II-ի և ընդհանրապես լիբանանյան լեռնականների բարյացակամ դիրքորոշումից, այնպես էլ այդ տիրապետության վերացումը կարող էր զգալիորեն փոփոխվել Լիբանան լեռան հակաեգիպտական պոսիվմամբ:

Ահա այստեղ է, որ պիտի որոնել 1840 թ. մայիս-հուլիսյան իրադարձությունների քաղաքական ետևամուտքի զլխավոր բունալին, ինչպես դա ժամանակին արել են Վ. Բ. Լույզին, Ֆ. Կազանը, Փ. Ս. Սալիբին և ուրիշներ: Ք. Սալիբին, որինակ, գրել է. «Արաբին քաղաքական ուժերը կարևոր դեր խաղացին 1840 թ. լիբանանյան ապստամբության հրահրման գործում»⁵⁷,

1833 թ. մայիսի 4-ին, հակասուլթանական իր զինարքավում հաղթանակ տարած Մուհամեդ Ալին, մեալով շախաթիոված իր վեհապետի վասալը, նրանից մզիպտոսի, Արաբիայի, Սուդանի և Կրեանի վրա իր իրավունքները հաստատող, իսկ Կիլիկիան ու Սիրիան ցմահ իր կառավարմանը հանձնող մի ֆիրման ձևոք բերեց պարզապես (Փյոթահիայի պալատակիրը): Փոխարքան դժգոհ էր, անշուշտ, իրեն տրված փաստաթղթի ինչպես կիսա-պոստուլթանից, այնպես էլ միջազգային իրավունքի տեսակետից գրախախտությունից: Մտեղծված իրավիճակից, սակայն, առաջել գժգոհն Անգլիան էր: Ձևականորեն միատեսակ Օսմանյան կայսրության շրջանակներում գործնականում ստեղծվել էին հրկու ինքնուրույն պետություններ՝ Մահմուդ II-ի և Մուհամեդ Ալիի կայսրությունները: մրկորողում, որն ավելի ընդարձակածավալը, բազմարձակիլը, հարուստն ու հզորն էր, բացարձակ զերակչություն ուներ ֆրանսիական ազգեցությունը: Մյուս կողմից՝ Մուհամեդ Ալին ու միախ լուրջ խուլընդոս էր արևելյան Միջերկրականի բացարձակ վերահսկողությունը ձևոք բերելու անգլիական ձգտման առաջ, այլև սպառնալիք էր Արաբական ժոցում բրիտանական դիր-

⁵⁷ К. С. Селзбик, Очерки по истории Ливана, стр. 93.

քերին և Հնդկաստանի հետ նրա կապերի անվտանգութիւնը⁹⁸։
Հեռեւարար լոնդոնում պիտի Եզրիպոստի տիրակալի հետ հաշվե-
հարդար տեսնելու ուղիներ որոնվեին։ Իսկ այդ ուղիներից մեկը,
ինչպես նշեցինք, անպայման հանգուցվում էր Լիբանան լեռան
հետ։

Պատահական չէ, որեւէն, որ շեյխաթ արզեն տեղում վխտա-
ցող մեծաթիվ անգլիական գործակալներին, 1835 թ. 4. Պոլսի ան-
գլիական դեսպանատան կցորդ Ռիշարդ Վուլը երկարատե հատուկ
առաքելութեամբ Ատան ուղարկվեց, հիմնական առաջադրանք
ստանալով Լիբանան լեռան մեծազոյնիկ իշխանապետին ամեն
զեւով պահել Մուհամեդ Ալիից, հակադրել նրան ու խախտել վեր-
ջինիս դիրքերը։ Վուլը, ինչպես վկայում են ժամանակագիրները,
չվարանեց իր խաղաթղթերը բացել ամիրի առաջ, սակայն վերջի-
նից սոսկ տարտամ ու խուսափողական պատասխան ստացավ։
Առանց հուսալքվելու, նա դիմեց մի այլ Քաշիբի, Եախորդ իշխա-
նապետ Յուսուֆի եղբոր՝ Կասեմի որդի և ազագա ամիր Քաշիբ
III Շիհարին, որն իշխանապետական աթոռն ստանալու խոստ-
մանը պատասխանեց անգլիացիներին հետ համագործակցելու և
հակաեզրիպոստական զինված շարժումը զեկաժարելու հանձնառու-
թեամբ⁹⁹։

Վուլը շուրջ մի տարի զազանարեն և մեծ եռանդով մշակեց
նաև զրուգ խոշորագույն և առաջել հեղինակավոր ավաապետե-
րին, նրանց նախապատրաստելով իշխանապետի և եզրիպոստինե-
րի դեմ վճռական ապստամբութեան նա լավ էր հասկանում, որ
զրուգներին համար, որպես համայնքի, եզրիպոստական տիրապետու-
թեան վախճանը պիտի նշանավորեր և՛ Մուհամեդ Ալիի գաշնակից
ատելի իշխանապետ Քաշիբ II-ի տեկումը, և՛ իրենց հալածական
շեյխերի վերադարձն ու նրանց իրավունքների ու հզորութեան վե-
րականգնումը, և՛ մարտնական օրավուր ամրապնդվող գերակայու-
թեան վախճանը, և՛ զորագրման վտանգի՝ վերացումը։

Հեռաքրքիր է այն հանգամանքը, որ անգլիական գործակալի
հետ բանակցելուց բացի, զրուգական համայնքի զեկաժարները շո-
շափվելու էին նաև իշխանապետի մարդկանց կողմից, արդեն
1840 թ. գարնանային խառնակ օրերին, և ի գիտութեան էին ըն-

⁹⁸ В. Б. Луцкий и др. Новая история арабских стран, М., 1961, стр. 85-99.

⁹⁹ К. С. Саламбж. Очерки по истории Ливана, стр. 86.

դունելու իշխանապետի ամենազոր քախիայի՝ Ռուսրոս Փարամեի այն հավաստիքը, որ իրազրույթունից հազթական դուրս գալու ղեկաբում Քաշիբ II-ը պիտի զաղարեցնի իր հակազրուգական քաղաքականությունն ու պիտի ուշակցի Լիբանան լիտան շրջանակներում գրուգական ազգեցություն վերականգնմանը՝ առաջին հերթին պետական պաշտոնատաներում քրիստոնյաներին փոխարինելով գրուգ ուքքալներով⁶⁰,

Անգլիացի Ռիչարդ Վուլը, որը, անշուշտ, ոչ պատահական ընտրություններ, կաթուղի էր, աշքաթող շարեց ևսև մարտնական համայնքին: Վերջինս եզիպտական իշխանություններից և Քաշիբ II-ից զգոհելու հիմքեր չունենալով, որոշ ղեկավար շրջաններից հրահրվող մի երազանք էր փայլեայում. տարանջատվել լիբանանյան իշխանապետությունից (որի քարերագույն ուրտներում կամ կաթուղիկացած ևախկին գրուգներն էին, ինչպիսին իշխանապետ Միհարն էր, կամ էլ հույն կաթուղիկները, ինչպիսին իշխանապետի քախիա Փարամեն էր) և ստեղծել սեփական-մարտնական իշխանապետություն⁶¹ (Ջիրբաստ Բշարրիի, Բիլատ Բաթրունի, Ջուրայիի, Ջիրբաստ ալ-Մունայթրայի, Ֆութուհի, Փաթայի և Մաթնի շրջանակներում): Փաղատեղյակ մարտնական այդ երազանքին, ի շարս այլ առաջադրանքների ևսև մարտնականներին Տրանսխայից հիասթափեցնելու զծվարին առաքելություններ 1835 թ. Ասանն ուղարկված Վուլը 1840 թ. սկզբներին արդեն իսկ կարողացավ սիրաշահել մի շարք մեծազգեցիկ ղեմքերի, այդ թվում և պատրիարք Տուսուֆ Շորեյլին, քարերագույն Դուսև անունից խոստանալով եզիպտացիների արտաքսումից հետո ստեղծել մարտնական ամիրայություն՝ նշանակալից ինքնավարություններ և հարկային գրուգներին շտափելի նվազեցմամբ⁶²:

Ավելացնենք, զերչապես, որ, արիիվային փաստաթղթերի վկայություններ, մարտի 24-ին սկսած ապստամբական խաղաղ հնգորյակից անմիջապես հետո, երբ Աբու Մամրա Ղաննեմի գլխավորությամբ ապստամբական երկրորդ և արդեն բռնկուն սջախը ստեղծվեց Բելլուսիի հարթավայրում, հենց այնտեղ էլ անմիջապես գաղտնորեն հայանվեց Ռիչարդ Վուլը և ղեկաված շարժումը աշխուժացնելու տգտին քարողություն մեծնարկեց՝ խոստանալով ան-

⁶⁰ A. Laurent, Relation Historique..., vol. 1, p. 39.

⁶¹ К. С. С а з а б е, Очерки по истории Ливана, стр. 85, 91.

⁶² Ասև սեղում:

գլխական գիւնական «ժանգակութիւն»⁶³, Բնութագրական է, որ Բեյ-
րութի շրջանի ապստամբական նամբարի զեկաժարներից մեկը
անգլիական հյուպատոսարանի «թարգման» նույն թրատն էր⁶⁴,
որն իր գործընկերների հետ «տար, հատկապես հյուպատոսական
շրջանակներում եռանդուն բացատրական աշխատանք էր կատա-
րում հոգու ապստամբական շարժման»⁶⁵։

Ի զեզ Բաղիլին, սրպես ցարական Ռուսաստանի գիւնականգի-
տական շահերի նախնուն պաշտպան, օբյեկտիվ իրականութիւնը
գնահատեց զնալու զնով իր աշխատութեան էջերում շանք չի խնա-
յիլ հերքելու 1840 թ. մայիս-հուլիսյան իրադարձութիւնների վրա
արտաքին ուժերի ներգործութեան փաստը, առաջին հերթին,
«Թարմարդուն Դուան գործակալներին և անգլիացիներին ազգեցու-
թյան» վերաբերյալ պնդումները, «Դա անհիմն է,—գրել է նա, ու
շարունակել,—Այստեղի (Բեյրութի—Ն. Ն.) եմբողացիներից մի-
այն ֆրանսիացիները, ում կատարութիւնն այնքան սրտանց
Մուհամեդ Ալիի կողմն էր, գործուն համակրանք տածեցին սպրս-
տամբների նկատմամբ, հայթայթեցին վառող, զեկաժարեցին նը-
րանց գործողութիւնները և մասնակցեցին նրանց խորհրդակցու-
թիւններին»⁶⁶։

Բաղիլին, անշուշտ, տվյալ տողերը գրելիս ոչ այնքան
անգլիական կամ թուրքական, որքան ցարական Ռուսաստանի
գործակալների մասնակցութեան փաստն էր ջանում սրտելու «Եմ-
բողայի ժանգարմի»՝ Նիկոլայ I-ի, զիւնժաժ միջամտութիւնն ու
Հյունքար Իսկելեսիի պայմանագիրն էին, որ 1833 թ. սուլթան Մուհ-
մեդ II-ին փրկել էին Մուհամեդ Ալիի առաջ խայտառակ կապի-
տուլյացիայի նեթարկվելու վտանգից։ Նիկոլայ I-ն էր, որ Մլուն-
խենզրացում Ավստրիայի կայսեր, ապա և Պրուսիայի հետ «Եմբող-
տական փաշայի» հաճակնութիւնների զեմ կնքված գաղտնի պայ-
մանագրի ներգործութեամբ 1839 թ. խափանել էր Իբրահիմ փաշա-
յի հաղթական զորաբանակների ներթափանցումը Տաճրոսյան լեռ-
ներից հյուսիս։ Եւ 1840 թ. գարնանը Սիրիայի ուղղափառների
«Ետվանաժորի» ու պաշապանիչ իր գիրքերն «ամբայնզհիւ» ձգտող
ցարի հոգևոր ու աշխարհիկ գործակալները, հասկանալիորեն չէին

⁶³ АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», д. 701, л. 51.

⁶⁴ П. Успенский, Книга бытия моего. Дневники и автобиографиче-
ские записки, т. III, СПб, 1896, стр. 192, 396, 440 и 598.

⁶⁵ АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», д. 701, л. 36.

⁶⁶ К. М. Базилл, Сирия и Палестина..., стр. 191.

կարող հակաեզդիպական և հակաիշխանապետական տրամադրու-
թյուններ շնորհիվ իր թվաշատութիւնը լիբանանյան քրիստոնէա-
կան երկրորդ համայնքը կազմող հույն ուղղափառների շրջանում:
Այս համայնքի ծագումը հույն հոգևոր և աշխարհիկ վերնախավը
հանկին ցարական Ռուսաստանից հովանավորվող ու երան նրախ-
տապարտ Բարձրագույն Գոան պիտի վերազաներ Սիրիայում կա-
թոլիկութեան դեմ իր պայքարում հուսալի մի հենարան, մինչ
ծագումը արար թե հույն հասարակ մահկանացու ուղղափառների
հոսք պիտի ներբազաւմեր զովանական այն անշուքից, որին ուղ-
ղութիւն էին տալիս Հաննա Բահրին և Բուտրուս Փարամեն: Վեր-
ջինս, պնդել է նկղեցարկան մի տարեգրութիւն, այնքան բրտորն
էր հալածում ուղղափառներին, որ շատերը շահակազգծեցին հա-
րել կաթոլիկական հերձմածինս⁶⁷, Բազիլին ևս, անշուշտ, ոչ ա-
ռանց զունազարգման, զրել է, որ Շիհարեհրի օրոք կիբանան լի-
նան ուղղափառները կաթոլիկ-մարտնականներից ավելի շատ գա-
ժանութիւններ են կրել, քան Օսմանյան կայսրութեան մնացյալ
հատվածներում քուն իսկ մահմեդականներից⁶⁸, Չմտանանք եշել,
որ ուղղափառ համայնքը, հատկապես նրա հունական շերտը, Սու-
համեդ Ալիին՝ հունական ազատագրական շարժումը արյան մեղ
խեղզողին, առնու ազգային-քաղաքական պատմապետներ ևս ուներ:

Հետաքրքրական է Բազիլիի գիտողութիւնը ֆրանսիական գիր-
քորոշման վերաբերյալ: Ֆրանսիական հյուպատոսը, հակառակ իր
կառավարութեան հրահանգին, որ շանա Եպսոսակ երկրի խաղա-
ղեցմանը, բտերտ ու կասկածելի կապերի մեղ էր ապստամբների
հետ և բուր միշտցներով օգնում էր նրանց, զրել է Բազիլին իր
հյուպատոսական զննուցազրերից մեկում⁶⁹, հետագայում այդ
խեղրին վերստին անդրադառնալու համար. բնույն ինքը Բեյլութի
ֆրանսիական հյուպատոսութիւնը, ի հեռուկս իր միևնաբարութեան
քաղաքականութեան, ապստամբութիւնը բորբորեց այն անկա-
լութիւնը, որ Երբահիմ փաշան, ի վիճակի չլինելով լիոնականնե-

⁶⁷ 56՝ А. Е. Крымскиѣ, История новой арабской литературы...
стр. 363.

⁶⁸ К. М. Вазилѣ, Сирия и Палестина..., стр. 147. Պերֆրի Ուսլեն-
սկին ևս իր ետմովներում ու զննուցազրում բնութեղը Հաննա Բահրին միտա-
վոր ուղղակիք է ստեղծել (տ՛՛՛ս П. Успенскиѣ, Материалы, т. I, стр.
248 и т. II, стр. 153).

⁶⁹ АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», д. 701, л. 48.

րին զենքի ուժով խաղաղեցնել, զհարկադրվի դիմել Զրանսիայի միջամտությանը և զրանով էլ Զրանսիան մեռք կրերի նոր իրավունք և ազդեցություն լիբանանյան ազգաբնակչության շրջանում, որի մեծամասնությունը կաթոլիկական տարրն է, Արևելքում ֆրանսիական քաղաքականության այդ զենքը՝ նույնիսկ եզրկատական զինվորների կողմից մի ֆրանսիացու հասցված վերազորանքի կուպակցությամբ հյուպատոսը հարաբերությունները խզեց անզական իշխանությունների հետ և զրոշը իջեցրեց։ Լիոնականները զու պատերազմի հայտարարություն համարեցին⁷⁰։ Բազիլին այնուհետև ընդգծել է, որ ապաստամբությանը քաշալերողների թվում չպետք է մտնանալ միզվիա միսիոներներին, որոնք բնական էին շուրջ պղտորել և որոնք շատագուցեցին ու տարածեցին խռովությունը՝ հուսալով կրանանում կաթոլիկական անկախ իշխանապետություն հիմնել⁷¹։

Ի. Մ. Սմիլյանսկայան փաստորեն բնական է հայտարարել⁷² ինչպես ռուսական հյուպատոսի, այնպես էլ ֆրանսիական հյուպատոս Բուրբեի պնդումը, որ հենց ֆրանսիական ճիզվիա միսիոներներին բնորոշումը ի հայտ եկան որսահմլիկ կաշիք, որոնցում լիոնականներն իրենց համար օրինակ էին հայտարարում ֆրանսիացիներին, համեմատում էին իրենց մակարայեցիների հետ, խոսում ազատության մասին, քարոզում ժողովրդական հավաքներ և մատնացույց անում հույներին, որոնք աստուծու օգնությամբ տապալել էին թուրքական տիրապետությունը⁷³։

Իրազարմությունների ականատես և պաշտոնի բերմամբ նաև մասնակից երկու զինվանագնեսների հավաստման ստուգությունը բնավ կասկածելի չէ։ Պարզապես պետք է փոքր անել հասկանալու այն բնականությունը, որ առաջին հայացքից ակնբախ է ֆրանսիական կողմի դիրքորոշման մեջ։ Հարկ է նկատի ունենալ, որ Զրանսիան ապրում էր բուլղարյան միապետության ժամանակաշրջանը (1830—1848 թթ.), իրը լուի Ֆիլիպ Թագավորի կառավարությունն Արևելյան հարցում վարում էր մի այնպիսի քաղաքականություն, որից աչ ու մախ կանգնած էին ընդդիմադիր երկու զոր հոսանքներ՝ լեզիտիմիստները և հանրապետականները։

⁷⁰ К. М. Вазил, Сирия и Палестина..., стр. 191.

⁷¹ Указ от 1831 г., № 122.

⁷² И. М. Смиланская, Крестьянское движение в Ливане..., стр. 75.

⁷³ К. М. Вазил, Сирия и Палестина..., стр. 192.

1833 թ. փետրվարի 20-ին, երբ ցարական Նազատորմը սուլթանին փրկելու առաջադրանքով հայտնվեց Անգուցներում, ահաբեկ Անգլիան և Ավստրիան հարկադրաբար միացան Ֆրանսիային՝ Բարձրագույն Գուանը ստիպելով բավարարել հզիպտական փոխարքայի պահանջները և հնարավորություն ստանալ որոշ լափով թոթափելու ուսանկան ազգեցությունը: 1839 թ. երբ հզիպտական հաղթական զորախմբերը Լարից անարգել շարժվում էին դեպի Կոստանդնուպոլիս, արևմտյան մայրաքաղաքները ուսանկան բանակի ու Նազատորմի միջամտության հավանականությունից խուճապի մատնվեցին: Անգլիան Ֆրանսիային առաջարկեց համաանդ Նազատումը ուղարկել Գարգանել, սակայն Լուի Ֆիլիպի կառավարությունը խուճափեց ծանրակշիռ այդ քայլից: Ավստրիան առաջարկեց Վիեննայում համաժողով հրավիրել ու թուրքիան վերցնել տերությունների կուկտիվ հովանու ներքո: Մեծերնիխի նախահանույթումը հուլիսի 27-ին 5 տերությունները՝ Անգլիան, Ավստրիան, Պրուսիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան միասնաբար հուշագրով հայտարարեցին, որ թուրքիային վերցնում են իրենց հավաքական վերահսկողության տակ և որ Բարձրագույն Գուանը պուանց իրենց վճար որևէ վերջնական որոշում չի կարող ընդունել: Անգրապուանայով իր երկրի գերբարոշման խնդրին, Ֆրանսիացի պատմաբան Ա. Գերիգուրը գրել է. «Համաձայնության հանգելը հեշտ չէր, և հույսեր քիչ կային: Լուիսյան կառավարությունը Մուհամեդ Ալիի կողմն էր, իսկ Ֆրանսիական ժողովուրդը, Անգլիայի նկատմամբ ատելությունից զրզված, ցանկանում էր, որ Ֆրանսիան ևս խնդրի նման փաշային հավատարիմ մեա: Ֆրանսիական կառավարությունը հուլիսի 27-ի հուշագրին միացավ միայն այն բանից զրզված, որ պուս շմեա եվրոպական համերդից, միամտմանակ հոգու խորքում համոզված լինելով փոխարքայի անպարտելիության մեջ»⁷⁴:

Իրականում, եթե Ֆրանսիական արքունիքում որոշ զիջումներով նպաստավոր իրավիճակը պահպանելու և մյուս տերությունների համաանդ հակառի հեռ բախումից խուճափելու կողմնակիցներ կային և կառավարությունն էլ հարկադրված միաժամանակ այդ շրջանների գիծն էր ստաշ տանում, ապա հանրապետական գիժադրությունը, որի հայրենասիրական լողունները մեծ ներ-

⁷⁴ А. Дебриуэ, Восточный вопрос («История XIX века», под ред. Лависса и Рамбо, т. 4, М., 1938, стр. 347).

գործութիւն ունենի ժողովրդական զանգվածների վրա, միայն-
տին ու կառավարութիւնը մեղադրում էր բնական երկշտու-
թիւնն և Անգլիային բնական զիջումներն կատարելու մեջ:
Միշտ է, որ ընդդիմադրական մյուս հոսանքը՝ լեգիտիմիստները,
որոնք համախմբում էին հին ազնվականական և կղերական վերա-
խափի որոշակի զանգված, ևսլեպես, բայց արդեն աչից, քննադա-
տում էին արքայինքի քաղաքականութիւնը, սակայն երանց ազ-
դեցութեան ուրաշ սահմանափակ էր: Երկրի քաղաքական կլիման
էլեկտրականացնողը հանրապետականներն էին և վարչապետ
Սուլիթը, գրութիւնը վերահսկել կարողանալու համար ոչ միայն
նսյեմբերի 26-ին դիմադարձ կատարելով պաշտոնական հուշա-
գրով Անգլիային հաղորդեց Ֆրանսիայի անհամաձայնութիւնը
եզիպտական փոխարքայի որն է զիջմանը, այլ և 1840 թ. սկզբնե-
րին հարկադրվեց աթոռը հանձնել բացարձակ անգիշող հուշակված
Քիերին, որի ազգային զգացմունքը զգայիորեն ավելի ուժեղ էր,
քան լուի Ֆիլիպինը⁷⁵:

Մակայն ստահանաբար ավելի ու ավելի էր ուրվագծվում
Անգլիայի, Ռուսաստանի, Ավստրիայի և Պրուսիայի համախմբու-
մը լոնդոնյան այն բանակցութիւններում, որոնց ֆրանսիական
զնայան Գիզոն մասնակցում էր ու թե հարցի լուծումը փութաց-
նելու, այլ ձգձգելու համար, որպեսզի Քիերը ժամանակ ունենա
սուլթանի և փոխարքայի զաղտնի համաձայնութիւնը զլուխ բն-
րելու և մյուս տերութիւններին կատարված փաստի առաջ գնելու:

Ահա հենց այդ ժամանակ էր, որ լիբանան լեռան վրա պայ-
թում էր մայիսյան զինված շարժումը: Ընարագոր է կոտհել, որ
Քիերի զաղտնի խաղաթղթներին ծանոթ խորամանկ Փալմերստոնի
զործակալների մասն անխուսափելիորեն պետք է որ խառնվեր
այդ շարժմանը: Կարելի է նաև ենթադրել, որ մյուս տերութիւննե-
րի հետ բախումը կանխարգելելու և հանրապետական ձախ ընդ-
դիմադրութիւնն էլ զանգվածների վրա ներգործելու հար մի զնն-
քից զրկելու հարցում խորապես շահագրգռված մազդիկ, արքունի-
քի շափավորականները լինեն դրանք, թե աչ ընդդիմադրականնե-
րը, Փարիզից կարող էին ներգործել Լեանտի իրենց համախոհների
վրա, որպեսզի վերջիններս անզում բորբոքեն հակաեզիպտական
արամադրութիւնները և փութացնեն սուլթան-փոխարքա վեճի
զորդյան հանգույցի լուծումը: Ի զեպ, անհերքելի փաստ է, որ Քել-
րութիւն և ընդհանրապես լիբանան լեռան վրա ֆրանսիացիների

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 248.

չրչանում ազնիւ մեծաթիւ էին ինչպես ազնվականական ծագմամբ, այնպես էլ հոգևոր ծառայութիւններ այն մարդիկ, որոնք ՎՄուհամեդ Ալիին համարում էին նշխարաբար Բուսպարի հոգևոր ծառանդորդը⁷⁶ և որոնք անկասկածելիորեն երկյուզածութիւններով պիտի արձագանքեին Փարսիէից՝ արքունիքի շահաւարականներից թէ աչ ընդդիմադրութիւնից եկող հորդորներին: Բազիլին իր աշխատութիւն էներում, հոգ չէ թէ անտեղի և ազնիւորգ ծագումով, ներկայացրել է այդպիսի մի ֆրանսիացու, իր տոհմաբանութիւնը խաշակիրներին ու անհայտ զննվար Գոզըֆրուա զը Բուլլոնից սկսող երիտասարդ կոմս Օնֆրուային, որն իր ամբողջ հարստութիւնը գործի լծելով և սրբ յուրաքանչյուրին Յ զուրուշ զնարելով իր շուրջն էր հավաքել 2—3 հազար զինված լիբանանցիների ու նրանց՝ կզիպաացիների զեմ պայքարի գուրս բերելու համար նշանակել էր ծագմամբ եմբոպացի սշտարի պետ, շտարի հերթապահ սպաներ և համհարզներ⁷⁷:

1840 թ. մայիս-հուլիսյան անցուդարձերի ետևում արտաքին ուժերի ներգործուն ձեռքի առկայութիւնը մի վերջին անգամ ընդգծելու համար վկայակոչենք անվանի արարազետ Վ. Ք. Լուցիուս. «1840 թ. մայիսին Ֆրանսիան, գործելով հակահեղափոխական կոալիցիա կազմած չորս անբուխութիւնների թիկունքում, զուրս բերեց Քուրդիայի և նշխարաբար միջև համաձայնութիւնը, որով սուլթանը Մուհամեդ Ալիին որպես ժառանգական տիրուպետութիւն տալիս էր նշխարաբար և Սիրիան: Պետութիւնները որոշեցին ձախաղել այդ համաձայնութիւնը, նրանք յայնորին սպառազորներին Սիրիայում և Պաղեստինում տիրող դժգոհութիւնը և մի շարք ապստամբութիւններ բարձրացրեցին կզիպաացիների զեմ: Առանձնապես խոշոր եղավ 1840 թ. մայիսին Լիբանանում բռնկված ապստամբութիւնը⁷⁸»:

Այս բուրդից զժվար չէ կըրակացնել, որ, հիշա է, կզիպաական իշխանութիւնների սոցիալ-տնտեսական (հատկապես սոմանյան կառավարութիւն զեմ մղվող պատերազմական գործողութիւնների պայմաններում անցկացվող) միջոցառումները բավականին խորը դժգոհութիւն էին առաջ բերել լիբանանյան ժողովրդի շրջանում, սակայն այդ դժգոհութիւնը հակահեղափոխական զինված

⁷⁶ X. C. Салиж, Очерки по истории Ливана, стр. 85.

⁷⁷ К. М. Вазили, Сирия и Палестина..., стр. 192.

⁷⁸ В. Б. Луккин, Новая история арабских стран, стр. 101.

ազատամբության նախադրյալի զերանց իշխանապետ Քաշիբ II-ի կողմից արհեստականորեն խորացվելու հետևանքով միայն Մյուն կողմից, բուն իսկ ազատամբությունը, որ շղթայագերծվեց ամիրի որոշակի ներգործությամբ և որին մասնակցություն բերեց լիբանանցիների մի փոքր հատվածը միայն, տեսանելիորեն կրում էր արտաքին ուժերի նուանդուն քարոզչության գրոշմը:

Е. О. НАДЖАРЯН

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ВОССТАНИЯ В ЛИВАНЕ В МАЕ—ИЮЛЕ 1840 г.

Резюме

Социально-экономические аспекты этого восстания достаточно широко освещены как в советской (И. Смелянская), так и в зарубежной (А. Исмаиль, Ф. Казань, К. Салиби и др.) историографии.

В статье рассматриваются политические аспекты восстания 1840 г. Социально-экономические мероприятия, осуществленные египетскими властями в Ливане, вызвали недовольство народных масс, переросшее в антиегипетское восстание. Этому в немалой степени способствовала политика эмира Башира II. Показана также деятельность агентов великих держав в османском правительстве, поощрявших и поддерживавших ливанское восстание в своих целях.

بغيا تجاريان

بعض قضايا انتفاضة مايو—يوليو 1840 في لبنان

(ملخص)

ان النواحي الاجتماعية والاقتصادية لهذه الانتفاضة موضوعة
بإسهاب في التاريخ السوفياتي (ايرينا سميليانسكايا) وفي
التاريخ الاجنبي ايضا (عادل اسماعيل فواد قازان وكمال
صليبي).

هدفنا من هذا المقال ايضاح التواحي السياسية لانتفاضة
عام ١٨٤٠. ويؤكد المقال على ان التدابير الاجتماعية
والاقتصادية التي اجرتها السلطات المصرية في لبنان قد اثارت
نقمة الجماهير الشعبية، مما ادى لقيام الانتفاضة المعادية
للمصريين. وقد مهد الامير بشير الثاني لهذه الانتفاضة
لمجيدا لاغنى عن ذكره. هذا وينوه المقال بنشاط عملاء الدول
الكبرى والسلطنة العثمانية، الذين اهتموا بامر ضعفة مواقع
محمد علي، فشجعوا ودعموا الانتفاضة اللبنانية.

ՍԻՐԻԱՆԻ ՀԱՅ ԿՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ XIX Գ. ԿԵՍԵՐԻՆ—
XX Գ. ՍԿՋՐՆԵՐԻՆ

XIX Գ. 40-ական թվականներից Սիրիան և Լիբանանը ներքաշվեցին Համաշխարհային կապիտալիստական շուկայի ոլորտը, իսկ հետագայում դարձան օտարերկրյա կապիտալի արտահանման սուպարեզ, Վ. Ի. Լենինը գրել է, «կապիտալի արտահանումն ազդեցություն է գործում կապիտալիզմի զարգացման վրա այն նրկերներում, ուր ետ ուղղվում է՝ լատիպական արագացնելով այդ զարգացումը»¹։ Զգալի լատիպ զարգացավ արտաքին առևտուրը, հիմնադրվեցին բանկեր, վարկային հաստատություններ, ցամաքային ու ծովային օրհնապարտի գործակալություններ, մեծացավ արտահանվող հումքի և ներմուծվող արդյունաբերական ապրանքների ժափալը։ Ավանդական արհեստներն անկում ապրեցին, երևան հեկան հումքի աարքեր տեսակներ նախնական մշակման ենթարկող մանուֆակտուրաներ, որոնք, աննշան բացառությամբ, պատկանում էին օտարերկրյա, հիմնականում ֆրանսիական կապիտալին համ էլ ենթարկված էին երա վերահսկողությունը։ Սակայն կապիտալիզմի տարրերը լկարողացան ֆեոդալական մամուր կեղևը պատռել և ընդգրկել արտադրության բոլոր բնագավառները։ Չնդալիզմը ըավական խոր արմատներ ուներ հասկապես գլուղում, թեև ապրանքային հարաբերություններն ազելի ու ազելի էին զարգանում գլուղատնտեսության մեղ։

Փորձենք ալդ հարաբերությունների ընդհանուր ֆանի վրա ներկայացնել հալ աշխատավոր գլուղացիության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վիճակը Սիրիայում։

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկր, հ. 22, էջ 221։

Միրիայի հայ գյուղացիությունն պատմության հարցերին եվիր-ված հետազոտություններ առճաստարակ չկան ո՛չ մեզանում, ո՛չ էլ արտասահմանում: Միրիայի հայկական գաղթաշահների պատմու-թյունն ուսումնասիրող սփուռքահայ հեղինակները՝ Ա. Սյուրմեյա-նը², Ա. Մանչյանը³ և ուրիշներ, հակվելով գլխավորապես ազգային-եկեղեցական, մշակութային, մասամբ էլ առևտրատնտեսական հարցերի վրա, համարյա աշքաթող են արել սիրիահայության հիմ-նական զանգվածը կազմող գյուղացիությանը: Թեև նրանց աշ-խատություններում զգալի քանակությամբ նյութեր են կուտակված Հյուսիսային Միրիայի հայաբնակ գյուղերի վերաբերյալ, սակայն գյուղացիության վիճակի բացահայտման հարցը չի մտել նրանց խեղդի մեջ: Օտար հեղինակները հաճախ են անդրադարձել Միրիա-յի գյուղացիության պատմության հարցերին, սակայն, հաշվի չառ-նելով ազգային ու կրոնական պատկանելիության դերը գյուղացի-ների հարստահարման գործում, երբեմն առայ էն քաշել այնպի-սի տեսակետներ, որոնց ստվերի ներքո ազավազվում է նաև հայ գյուղացիության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դեմքը: Այս-պես, օրինակ, արաբ տնտեսագետ է. Գաննաթեն փորձում է ցույց տալ, որ իբր Միրիայում մահմեդական և քրիստոնյա գյուղացի-ները հավասար շահով էին նշվում ու կեղծքով⁴, հաշվի չառնե-լով այն լրացուցիչ հարկերն ու պարհակները, որ գրվում էին քրիստոնյա, այդ թվում հայ, գյուղացիության վրա: Այդ թյուր կար-ծիքը վաղուց ներթափանցել է նաև եվրոպական պատմագրության մեջ⁵:

Օսմանյան տիրապետության ներքո Միրիան արոճված էր մի շարք վարչատնտեսաբան միավորների՝ Հալեպի, Միրիայի, Բնյ-րութի վիլայեթների կամ նահանգների և Գեյր էլ-Ջորի մուֆասս-րիֆաթի, որոնք իրենց հերթին բաժանված էին ավելի փոքր միա-վորների՝ սանջակների, կազաների, նահիենների: Ընդարձակվելով Կիլիկիայի, Միջագետքի և Պաղեստինի հաշվին, դրանք գրավում էին շուրջ 1/3-ով ավելի մեծ տարածություն, քան այսօրվա Մի-

² Ա. Սյուրմեյան, Պատմության Հալեպի հայոց, Է. Յ. Փարիզ, 1950:

³ A. K. Sanjian, The Armentan Communities in Syria under Otto- man Domintion, Cambridge, 1965.

⁴ E. Gannagé, La Réforme des impôts directs au Liban et en Syrie, Beyrouth, 1947, p. 259.

⁵ Տե՛ս, օրինակ, Н а н т, Революционные переворот в Турции, М., 1914, стр. 44.

րիան՝ և ներկայացնում էին տարբեր ժողովուրդների ու կրոնների մի խնամակար: Զանազան ազգութիւնների (արաբ, քուրդ, շերքեզ, քուրբ, քուրբմէն և այլն) պատկանող մահմեդականները քրիստոնյաների (արաբ, հույն, ասորի, հայ և այլն) նկատմամբ ունեին թվական գերակշռութիւն՝ Յ:1 հաշվով:

Միջիայի հայերի վերաբերյալ պահպանվել են սոսկ կցկտուր վիճակագրական տեղեկութիւններու Մակայն ներքոհիշյալ աղյուսակում ամփոփված տվյալները⁷, ակնկերտորին պահասավոր լինելով հանդերձ, կարող են մոտավոր պատկերացում տալ նրանց թվաքանակի և տեղաբաշխման մասին:

Հայաբնակ վայրեր	1870—1890-ական թվականներ		
	Հայերի ընդ. թվաքանակը	Ժողատեղիքի բնակչութիւնը	Յլուզական բնակչութիւնը
1	2	3	4
Կարեղի նահանգ ⁸			
1. Հայեզ քաղաք	8.000	8.000	—
2. Այնքառնդընթի կազա	8.700	700	8.000

⁷ Հայեզի նահանգը ուներ 78.000, Սիրիան՝ 100.000, Քիլիկիա՝ 30.500, Գնըր և-Ջորի մարտարկիթաթը՝ 100.000, շեղամենը, 309.000 կմ² տարածութիւն: Այլուր՝ Միջիայի տարածութիւնն է 185.000 կմ²:

⁸ Հաշվումները կատարել ենք ըստ հետևյալ աղբյուրների. «Արշալույս Արարատյան», Զմյուռնիա, 24.VI.1887, «Մասիս», Կ. Պոլիս, 22.XI.1879, 2.I.1880, «Երուզանդեան», Կ. Պոլիս, 12.XII.1901, 18.VI.1906, ԳԱԹ-ի արխիվ, Դ. Ք. Ազատյանի ք. 2, Վ. 45-Ա. Սյուրբեյան, Պատմութիւն Հայեզի Հայոց, Է. 3, էջ 334, Ս. Լ. Վարժապետյան, Հայերը Լիբանանի մէջ, Քիլիկիա, 1921, էջ 444, 445, 449, 451, 452—457, Մ. Քեթիկյան, Զմայտու Հայ վանքը, Քիլիկիա, 1949, էջ 78, Ա. Քեթիկյան, Յնապ, Քիլիկիա, 1956, էջ 80, 79, E. Chantre, De Beyrouth à Tiflis, Paris, 1892, pp. 11 & 32 V. Cuinet, Syrie, Liban et Palestine, Paris, 1896, pp. 82, 162, 307 & 394-La Turquie d'Asie, Paris, 1892, pp. 193, 201—202, 214, 221—222. Կրկնէ ամլայնները վերջում լինելով հիմնականում թուրքական սալնամեներէք, կրում են միտումնազոտութիւն փեր: Այդ պատճառով, նրանց գիծէ ենք միայն իրա տներտնէտութիւն գեպրում: Աղբյուրներում Հայերի թվաքանակն երբեմն ճշմտ է ըստ շերքի, երբեմն էլ ըստ տների: Ընդունված ստորութիւն համալայն յարաբերչութիւն թաղաքային տանը հաշվել ենք 5, Յլուզականը՝ 10 լույն:

⁹ Աղյուսակում լինչ ընդգրկել Հայեզի նահանգի կազմում գտնվող, բայց պատմաաշխարհագրական առումով կրկնիայի մաս կաղծող Մարաշի և Ուրֆայի տնէտնէտութիւն Հայերին, սակայն տներտնէտութիւն գեպրում այս կամ այն լուփով տեղաբաշխել ենք նաև նրանց վիճակին:

1	2	3	4
2. Քեյլանի կազմ	5,310	3,000	2,310
4. Անտիոքի Ե	37,784	3,784	34,000
5. Զոր Եււզրի Ե	2,000	—	2,000
6. Արթուրի Ե	3,000	2,000	1,000
7. Քիլիսի Ե	4,000	1,000	3,000
Միրիայի նահանգ			
1. Գամակուս քաղաք	1,500	1,500	—
2. Համա և Հոմս	5,000	6,000	—
Քեյրուքի նահանգ			
1. Քեյրուք քաղաք	750	750	—
2. Հատակիս	1,600	1,600	—
3. Արամո, Մարշալուս և ալլ զյուզեր	2,131	—	2,131
4. Գեյր էլ-Ջորի մուքաթարիֆաթ	450	450	—
Ընդամենը	81325	26784	52441

Ազյուսակի ավայաները ցույց են տալիս, որ հայեր կային Միրիայի բոլոր նահանգներում, սակայն նրանց հիմնական զանգվածը հաստատված էր Հալեպի համաևսուն սանջակի տարրեր կազաներում⁹ և նահանգի վարչատնտեսական կենտրոն Հալեպ քաղաքում։ Ուշագրավ է, որ Հալեպի սանջակում հայ գյուղացիությունը քաղաքարևակների նկատմամբ ուներ թվական զգալի գերակշռություն։ Նրանց միջև թվալին հարաբերակցությունը մոտավորապես 2:1 էր, այն դեպքում, երբ մյուս նահանգներում քաղաքարևակներն անհամեմատ ավելի խոշոր թիվ էին կազմում, քան գյուղացիությունը։ Այդ պատճառով, քննվող հարցերի մեծագույն մասն ուղղակիորեն առնչվում է Հյուսիսային Միրիայի կամ աշուպես կոչված Հալեպի նահանգի համաևսուն սանջակի հայ գյուղացիության հետ։

Միրիայում ողջ գյուղացիությունն ապրում էր համաաարած թշվառության մեջ։ Սակայն սխալ կլիներ րացարհակ կերպով նույնացնել մահմեդական և քրիստոնյա գյուղացիների վիճակը։ Մահմեդականների ակնը, սեփականությունը և պատիվն ան-

⁹ Հալեպի սանջակի մյուս կազաների՝ Լարնի, Իլլիբի, Մուարաի, Բաք-Ջերաի, Էրեկ-Սեմաանի, Մեմրիբի, Թակկայի հարերի թվաքանակի վերաբերյալ չեզ հայտնի աղբյուրներում ավայաներ չկան։

ձեռնմխելի էին: Բացի այն բոլոր կեղեցումներից, որոնց ընդհանրապես նեթարկվում էր գյուղացիութունը, քրիստոնյաները հարբատահարվում էին եւս որպէս անհազարտ՝ գյաղուր:

Քուրքիայի անհազարտներիս նման Սիբիրիայի քրիստոնյաները եւ գանձում էին իրազգուրդ վիճակում և չէին կարող ապավինել օրենքի պաշտպանութիւնը: Դատարանում ամբաստանողի էր խոր միջնադարից կեղծ այն համոզմունքը, որ մահճեղականի և քրիստոնյայի հարաբերութիւնները չեն կարող սարքեր լինել ստրկատիրոջ և սարունկի հարաբերութիւններից:

Մինչև նիզամական կամ այսպէս կոչված արգիական դատարանների հաստատումը քրիստոնյաների անշարժ գույքի, ամուսնական, ժառանգութեան, դավանանքի վերաբերյալ գործերը վճռվում էին շարիաթի դատարանում, որի հիմքում ընկած էին Ղուրանի դոգմաները, մուֆթիների ֆեթվաները և մահճեղական ավանդույթները: Նիզամական դատարանները զեկավարվում էին դուստուրով, որը քուրքական և եվրոպական օրենքների մի յուրօրինակ խառնուրդ էր: Դատավարութեան պրոցեսը, ընթանալով ազգային ու կրօնական խարականութեան պայմաններում, ժառայում էր մահճեղականների և քրիստոնյաների միջև թշնամութեան սերմանմունք:

Ըստ Թանզիմաթի, նիզամական դատարանում կրօնն ու ազգութիւնը դեր չէին խաղում, բայց գործնականում այդպէս չէր: Նահանգային վարչական կենտրոններում քրիստոնյայի վկայութիւնն ընդունվում էր միայն քրիստոնյայի և հրեայի գեմ, իսկ կազաներում և նահիհներում այն ոչ մի ուժ չունէր: Այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ համարվեց Քեռլինի վեհաժողովի փաստաթղթում զետեղել հատուկ հոդված, որտեղ ասված է. «Սմամեյան կատավարութեան բոլոր հպատակներին առանց դավանանքի խարութեան պետք է թույլատրվի վկայութիւն տալ դատարանում»: Դրանով քուրքական կատավարութիւնը միջազգային պարտավորութիւն ստանձնեց կյանքում կիրառելու Հաթթը-հումայունի համապատասխան կետը, որը մնացել էր թղթի վրա:

Սակայն դժգոյս էր վերացնել այն հակասութիւնը, որ գույթիւն ուներ մահճեղական դոգմաների և միջազգային պարտավորութիւնների միջև Ղուրանը և մահճեղական իրավունքը, ինչպէս նշել է Կ. Մարքսը, ամբողջ աշխարհի ժողովուրդներին բաժանում էին նրկու մասի՝ հազարացիների և անհազարտների¹²: Ուստի

¹² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. X, стр. 6.

թուրքական կառավարութիւնն այդ միջազգային պարտավորութիւնը ձեւական բնույթով ճիշտ անպես, ինչպես Հաթթը-Հումայունի մյուս սկզբունքներին, 1879 թ. Հալեպի քաղաքապետարանի անունից Բարձրագույն դասնը ներկայացված մի դիմումում ասված է. «Դատարանաց առջև մահմեդականի դեմ քրիստոնեից վկայութիւնը չի բռնվիր, հարկ կհամարվի որ... ըստ հրովարտական արամադրութիւն, քրիստոնեից վկայութիւններն առանց վարանման ընդունվին, և ասոր հակառակ վարվողը թանր պատասխանատվութիւն ներքո իյնաւ»¹¹,

Զնայած Սիրիայում քրիստոնեյաներն իրավազուրկ էին, սակայն տարբեր գույնութիւն պատկանող բանհավատները միևնույն շարքով և միևնույն հոանգով չէին ճնշվում, կաթոլիկները (մարոնական, հույն, հայ, ասորի, լատին և այլն) գտնվում էին Ֆրանսիայի, Ավստրիայի և Վատիկանի, իսկ ավետարանականները կամ բողոքականները՝ Անգլիայի և ԱՄՆ-ի պաշտպանութիւն ներքո: Զօգազնույզ հմրոպական պետութիւնների քրիստոնեյաններին հովանավորելու քաղաքականութիւն քարտիքներին, Սիրիայի հայութիւն ավելի քան 90 տոկոսը կազմող հայ լուսավորականները կամ ուղղափառները գտնվում էին անտանելի զիւճակում: Անպաշտպան էր մանավանդ հայ գյուղացիութիւնը, որի ունեցվածքի, կյանքի և պատվի ապահովութիւնը թիկուղ նվազագույն շարքով երաշխավորված չէր:

* * *

Սիրիայում և Լիբանանում գերիշխում էր ֆեոդալական արտադրանական: Իրավարանորեն հողը համարվում էր սուլթանի սեփականութիւնը, բայց իրականում գտնվում էր ֆեոդալների ձեռքում: Կ. Մարքսը նշում է, որ Արևելքում հողի գերագույն սեփականատերը պետութիւնն է. սգերիշխանութիւնն այստեղ ազգային մասշտաբով համակենտրոնացված հողային սեփականութիւնն է: Բայց այս դեպքում ոչ մի մասնավոր հողային սեփականութիւն չկա, թեև կա հողի ինչպես մասնավոր, այնպես էլ համայնական տիրում ու սգաազործում»¹²,

Քանզիմաթի կիրառումով նախկին խասերի, զիամեթների և թիմարների փոխարեն ստեղծվեց ֆեոդալ-կալվածատիրական հողատիրութիւն և հողի նկատմամբ բազմական լայն իրավունքներով օժտված ֆեոդալ-կալվածատիրների դասակարգ: Ծ. Էնզելսը, ան-

¹¹ ՄՄսօս, Ե. IX. 1879:

¹² Կ. Մարքս, Կապիտալ, Է. 2, Դ. 2, Երևան, 1949, էջ 329:

կատկած, այդ հողատիրութիւնը նկատի ունեն, երբ գրում էր. «Արևիկըսում միայն թուրքերն առաջին անգամ մտցրին մի տեսակ կուլտուրատիրական ֆնոդալիզմ իրենց նվաճած երկրներում»¹⁷.

1858 թ. ապրիլի 21-ի օրենքով հողը պաշտոնապես դարձավ պետական սեփականութիւն և բաժանվեց հինգ կատեգորիայի՝ արազի-մեթրուքն, արազի-մեզաթ, արազի-միրիեն, վակֆական և մուլքային: Առաջին երեքի մեջ մտնում էին պետական, շորթորդի մեջ՝ կրօնական-բարեգործական հաստատութիւնների, իսկ վերջինի մեջ՝ մասնատիրական հողերը: Այսպիսով, անխախտ պահպանվեց նախկինում գոյութիւն սեւեցող պետական, վակֆական և մասնավոր հողատիրութիւնը:

Արազի-մեթրուքն համարված հողերը՝ արտաավայրերը, անասաները և այլն, առուծախի ենթակա չէին: Արազի-մեզաթ կատեգորիայի մեջ մտնում էին խոպան հողերը, որոնք արվում էին մշակելի դարձնելու և երկու տարի հետո միայն հարկ վճարելու պայմանով: Ցուրացված խոպանը դասվում էր արազի-միրիեն հողերի շարքը: Արազի-միրիեն կոչվում էին գերազանցապես վարելահողերը, որոնք մեռք էին բերվում թափուի իրավունքով: Թափուն հողի օգտագործման իրավունքի փաստաթուղթ էր, որը կարող էր արվել բնակչութիւն թուր խավերին՝ նահանգային իշխանութիւնների կողմից: Այդ փաստաթղթով, անժամկետ հողին տիրելու պայմանով, այն օգտագործողը պարտավորվում էր միանվագ վճարել սահմանված գումարը և տարեցտարի մուծել ունեան: Հողը կարող էր ժառանգարար անցնել օգտագործողի սերնդին, սակայն ամեն անգամ անհրաժեշտ էր նոր թափու ստանալ, կատարելով ունեայի և նախնական գումարի վճարումը: Եթե անհարգելի պատճառով հողը երեք տարի անընդհատ անմշակ էր մնում, ապա թափուն կորցնում էր ուժը, և հողը կարող էր ուրիշի փոխանցվել: Թափուի ինստիտուտը հնարավորութիւն էր ընձեռում զանազան պատրվակներով հափշտակելու գոյուղացիների ունեցվածքը:

Վակֆական հողերը հանդիսանում էին մզկիթների, եկեղեցիների, վանքերի և բարեգործական հաստատութիւնների անձնորն-մխելի սեփականութիւնը: Դրանք թափուի իրավունքով օգտագործման էին արվում գոյուղացիներին: Սակայն, ի տարբերութիւն արազի-միրիենի, չէր թույլատրվում վակֆական հողերը օտարել վաճառելու, գրավ գնելու կամ մի որևէ այլ (բացի ժառանգելու) միջոցով:

¹⁷ Յ. Էնգելս, Անտի-Դյուրինգ, Երևան, 1952, էջ 225.

Մուլքային հողերը կազմում էին առանձին անձանց մասնավոր սեփականությունը: Դրանք լինում էին ինչպես մեծ, այնպես էլ փոքր տարածություններով: Մեծ հողատարածությունները կենտրոնացված էին ֆեոդալական վերնախավի, փոքրերը՝ գյուղացիների ու քաղաքացիների մեռածում: Որոշները որոշ շահով սահմանափակում էր այդ հողերից օգտվելու եղանակները, սակայն մուլքատերը համարվում էր լիիրավ սեփականատեր՝ օժտված իր կալվածքը վաճառելու, գրավ դնելու, ժառանգելու, նվիրաբերելու և այլ իրավունքներով: Անժառանգ կալվածատիրոջ մուլքային հողերը դասվում էին արագի-միջին հողերի շարքը:

Հետագայում ևս օսմանյան սուլթանները հրատարակեցին հողային օրենքներ, որոնք, սակայն, չակն փոփոխություններ չմտցրին հողատիրության մեծում: 1557 թ. մայիսի 21-ի օրենքը գյուղացիներին պարտադրում էր իրենց հողակտորները մեակերպել թափուով: Նույն թվականի հունիսի 18-ի օրենքով օտարերկրացիներին անշարժ գույք մեռք բերելու իրավունք արվեց: 1573 թ. հրապարակվեց սուլթանի կարգադրությունը՝ թափուների ստուգում անցկացնելու մասին:

Սուլթանների նոր հողային քաղաքականությունից զլխավորապես օգտվեցին ֆեոդալական վերնախավի ներկայացուցիչները, և այն տարրերը, որոնք այդի էին ընկել միապետությանը մատուցած ծառայություններով: Նոր օրենքով արտոնված պետական հողերի վաճառքը ֆեոդալ-կալվածատեր գարձնից նախկին ռազմաֆեոդալներին, որոնք այդ հողերին տիրում էին խոստ, զիամեթի կամ թիմարի իրավունքով: Գյուղացիությանը հող չհասավ, և նրա հիմնական զանգվածն առաջվա պես հողազուրկ կամ սակավահող էր:

Սիրիայում աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալներն ունեին ընդարձակ տիրույթներ: Մի քանի հարյուր հազար հեկտար տարածությամբ ամենաարգավանդ հողեր պատկանում էին սուլթան Արղուի Համիդին: Հալիպի, Սիրիայի և Բեյրութի նահանգներում գարձր ի վեր կալվածներ ունեին մարոնական, ուղղափառ, լատին վանքերն ու եկեղեցիները, ինչպես և ֆեոդալական քաղմաթիվ գերդաստաններ: Հայ աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալ-կալվածատերերը փոքրաթիվ էին և չակն դեր չէին կատարում Սիրիայի առցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում: Սակայն հայ վանական-եկեղեցական հողատիրությունը քաղական ակնառու տեղ էր գրավում:

Օրուսազեմի հայոց վանքի բվակըք եզեալս կալվածները մեծ

մասամբ գտնվում էին քաղաքներում: Լաւիպում, բացի ուխտագորական հյուրատներից, կային այդ վանքին պատկանող ութ տներ, որոնց տարեկան եկամուտը կազմում էր շուրջ 7500 դրուշ¹⁴: Երուսաղեմի հայոց վանքին էին պատկանում Բեյրութի ս. Նշան, Լատակիայի ս. Աստվածածին, Գամախսի ս. Սարգիս եկեղեցիները և Երանց առնթիւր կառուցված հյուրատները: Տարբեր հազարգումներում հիշատակվում են Եան այդ քաղաքների մերձակա վայրերում հզօղ կրտսաղեմապատկան կալվածներ, սակայն առանց ճշտելու դրանց բնույթը, տարածութիւնը, եկամտի քանակը և այլն: Այդ քաղաքներում կստում էր Երուսաղեմից Եշանակված սկալվածոց տեսուչը¹⁵:

Լաւիպի առաջնորդարանի անշարժ գույքը գնահատվում էր շուրջ 12.000 օսմանյան ոսկի: 1878 թ. հաշվառման ցուցակի համաձայն առաջնորդարանն ուներ 23 բնակելի տուն և խանութներ, որոնք տարեկան ապահովում էին 37.343 դրուշ եկամուտ: 1890-ական թվականներին վատ մատակարարման հետևանքով, ազգապատկան կալվածների թիվն իջել էր, և Երանց եկամուտը հասել է 20—25 հազար դրուշ էր¹⁶:

Կալվածներից զոյացած եկամուտը հիմնականում հատկացվում էր առաջնորդարանի վերահսկողութիւն և ներքո գործող դպրոցի կարիքներին:

Ջմմառի հայ կաթոլիկ վանքն ընդարձակ կալվածներ ուներ Լաւիպում, Լատակիայում և այլ վայրերում, սակայն Երա հողային ֆոնդի հիմնական մասը գտնվում էր լեռնային լիրանանում, Ջրմամուում, Ջունիում, Ջպտիում, Մթեյնում, Բեյթ էդ-Գիմում, Ինի-Ֆունում, Քարարիայում և այլ գյուղական վայրերում կային ազելի քան 120 կմ² տարածութիւնամբ վանքապատկան արգավանդ հողեր¹⁷: Բացի այդ, վանքը կալվածներ ու շինքեր ուներ Ջզարթայում, Մազրայում և Բեյրութում: Երան պատկանող ս. Եղիս եկեղեցու վակֆ էր Բեյրութի Սուկ ալ-Արման կոչվող շուկայի ու միայն հողը, այլև այնտեղ կառուցված շինքերն ու խանութները¹⁸:

Լաւ աշխարհիկ ֆեոդալ-կալվածատերերն այդպիսին էին դարձել մեծ մասամբ անարավաշխատուկան գործարքների մի-

¹⁴ Ա. Ս շ ի Ր ժ Ն յ ա ն, Պատմութիւն Լաւիպի հայոց, Ե. 3, էջ 802:

¹⁵ *Սթոն, Երուսաղեմ, 1868, էջ 162:

¹⁶ ԳԱՔԻ արխիւ, Ֆ. Քորոս Ազատյան, բ. 3, Վ. 48, թ. 3:

¹⁷ Ս. Լ. Վ ա թ ա ու ղ ա յ ա ն, Լաւիքը լիրանանի մէջ, էջ 271:

¹⁸ Կալն տեղում, էջ 262:

չոցով՝ սեփականագրկվող գյուղացիների հաշվին: նրանց տիրույթները տեղաբաշխված էին հիմնականում Հալիպի, Լատակիայի և Անտիոքի շրջաններում:

Զարգացման մակարդակով բավական բարձր էր կանգնած Հակոբոս Ոսկանի տնտեսությունը: Հալիպ քաղաքի մերձակայքում տարածված նրա կալվածներում զբաղվում էին հացահատիկային կուլտուրաների մշակությամբ, այգեգործությամբ, տնտեսապահությամբ և, որ ուշադրաբար է, այնտեղ հաստատված էր նաև մի տիպար ազարակ: 1908 թ. լինելով Հակոբոս Ոսկանի կալվածքներում Գ. Արսլանյանը գրել է. «(Հալիպից) երկուք ու կես ժամեն կհասնինք հեռանալի գաշտի մը մեջ, տիպար ազարակն է: Երբ տնոր սահմանները կմտնենք, որոշ կանսնվի թե զիտական մեթոդն ինչեր ըրած է... Կհասցնեն թթենի և ծաղկններու տեսակներ, պաղապու, ծառեր. զրհան մը շուր կհայթայթեն...: ամեն զործիք եվրոպական է...»¹⁹: Թվում է, դա կարևոր տնտեսություն էր, քանի որ Հալիպից դուրս եկող ճանապարհներից մեկը սհատակ ազարակին համար շինվածա էր²⁰:

Լատակիայի և Անտիոքի հայ ֆեոդալ-կալվածատերերի վերաբերյալ պահպանվել են ընդհանուր բնույթի նյութեր: Հազորդումներում բերվում են մեծ մասամբ նրանց կողմից գյուղացիների հարստահարման, գյուղացիական հողակտորների հափշտակման և այդ կարգի այլ փաստեր: 1874 թ. Լատակիայի հոգետան տեսուչ Ակավյանը նշում է, որ երուսաղեմապատկան կալվածներից մեկը հափշտակվել է հայազգի ֆեոդալ Եաքիբ Սալիզի կողմից, սակայն վերադարձվել է՝ պետական բարձր պաշտոնյա Մեսրոպ Պուպլեի միջնորդության շնորհիվ²¹:

Ֆեոդալ-կալվածատերերը զավթում էին մանավանդ գյուղացիական հողակտորները: Պատմելով հայաբնակ Արամո գյուղի մասին, «Միտեն»-ի թղթակիցը գրում է, որ ծագումով հավանաբար հայ Մուղազզեմ ֆեոդալական զերդաստանի անդամները պյուզացի հայոց վերա քիշ-քիշ ազդեցություններն մեծցնելով, սկսած են բռնանալ, և անոնց ձեռքը գանձված բոլոր հայրենական կալվածները և անշարժ սեփականությունները խլիլով տիրած են»²²:

19 «Երուզոնցի», 28.IV.1908.

20 Եսլե տեղում:

21 «Մուրխա» տարիցույց, Հալիպ, 1925, էջ 217.

22 «Միտեն», 1888, էջ 160.

Քաղաքացի է, որ Ֆեոդալ-կալվաթաւորներն իրենց հերթին ենթարկվում էին վաշխառուական կապիտալի քննմանը: Այդ առումով բնութագրական է վերոհիշյալ կալվաթաւորների հետ պատահածը: Ըստ «Միտես-ի հաղորդման «Մուզագոզեմը բազմական ժամանակ պարտական լինելով, Արամս գյուղին (հանգերձ արահերով) յորս մասին մեկը Գաղղիո հյուպատոսին անցած է 20.000 դահկանի տեղ: Անցյալ տարի դարձյալ Մուզագոզեմը բանաւարկվելով, գյուղին երկու մասն ալ, որ 33.000 դահկանի գրով գրված էր, կանցնի Լազաքիո ուսուց հյուպատոս Մարկո Իլիասիս և այլն²³:

Ազրյութներում հիշատակվում են Սերգո, Խաշո, Ծառո և այլ հայ Ֆեոդալ-կալվաթաւորների անունները, որոնք բանագրավել են կամ վտրձել են բանագրավել հաշկական վանքերին, հիկզեցիներին և հատկապես հայ գյուղացիներին պատկանող հողերը:

Այսպիսով, Քանգիմաթը և Երանից բխող օրենքները նպաստեցին պետական և գյուղացիական հողերի հաշկին Ֆեոդալ-կալվաթաւորական հողատիրության ձևավորմանը:

Հողատիրության թուրքական սխտեմը բացասաբար էր անգրադանում գյուղատնտեսության զարգացման վրա: Քանգիմաթը հռչակողները, տեսնելով գյուղատնտեսության անկումը, ստեղծեցին նահանգային հատուկ հանձնաժողովներ, որոնք պետք է ուսումնասիրեին և վերացնեին «հողագործության մահացման պատեանները: Սակայն երանք չկարողացան քիչ թե շատ արդյունավետ գոր կատարել, քանի որ անձեռնամխելի էր մնում հողագործության մահացման հիմնական պատեանը՝ Ֆեոդալական կարգը:

1880-ական թվականներից թուրքական կառավարության տրեստեական նոր քաղաքականությունն ավելի խորացրեց գյուղատնտեսության քանձամը: Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո պաշտոնապես սեանկ հայտարարված թուրքիայի պարտապաններից կազմված «Օսմանյան պետական պարտքի վարչությունը» ստանձնեց պետական եկամուտների գանձումը: Իրանով ֆրանսիական կապիտալիստների մենաշնորհը դարձավ Միլիայի մետաքսահումքի, բրդի, աղի ու խմիչքների առևտուրը, ֆրանսիական բեմեթո ընկերության վերահսկողության ենթարկվեց ծխախոտամշակությունը և այլն: Ֆրանսիական կապիտալին պատկանող

²³ Նույն տեղում, էջ 161:

սկրեզի կոննե բանկի մասնաճյուղերը զեկազար զեր են կատարում Սիրիայի տնտեսության համարյա բոլոր բնագավառներում:

Յրանսիական կապիտալիստները նպաստում էին Սիրիայում գյուղացիական հողերի հաշվին ֆեոդալ-կալվաժատիրության ժա-
վալմանը, որպեսզի հողազուրկ և սակավահող գյուղացիների
հորատյին աշխատանքով ավելացնեն իրենց անհրաժեշտ հումքի
արտադրությունը: Սակայն որոշ վայրերում, հատկապես սիրիա-
կան լեռնաշխարհի գյուղերում, նրանք պահպանեցին մանր գյու-
ղացիական տնտեսությունները և նրանց հարկադրեցին անցնել
հումքի տարբեր տեսակների արտադրության: Դրանց թվում էին
Հալեպի սանջակի հայաբնակ շատ գյուղեր:

Սիրիան արտադրում էր հացահատիկային, տեխնիկական,
ցիտրուսային և այլ կուլտուրաներ: Ամենատարածված և բերքա-
ուստ կուլտուրան ցորենն էր, որը ոչ միայն բավարարում էր տե-
ղական կարիքները, այլև արտահանվում էր հարևան երկրներ:
Արտահանվում էին նաև զարին, բրինձը, ձիթազատուղը, ծխախո-
տը, պիստակը, բնկուլզը և տարբեր պտուղներից պատրաստված
չիրքի: Հալեպի, Դամասկոսի և մյուս քաղաքների շուկաներում վա-
ճառվում էին հարևան գյուղերից բերված բանջարեղեն, թարմ
պտուղներ և այլն:

Սիրիական լեռնաշխարհը հնարավորություն չէր բնօրնում
հացահատիկային կուլտուրաների զարգացման համար: Քեկտրում,
Նշել է Ա. Քեմֆրյանը, սշկան ընդարձակ գաշտեր ու արտեր, այլ
ամեն սեղ ժայռ ու լեռ է: Ժողովուրդը արյուն քրտինք թափելով,
քարերու և ժայռերու հեռ շահվելով, կարողացավ սեփական տուն
մը, պարտեզ մը շինել, տնկելով տարբեր-տարբեր պտղատու ծա-
ռեր²⁴, Խնչոնս Քեսաբի, ախպես էլ Սվեդիայի հայ գյուղացիների
համառ փորձերը՝ լեռնալանջերին արմտիք և զետեախնեճոր մշա-
կելու, անբարենպաստ կլիմայական պայմանների հետևանքով,
վերջանում էին անհաջողությամբ²⁵: Լեռնավայրի գյուղերում այն-
քան քիչ էր հացահատիկ և զետեախնեճոր արտադրվում, որ անգամ
չէր բավարարում գյուղացիների սպառողական կարիքները: Նը-
ջանց տնտեսական կյանքում առաջնակարգ նշանակություն
ունեին այգեգործությունը, ծխախոտամշակությունը, շերամապա-
հությունը և դափնու ձեթի պատրաստությունը²⁶:

24 Ա. Քեմֆրյան, Քեսապ, էջ 35:

25 Եթուզանգիոն, 28. IV. 1911:

26 Եմվետարեթ, Կ. Պոլս, 1910, № 29—40, էջ 314—315:

Այգեգործութիւնը: Անտիոքի և Բելլանի շրջանի գյուղերում լայն տարածում էր գանձ խաղողի և այլ բազմատեսակ պտուղների մշակութիւնը: Այգեստաններն առճասարակ զետեղված էին լեռնալանջերին ու ձորակներում և մշակվում էին բազմաանէկ աշխատանքով²⁷: Հայ գյուղացիներն անեցնում էին խաղողի շուրջ տասը ազնիվ տեսակներ: Մասցվող բերքի քանակութիւնն զերարեւել տվալները լիան, սակայն անգամ ընդհանուր ընդլայն հազարումներէն հրկում է, որ խաղողի մշակութիւնը հայրենակ գյուղերում բավական լայն լայն էր ընդունելու: Խաղողի բերքը ոչ միայն բազմաբարձ էր այգետիրոջ սպասողական պահանջները, այլև թարմ վիճակում շուկա էր հանվում և ավելի մեծ քանակութիւնը էլ սպասարկվում էր ուսւ, օղի և լամիլ պատրաստելու համար:

Խաղողից բացի, հայ գյուղացիները մշակում էին զգալի քանակութիւնը ցիւրուսային կուլտուրաներ՝ նարինջ, կիտրոն, Բացի ալո, նրանք մշակում էին թզի, խնձորի, սալորի, նշի, կեռասի, բալի, թթի և այլ ծառեր:

Այգեգործութիւնն տեխնիկան շարժազանց պարզունակ էր: Գյուղացիները գրեթէ զինված չէին վնասատուների դեմ պայքարի միջոցներով: Այդ պատճառով էլ այնպիսի սովորական հիվանդութիւն, ինչպիսին էր փոշեցազը կամ քուլլեմեն, պարբերաբար ավեր էր գործում այգիներում²⁸:

Միախառնի մշակութիւնը բավական զարգացած էր Լատակիայի, Ջոր Շուրի ու Անտիոքի կազաներում և կազմում էր Աբամուսի, Կարադուրանի, Եթիզ-Սուլիի հայ գյուղացիների հիմնական զբաղմունքներից մեկը:

Լատակիայի և Կարադուրանի արու ռիճա կուլված բուրսամեղմա զնա ծխախոտը բարձր էր գնահատված ոչ միայն տեղում, այլև Եվրոպայում: Մասնագետների կարծիքով այն կարող էր մրցել ամերիկյան բլիթիւնային հնա²⁹, նրա պահանջարկը մեծ էր մասնավորապէս Անգլիայում, Գերմանիայում և Եգիպտոսում:

Սակայն Սիրիայի ծխախոտամշակութիւնը, դառնալով ֆրանսիական բնեծիւն ընկերութիւն մենաշնորհը, զարգացման հնարավորութիւն չունեցավ: Բնեծիւն-ն սահմանում էր ծխախոտի ցան-

²⁷ ԵՄԻԵՆ, 1868, էջ 74:

²⁸ ԵՄԻԵՆ, 28.IV.1880:

²⁹ Ա. Սուրմէյե, Սուրիա, Հայեզ, 1940, էջ 214:

քառասունութուամյակների շափքը, որոշում տեսակը, գինը և այլն: Հնդ որում, ժանդարմական հատուկ շոկատները խստորեն հետևում էին նրա հաստատած կարգի պահպանմանը: Անդրադառնալով Քնսաքի ծխախոտամշակութային անկման պատճառներին, Ա. Քնմիրյանը նշել է. «Երբեք մոռնալով ըլլալեն անգին, ամեն մարդ չէր կրնար իր ուզածին շափ ծխախոտ անկել, և, մշակվածին ալ փոխարժեքը բնկերութայնը լման չէր վճարեր»³⁰, Գյուլացիները հարկադրված էին ամիսներով գեղերիչ «Երեմիա-ի գոների առաջ» ծխախոտ ցանելու Թուրքութայն ևնք բերելու կամ ստացված բերքը նրան վաճառելու համար³¹: Չնայած դրան, Միրիայում արտադրվում էր «Երեմիա-ի սահմանածից անվազն երկու անգամ ավելի ծխախոտ: Վ. Կիննի հաշվումներով, ծխախոտի արտադրութայն իսկական ծավալը Միրիայում կազմում էր շուրջ 800.000 կգ. որի միայն կեսն էր արվում «Երեմիա-ին, իսկ մնացածը վաճառվում էր սեղում, կամ մաքսանենգների միջոցով ուղարկվում էր արտասահման»³²:

Երեսմարտի 1917-ի զարգացման համար նպաստավոր պայմաններ կային Միրիայի ժողովները շրջաններում: Գրեթե բոլոր գյուղերում այս կամ այն չափով զբաղվում էին շերամարսութայնը, սակայն այն առավել զարգացած էր Անտիոքի կազայի հայաքնակ գյուղերում: Հաջի-Հարիրիի հինգ քնակչից մեկը, իսկ Կարսուխայի, Բիտիասի և մյուս գյուղերի քնակչութայն զգույն մասը շերամ էր բուծում³³: Մի խոսքով, շերամարսութայնն այդ կազայի հայ գյուղացիութայն նկատման գլխավոր աղբյուրներից էր: Իրենց արտադրանքի քանակով և շերամ բուծելու վարպետութայնը Բիտիասի գյուղացիները նշանակալից տեղ էին գրավում Հյուսիսային Միրիայում: Նրանք 25 դրամ սերմից ստանում էին 40—45 քաշ (1 քաշը հավասար է 1282 գ) խոզակ, այն դեպքում, երբ 20—25 քաշը համարվում էր խրախուսանքի արժանի արդյունք: Նրանք տարեկան արտադրում էին մոտավորապես 20.000 քաշ խոզակ: Այդ հաշվարկները պայմանավորված էին ոչ միայն կլիմայական բարենպաստ պայմաններով, այլև օգտագործված սերմի որակով³⁴: Բիտիասիները մեծ մասամբ օգտագործում

³⁰ Ա. Ս. Քնմիրյան, Քնսաք, էջ 36:

³¹ «Գյուլացիներ», 21.4.1888:

³² V. Guinet, Syrie, Liban et Palestine, p. 154.

³³ A. K. Sanjian, The Armenian Communities in Syria, p. 54—55.

³⁴ «Գյուլացիներ», 26.11.1911: Շամալյան պետական գրադարանի գրադարան

էին իրենց իսկ մասնագիտների պատրաստած սերմերը, որոնք անհամեմատ ավելի ընտիր էին և անզական պայմաններին հարմարեցված, քան Եվրոպայից ներմուծվածները:

Անտիոքի շրջանի հայկական գյուղերում արտադրված մետաքսահումքի (սեփակնդերունի մետաքս) մի մասն արտահանվում էր Ֆրանսիա և այլ երկրներ, իսկ մյուս մասն ոգտազործվում էր Անտիոքի, Հալեպի ու Դամասկոսի մետաքսազործարաններում: Սակայն արհեստական մետաքսի գրոհը մի կողմից, օսմանյան պետական պարտքի վարչության գործադրած ճնշումը մյուս կողմից, բացասաբար էին ներգործում բովանդակ Սիրիայի մետաքսագործության վրա: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Անտիոքի շրջանի գյուղացիները, շերամարուծության մեջ հետանկար շտեմնելով, թթաստանները ոչնչացրին և անցան ավելի եկամտաբեր կուլտուրաների՝ նարնջի, բանանի, դեղձի ու նշի մշակութայնը²⁶:

Վերահիշյալներից բացի, հայ գյուղացիները զբաղվում էին մի շարք արհեստներով և գյուղատնտեսական հումքի որոշ տեսակների մշակումով: Վերջիններից պետք է հիշատակել դափնու ձեթը, շոր մրգերը, ոգիից ըմպելիքները և այլն, որոնք պատրաստվում էին վերին աստիճանի պարզունակ տեխնիկայով: Դափնու ձեթը, օգտագործվելով օճառի արտադրության մեջ, զգալի եկամուտ էր ապահովում դափնեծառի ընդարձակ անտառներով հարուստ Սվեդիայի և Փնսարի գյուղացիներին: Մյուս մթերքները շուկայական նշանակություն չունեին և հազիվ բավարարում էին գյուղացիական ընտանիքի սպառողական պահանջները:

Արհեստները թվով սահմանափակ էին և գտնվում էին զարգացման ցածր աստիճանի վրա: Ամենից շատ տարածված էին սանրագործությունը, ջուլհակությունը, երկաթագործությունը, չրաղացպանությունը և այլն: Առաջին երկուսը, կատարելով Անտիոքի առևտրականների պատվերները, ընդգրկում էին ամենից ավելի աշխատող ձեռքեր: Այսպես, Ծոզուն-Օլուն գյուղի քնակիչների շուրջ կեսը սանրագործներ էին, Վակըֆում և Նըղր-Քեկում զգալի թիվ էին կազմում ջուլհակները և այլն²⁷: Արհեստ-

կողմից 1907 թ. Անտիոքում կազմակերպված շերամարուծության մրցույթում քերտացնենքը ձեռք Ան Ինրժի գերազանց արդյունքներ:

25 Ա. Սյուրմեյաե, Սուրիա, էջ 216:

26 Եվհուսթեր, 1910, էջ 915:

ները գրեթէ բոլորն էլ հանդիսանում էին ապրուստի ստանդան մի-
շոց:

Հայ գյուղացիները մեթարկվելով Ֆեոդալ-կալվածատերերի, պետական աստիճանավորների և վաշխատուների կեղծքմանը, չէին վայելում սեփական քրտինքով մեռք բերված բարեքնները: Նրանց թշվառության ականատեսն ասում է. «Անտեք ոչ՝ ամառը դադրում ունին, ո՛չ մեծեր, ո՛չ գիշեր և ոչ ցեղերի գիտմն», բայց ապրում էին «ամենախեղձ խրճիթներու և մերդերու մեջ պատրա-
պարված՝ Հեռին աղքատությունը»²⁷:

Չկար ոչ մի որևէք, որին ապավինելով գյուղացիները կարողանային թեկուզ նվազագույն շահով պաշտպանվել գիշատիչների անիրավություններից, և շահագործվում էին դաժան կերպով: Ընչպես կարգում ենք «Միտեն»-ում, «թե՛ քրիստոնյա, թե՛ անքրիստոնյա գյուղապետերը, ըստ առաջին սովորության, խեղձ գեղացի հայոց սակորները կծծեն, և բուրդին հեռ մորթն ալ վերավորելով կխուզեն»²⁸:

Ֆեոդալական անտառի սարածված մեծրից էր արտատես-
սական հարկադրանքը, որը գյուղացիներին դնում էր նորաային վիճակի մեջ, նրանք պարտավոր էին վարել ու ցանել քայրոնիչ կամ խավանայի (հայ գյուղացիներն այդպես էին կոչում Ֆեոդալ-կալվածատերերին) արտերը, քարերից ու մուլխոտերից մաքրել նրա ցանքսերը, բերքը տուն տանել և ամբարել, աշխատել նրա տան, գոմի և տխոտի կառուցման վրա և մատուցել դաժմաթիվ ալլ ծառայություններ: Արտատեստեսական հարկադրանքի մասին բնութագրական է հետևյալ վկայությունը: Արամո գյուղի քրիստոնյա կալվածատերերից մեկը, հափշտակելով «Ատավածաժին վանքին պատկանող դահլենիների անտառը, հայ գյուղացիներին ստիպում է իր համար ամառանոց կառուցել: Գյուղացիներն ընդատարում են նրան, վախենալով որ տառապանաց ծանր շղթաներու տակ կաշկանդվելու պիտի դատապարտվին»: Կալվածատե-
րը, ինչպես նշել է ականատեսը, «այն աստիճան ձրի (անկարիա) և չարաչար կաշխատեցնել խեղձ գյուղացիքը, որոնցմէ մեկը չկրնալով դիմանալ սկսավ պտուալ՝ խավանա, մապիշորզը (չեմ աշխատիր, պարտե)»²⁹, Բնութագրելով նորաափրակյան անտեսու-
թյունը, Վ. Բ. Լենինը գրել է. «Ընթե՛ կալվածատերն անմիջական

27 «Միտեն», 1888, էջ 100:

28 Եւր. տեղում, էջ 191:

29 Եւր. տեղում:

իշխանութիւն շունենար գյուղացու անձի վրա, ապա եւ չէր կարող հարկագրել իրեն համար աշխատելու այն մարդուն, որը հողաբաժին ունի և սեփական անտեսութիւն է վարում: Հետևաբար, անհրաժեշտ է քարատնտեսական հարկադրանքը, ինչպես ասում է Մարքսն այս տնտեսական ոեժիմը քննարկելիս⁴⁰:

Անտիքրի շրջանի հայ գյուղացիները պարտավոր էին կալվածատիրոջը ընկերներն առ ուրախութիւն և տիրութիւն զանազան առիթներով: Երբ պարտնը խրախճանք էր սարքում կամ հյուրեր էր ընդունում, գյուղացիները ստիպւած էին լինում նրա սեզանին զենել լավագույն այն մթերքները, որ ունեին: Փոխադարձաբար պարտնը մասնակցում էր գյուղացիների ուրախութիւններին: Ոչ որ իրավունք շուներ էլուր ազդիկը կամ աղայն նշանել և կարգել առանց գիտութիւն պարտնին, առանց անոր հաճանութիւնն ընդունելու, և այս ոչ թն ձրի, այլ քանի մի հարյուր զահեկան տարով իրր պսակ-գրամս⁴¹:

Կալվածատերերը ֆեոդալական տնտաւ ստանում էին նաև կիսաբարութիւն միջոցով, նրանք կորզում էին այնքան, որքան ցանկանում էին կամ կարողանում, քանի որ չկար պետութիւն կողմից սահմանված որոշակի լափ: ԵՄիտե-ի թղթակիցը նշել է, որ Արամո գյուղի կալվածատերերը, կիսաբարութիւն սկզբունքով հայ գյուղացիներին աշխատեցնելով նախկինում իրենց պատկանած հողերում, խլում էին նրանց վաստակը⁴²:

Ֆեոդալական տնտաւի ձևերից էր նաև աւսպես կոչւած օթեվանի պարհաչը: Այն սովորական պարհակներից տարբերվում էր նրանով, որ կապված էր քրիստոնյա բնակչութիւն ընտանեկան սրբութիւնների ռանահարման հետ: Երեւնքով սահմանված էր, որ մահմեդական հանապարհորդը՝ սկսած մուրացկանից մինչև պետական ամենաբարձր պաշտոնյան, իրավունք ուներ երեք որ հյուրընկալվելու քրիստոնյայի տանը: Վերջինս ոչ միայն իրավունք շուներ հրաժարվելու հյուրընկալութիւններից, այլև պարտավոր էր սհյուրիէ համար հայթայթել այն ամենը, ինչ նա կպահանջեր: Մի-րիայի հայաբնակ գյուղերի մտախն մի հաղորդումում ասված է, ԵՏեզական իշխանութիւնն ալ կարեպես ծանրացած է խեղճերուն (հայ գյուղացիներին—Շ. Ք.) վերա. անոր ձիագորները թն պատ-

40 Վ. Բ. Է Ե Ի Ե, Երկր, Ե. Ծ, էջ 224:

41 ԵՄիտե, 1860, էջ 109:

42 Լուչն սեզում, էջ 121:

նառով և թե առանց պատճառի հրքից պակաս չեն ասոնց բնակարաններն, թե՛ իրենց կկերակրեն և թե իրենց միանջրը⁴³։

Այսպիսով, Սիրիայում միաժամանակ տեղա էին հաղային սենտայի բույր երեք մեկը՝ աշխատանքային, արդյունավճար և փողային Կ. Մարքը նշել է, որ փողային սենտան սենթադրում է առևտրի, քաղաքային արդյունաբերության, ընդհանրապես ապրանքային արտադրության ու նրա հետ էլ փողային շրջանառության արդեն նշանավոր զարգացումը⁴⁴։

Արդ, սենտայի երեք մեկից ո՞րն էր գերիշխողը հայաբնակ շրջաններում։ Այդ հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ վիճակագրական տվյալները բացակայում են, սակայն ակներև է, որ Սիրիայի ներքին զավառներում տիրապետում էր արդյունավճար սենտան, իսկ ժողովները, հատկապես քաղաքներին հարող շրջաններում, որտեղ տեղաբաշխված էր հայ գյուղացիների ճնշող մեծամասնությունը, գերիշխում էր փողային սենտան։

Փողային սենտայի առկայությունը, պայմանավորված լինելով ապրանքազրամական հարաբերությունների զարգացումով, ուժեղացնում էր վաշխառուական կապիտալի ներհոսքը գնացի գյուղ. միաժամանակ սրում պետական բարձր պաշտոնյաների և ֆեոդալ-կալվաժատերի ընդաքաղցությունը։ Նրանց հարստության գլխավոր աղբյուր էին ծանր հարկերը։

Հալեպի, Սիրիայի և Բեյրութի նահանգները ենթարկված էին հարկային գրեթե միակերպ սեմիմի։ Գրանցում հարկային լուծը զգալի չտփով ավելի ծանր էր, քան կոնային կիբանանում։ Ե. Գաննատեի հաշվումներով կոնային կիբանանում յուրաքանչյուր բնակիչ տարեկան միջին հաշվով վճարում էր 40, իսկ Բեյրութի նահանգում՝ 188 սամանյան լիրա⁴⁵։ Գրությունը համարյա նույնն էր Սիրիայի և Հալեպի նահանգներում։

Բավաճաթիվ ուղղակի հարկերից գլխավորներն էին. կալվածահարկը՝ էմլաթ, տասանորդը՝ աշար, անասնահարկը՝ ազնամ, եկամտահարկը՝ թեմեթու, ճանապարհահարկը՝ թոփրակ-բասան, բեզել-անկերիեն և այլն։

Կային նաև շուրջ մեկ տասնյակ այլ ուղղակի և անուղղակի հարկեր, որոնք ծանրանում էին քաղաքային և գյուղական բնակ-

⁴³ «Սիւն», 1866, էջ 150։

⁴⁴ Կ. Մարք, Կապիտալ, Է. 3, Ժ. 2, էջ 236։

⁴⁵ E. Gannagé, La Réforme des impôts directs au Liban et en Syrie, p. 292.

լության վրա: Բոլոր դեպքերում Հարկային լծի հիմնական ծանրությունը կրում էր գյուղացիությունը: Տասանորոգը, կալվածաճարկը և անասնահարկը, որոնցից գոյանում էր քնդհանուր հարկերի ավելի քան 70 տոկոսը, գանձվում էին հիմնականում գյուղական բնակիչներին:

Հարկերի ծանրությունը պայմանավորված էր ոչ միայն նրանց լավերով, այլև Հարկագանձման գիշատիչ ձևերով: Հաթիճը-հումայունը հրապարակողները խոստացել էին ուղղել Հարկերը և առանձնապես տասանորոգը գանձելու գծով լարաշահությունները, հարկերը կապարով առյու փոխարեն հասնողական և ամենակարճ ժամկետում կիրառել ուղղակի գանձման սխեման և այլև: Սակայն այդ ուղղությունը կատարված փորձերն անցան ապարդյուն, շարունակվեց Հարկային քառոր, առաջվա նման Հարկագանձման կապար վաճառվում էր: Ով շատ էր վճարում, նա էլ տիրանում էր այդ իրավունքին: Ընդ որում, առանց կաշառքի երբեք ահուրդ չէր լինում: Քուրբական կառավարությունը, ինչպես նշել Ի. Գուրբուրովն, քրազմիցս գիտակցել էր կապարային սխեմայի վնասը, որովհետև անգական վարչությունները հաճախ գործարքի մեջ էին մտնում կապարառուների հետ և դիտավորյալ պակասեցնում էին կապարի գները, զբաղեցնում ուղղակի վնաս հասցնելով գանձարանին: Բայց հին Հարկագանձման սխեմայի փոփոխության ամեն մի փորձ, հանդիպելով օսմանյան աստիճանավորների անբարեխղճությանը և ազդեցիկ բնյերի դիմադրությանը, չախլախվում էր: Ամեն մի ակնարկ խփում էր ուղղակի նրանց զբաղանքին⁶⁶, Ձեռք բերելով մի ամբողջ կաշառքի հարկերը գանձելու կապարային իրավունքը, կապարառուն սովորաբար այն վերավաճառում էր քաղվաթիվ միջակ ու փոքր կապարառուների և զբաղեցնում իսկ ստեղծվում էր կնդեքիչների յուրօրինակ մի աստիճանակարգ: Հարկերը գանձելու գործում նրանց պարտավոր էին օժանդակել պետական իշխանավորները՝ վալին, մուֆտասարիֆը, մուգիրները, ոստիկանապետը, գառավորները և այլն: նրանց օժանդակությունն իրական և ազդու էր լինում միայն այն դեպքում, երբ նրանք անձնապես շահագրգռված էին, այսինքն՝ բաժին էին ստանում հարկերից:

Կապարառուն գյուղ էր գնում աստիճանավորների մի ամբողջ

⁶⁶ Н. Н. Голобородько, Старая и новая Турция, М., 1908, стр. 166.

ոճմակով և պահանջում էր հարկերը: Եսայած Երա արտոբանկին, տասանորոգը կարող էր հասնել բերքի 20—40 տոկոսին: Քե կապալառուն ինչպիսի շարիք էր հասցնում գյուղացիներին, ցույց է տալիս Քիլյուսթի նահանգապետի մի գեկուցագիրը, որտեղ ասված է. «Այս շրջանում, ինչպես և մյուս շրջաններում աշարը կապալառուներին վաճառվում է անուրդով: Լեռեանքը լինում է այն, որ ժողովուրդը մեկ տասանորոգի գոխարեն վճարում է մի քանի տասանորոգ: Յույց տալու համար, թե ուր է տանում այդպիսի ներումը, հս պետք է բերեմ հետևյալ փաստը: Այս շրջանի բնակիչները կապալառուներից խուսափելու համար, այսինքն՝ որպեսզի իրենց ծառերի ամբողջ պտուղը կապալառուին տալուց հետո նաև զրամական տուգանք չվճարեն, կտրել և ոչնչացրել են տանվաղն 15.000 մթննիշտ⁴⁷»:

Հարկահաններն առաջիկա ամառվակ էին զործում հայաբնակ գյուղերում: Մի հազարդուսուսում ասված է. «Շարաթն երկու-երեք տնգամ հաղալն կուղարկվեն վերանին, միրքի, ֆերդիի ու պետելյրեի տարբեր պահանջելով: Տասնորդական տուրքը, որ բաա կաշոնի և օրինաց պետության 10 տոկոս է, իրենք շորսեն մեկ կաշունե⁴⁸»: Գյուղացիները հաճախ չէին կարողանում վճարել նման օտոնացված հարկերը, լեայած անոք տնված ամենազաժան միջոցներին:

Հարկագտնեման կապալները կապալառուներին հնարավորություն էին տալիս տիրանալու հողից ստացվող արգյունքի առյուծի բաժնին: Ա. Ալիմովի ազյալներով Քուրքիայում երկրագործությունից ստացված եկամուտների 12,5 տոկոսն անցնում էր պետությանը, 26,8 տոկոսը՝ ֆեոդալներին, 26,2 տոկոսը գյուղական վերնախավին, վաշխառուներին ու պետական պաշտոնյաներին, և սոսկ 34,5 տոկոսը՝ գյուղացիությանը⁴⁹: Այսպիսով, Քուրքիայի բնակչության 5 տոկոսին բաժին էր ընկնում գյուղացու անոք բերած արգյունքի 65,5 տոկոսը:

Միրիայի աշխատավոր գյուղացիությունն ապրում էր համատարած թշվառության մեջ: Սակայն առանձնապես ծանր էր հայ գյուղացիների վիճակը: Վարդապետ Ուլենցին Հալեպի նահանգի

⁴⁷ А. Алимов, Турция («Очерки по истории Востока в эпоху империализма»). М.—Л., 1934, стр. 8.

⁴⁸ «Միւս», 1886, էջ 100.

⁴⁹ А. Алимов, Турция, стр. 27.

հայարեակ գյուղերի մասին հազարգում է Ֆոնուզ. «Այս ան-
գուանքն 180 տուն հայ կա... ամենքն ալ հետին խեղճության մեջ,
մերկութենն ի գատ շատերուն ձեռքը լոկ կելկիլի հաց անգամ
շանցներ ուտելու...»⁶⁰,

Տրնդիւր. «100 տուն հայ կա, ամենքը ձորի մը մեջ կրնակին
և հուսահատույալ են ի պատճառս իրենց դժբախտ և եղհելի վի-
ճակին... Ասոնք վերջի աստիճան թշվառ կացության մեջ
կգտնվին, սրական պարենի կարոտ են...»:

Պաւա. «80 տուն հայ կա... Տուրքի տակ կճեշվին և ինչ
ընելնին չեն գիտեր...»:

Խասեր. «40 տուն հայ կգտնվի... Ժողովուրդը վերջին ժայռ
աղքատության մեջ կատուապի...»:

Լարանք. «40 տուն հայ կա: Ասոնք ամենեն խղճալի և սրական
հացի կարոտ են, հազուտուն բոլորովին զուրկ կգտնվին, մարդուտ
սիրտը չի դիմանար սր վրանին նայի...»:

Հասանպակի. «100 տուն հայ կգտնվի... Այս ժողովուրդն ալ
հետին շրջաբնության մեջ խեղճվելու վերա են. կազալիս ասոնց
չուտով օգնություն մը կարնք»:

Քիչնեղ. «Այս գեղին հայ բնակչիքը 30 տուն են..., անպատ-
մելի թշվառ վիճակի մեջ են...»:

Քիլիս. «Այստեղ 400 տունի շարք՝ շորս հազար հայ ունիմք...
ծանր տուրքերու ներքև ճեշվելով, հուսահատության մեջ ինկած
են...»⁶¹, Ուլեկցին համարյա միևնույն մասալ գույներով է պատկե-
րում նաև Բնլլանի և Անտիոքի կազաների հայարեակ գյուղերի
վիճակը:

Այսպիսով, օսմանյան սուլթանների ազդարային նոր քաղա-
քականությունը, և նրա իրականացնողների՝ ֆեոդալ-կալվածատե-
րերի, պետական աստիճանավորների և ամեն կարգի այլ գիշա-
տիչների կեղեքումներն ու ավերումները հանգեցնում էին գյուղա-
ցիության տևտեսական քայքայմանը:

* * *

Միրիայի հայ գյուղացիությունը ենթարկվում էր նաև թուրքա-
կան կառավարության ազգային ճեշման քաղաքականությանը:

Թանգիմաթի շրջանում անցկացված անֆուրմները շփոխեցին
օսմանյան ֆեոդալական կարգի կուլտուրը, Հաթթը-շերիֆը հուս-
կողներին՝ ֆեոդալական վերնախավի ներկայացուցիչների, նպա-

⁶⁰ «Արշալույս Արարատյան», 27.VI.1867.

⁶¹ Նույն տեղում:

տակն էր փրկել սուլթանական միապետութիւնը: Համբը-հումա-
յունը հրապարակվեց մեծ պետութիւնների հնշման ներքո և դիտ-
վում էր որպես Քուրքիայի կողմից ստանձնված միջազգային
պարտավորութիւն, որը չէր կարող չեղյալ համարվել կամ փո-
փոխութիւն ենթարկվել առանց այդ պետութիւնների համաձայ-
նութիւն: Սակայն հանդիսավորապես խոստացված անֆորմները
մեծ մասամբ մնացին թղթի վրա: Ոչ միայն բոլոր հպատակների
իրավահավասարութիւն, մամուլի և խզճի ազատութիւն, անձի և
ունեցվածքի ազահնովութիւն չհաստատվեց, այլև սկսվեց համիդ-
յան բռնութիւնների, հալածանքների և արշուճահզութիւնների մի
դաժան ժամանակաշրջան: Վ. Ի. Լենինը սուլթան Աբդուլ Համիդին
համարում էր սթուրքական նիկոյայ երկրորդը⁵², Ալլ Ֆոնի վրա
գծվար չէ հասկանալ այն պատճառները, որոնք իրիանցին Օս-
մանյան կայսրութիւն կազմի մեջ հզած ժողովուրդների ազգային-
ազատագրական շարժումները:

Քուրքական բռնակալութիւն դեմ պայքարի դուրս եկավ նաև
հայ ժողովուրդը: Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Ոչ միայն 1855, 1859, 1864,
1866, 1870 թվականների, այլև 1877 թվականի (ռուս-թուրքական) և
1896—1897 թվականների պատերազմների (Հունաստանի դեմ
Քուրքիայի պատերազմի և հայկական հուլումների) ժամանակ,
պատմական երևույթների հիմնական օբյեկտիվ բովանդակու-
թիւնն են հղել ազգային-բուրժուական շարժումները կամ ֆեո-
դալիզմի տարրեր ձևերից ազատագրվող բուրժուական հասարա-
կութիւնն սրղանձումները»⁵³,

Սվրոպայի մեծ պետութիւնները, բաժանելով ռուսական զեն-
քի շնորհիվ ձեռք բերված ազարը, մոռացութիւն ավին թեոլիսի
պայմանագրի 61 հոդվածը, որով Բարձրագույն դուռը պարտա-
վորվում էր անհասպող տեֆորմներ իրականացնել հայերով բնա-
կեցված մարզերում և ապահովել նրանց անվտանգութիւնը՝ չեր-
քնզներից ու քրդերից:

Մինչև XIX դ. 80-ական թվականները Սիրիայում հայերը և
քրդերը պահպանում էին պարզապես զրացիական հարաբերու-
թիւններ: Այսպես, օրինակ, Իսլահիեի գլուղիրում և այլ վայրե-
րում շշտա հայ բնակիչներ..., մեկ տնով, հինգ տնով և մինչև
տաս տնով զատ-զատ քրդերու մեջ էին ապրում⁵⁴, Հայերն իրենց

52 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, Կ. 16, էջ 216:

53 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, Կ. 21, էջ 176:

54 «Արշալույս Արարատյան», 24.VI.1867:

հարկերը վճարում էին քուրդ աշիրաթապետներին, իսկ սրանք էլ, որինակ, թուլլատարում էին, որ հարևան շրջանների հայ քահանան պարբերաբար այցելի նրանց: Ավելին, ինչպես նշել է Ուլենցին, կարգադրություն է արվել քրդական գյուղերում բնակվող հայերի համար մեայան քահանա մի ուղարկելու և մատուռ մի շինել տալու մասին²⁵:

Քեռլինի վեհաժողովից հետո թուրքական կառավարության գործակալներն ամեն ինչ արեցին, որպեսզի թունավորեն հայ-քրդական հարաբերությունները: Նրանք ամենուրեք տարածում էին սասանոզ լուրեր այն մասին, որ իբր հայերը զինվում և պատրաստվում են ապսամբության, որ արտասահմանից անհաշիվ քանակությամբ զենք ու զինամթերք են ստանում, զինվորական զաղանի խմբեր են կազմակերպում, ցանկանալով ինքնուրույն պետություն ստեղծել, Քրդոստանը Հայաստանի վերածել և ազատ քրդերին ուսյա դարձնել: Այդ հակահայկական պրոպագանդային Կ. Պոլսում շերմեռանդորեն արձագանքում էին ԵՍտամբուլ, Էվազըթ, ԵՍիմաֆուռ քեթեթերը, իսկ Եվրոպայում՝ միշտ քրդ կաշաղված գրչակներ: Այդ պրոպագանդան խոշոր շտաբով նպաստեց հայերի զանգվածային բեռնեման գործիքի՝ համիդի գեղերի, ստեղծմանը, որոնց ասպատակություններից զերծ լմնաց նաև Միրիալի հայությունը:

Միրիալում համիդի գեղերը բազկացած էին ոչ միայն քրդերից: Միշտ է, այդ գեղերում պատասխանատու պաշտոններ էին զբաղեցնում քուրդ ֆեոդալներն ու ցեղապետները, սակայն նրանց կազմում թվական զերակշռությունը պատկանում էր լեռքեզներին, լեռններին, աչարներին և այլ մահմեդական տականքների, որոնք 1877—1878 թթ. ուսու-թուրքական պատերազմից հետո Կովկասից գաղթել էին Միրիա և մինչև համիդի գեղերի կազմվելը լարիք դարձել հայ գյուղացիության համար:

Զերեզներին և մահմեդական մյուս տարրերի գաղթը, ինչպես նշել է Կ. Պոլսի անգլիտական զեսպանատան աշխատակից Ստ. Զոնը, կազմակերպեցին թուրքական պետական աստիճանավորները, շուրջիցով շրջուցիլ խոստումներ, այն է՝ մի տարի շարունակ հացով ապահովում՝ կառավարության հաշվին, ամենահամար պետական հոգերում բնակեցում՝ ցանկացած տարածությամբ հողով, լիակատար ապահովում՝ երկրագործական գործիքներով և անասուններով, պետական վարկ՝ տներ, մզկիթներ, դպրոցներ կա-

²⁵ Այս անգամ.

ուսցնելու համար և այլն: Սակայն տեղ հասնելուց հետո գաղթականներն ընկնում էին թշվառության մեջ: Հյուպատոսական մի այլ զեկուցագրում ասված է. «Գաղթականների գրությունն այնքան ծանր է, որ նրանք ազերսում են Ռուսաստան վերադառնալու մասին»⁵⁶,

Քուրբական կառավարությունը բուխրովին լզբազվեց այդ գաղթականներին նպաստ տալու հարցով, որովհետև նրան հարկավոր չէր այդ զանգվածը, առանց նրա թշվառության: Կենսամիջոցներից իսպառ զրկված գաղթականներին զինելով, թշում էին կայարության՝ հայերով բնակեցված շրջանները: Մի րիա թշված լեբքեզների հեշող մեծամասնությունը բաժին հանվեց Հալեպի նահանգին: Չերքեզական բնակավայրեր հաստատվեցին հայահոծ Անտիոքի, Քիլիսի, Հարեմի և Մեմֆիշի կազաններում: Ենչ մի բան չի կարող արգարացնել այն, ինչ անցյալ տարի նեոնարկից Քուրբական կառավարությունը, — ասված է անգլիական մի փաստաթղթում, — զինված մարդկանց մի ամբողջ ամբոխ 19նելով այն երկիրը, որի անմեղ բնակիչները նույնիսկ սովոր չեն զենք կրել»⁵⁷:

Բացի զինքից ուրիշ ուլիչ լուսեցող այդ տարրերի վերաբնակեցումից հետո Հալեպի նահանգի քաղաքներում և գյուղերում կոզապուտներն ու հափշտակումներն աներևակայիչ լափերի հասան: 1873 թ. փետրվարի 13-ին Հալեպից Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին գրում էին, որ հայարևակ շրջաններում սխաղազությունը վրդովված է գլխովին: Ուլիսիա, Փրնուզ և Ալպաշ գյուղերն իրենց շուրջը գտնված պեշենցի, քերթմենցի, լեբքեզ և այլ Քուրբերեն պաշարված են: Սույն հայ գյուղերեն զով որ տեսնեն դուրսը կկոդապեն, կվիրավորեն և կմեղցնեն: Տեղական կառավարության այս մասին եղած բողոքներն ապարդյուն կմեան, վասնզի տեղական իշխանության միակ նպատակն է արգեն այս կոզմերու հայությունը... իսպառ փշայնեիլ»⁵⁸:

Չերքեզները և նրանց միացած տեղական տարրերը ցեղերի հրոսակներն անպատիժ ասպատակում էին նաև Մարաշի սանջակի հայարևակ գյուղերը: Մի հազորգումում կարգում ենք, որ լեբքեզները եզիշերները, շատ անգամ տեղացի առևիկներու առաջ-

⁵⁶ «Положение армии в Турции до вмешательства держав в 1895 г.», М., 1896, стр. 71.

⁵⁷ Եսյն անգում, էջ 59:

⁵⁸ «Մարաշ», 11.III.1873:

նորոգութիւնները տունները կ'մտնեն, ընտանյաց մարդիկը կ'վերազո-
րեն, և տունները կ'թալանեն. սնողոցներու մեջ, և շուկաները հայերը
կանուղաւորվին, կ'զանազոծվին⁵⁹: Մարաշում և նրա շրջակա հա-
յարեակ գյուղերում կողոպուտը, թալանը և սպանութիւններն
այնպիսի լապիս էին ընդունել, որ օտարերկրացի միտրոններն
տեղական իշխանութիւնից պահանջել են հատուկ ոստիկանների
միջոցով երաշխավորել իրենց անկի ու ունեցվածքի ապահովու-
թիւնը: Նրանց պահանջը համարվել է անպատեհ և չի բավա-
րարվել: Ուստի նրանք քաղաքից հեռացել են իրենց հարազատնե-
րի հետ միասին⁶⁰:

Հայկաջ քաղաքում շրջիցներ շրջաբնակեցվեցին: Այնտեղ
այբրում էին մեծ մասամբ վարչական ու ոստիկանական պաշ-
տոններում նշանակված նրանց առաջնորդները: Սակայն քաղաքի
շուկաները միշտ էլ լցված էին լինում շրջից մուրացիկաներով
և թափառաշրջիկներով, որոնք հաճախ թալանում էին խանութնե-
րը, վաճառատնութիւններ գործում՝ առանց հաշի տանելու գոհերի
կրտական և ազգային պատկանելիութիւնը: 1880 թ. գետնավարին
Հաչնոցում ծագած հերթական խռովութիւնը վերջ է տրվել հա-
հանգապետի ազգու միջամտութիւն շնորհիվ: Նշելով, որ ձերբա-
կալվել են խռովութիւն մասնակիցներից 40-ի լափ անձինքը,
«Մասիս» լրագրի թղթակիցը շարունակում է. «Այսօր բոլոր շու-
կաները բաց են և երկուրդներն եթէ ոչ բողբոջվին, այլ մեծ մա-
սամբ վերջացած է...: Ըսել է թէ կատարութիւն պաշտոնյայք,
երբ պատիվ և պատիժ հավասարապես գործադրեն երբեք ոչ մի
խռովութիւն չի ծագիր»⁶¹:

Ռուսն-ժաբմներ գրել է. «Կարելի՞ է արդոք գտնել մի որևէ
այլ այնպիսի երկիր, որի կառավարութիւնը ձգտեր սեփական
մարդիկը լցնել վաճի հորդաներով և ինքը նրանց առաջ այնպիսի
երկրորդանք զենք՝ կա՛մ ապրել թալանելով ու կողոպուտով, կա՛մ
ազգատնութիւնից ունենալու Քուրդիայի իշխանութիւնների վար-
քագիծը ստիպում է մատենլ, որ նրանց մեջ միայն է ծագել քալ-
քայլ և ունեացնել քրիստոնյա բնակչութիւնը»⁶²: Այսպէս եզրա-
կացնում է, որ գաղտնեցիկում ամենաբարձրութիւնները, գոն զեպքերի
մեծ մասում, ստեղծում է ինքը՝ Քուրդիանը⁶³:

⁵⁹ Եւլիս Թեղում, 22.IV.1879.

⁶⁰ Եւլիս Թեղում.

⁶¹ Եւլիս Թեղում, 25.IV.1880.

⁶² «Положение армян в Турции...», стр. 68—69.

⁶³ Եւլիս Թեղում, էջ 69.

Ավելին, թուրքական իշխանությունները պատժում էին այն հայերին, որոնք փորձում էին շերքեզների հարձակումներից պաշտպանել իրենց կյանքը, պատիվը և ունեցվածքը: Ծրբ հայ գյուղացիները դիմադրում էին կամ հա էին մղում թալանչիներին, ասպարեզ էին իջնում սասիկանեական ջոկատները, որոնք սոսկ շարունակում էին այդ շարագործների կիսատ թողածը: «Մասիսա-ի Հալեպի թղթակիցը հազորդում է, որ սուտիկանները, որպես կանոն, խրախուսում էին թալանչիներին, իսկ երանց դիմադրող հայ գյուղացիներին սիրբև ասպտամբ աւ անհնազանդա մերթապալում և արսորում էին»⁶⁴:

Սակայն թուրքական կառավարությունն անհրաժեշտ էին ավելի արյունահեղ, ավելի բարբարոսական գործողություններ, և Քարձրագույն դուռը կենսամուխ հղամ ահա՛ որ բուռնցքի՝ համիդիե գնդերի ստեղծմանը, որպեսզի հասնի հայաշինչ այն ծրագրի իրականացմանը, որ հղացել էր տակավին սուս-թուրքական պատերազմի նախօրյակին: 1879 թ. սկզբներին Հալեպից արագանգում էին, որ սքրդերը և ուրիշ վանազան ցեղեր... կքաշալերվին⁶⁵: Նշելով, որ Ջեզիրեի քրդերի պարագլուխները Հալեպ են հրավիրվել և բնեծ պատվով՝ ընդունվել նահանգապետի կողմից, «Մասիսա-ի թղթակիցը եզրակացնում է. «Ե՛րխանությունք օգտակար և աշխատասեր հպատակները վնասակար, իսկ վնասակարներն օգտակար դատելով իրենց ընթացից մեզ կքաշալերեն ասպազային զանոնք իրենց ունայն նպատակին ծառայեցնելու համար»⁶⁶: Արդեն տրվագծվում էր համիդիե գնդերի վտանգը: Դրանք շուրջ մի տասնամյակ հետո պետք է մեծագույն շարիքներ պատճառեն ներքին զավառների հայ բնակչությանը:

Համիդիե գնդերի օարսափներից զերծ լմնաց նաև Հյուսիսային Միրիալի հայությունը: 1892 թ. Հալեպի անգլիական հյուպատոս Ա. Կետոնին, պատմելով Ազանալի նահանգում տեղի ունեցած արյունալի իրադարձությունների մասին, նշում էր. «Ե՛րխատարար համարյա միևնույն դեպքերն են կրկնվում նաև Հալեպի նահանգում... և հակված եմ մտածելու, որ եթե ազգու միջոցներ ձեռք լառնվեն, ապա թուրքերի վարքագիծն այդ վայրերի քրիստոնյա բնակչության համար կարող է լուրջ հետևանքների հանգեցնել»⁶⁷:

⁶⁴ «Մասիս», 22.IV.1879:

⁶⁵ «Մասիս», 7.IV.1879:

⁶⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷ «Генцид армян в Османской империи», Ереван, 1966, стр. 15.

1854 թ. Արեւմտյան Հայաստանի կոտորածներին զուգընթաց, թուրքական իշխանութիւնները զործողութիւններ անուարկեցին նաև Հալեպի նահանգում: Սակայն, ի տարբերութիւն այլ վայրերի, այստեղ, որտեղ ձերբակալութիւններից և արտոյից այն կողմ չանցան, թէև մի նահանգից մյուսն արտոյից բնակիչները հաճախ խողովորում էին բազմազաններին կողմից, կամ էլ մահանում բռնաւում: Ըստ Հալեպի ուսական հյուպատոս Յակիմանսկու, 1854 թ. Ալեքսանդրեաւում հրաման էր ստացվել տխառրեն հեռեկէ հայ բնակչութիւն վարքին: Նա գրում է. «Եվայմակամք դրանում հարմար առիթ է տեսնում հազնցնելու քողարկված ընչարազցութիւնը... Նա շատուում է ձերբակալել հայ բնակիչներին և նրանց ուղարկել Հալեպի նահանգից մի ուրիշ նահանգ...: Որպես քաղաքականապես անհուսալի ձերբակալված հայերը փրկագրին են վճարում նայած իրենց հնարաւորութիւնը և նշուխական պայմաններին: Ձերբակալված մնացին միայն նրանք, ովքեր չէին կարողացել բաժարարել կայմակամի պահանջները»⁶⁸:

Յակիմանսկու զննուցագրում Հալեպի հայերի վերաբերյալ նշված է. «Վերջին ժամանակներս այստեղ ձերբակալվել են 30 հայեր՝ մի որևէ քաղաքական դավադրութիւն մասնակցելու մեղադրանքով: Նրանց մի քանիսը որպես ամենավտանգաւորներ պահակախմբի ուղեկցութիւնը ուղարկված են Կոստանդնուպոլիս, ուրիշները՝ Ալանայի, Դիարբեքի, Կարբեքի նահանգները»⁶⁹: Հայերին արգելված է նաև առանց ուստիկանութիւն թուլլուութիւն զուրս գալ քաղաքի սահմաններից: Ուստիկանական հսկողութիւն է հաստատվել անգամ Սսի կաթողիկոսի Հալեպի բնակարանի վրա: Դրութիւնը ժանր էր նաև Քեյլանում⁷⁰:

1895—1896 թթ. հայկական կոտորածների ստուգարեզ գարձաւ նաև Հալեպի նահանգը: Առաջինը հարվածի տակ ընկաւ Ուրֆայի սանչակի հայութիւնը: Ըստ ուսական գերագույն շտաբի փոխ-գնդապետ Տոմիլովի հաղորդման, Ուրֆա քաղաքի հայերի կոտորածը սկսվել է 1895 թ. նոյեմբերի 6-ին, ընդ որում, առաջին

⁶⁸ Նայն տեղում, էջ 22:

⁶⁹ Նայն տեղում:

⁷⁰ Թուրք առտիկանաւորներին պատգարծում էին ամեն առիթ, սրելու Քեյլանի հայ և մահմեդական սղգարեակիութիւն հարաբերութիւնները: Նրանց գիտաւորայ կերպով հայերի կալմակերպած զործ էին համարում այնտեղ ծագած հրդեհը. չնայած որ էրի Եարակ էին գարնել ավելի շատ հայերի, քան մահմեդականներին տեղը:

որը թալանվել է 300 տուն և սպանվել է 125 մարդ: Այնուհետև հայերը փակվել են իրենց թաղամասում: Դեկտեմբերի 16-ին շտաբարարները խուժում են հայկական թաղամաս և վերսկսում կոտորածն ու կոզդուլուար: Միայն 2000 հայեր հրկիզվում են եկեղեցում: Ստաբերկրացի միսիոներները Տոմիլովին պատմել են, որ այդ բոլորը կատարվել է Կոստանդնուպոլսից ստացված հրամանով, որ թուրքական զորքը և համիդիե հեծելազորը մասնակցել են կոտորածին ու կոզդուլուարին: Վերջում Տոմիլովը նշում է, որ թուրքական իշխանությունները կրկնում էին այն պաշտոնական վարկածը, ըստ որի շտաբերկրացի առաջ են բերել հայ հեղափոխականները, որոնց աշխատում էին անկարգություններով և նույնիսկ իրենց եղբայրակիցների արյան գեղով քրիստոնյաներին ապստամբության գրգռել, առաջ բերել նվաճողական տերությունների միջամտությունը, որպեսզի այդ միջոցով ինքնավարություն ևևս բերեն, անպատիժ կերպով շահագործեն և տեսեապես ստրկացնեն իրենց ասելի մահմեդականներին⁷¹:

Ջաղաբարարներն ավելի մուկնություններ են գործել Հայկաի նահանգի ներքին զավառներում: Այսպես, որինակ, Քիրեջիկում հայերից ովքեր էլ մորթվեցին կամ ծփրտա գետը լեռավեցին և հարկազրկված էին մահմեդականություն ընդունել⁷²:

1895—1896 թթ. կոտորածների ալիքը չհասավ Հայկաի նահանգի հյուսիս-արևմտյան շրջանի հայաբնակ գյուղերին, սակայն նրանց վիճակված էր ապրել 1909 թ. Ազանայի կոտորածի ստրասպները:

Երիտթուրքերը, նոր եռանդով շարունակեցին սուլթան Աբդուլ Համիդի հայաշինչ քաղաքականությունը: 1909 թ. մարտի 31-ի գիշերը Ազանա քաղաքում սկսվեց հայերի կոտորածը, որին զոհ գնաց ավելի քան 30 հազար մարդ: Ազանայի կոտորածները սոցի

⁷¹ «Отчет о поездке по Азиатской Турции генерального штаба подполковника Томилова в 1904 г.», ч. I, СПб, 1907, стр. 293—294. Ռեֆայի կոտորածի վերաբերյալ մի ֆրանսիացի պատեռոնի վերաբերյալ է գտնվում ֆրանսիական շնչի կոզդուլուարի մեկում, որով սպառնացվում է, որ թուրքական կառավարությունն է նախապատրաստել և իրականացրել կոտորածը: Ըստ այդ պարբերի, կոտորածին մասնակցել են 3000 թուրքական, 1500 համիդիե զինվորներ և քաղաքի մահմեդականները: Միայն երկու օրում կոտորվել են շուրջ 10.000 հայեր:

⁷² «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам», М. 1897, стр. 110—111.

հանեցին նաև Հալեպի նահանգի թուրքերին և մյուս մուսուլման
 մահմեդականներին: Հալեպի նահանգի գյուղերում և քաղաքնե-
 րում կոտորվեցին կամ թալանվեցին մեծ թվով հայեր: Կոտորած
 և թալան կատարվեց անգամ Հալեպ քաղաքում, որտեղ սպան-
 վեցին 368 հայեր, թալանվեցին հայերին պատկանող խանութնե-
 րը և այլն⁷³:

Հյուսիսային Միջինասիայի հայկական կոտորածների մասին Կոս-
 տանդնուպոլսի ուսուսական դեսպան Ջինոզևը հաղորդում էր.
 «Անգանայի մահմեդականների օրինակին հետևեցին Տարսուսի
 մահմեդականները. (այսրիկի — Ն. Ք.) 3-ին սկզբեցին հրդեհները,
 կոզուպուտները և սպանությունները: Այնուհետև անկարգություն-
 ները տարածվեցին նաև հարևան վայրերում, առանձնապես Ա-
 լեքսանդրիայում, որի շրջակայքում այրվել են մի շարք գյուղեր:
 Կրկնխանում մորթուվել են 50 հայ ընտանիք, իսկ Պայասում
 ազատ են արձակվել անդի բռնտում արդիլափակված 500 բան-
 տարկյալներ, որոնք համաձայնել են մասնակցել վայրագություն-
 ներին... Հակաքրիստոնեական ցույցեր են տեղի ունեցել նաև
 Ջեյթունում, Մարաշում, Անտիոքում և Բիբրեչիզում: Այնուհետև
 Ջինոզևը նշում է, որ եվրոպական ռազմանավերի ժամանման
 շնորհիվ ծավաճեց շրջաններում անգործությունը՝ վերահաստատ-
 վել է, իսկ տափից հեռու վայրերում սպանող շարունակվել է⁷⁴:
 Անգրագառնալով այսրիկի 12—14-ի կոտորածներին, Ջինոզևը հա-
 վաստում է, որ թուրքական կանոնավոր զորքի Ագանա մանելուց
 հետո կոտորածները «նոր ուժով վերսկսեցին» նաև Հյուսիսային
 Միջինասիայում: Եվրոպական ռազմանավերը, որոնք զորք էին իջեցրել
 Մերոսիում և Ալեքսանդրիայում, ոչինչ չէին անում ապահովելու
 համար ներքին գավառների հայության անվտանգությունը: «Ան-
 կասկած, եվրոպացիների այս զարմանալի վարքն ավելի համար-
 ձակություն տվեց մարզասպաններին և թալանիներին: Եվ Կրկն-
 խանի, Բեյլանի, Փեսարի, Անտիոքի, Մարաշի, Քիլիսի, Օսմանիեի,
 Համիդիեի և նրանց շրջակա գյուղերի հայության զգալի մասը
 սհրկիզվել և մորթուվել է⁷⁵»:

Յուրաքանչյուր գյուղի, քաղաքի և շրջանի հայությունը յուրօ-
 վի այսրիկի 1909 թ. այսրիկի ողբերգությունը: Մեկուսացված վայ-

73 Մ. Քեյչյան, Սին մատյակ, Բեյրութ, 1949, էջ 251:

74 «Генерал армян в Османской империи», стр. 168.

75 Նույն տեղում, էջ 171:

բերի հայ գյուղացիները կոտորվել են մինչև վերջին մարտը: Սովաձերձ լեռնային շրջանների հայերը կոզմետիկ քաշվել են անառիկ բարձրունքները կամ ետհանել գեղի հարավ: Եղել են եսև ոչ քիչ թվով գյուղեր, որոնք ինքնապաշտպանութուն են կազմակերպել և հերոսական մարտերով ետ մղել թշնամուն: Հատուկ հիշատակութան է արժանի Գեորգ-Յուլի կամ Չորք-Մարզվանի գյուղացիների հերոսամարտը: Մինչև ապրիլի 2-ը Չորք-Մարզվանում խաղաղություն էր տիրում: Սակայն հարձակման ենթարկված հարևան գյուղերից Չորք-Մարզվան լցվեցին շուրջ 5000 հայեր, իսկ երանց հետքերով գալիս էր 20—30 հազարանոց թշնամին՝ թուրքական կանոնավոր բանակի միավորներ և շարժրոզացի, մարաշցի, ալեքսանդրի, քուրդ-գաղցի բաշիրոզուկներ: Գյուղացիները որոշում են պաշտպանվել և գյուղի շուրջը կառուցում են 150 պաշտպանական հրակնատներ: Գործի է դրվում շտապ կառուցած զինագործակա՞ն արհեստանոցը, որտեղ բավելի քան 100 մարդ պատրաստում էին փամփուշտ, պատրոն և հատուկ թնդանոթներ՝ լարով փաթաթված հաստ գերաններով: Առաջին օրերի վախից հետո սղամարդկանց միացան նաև գերանդիներով և մանգաղներով զինված շուրջ 100 կանայք...: Առաջին հարձակումները հաջողությամբ ետ մղելուց հետո, սհայերն արդեն պատրաստվում էին վերջին բախմանը: Պատրաստված էր 3000 նիզակ, որոնցով պե՞տք է զինվելին միայն կանայք և անշափահանները...: Վճռված էր հարձակման անցնել և, պաշարման շղթան ճեղքելով, Ալեքսանդրեոս հասնել⁷⁸, Մայիսի 3-ին Չորք-Մարզվան է ժամանում հաշտարար հանձնաժողովը, որը և շարզարարներին օտիպում է հեռանալ:

Հոծ թվով հայերով բնակված վայրերում թուրքերը, որպես կանոն, զիմում էին կեղծիքի և խարդավանքի: Երանք գործադրում էին ամեն հնարավոր միջոց, որպեսզի մթաղեն հայերի զգոնութունը և զինաթափեն երանց: Անտիրում, օրինակ, հայերը հանձնեցին զենքերը, հավատարով կայմակամի հանդիսավոր խոստումին, թե զինաթափվելու զեպքում կերաշխավորվի երանց անվտանգութունը: Սակայն դրանից հետո տարբեր շրջաններից հավաքված ընչաքաղց բաշիրոզուկները, քաղաքի մոլիսանդ մահմեդականները և թուրքական կանոնավոր բանակի զինվորները հարձակվեցին անզեն ու անպաշտպան հայաբնակ թաղերի վրա: Մի քանի օր տևող կոտորածից ազատվեցին լոկ սակավաթիվ հա-

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 177—178:

չիւր Հայերի ամբողջ ունեցմանը թալանվեց, իսկ գատարկված աներն ու խանութները հրո ճարակ դարձան⁷⁷։ Անտիոքի Հելա և արդյունավետ ասպատակութունից Հետո բաշիբոզուկների խաժամուժը ուղղութիւն վերցրեց դեպի Քեսար։ Քեսարի Հայերի Լահատագրի մասին լատին միսիոնար Սարաստինոս պատմում է. «Ապրիլի 23-ին 30 հազար թուրքեր (որոնց մեջ բավական թվով չիբեզներ), այրելի հոքը Կալալըզի, Էսկի-էորձն և Չինարջիկ գլուղները, երեք կողմերն շրջապատեցին Քեսար ավանը։ Քեսարցիները, որոնք զենքեր ունեին, անմիջապես գլուղն զուրա դիրքեր բռնեցին, որպեսզի առնվազն մի քանի ժամ զանգաղեցնեն թուրքերու առաջխաղացքը, և կիներն ու մանուկները կարենան լոնեբրը փախչելու... երեք հարյուր կտրիճները, որոնք երեք կետերու վրա կաշառուանեին Քեսարի մուտքը, հաղիվ մեկ ժամ դիմադրելուց Հետո նահանջեցին. անոնց դիրքերը Էնզքված էին...»⁷⁸։ Այնուամենայնիվ այդ դիմադրութիւնը Քեսարի բնակչութիւնը ճնշող մեծամասնութիւնը հարավորութիւն է ավելի ասպատանելու լոնեբրում՝ ժողովնյա Կարադուրան գլուղի մերձակայքում։ Քուրքական ամբոխը կուտորէ է Քեսարում մնացած ծերերին ու հիվանդներին, թալանել ու այրել աները, եկեղեցիները և պարոցները։ Գրանւով քեսարցիների ողբերգութիւնը լավարտվեց։ Մինչ շարզարարները թալանով էին զբաղված, ազնույաները շարժվում են դեպի հարավ Լատակիա, բայց հենց առաջին թուրքական գլուղում հարձակման ենթարկվելով՝ Լանապարհը շեղում են դեպի համեմատաբար անվտանգ Բասիա գլուղը, և Սարաստինոյի գլխավորութիւնով ներկայացուցիչներ են ուղարկում Լատակիա՝ օգնութիւն առանալու համար։ Բասիտում են ասպատանում նաև Բողչաղաղի, Չինարջիկի, Կարադուրանի, Էսկի-էորձնի, Կալալըզի և Էկիզ-Օլուկի ազնույաները։ Պատասխանելով քեսարցիներին օգնութիւն կանչին, Ֆրանսիական սփյու Ֆիրիս և Ենիժերե նավերը Բասիտում հավաքված շուրջ 6000 հայերի տեղափոխում են Լատակիա⁷⁹։

Քուրքական շարզարարների գրոհին ենթարկվեցին նաև Սվեդիայի հայկական գլուղները։ Քեսարի և նրա շրջակա գլուղների թալանն ավարտելուց Հետո բաշիբոզուկների բազմահազարանոց խաժամուժը թեքվում է դեպի հյուսիս՝ Մուսա լեռան շրջանը։

⁷⁷ P. Jacquot, Antioke, II, Beyrouth, 1931, pp. 313—314.

⁷⁸ Տե՛ս Ա. Ք ժ մ ի բ յ ա ն, Քեսար, էջ 55—57։

⁷⁹ G. Brézel, Les Turcs ont passé-là..., Paris, 1911, p. 264—265.

հըզը-բեկի հայ գյուղացիները պատրաստվում են ինքնապաշտպանութան, սակայն նրանց օգնության է հասնում անգլիական «Տըրումֆ» զրահանավոր Զարգարարներն Անտիոք են վերադառնում, թալանելով ու այրելով իրենց նախապարհին հանդիպած անպաշտպան գյուղերը: Կարտախն, Յոզոն—Օլուկ, Վակնք, Բիտիաս և Լաչի-Լարիբլի գյուղերը կրում են նյութական հսկայական վնաս, և տալիս են զգալի թվով զոհեր: Ազետն այդ գյուղերում թողնում է 340 այրի և 222 որս⁸⁰:

1909 թ. ապրիլի վերջերին կոտորածները զազարեցին, և սկսվեց հանցագործությունների հետաքննությունը: Ծրիտթուրքերը մաքիավելական հնարանքներ գործադրեցին պատասխանատվությունից խուսափելու համար: Թուրքական կառավարությունը ցուցադրական մեղով բնականացեց աղետալիների օգնության գործին⁸¹, որը կազմակերպել էին հվրոպական զանազան բարեգործական ընկերություններ, և ստեղծեց զինվորական հատուկ ատյան, որը իբր պետք է դատեր և պատժեր կոտորածների պատասխանատուներին: Սակայն պարզվեց, որ զինվորական ատյանին ներքին կարգով հանձնարարված է եղել ոչ թե հանցագործներին պատժել, այլ քապացուցել, որ հայերն ապատամբություն են քարկրացրել, իրենց դեմ զրգելով թուրք ազգաբնակչությունը: Դրա հետևանքով քապատամբության ղեկավարներից 12 անմեղ հայեր մահվան դատապարտվեցին, իսկ 44 հոգի՝ տարբեր ժամկետով արգելափակման: Զինվորական ատյանը մահվան էր դատապարտել նաև շուրջ 50 թուրքերի, սակայն այդ մահավճիռներից միայն քսանն ի կատար ածվեցին: Կոտորածների ամենապղծավոր կազմակերպիչները՝ երիտթուրքական պարագլուխները, մնացին անպատիժ:

Կեղծիքն այնքան բացահայտ էր, որ զինվորական ատյանի հղրակացությունը լարժանացավ անզամ թուրքական պառլամենտի հավանությունը: Մտեղծվեց պառլամենտական քննիչ հանձնաժողով (Յուսուֆ Քեմալ, Լակոբ Պապիկյան և ուրիշներ), որը

⁸⁰ «Ազնաբեր», 1910, էջ 944:

⁸¹ Աղետալիների օգնության հարցը թեև արվել է թուրքական պառլամենտում. որովհետև է 100.000 լիրա հատկացնել կոտորածներից առժամանակին, 50.000 լիրա՝ որդերին և այրիներին, ինչպես և 50.000 լիրա վարկ տուլ թալանված անարականներին: Բացի այդ, զբաղական օգնության խոստում է արվել նաև Անտիոքի և Քեսարի շրջանների հայ գյուղացիներին:

պէսք է լիներ ազեաի վայրերում և ստուգեր զիստերը: Գործադիր իշխանութիւնն իր հերթին նշանակեց մի ուրիշ հանձնաժողով (էսաթ բնւ, Հարութիւն Մասիւլյան և ուրիշներ), որը պէսք է գործեր առաջինից անկախ: Այդ հանձնաժողովները պաշտօնապէս հաստատեցին հայերի անմեղութիւնը և կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաժիրեցին հանցագործների վրա, սակայն վերջինս ոչ մի միջոց չձեռնարկեց նրանց դեմ: Պատշաճ նախապէս հանձնաժողովի անդամ Հակոբ Պապիկյանը, որը կառավարող կլիկի ցուցումների համաձայն չէր զեկուցագիր կազմել, վախճանկեց խորհրդավոր պայմաններում: Կոտորածների հարցը փակված համարվեց 1909 թ. հուլիսի 31-ին, երբ թուրքական կառավարութիւնը պաշտօնապէս հայտարարեց, որ հայերն սոսմանյան պետութեան որինապաւ հպատակներն են և պատասխանատուութիւն չեն կրում կոտորածների համար⁸²:

Արդ, ինչպիսի՞ դերք զրավեցին Սիրիայի արարները հայկական կոտորածների ժամանակ: Ակնբախ իրողութիւն է, որ արարներն այնքան էլ փութկոտութեամբ չէին կատարում երիտթուրքական կառավարողների հրամանները, Հակոտակ զեպցում կոտորածները կու կտային նաև Հարավային Սիրիայի հայերին, այնինչ, հիշատակութեան արժանի հակահայ զեպքեր շարանգեցին ո՛չ Դամասկոսում, ո՛չ Համարում, ո՛չ էլ Հոմոսում: 1909 թ. հայկական կոտորածների կենտրոն Ադանայից զեպի հարավ ցընցումների ալիքները զնալով թուլացան և չհասան անգամ մինչև Լտասիկիա, որովհետև այդ շրջաններում զնալով փոքրանում էր թուրք ազգարնակչութեան թիվը: Զբացտեխով հանգերձ որոշ մոլնոանց մահմեդական արարների մասնակցութիւնը կոտորածներին, պէսք է նշել, որ դա մասնակի բնույթ էր կրում և ամենկին շփրածվեց հայ-արարական թշնամանքի:

Այդ է վկայում այն արդարամտութիւնը, որ արարական մամուլի շատ օրգաններ ցուցաբերեցին հայկական կոտորածների պատճառները քննարկելիս: Դրանք բազմական համարձակ կերպով կոտորածների պատասխանատու էին համարում իրենց կրոնակից թուրքերին, մանավանդ երիտթուրքական կառավարութեանը: Հաշեպի ԵԱԼ-թակագրումա արարական լրագիրը նշել է. «Մահացու մեղք է կարծել, թե Ատանայի զեպքը պատահական, տառնց կան-

⁸² Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. 3, Երևան, 1929, - էջ 2120—2121.

խամտածութիւն զորժածված է։ ... Հայերը, իրենց ափին մեղ ունենալով սանձը վաճառականութեան, կրթութեան և արհեստի, անբաղդասեւի կերպով զարգացած և հառաչազեմ վիճակ ունեն զիրենք շրջապատող տարրերուն, մանավանդ քուրքերուն մեղ, սակայն միշտ շլատված էին քուրքերուն կողմն և ընկճված տեղական կառավարութեան հարվածներուն տակ։ ... Հայերը բնականաբար ամենեն ակնի խանդավառութեան նշաններ ցույց տվին, օրախոսութեամբ գրկեցին Սահմանադրութիւնը, քանզի ... կարծեցին թէ այնս թո՞ք փառած են զիրենք զարեւելի վեր տառապեցնող ազիտութեան լուծը։ ... Սահմանադրութեանն անաչ հայերն կողմնադրած զրամներուն, հափշտակած կալվածներուն համն իր քմաց այնքան անուշ եկած էր, որ հիմա այդ կեղեքումները զորժողրելու առիթ շունենալով, երիտքուրքական կառավարութիւնը քորքորած բարկութեամբ կզիտեր անոնց շարժումներն և կակնածեր անոնցմն, վախենալով որ մի գուցն այն կաթնատու կովը, զոր միշտ կկթիւր ուզածին պես, այժմ առյուծի փոխված ըլլալով, զիրենք բզքան արդար վրեժխնդրութեամբս⁸³։

1911 թ. իտալո-քուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ Սիրիայի մահմեդական հետադեմ շրջանները պահանջում էին շիհա՛ կրօնական պատերազմ հայտարարել, բազմաթիվ արար մտավորականներ հատերով, կոչերով և հողվածներով նպաստեցին հակաքրիստոնեական կրքերի մեղմացմանը, լավ իմանալով որ շիհատը պատրվակ էր ծառայելու քրիստոնեաներին, մասնավորապես հայերին կոտորելու և թալանելու համար։ Գրանցից Վալի ադ-Ցեկենը գրել է. «Մեր իսլամ հրապարակագիրներն ազգը կառաջնորդեն կորստյան համբան... Իտալիո հեռ մեր ունեցած դժբախտութիւնը պատեառ եղավ, որ մեր նախկին մուլեուանց հիմարութիւնները կրկենենք, որոնք մեզ ամոթ օւ նախատինք բերելն զաս օպտակարութիւն մը լուսին բնավ։ ... Ճիհա՛ արբազան պատերազմի կմզին ժողովուրդը, ոչ թէ Իտալիո զեմ հակատելու, այլ քրիստոնեութեան զեմ ելլելու. ժողովուրդին աշակցութիւնը կպահանջեն ոչ թէ թշնամի նավատորմը վանելու, այլ նոխազը հալածելու, որպես թէ պատերազմողները մեզի հայրենակից քրիստոնեաներն եղած ըլլալին... Քրիստոնեութիւնն ոչ Իտալիո սեփականութիւնն է, և ոչ ալ բոլոր քրիստոնեաներն անոր զինվորներն են. և՛եր քրիստոնեա եղբայրներուն սրտերը հանգաբանեցնելու

83 Մեղրեումը օմ'ս շրջանագրեմ, 25.VIII.1909:

շանացիք անկեղծ ու բարի վերաբերումով, մի արյունեք այն սրբ-
անբր, որոնց մեջ դուք տեղ մը ունենալու եք սիրվելու համարս⁸⁴։

1912—1913 թթ. Միրիայի արարական մամուլը հանդես էր
գալիս Բեռլինի պայմանագրի 61 հոդվածի կենսազորածան օգտին։
Հաղորդելով, որ օսմանյան կառավարությունը որոշել է բարենե-
րոգումներ կատարել հայկական նահանգներում, Հալիպի բնի-
թակազդում-ը գրում էր. «Չկարծվի որ մասնավոր շնորք մ'է կա-
ռավարության կատարելիք այդ բարենորոգումները, հայոց ար-
գար իրավունքն է, որ այնքան ատենն ի վեր կպահանջվեր հաս-
տատամիտ և քաջակորով դիմամեներով...» Հայ ազգը իր զովելի
ձեռներեցություններ, համբերատարություններ ու խոհեմություններ
կրցած ամեն արկածի ու պատահարներու կուրծք տալ, դիմանալ,
և մինչև իսկ սուլթան Համիդի բանտերուն, աքաղաղներն ու շար-
դերուն հանդեպ արհամարհանոք վերաբերվելով։ Հայը իր վերո-
հիշյալ բարեմասնություններով հաշոգեցած իր ազգային միություն-
ներ պահպանել, և այդ միություններ ալ հաշոգեցած ազատության
մեծ գործին մեջ ակնառու գործունեություն ցույց տալ։ Ուստի այդ
ազգը արժանի է շատագուվանքի։ Իցիվ թե մեր երկրի մյուս տար-
րերն ալ օրինակեն, և հետևին հայ նկարագրին ու բարեմաս-
նությունը⁸⁵։

Այսպիսով, Միրիայի հայությունը համարյա միևնույն լավով
բաժանում էր ինչպես Արևմտյան Հայաստանի, այնպես էլ Կիլի-
կիայի հայության դառն ճակատագիրը։ Երբունակելով Արդու Հա-
միդի հայաշինչ քաղաքակախությունը, երիտթուրքերը Միրիայում
էլ հայերի դեմ անպատիժ հանցազորությունների էին մղում ոչ
միայն թուրքերին, այլև մահմեդական ընչաքաղց ու մուսուլման
տարրերին։ Հայ-արարական հարաբերությունները երբեք թշնա-
մանքի չվերածվեցին, այլ, ընդհակառակը, ավելի ու ավելի սեր-
տացան մասնավանդ այն ժամանակ, երբ ուժեղացած արարների
ազգային-ազատագրական պայքարը օսմանյան տիրապետության
դեմ։

Ամփոփենք. թուրքական սուլթանները մեծ մասամբ լկենսա-
զործեցին ՔանդակաՔը և Նրան հետևող հոգային օրենքները, որոնք
կարող էին ճանաչարհ բանալ թուրքիայի և նրա տիրապետության
ներքո գտնվող երկրների, այդ թվում Միրիայի, կապիտալիստա-
կան զարգացման համար։ Նրանց պարարային նոր քաղաքակախու-

84 Մեյրեբումը ակ'ս ետի սեզում, 13 և 14.XII.1911:

85 նույն սեզում, 9.VI.1913:

Թյունը, ի սպաս դրվելով ազգային ճնշման քաղաքականության
 նպատակների իրականացմանը, պաշտպանում էր ֆեոդալական
 վերնախավի շահերը: Ռազմա-ֆեոդալական հողատիրությանը
 փոխարինող համեմատաբար ավելի զարգացած ֆեոդալ-կալվա-
 ժատիրական հողատիրությունը հանգեցրեց Օսմանյան կայսրու-
 թյան քաղաքագր աշխատավոր գյուղացիության սոցիալ-տնտեսա-
 կան և քաղաքական վիճակի վատթարացմանը: Ֆեոդալ-կալվա-
 ժատիկները, իրախուսվելով Թուրքական կառավարողների և օ-
 սարները կապիտալիստների կողմից, բռնազրավում էին գյու-
 ղացիական հողերը, աստիպեցնում հողազուրկ ու սակավահող
 գյուղացիների շահագործումը և, հնարավորության դեպքում, սահ-
 մանափակում նրանց անձնական ազատությունները: Կեղծքիչներն
 առավել ասնձարձակ էին գործում քրիստոնյա, հատկապես հայա-
 բնակ գյուղերում: Հայ գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը,
 զրկված լինելով եվրոպական պետությունների պաշտպանությու-
 նից, ոչ միայն բարբարոսաբար կեղծքվում ու կոռուպվում էր,
 այլև ենթարկվում էր ազգային դաժան ճնշման: Այդ քաղաքակա-
 նության նպատակների իրականացման գործիք էին համիդիե գըն-
 դերը, 1895—1896 թթ. և 1909 թ. զանգվածային կոտորածները
 սպառնում էին բնաշնչել արյունահեղ ասպատակություններից
 Թուլացած և տնտեսապես քայքայված հայկական դարավոր դադ-
 օրջախները Սիրիայում: Զորք-Մարզվանի, Քեսարի և այլ վայրերի
 գյուղացիների հերոսական դիմադրությունը և արարների հայա-
 նպաստ դիրքավորումը զգալի շահով նպաստեցին նրանց գյու-
 թյան պահպանմանը: Սակայն Սիրիայի հայությունը տակավին
 սպասում էին 1915 թ. ցեղասպանության արհավիրքները:

Օ. X. ТОПУЗЯН

ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯНСКИХ КРЕСТЬЯН В СИРИИ В СЕРЕДИНЕ XIX — НАЧАЛЕ XX вв.

Резюме

В статье впервые освещается социально-экономическое и политическое положение сирийских армян. Армянские крестьяне, проживавшие в северной Сирии, в различных казах Алеппского вилайета, подвергались невыносимому националь-

ному гнету со стороны турецкого правительства. Орудием осуществления этой политики были полки гамидие.

Героическое сопротивление крестьян Чорк-Марзвана, Кесаби и других местностей, а также доброжелательные отношения арабов к армянам в значительной степени способствовали сохранению армянской общины в Сирии в годы массовых погромов (1895—96 и 1909 гг.).

هوفيانيس طوبوزيان

وضع الفلاحين الارمن في سوريا من النصف
الثاني للقرن التاسع عشر حتى اوائل القرن العشرين
(ملخص)

هذه المقالة هي المحاولة الاولى لايضاح الوضع السياسي والاجتماعي والاقتصادي للفلاحين الارمن في سوريا، بالاعتماد على معطيات الصحافة ومواد الارشيف.

كان الفلاحون الارمن موزعين على مختلف الاقضية في ولاية حلب بشمال سوريا، وكانوا يتعرضون، بالاضافة لشتى انواع الاستثمار التي يزرع تحنها الفلاحون السوريون عموماً، لسياسة الضغط والاضطهاد القومي البغيض من قبل السلطات التركية، وكانت الفرق الحميدية الاداة الفعالة لتنفيذ اهداف تلك السياسة الشوفينية. هذا وقد هدت المذابح الارمنية المنظمة في الاعوام 1895—1896 و 1909 بالقضاء على الجالية الارمنية العريقة في سوريا، الا ان المقسامة البطولية لفلاحى كسب و تشورك—مارزفان وغيرها من المناطق ومواقف العرب المشرفة الى جانب الفلاحين الارمن قد اسهمت في الحفاظ على وجودهم.

ՄԻՋԱԶԳԱՑԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Н. О. ОГАНЕСЯН

АРАБСКИЙ ВОСТОК В ПОЛИТИКЕ США В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В годы второй мировой войны Арабский Восток занимал большое место в политических и военно-стратегических планах империалистических держав — Англии, США, Франции, Германии и Италии. Это было обусловлено природными богатствами стран Арабского Востока, прежде всего нефтью, а также их важным географическим и стратегическим положением. Борьба за преобладающие позиции на Арабском Востоке составляла органическую часть межимпериалистических противоречий и сыграла свою роль в возникновении второй мировой войны. Поэтому изучение истории международных отношений на Арабском Востоке представляет большой научный интерес как с точки зрения самой истории второй мировой войны, так и с точки зрения истории арабских стран.

Наша задача — выделить из этой обширной проблемы значение и место Арабского Востока в общей политике США в годы второй мировой войны. При этом будут рассматриваться отношения США не с определенными арабскими странами, а политическое, экономическое и военно-стратегическое значение Арабского Востока в целом в общей политике США.

Следует отметить, что по данной проблеме у нас до сих пор отсутствуют специальные исследования. Правда, в обобщающих трудах по истории второй мировой войны вкратце затрагиваются те или иные аспекты американской политики на Арабском Востоке, но это, понятно, не может заполнить пробел, существующий в освещении вышеуказанной проблемы.

В годы второй мировой войны резко усилились позиции США на Арабском Востоке. Этот процесс был подготовлен всем ходом политико-экономического развития в предыдущие годы. Укрепление позиций США в арабских странах в 1939—1945 гг. не было внезапным, и тем более случайным. Американский империализм давно зарился на Арабский Восток как на важный стратегический узел мирового значения и как богатый источник нефти.

Опираясь на свой большой экономический потенциал, высоко развитую промышленность, а также воспользовавшись создавшейся вследствие войны международной ситуацией, США предприняли в годы второй мировой войны энергичное наступление по широкому фронту для укрепления своих политических, стратегических и экономических позиций.

В отличие от предыдущего периода, США поставили перед собой не отдельные узкие задачи, как, скажем, участие только в эксплуатации арабской нефти, а всеобъемлющие, рассматривая Арабский Восток как арену, интересующую американский империализм в целом, в совокупности военно-политических и экономических интересов.

В буржуазной историографии, и в частности американской, существует ряд ошибочных мнений о характере политики США, о целях, которые перед собой поставили США во время второй мировой войны, в частности на Арабском Востоке. Некоторые американские историки пытаются доказать, что США вообще в годы войны не имели никаких интересов на Арабском Востоке и что такие интересы у них появились лишь после окончания войны. Эта ошибочная точка зрения ярче всех нашла свое отражение в исследовании американского историка Вильяма Полка, специально посвященном арабо-американским взаимоотношениям.

Во время второй мировой войны, пишет В. Полк, «Америка явно выполняла второстепенную роль в ближневосточной деятельности: район был британским и США были заняты другими делами»¹. В. Полк не отрицает, что в отдельных слу-

¹ William Polk, *The United States and the Arab World*, Cambridge, Massachusetts, 1955, p. 262.

циях США принимали кое-какое участие в делах Ближнего Востока, как, в Ближневосточном центре снабжения, или же в изгнании Франции из Сирии и Ливана².

Но тем не менее, США, по выражению самого В. Полка, были по традиции заняты другими районами нашей планеты. После всего этого В. Полк резюмирует, что «Соединенные Штаты, как великая держава, до 1947 г. не имели реальных позиций на Ближнем Востоке»³. Говоря о 1947 г., автор имеет в виду появление «доктрины Трумэна».

В своем стремлении представить США в розовом свете, некоторые буржуазные авторы идут так далеко, что даже пытаются доказать недоказуемое, а именно — отсутствие каких-либо политических целей у США в годы второй мировой войны. Эту непосильную задачу взял на себя американский публицист Ральф Ингерсолл. Он, проводя параллель между политикой США и Англии в период войны 1939—1945 гг. и, отмечая, что оба государства хотели разгромить вооруженные силы держав оси, тут же добавляет, что Британская империя хотела этого «только при помощи такой стратегии, которая наилучшим образом служила бы сложнейшим экономическим и политическим интересам Британской империи. «Чистой» военной цели для Британии вообще не существует, — разве только в военной операции масштаба не больше, чем мелкая стычка. Англичане всегда примешивают политические мотивы к военным»⁴. В противовес британской политике, США, по утверждению Р. Ингерсолла, не преследовали никаких не только политических, но даже и экономических целей. «Американские цели войны, — пишет Р. Ингерсолл, — можно было сформулировать так: «Разгромить вооруженные силы держав оси — и точка»⁵. Самоуверенность американского автора ни на чем не базируется и противоречит фактам и уже опубликованным официальными документам правительства самих США.

Р. Ингерсоллу вторит Дж. Кирк. Он отмечает, что старые интересы Соединенных Штатов на Ближнем Востоке, их про-

² Там же, стр. 263.

³ Там же, стр. 290.

⁴ Р. Ингерсолл, Совершенно секретно, пер. с англ., М., 1947, стр. 85.

⁵ Там же, стр. 84.

светительные и миссионерские учреждения были не политическими и их нефтяные интересы были в зачаточном состоянии накануне взрыва второй мировой войны. И Соединенные Штаты, продолжает свои рассуждения Дж. Кирк, на этой стадии, т. е. в период войны 1939—1945 гг., были согласны «оставить политическую инициативу в районе (Ближнего Востока — Н. О.) Британии»⁶

В другой своей работе тот же Дж. Кирк, представляет США как «дилетанта в мировых делах»⁷.

Несколько в ином плане ту же самую мысль высказывает Мохаммед Шафи Агвани. «Соединенные Штаты, — пишет он, — распространяя свою деятельность с просветительской и культурной области на коммерческую и стратегическую, не имели еще определенной арабской политики»⁸.

От отрицания наличия политических интересов у США до попыток представить их как антиимпериалистическое государство всего лишь один шаг. И этот шаг совершает уже упомянутый Дж. Кирк. Он утверждает, что «К 1943 г. Рузвельт отчетливо взял антиимпериалистический курс»⁹.

Политический индифферентизм на Арабском Востоке и антиколониализм, приписываемые США, — легенда, созданная апологетами американского империализма. Она не выдерживает никакой критики и отвергается многочисленными фактами, в том числе и американскими официальными документами.

***

Соединенные Штаты Америки в период второй мировой войны преследовали определенные политические, а также экономические цели, что и определило выступление США на стороне той коалиции воюющих держав, которая больше всех отвечала этим целям.

Известно, что США в начале второй мировой войны, поддерживали Англию и Францию, официально сохраняя нейтра-

⁶ G. Kirk, *The Middle East in the War*, London, 1954, p. 23.

⁷ G. Kirk, *Contemporary Arab Politics*, London, 1951, p. 45.

⁸ Mohammed Shafi Aghwan, *The United States and the Arab World, 1945—1952*, p. 33.

⁹ G. Kirk, *The Middle East in the War*, p. 24.

литет. Потом, в декабре 1941 г., вступив в войну, они вместе с Англией и СССР образовали антигитлеровскую коалицию.

Естественно, возникает вопрос, почему США не прижму-ди к блоку держав оси и находились в одном лагере с Англией и СССР. Ведь известно, что Англия имела самую большую колониальную империю, сохранение которой не отвечало политическим и экономическим интересам американского монополистического капитала. С другой стороны, они начали сотрудничать с СССР, хотя между ними существовала глубокая пропасть с точки зрения социально-политической и экономической структуры обоих государств.

Ответ лежит в той перспективе, которая могла бы возникнуть при победе стран фашистского блока.

Правительство США учитывало то обстоятельство, что Германия представляла собою мощную военно-политическую и экономическую силу, способную бросить серьезный вызов самим США. В случае победы, Германия и ее итальянские и японские союзники, со своими бредовыми планами мирового господства, могли бы представить серьезную угрозу для Соединенных Штатов. У Ф. Рузвельта и других руководителей США не было надежды, что удастся обуздать такого своенравного агрессора, как германский фашизм.

О мотивах американского правительства не поддерживать страны оси говорил президент США Ф. Д. Рузвельт в своей «беседе у камина», в Белом доме, 29 декабря 1940 г. Рузвельт, обращаясь к народу США, отмечал, что Германия, Италия и Япония 27 сентября 1940 г. заключили в Берлине соглашение о том, что если США попытаются противостоять их программе установления контроля над всем миром, то они предпримут самые крайние меры против США¹⁸. Далее он говорит, и эта часть его выступления представляет наибольший интерес с точки зрения политической ориентации США, что «нацистские хозяева Германии явно показывали, что они намерены господствовать над жизнью и мыслями не только в своих странах, но и поработить всю Европу, а затем использовать

¹⁸ „The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt“, vol. IX, New York, 1969, p. 633.

ресурсы Европы, чтобы завоевать господство над остальной частью мира»¹¹. Исходя из этого, президент считал, что Соединенные Штаты не имеют права поощрять разговоры о мире до тех пор, пока агрессоры не откажутся от идеи господства и завоевания мира.

Затем Рузвельт останавливается на вопросе отношении американцев к войне в Европе. Некоторые американцы, отмечает президент, верят, что война в Европе и Азии не касается их. Но для нас жизненно необходимо, подчеркивает Ф. Рузвельт, чтобы те, кто начал войну в Европе и Азии, т. е. Германия, Италия и Япония, не установили свой контроль над океанами, которые ведут к нашему полушарию¹². И тут же он добавляет: «Если Великобритания падет, то державы оси установят контроль над европейским, азиатским, африканским, австралийским материками и главными морскими путями, и они будут в состоянии бросить огромные военные и морские ресурсы против нашего полушария»¹³.

Вообще Ф. Рузвельт серьезно беспокоился о немецком проникновении на американский континент. Однажды, в беседе со своим сыном Эллиотом, Рузвельт, обращая его внимание на то, что немцы уже появились в Африке, и что оттуда недалеко до Бразилии, замечает: «Пенсильвания-авеню может превратиться в Адольф-Гитлер-Штрассе. Не воображай, что это невозможно»¹⁴.

Его преследовал, в частности в первый период войны, кошмар непосредственного объединения японских и немецких войск. «А почему нельзя представить себе, — говорил Рузвельт Эллиоту, — что японцы и немцы предпримут наступление с двух сторон, чтобы создать гигантские клещи, сомкнувшиеся где-то на Ближнем Востоке, и таким образом полностью изолировать Россию, отрезать Египет, перерезать все коммуникационные и другие линии через Средиземное море»¹⁵.

¹¹ Там же.

¹² Там же, стр. 635.

¹³ Там же.

¹⁴ Э. Рузвельт. Его глазами, М., 1947, стр. 68.

¹⁵ Там же, стр. 67.

Таким образом, в высказываниях Ф. Рузвельта фактически вскрыты причины, побудившие США противостоять странам фашистского блока. Германия в военном и политическом отношении была гораздо сильнее, чем какая-либо другая страна капиталистического мира. В лице Германии американские правящие круги видели самого серьезного и опасного конкурента. Сохранение военной машины Германии не отвечало интересам США. Поэтому правительство США блокируется с Англией и Францией, а после капитуляции Франции и до нападения фашистской Германии на Советский Союз — только с Англией, стараясь предоставленным ей военной и материальной помощи противостоять натиску держав оси и приостановить их дальнейшее продвижение.

Но американская помощь Англии и американо-английское сотрудничество во время войны базировалось на определенных принципах. США отнюдь не были намерены поддерживать Британскую империю бескорыстно, без определенных политических и экономических выгод для себя.

США в своей политике по отношению к Англии исходили из постулата, сформулированного самим президентом Рузвельтом: «без Америки Англия не сможет продолжать войну»¹⁶. Следовательно, целью США является воспользоваться трудным и зависимым от США положением Англии и стараться всю сложившуюся политико-экономическую структуру мира изменить в свою пользу.

Рузвельт отмечает, что сейчас, когда идет война между Англией и Германией, «мы должны с самого начала сказать англичанам, что мы не намерены быть просто добрым дядюшкой, которого Британская империя может использовать, чтобы выбраться из затруднительного положения, и потом навсегда забыть»¹⁷.

Американское правительство считало, что сохранение колониальных империй, в первую очередь английской, не отвечает интересам США. Политическое господство, равно и выгодное экономическое положение Англии и Франции основыва-

¹⁶ Там же, стр. 39.

¹⁷ Там же, стр. 41.

лись именно на отказе признать независимость многих народов Азии и Африки. Чтобы подорвать политические позиции этих двух старейших колониальных держав, надо было нанести им чувствительный удар именно в колониальном вопросе. США стремились осуществлять это с помощью политики ликвидации колониальной зависимости стран Азии и Африки от Англии и Франции. Выход колоний из состава английской и французской колониальных империй открыл бы путь для проникновения туда американского империализма, положил бы конец экономическим преференциям Англии и Франции и позволил бы на практике осуществлять политику «открытых дверей», которой добивались американские монополии.

США стремились, чтобы эти принципы в какой-то степени были зафиксированы в официальном документе. В конце концов это им удалось. 14 августа 1941 г., после переговоров между США и Англией, начавшихся 9 августа и проходивших в бухте Арджентини, на западном побережье Атлантического океана, было заключено соглашение, которое в дальнейшем стало называться «Атлантической хартией». В этой хартии декларированы основные принципы, за которые должны бороться США и Англия, и которые должны лечь в основу послевоенного устройства мира.

Рузвельт и Черчилль, подписавшие «Атлантическую хартию», заявляли, что они разработали основные принципы их национальной политики, которые сводились к следующему: «первое, страны не стремятся к расширению территориального и другого характера. Второе, они не хотят увидеть какие-либо территориальные изменения, не соответствующие свободно выраженным желаниям народов; третье, они уважают право всех народов выбрать ту форму правления, при которой они будут жить; и они желают увидеть восстановленным суверенные права и самоуправление тех народов, которые были лишены этого насильственным путем»¹⁸. Таково содержание

¹⁸ „Declaration of Principles, known as the Atlantic Charter, by the President of the USA and Prime Minister of the United Kingdom, August 14, 1941—, A Decade of American Foreign Policy. Basic Documents, 1941—1949“. Washington, 1951, p. 1.

«Атлантической хартии». Нетрудно увидеть, что некоторые положения ее носили демократический характер. Отказ от территориальных приобретений, осуждение насильственного лишения народов самостоятельности и предоставление им права на самоопределение действительно явились положительным шагом. Вот почему Советский Союз одобрил основные принципы «Атлантической хартии»¹⁹.

Переговоры между США и Англией о заключении «Атлантической хартии» шли нелегко. Здесь, как и надо ожидать, возникли серьезные разногласия между руководителями двух государств, в частности в вопросе восстановления суверенных прав и признания самоуправления тех народов, которые были лишены этого насильственным путем.

Другим важным моментом в американо-английских разногласиях был вопрос торговли. Рузвельт выступал за установление свободы торговли. Он обвинял Англию в навязывании странам Азии и Африки особых имперских торговых соглашений. «Именно из-за них, — говорил президент США, — народы Индии и Африки, всего колониального Ближнего и Дальнего Востока так отстали в своем развитии»²⁰.

Таким образом, уже в самом начале американо-английского сотрудничества обнаружилось глубокие, даже можно сказать принципиальные разногласия между США и Англией. США, исходя из интересов американского монополистического капитала, пытались во что бы то ни стало положить конец неограниченному господству Англии и оторвать от нее колонии под лозунгом борьбы за восстановление их независимости и суверенитета. Это открыло бы двери перед политическим и экономическим проникновением США в страны Азии и Африки и позволило бы им самим установить в завуалированной форме свое господство в бывших английских, и не только английских, колониях.

Именно такая политика США и многочисленные заявления президента Рузвельта о необходимости положить конец

¹⁹ «Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы», т. 1, М., 1946, стр. 153—156.

²⁰ Э. Рузвельт. Его глазами, стр. 51.

«колониальному подавлению» народов Индии, Африки, Ближнего и Дальнего востока, дали пищу буржуазным историкам говорить об «антиколониальном» и «антиимпериалистическом» характере внешней политики США. Но эти авторы «не замечают» одну тонкость: колониальная или империалистическая политика не проявляется только в одной форме, принятой называть классической, суть которой заключается в насильственном лишении народов политической независимости и национального суверенитета. Такая политика была характерна для английских, французских, голландских, итальянских, бельгийских, португальских и других колонизаторов. Но можно формально не только выступить, но и признать независимость колоний, и, тем не менее, проводить в отношении их империалистическую политику, которая по своим политическим и экономическим результатам в конечном счете не отличается от колониализма классической эпохи. Именно за такую политику выступали американские правящие круги и моноволюнтаристические объединения.

Оценивая политику США в отношении колоний надо исходить из этих соображений. Такой критерий должен быть положен в основу при рассмотрении политики США на Арабском Востоке в годы второй мировой войны.

1 января 1942 г. 12 государств торжественно приняли декларацию Объединенных наций²¹. Они фактически присоединились к «Атлантической хартии», сделав добавление о том, что, во-первых, каждое государство полностью использует свои военные и экономические ресурсы против членов Тройственного пакта — Германии, Италии и Японии, и, во-вторых, будет сотрудничать с подписавшими эту декларацию государствами и не заключит сепаратного мира с врагом.

Декларацию подписали США, СССР, Англия, Китай, Австралия, Бельгия, Канада, Куба, Коста-Рика, Чехословакия, Доминиканская Республика и Сальвадор²². В дальнейшем к ним присоединились другие государства, в том числе и ряд арабских государств. Декларацию Объединенных наций под-

²¹ „Documents on American Foreign Relations. July 1941-June 1942“, vol. IV, Boston, 1942, p. 210.

²² Там же, стр. 208.

висали: 16 января 1943 г. — Ирак, 27 февраля 1945 г. — Египет, а 1 марта 1945 г. — Сирия, Ливан и Саудовская Аравия²⁷.

***

Правительство США, задолго до начала войны, с пристальным вниманием следило за развитием политических событий как во всем мире, так и на Арабском Востоке. В последующие годы, в частности в период второй мировой войны, это внимание не только не ослабевало, но и наоборот, все время усиливалось и в конце концов привело к самому активному вмешательству США в дела арабских стран.

Еще 15 апреля 1939 г. президент Рузвельт обратился со специальным посланием к руководителям фашистской Германии и Италии — Адольфу Гитлеру и Бенито Муссолини. Напомнив, что сегодня миллионы людей живут под постоянным страхом новой войны и серии новых войн, Рузвельт спрашивал их: «Желает ли вы дать гарантии, что ваши вооруженные силы не нападут или не будут вторгаться на территории или владения следующих независимых народов»²⁴ и тут президент перечисляет тринадцать государств, в том числе и Ирак, Саудовскую Аравию, Сирию, Палестину и Египет²⁵. Президент США разъяснял, что такую гарантию надо давать не только на сегодня, но и на будущее.

Как отнеслись руководители Германии и Италии к посланию Рузвельта? Оно стало предметом обсуждения между Муссолини и фельдмаршалом Германом Герингом 16 апреля 1939 г., во время визита последнего в Рим. Дуче сам поднял вопрос о послании, или, как они называли, Меморандуме Рузвельта. По его мнению, тут возможны два варианта — либо не придавать ему никакого значения и не отвечать, либо сказать «нет»²⁶.

²² „A Decade of American Foreign Policy. Basic Documents, 1941—1949“, p. 3.

²⁴ „President Roosevelt to the Führer and Chancellor, 15.IV.1939“— Documents on German Foreign Policy (DGFP), vol. VI, p. 244.

²⁵ Там же.

²⁶ „Record of the Conversation between Field Marshal Göring and the Duce, in the Presence of Count Ciano in Rome on April 16, 1939. DGFP, vol. VI, p. 258.

Геринг замечает, что от Меморандума можно получить такое «впечатление, будто Рузвельт страдает начинающейся умственной болезнью»²⁷. Он считает, что Рузвельт не должен быть удостоен ответа руководителей Германии и Италии и, что «фюрер желает повременить»²⁸. Муссолини, соглашаясь с германской стороной подождать с ответом, обращает внимание своего партнера по переговорам на список государств, которым должна быть дана гарантия, предложенный Рузвельтом. Муссолини отмечает, что в список «включены Палестина и Сирия, территория которых находится под юрисдикцией Франции и Британии». И тут же дуче ехидно замечает, что «Рузвельт, вероятно, не очень ладит с географией»²⁹.

Сейчас трудно сказать, чем объяснить такое упущение со стороны американского президента, включившего в список независимых государств и те арабские страны, которые не являлись таковыми. Ошибку Рузвельта главарь фашистских держав демагогически использовали в своих целях, выставляя себя истинными и единственными друзьями арабов, готовыми освободить их от английского и французского империализма и американской плутократии. Так они, в издевательском тоне, фактически отвергли предложение президента США.

Франклин Рузвельт, как и другие руководящие деятели США, с неослабевающим вниманием следил за развитием событий на Арабском Востоке, стараясь использовать каждую возможность для укрепления позиций США. О том, какое большое значение придавал президент США всему Ближнему Востоку, свидетельствует английский государственный министр на Ближнем Востоке лорд Кейзи, который до своего назначения на этот высокий пост был представителем Австралии в Вашингтоне. Когда премьер-министр Англии Уинстон Черчилль предложил Кейзи занять пост британского государственного министра на Ближнем Востоке, то последний, прежде чем дать свое согласие, встретился с президентом Рузвель-

---

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

том и сообщил ему о предложении Черчилля²⁰. Рузвельт советовал ему дать положительный ответ У. Черчиллю и сказал Кейзи следующее: «Это великолепно; это даст мне прямую и личную связь с Ближним Востоком, которой прежде и никогда не имел. Ближний Восток имеет в высшей степени важное значение, большая часть военного снаряжения, поступающего на Ближний Восток — американское, но тем не менее я не имею никакого представления и личной связи с Ближним Востоком»²¹. Рузвельт надеялся, что он сможет воспользоваться существующими хорошими личными взаимоотношениями с Кейзи и в какой-то степени поставить их на службу интересам США.

Важное значение Арабского Востока все время подчеркивали в своих донесениях дипломатические представители США в арабских странах. Генеральный консул США в Бейруте Ингерт 14 мая 1941 года сообщил государственному секретарю США Корделу Хэллу, что он имел встречу с французским верховным комиссаром в Сирии и Ливане и заявил ему, что США проявляют растущий интерес к ближневосточным проблемам²².

О политическом значении Арабского Востока и необходимости укрепления позиций США в арабских странах писал в своих сообщениях также посол США в Египте Кирк²³.

Глава внешнеполитического ведомства США Кордел Хэлл, как правило, соглашался с идеями и практическими шагами, предложенными дипломатическими представителями США в Египте, Ираке, Саудовской Аравии, Сирии и Ливане. Хэлл с исключительной добросовестностью докладывал о содержании этих донесений президенту Франклину Рузвельту и тот очень часто вносил коррективы в свою политику, исходя из предложений американских представителей на Арабском Востоке.

²⁰ R. Casey, *Personal Experience, 1939—1946*, p. 94.

²¹ Там же, стр. 95.

²² The Consul General at Beirut (Engert) to the Secretary of State, 14.V.1941—, *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers 1941*, vol. III, p. 706.

²³ The Minister in Egypt (Kirk) to the Secretary of State, 18.I.1943, *FRUS DP, 1943, Washington, 1954*, p. 857.

Арабский Восток занимал такое большое место в общей политике США, что американская пресса открыто выдвинула необходимость дальнейшего укрепления политического влияния США в арабских странах. Американская газета «Нью-Йорк Таймс» в период осуществления высадки американских войск в Северной Африке писала, что «арабы Африки и Ближнего Востока составляют фон нынешней кампании», и если удастся полностью перетянуть их на сторону США, то «вся обстановка в Средиземноморье изменится кардинальным образом, и наше правительство обеспечит себе политический успех, столь же внушительный, как военная победа»²⁴.

Но для понимания всех аспектов внешней политики США на Арабском Востоке исключительное значение имеет Меморандум руководителя Ближневосточного отдела Государственного департамента США Эллингга государственному секретарю Корделу Хэллу. Ценность данного Меморандума заключается в том, что в нем затронут весь комплекс американской политики в отношении арабских стран. Ни в одном документе так подробно не изложены цели американской внешней политики на Арабском Востоке, как в Меморандуме Эллингга от 8 мая 1942 г. Эллинг, имея в виду положение на Ближнем Востоке и интересы США, предлагает направить туда одного американского высокопоставленного деятеля, который установил бы свою штаб-квартиру в Каире²⁵.

Эллинг пишет, что интересы США на Ближнем Востоке делятся на три элемента — политические, военные и экономические. В Меморандуме изложены главные цели США по каждому из этих элементов.

В разделе Меморандума «Политические интересы» сказано, что «в результате военных поражений Британии, престиж Великобритании на Среднем и Ближнем Востоке пал. Наш собственный престиж в этом районе, однако, остается высоким, поскольку местное население понимает, что мы не имеем территориальных претензий или имперских планов»²⁶. Эл-

²⁴ «New York Times», 26.XI.1942.

²⁵ Memorandum by the Chief of the Division of Near Eastern Affairs (Alling) to the Secretary of State, 8.V.1942—PRUS DP, 1942, vol. IV, Washington, 1963, p. 76.

²⁶ Там же.

Эллинг отмечает, что ежедневно возникает много политических вопросов, которые касаются американских интересов, и поэтому «есть большая и растущая необходимость в координации нашей политики»³⁷.

Хотя в разделе «Политические интересы» конкретно не выдвигается план политических акций или же политического переустройства всего средне- и ближневосточного, в том числе и арабского региона, тем не менее нетрудно сделать заключение, что на первом месте стоял вопрос о том, чтобы воспользоваться пошатнувшимся положением Англии, и, играя на «антиимпериалистических» лозунгах, усилить свои позиции, а при возможности даже занять место Англии на Ближнем и Среднем Востоке. Весьма примечательно и замечание Эллинга, что на Ближнем Востоке ежедневно возникает много политических вопросов, затрагивающих интересы США. Это свидетельствует о том, что к началу 1942 г. позиции США на Арабском Востоке укрепились настолько и носили такой разносторонний и сложный характер, что даже, по выражению самого Эллинга, стало необходимо координировать политику США.

В разделе «Военные интересы» руководитель ближневосточного отдела охарактеризовал Ближний Восток как один из важных театров современной войны. Эллинг считал, что Ближний Восток, в том числе и арабские страны, могут сыграть очень решающую роль в поражении Германии, Италии и Японии³⁸. Отсюда и важность для США сохранения и поддержания сильных и стабильных позиций на Ближнем Востоке.

И, наконец, в третьем разделе Меморандума обоснована экономическая заинтересованность США Ближним Востоком. Эллинг отмечает, что американские экономические интересы требуют обеспечить получение дефицитных материалов и развитие нефтяных промыслов в Бахрейне и районе Персидского залива³⁹. Бесперебойное поступление в США дефицитного и стратегического сырья из ближневосточных стран являлось одной из главных забот американского правительства.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же, стр. 77.

³⁹ Там же.

Эллинг, далее говоря об экономических интересах США на Ближнем Востоке, указывает в Меморандуме на «ответственность» США в деле удовлетворения экономических потребностей местного населения⁴⁰.

Последнее они осуществляли вместе с Англией. Исходя из этого, было решено учредить американское представительство при ближневосточном центре снабжения в Каире⁴¹.

Учреждение американского представительства было скорее выражением американо-английского соперничества, нежели совместного сотрудничества. США не хотели допустить укрепления позиций Англии в странах Ближнего, в том числе и Арабского Востока. Будучи экономически сильны, США стремились использовать Ближневосточный центр снабжения как один из каналов для укрепления своих собственных экономических позиций.

Резюмируя, Эллинг еще раз подчеркивает: «Из вышесказанного ясно, что наши политические, военные и экономические интересы на Ближнем Востоке имеют первостепенное значение»⁴².

Появление Меморандума Эллинга не было частной инициативой самого автора. Составление такого документа диктовалось необходимостью обобщить первые итоги американской политики в начальной стадии войны, начертить дальнейшее ее направление на всем Ближнем Востоке. Эллинг, в силу занимаемой им должности, фактически собрал воедино в форме документа и констатировал то, что уже существовало ранее. Ценность документа, повторим, заключается в том, что в нем впервые четко были изложены все аспекты внешней политики США и раскрыто содержание американских политических, военных и экономических интересов в арабском мире и других частях Ближнего и Среднего Востока.

Меморандум Эллинга, вместе с другими официальными документами внешней политики США, является лучшим опровержением точки зрения тех буржуазных авторов, которые

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же, стр. 78.

пытались доказать, что у США во время войны 1939—1945 гг. на Арабском Востоке не было никаких политических интересов, что они перед собой ставили исключительно военные цели.

В свете вышесказанных документов, можно считать несостоятельным тезис о политическом индифферентизме США.

Политика США на Арабском Востоке в годы второй мировой войны в основном шла в том направлении и преследовала те цели, которые изложены в Меморандуме Эллингса от 8 мая 1942 г.

***

В общей политике США на Арабском Востоке большое место занимали военно-стратегические вопросы. Как было отмечено, США стремились предотвратить захват Ближнего и Среднего Востока фашистскими государствами. Но в первый период США не имели на Ближнем Востоке собственных вооруженных сил. Главная военная сила, противостоящая германо-итальянской опасности на Ближнем Востоке и в Северной Африке, была английская армия. Поэтому США согласились в марте 1942 г. считать Ближний и Средний Восток зоной английской стратегической ответственности⁴³. На этой базе сложились весьма странные взаимоотношения между США и Англией. Дело в том, что США, соглашаясь признать Англию ответственной за стратегическую безопасность стран Ближнего и Среднего Востока, не отказались от собственных планов в отношении этого региона. Снабжая Англию необходимым военным снаряжением—танками, самолетами, артиллерией и другими видами оружия, США стремились использовать английскую армию для достижения собственных военно-политических целей.

Англия, со своей стороны, надеялась использовать американскую военную помощь для осуществления своих военно-политических планов—предотвратить захват Ближнего и Среднего Востока Германией и Италией и сохранить господствующие имперские позиции. Так возникла политика союза и соперничества между США и Англией.

⁴³ Л. Поздеева. Англо-американские отношения в годы второй мировой войны. 1941—1945 гг., М., 1969, стр. 392.

В американских военно-политических кругах всегда акцентировалось большое военно-стратегическое значение Ближнего Востока, поскольку считалось, что тот, кто имеет господствующее положение на Ближнем и Среднем Востоке, сможет укрепить свое влияние в Азии и Африке, во всем бассейне Средиземноморья и в районе Персидского залива.

В мае 1941 г. Ирак посетил один из сыновей Рузвельта — капитан Джеймс Рузвельт. После возвращения в США он имел обстоятельную беседу с отцом и представил ему подробнейший доклад о своей миссии. Основная идея доклада Джеймса Рузвельта заключалась в том, что он подчеркивал «военное и экономическое значение Ближнего Востока»⁴⁴. Джеймс Рузвельт обращает внимание на падение престижа Великобритании в арабских странах⁴⁵. По его мнению, у населения арабских стран наблюдалась плохо скрытая ненависть к британцам. Нетрудно понять смысл подобного замечания капитана Джеймса Рузвельта. Здесь, как и в других аналогичных сообщениях, еще и еще раз делается попытка обосновать необходимость активного вмешательства США в дела арабских стран и использовать падение престижа Великобритании для укрепления позиций самих США.

Ту же самую мысль высказывал глава экономической миссии США на Ближнем Востоке Лэндис. Он особо подчеркивал военно-стратегическое значение Ближнего Востока в мировой политике США. «Безопасность Ближнего Востока, — говорил Лэндис, — необходима для мировой безопасности и чрезвычайно важна для всех коммуникаций. Каир имеет такое же значение для авиации, как Суэцкий канал для судоходства»⁴⁶. По его мнению, США имели наилучшие шансы обоснования на Ближнем Востоке, «так как жители Ближнего Востока не боятся Соединенных Штатов, знают американскую традицию невмешательства и знают также, что Соединенные Штаты не имеют на Ближнем Востоке территориальных притязаний»⁴⁷. В данном случае, мы вновь сталкиваемся с анти-

⁴⁴ Jacques Benoit-Mechin, *Arabian Destiny*, p. 218.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ ЦГАОР СССР, ф. 4489, оп. 1, ед. хр. 3998, л. 32.

⁴⁷ Там же.

научным тезисом об «антиколониализме» и «антиимпериализме» США, который использовали апологеты американского империализма, чтобы облегчить проникновение американского империализма в колонии и переманить народы этих стран на свою сторону.

Конечно, Франклин Рузвельт и другие руководители США и без этих докладных и заявлений понимали исключительную важность сохранения в своих руках Ближнего и Среднего Востока. В течение первой половины 1942 г. Рузвельт и его ближайшие советники тщательно рассматривали все аспекты ближневосточной политики США. Результатом их многодневных консультаций и обсуждений явился меморандум Рузвельта от 16 июня 1942 г. Гарри Гопкинс, генерал Маршалл и адмирал Кинг с этим меморандумом отправились в Англию для обсуждения ближневосточного вопроса с правительством Англии⁴⁸.

В меморандуме, наряду с другими важными вопросами, связанными с ведением войны, большое место занимали проблемы политики США на Ближнем и Среднем Востоке. Рузвельт считал, что «Средний Восток следует удерживать по возможности прочно» и, что потеря Среднего Востока означает «1) потерю Египта и Суэцкого канала; 2) потерю Сирии; 3) потерю мосульских нефтепромыслов; 4) потерю Персидского залива»⁴⁹.

Помимо этого, Рузвельт считал, что захват Среднего Востока фашистскими державами даст возможность соединиться германским и японским силам и может стать причиной потери Индийского океана, оккупации немцами Туниса, Алжира, Марокко, создаст серьезную угрозу судоходству в южной части Атлантического океана, Бразилии и всему побережью Южной Америки⁵⁰. Президент США поручил Гопкинсу, Маршаллу и Кингу определить «какими наилучшими способами можно удержать Средний Восток»⁵¹. При этом он отмечал, что тут возможны или один из двух вариантов, или оба вместе: либо

⁴⁸ Р. Шерауд. Рузвельт и Гопкинс. Глазами очевидца, пер. с англ., т. 2, М., 1968, стр. 233.

⁴⁹ Там же, стр. 235.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же.

отправить воздушные и сухопутные силы к Персидскому заливу, в Сирию и Египет, либо организовать «новую операцию в Марокко и Алжире, рассчитанную на удар в тыл армиям Роммеля»⁵².

Из Меморандума видно, какое большое место занимал Средний Восток в военно-стратегических планах США и какое важное значение придавалось ему в решении исхода войны⁵³.

Соединенные Штаты в период войны 1939—1945 гг. постепенно, шаг за шагом, усиливали свои военные позиции на Ближнем Востоке и более активно вмешивались в организацию обороны этого региона. Здесь примечательно то, что американцы уже стараются создать свои самостоятельные, отдельные военные организации разного характера, параллельно и независимо от существующих английских военных организаций.

Уже осенью 1941 г. США пришли к выводу о необходимости направить военную миссию на Ближний Восток. Было решено отправить две миссии. Одну, так называемую Североафриканскую, в задачу которой входило обеспечение быстрой доставки вооружения английским военным частям на Ближнем Востоке, возглавлял генерал Максвелл. Сфера ее деятельности распространялась на район Красного моря, Египет, Палестину, Трансиорданию и Сирию. Центром ее был город Каир⁵⁴.

Руководителем второй (Иранской) военной миссии, которая находилась в Басре (Ирак), был генерал Уилер. Она ведала вопросами, связанными с поставками материалов Советскому Союзу через Персидский залив, Ирак и Иран⁵⁵. В ноябре 1941 г. эти миссии уже приступили к выполнению своих задач.

Сюда входило строительство складов, доков, подъездных путей, посадочных площадок для самолетов, наблюдение за нормальным осуществлением поставок по ленд-лизу и т. д.⁵⁶.

⁵² Там же, стр. 236.

⁵³ После длительных и трудных переговоров было достигнуто соглашение между США и Англией о высадке американских и английских войск в Северной Африке не позднее ноября 1942 г.

⁵⁴ ЦГАОР СССР, ф. 4458, оп. 1, ед. хр. 234, л. 161, ед. хр. 235, л. 20.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же, ед. хр. 235, л. 20.

Решение американского правительства о посылке двух военных миссий объясняется, с одной стороны, желанием не оставлять решение всех военных вопросов в ведении Великобритании и укрепить свое влияние в арабских и других странах Ближнего и Среднего Востока, с другой—боязнью, что Советский Союз не сможет долго продержаться, и немцы смогут вторгнуться на Ближний Восток со стороны Кавказа. Военно-политические руководители США думали воспользоваться тем, что Советский Союз оказывает пока сопротивление Германии, и выиграть определенное время для укрепления обороны Ближнего Востока.

Военный министр США буквально два дня спустя после нападения Германии на СССР, представил президенту свои соображения о политике США в связи с новой обстановкой, где сообщалось, что он и его военные эксперты считают, что «Германия будет основательно занята минимум месяц, а максимум, возможно, три месяца задачей разгрома России»⁵⁷. В течение этого времени, Германия, по мнению военного министра США, должна совсем отставать или отсрочить ряд мероприятий, среди которых и «всякую попытку обойти правый фланг англичан в Египте через Ирак, Сирию или Иран, а также, строго, планы нажима в Ливии и на Средиземном море»⁵⁸. Считая, что война Германии против СССР дала США «непредвиденную драгоценную передышку», он предлагал использовать ее «для самых энергичных мер на атлантическом театре военных действий»⁵⁹. В конце своей докладной записки военный министр еще раз напоминал Рузвельту, что надо быстро воспользоваться ситуацией, «прежде чем Германия высвободит ноги из русской трясины»⁶⁰.

Почти в аналогичном духе высказывался посланник США в Египте Кирк в своем обращении к Корделу Хэллу: «Следует использовать все преимущества, которые создает концентрация нацистов на Востоке, не полагаясь при этом на силу и продолжительность советского сопротивления»⁶¹.

⁵⁷ Р. Шервуд. Рузвельт и Гопкинс, т. I, М., 1968, стр. 495.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же, стр. 496.

⁶¹ The Minister in Egypt (Kirk) to the Secretary of State, FRUS DP, 1941, vol. III, p. 279—280.

В первый период американцы делали упор на атлантический театр военных действий, считая его, с точки зрения нанесения поражения Германии, более важным. Ближний Восток отодвигался на задний план. Но постепенно в американских военно-политических кругах стали придавать большое значение ближневосточному, в том числе и арабскому, региону, считая, что надо воспользоваться сопротивлением Советской Армии немецким захватчикам для организации обороны арабских стран. Этот вопрос неоднократно обсуждался на страницах американской печати, особенно после решения Белого дома об организации прямой доставки самолетов из США в Африку, главным образом в Египет. Газета «Нью-Йорк Таймс» 21 августа 1941 г. писала, что немцы, наступая в районе Черного моря, готовятся к вторжению на Кавказ. Но, пишет газета, «еще есть время задержать их в Иране и на турецкой границе. Однако это требует решительного применения силы. Новый путь доставки самолетов будет служить линией снабжения для новых важнейших фронтов войны»⁶².

Обозреватель газеты «Вашингтон пост» Линдлей заявил, что Германия занята на советском фронте, Англия имеет возможность сосредоточить достаточно крупные силы, чтобы остановить немцев на Ближнем и Среднем Востоке. Но Линдлей добавляет, что «англичане могут лишь создать затруднения немцам на Среднем Востоке и организовать нападение на их фланг, если сопротивление русских будет продолжаться и в будущем году»⁶³.

Таким образом, в первый период после нападения Германии на СССР, у американцев почти безраздельно господствовало неверие в боеспособность Советской Армии, и они спорили лишь о сроках поражения Советского Союза. Даже в 1942 г. у руководителей США еще не было уверенности в победе СССР. Рузвельт в упомянутом уже выше Меморандуме от 16 июля 1942 г., давая инструкции Гопкинсу, Маршаллу и Кингу, говорил о тех последствиях, которые могли бы быть при поражении Советского Союза. «Если Россия потерпит

⁶² „New York Times“, 21.VIII.1941.

⁶³ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, ед. хр. 234, л. 111.

крах, — писал Ф. Рузвельт, — и это высвободит германские воздушные и сухопутные силы, операцию «Раундап», возможно, не удастся осуществить в 1943 г.». И далее: «Средний Восток следует удерживать по возможности прочно, независимо от того, потерпит Россия крах или нет»⁶⁴.

Вот эти соображения легли в основу решения правительства США ускорить укрепление обороны Арабского Востока. Туда начали поступать все в большем количестве американские самолеты, танки и другое военное снаряжение. Энергично действовали американские Североафриканская и Иранская военные миссии. Широкий размах получило строительство военных объектов. Так, например, в октябре 1941 г. под Канром завершилось сооружение одной из важнейших авиационных баз на Ближнем Востоке, которая находилась в совместном использовании США и Англии. Строительство аэропорта обошлось в 250 тысяч долларов и было закончено в рекордно короткий срок 5 тыс. рабочими⁶⁵.

Однако арабские и другие ближневосточные страны были спасены от немецко-фашистского вторжения не этими мероприятиями, а тем, что СССР, один на один, при отсутствии второго фронта, выстоял в невиданно тяжелой борьбе и в конце 1942 г. — начале 1943 г., блестяще осуществив одну из грандиозных операций в истории войны — Сталинградскую, перешел в наступление и до конца войны не упустил из своих рук стратегическую инициативу. Немецко-фашистские войска не смогли прорвать линию обороны на Кавказе и выйти прямо к подступам Ближнего и Среднего Востока.

Американо-английское военное сотрудничество на Арабском Востоке не проходило гладко. Между союзниками периодически возникали разногласия и часто происходили трения. Американская сторона обвиняла Англию в том, что она использует поставки по ленд-лизу на Ближнем и Среднем Востоке не для достижения общесоюзных задач, а «в целях усиления своих торговых и политических позиций»⁶⁶.

⁶⁴ Р. Шервуд. Рузвельт и Гопкесс, т. 2, с. 235.

⁶⁵ ЦГАОР СССР, ф. 4458, оп. 1, ед. хр. 1374, л. 255.

⁶⁶ Л. Поздеев. Англо-американские отношения в годы второй мировой войны, 1941—1945 гг., с. 394—395.

Другим поводом для размолвки между США и Англией служило то обстоятельство, что, по мнению американского военного командования, Англия не умела эффективно пользоваться американским оружием⁶⁷. Большие разногласия между США и Англией в начале 1943 г. вызвал вопрос о главнокомандующем вооруженными силами на Ближнем Востоке. На этот важный пост претендовали обе стороны. Англии стремилась во что бы то ни стало назначить верховным главнокомандующим союзными войсками на Ближнем Востоке англичанина, а США, наоборот, хотели на этом посту видеть американского генерала⁶⁸.

В результате было принято компромиссное решение — каждая сторона назначила отдельно своего главнокомандующего. Главнокомандующим английскими вооруженными силами на Ближнем Востоке был назначен бывший командующий английскими вооруженными силами в Ираке и Иране генерал Вильсон. Ему подчинялись английские вооруженные силы, дислоцированные в Палестине, Сирии, Ливане, Ираке и Иране⁶⁹.

А правительство США назначило генерал-майора Бреретона главнокомандующим всеми вооруженными силами США на Ближнем Востоке⁷⁰.

Такое решение не удовлетворяло Англию. Ее руководителей раздражало упрямство американских властей. За спором о poste главнокомандующего вооруженными силами на Ближнем Востоке скрывались политические мотивы. Именно политические соображения не позволили союзникам договориться об общем командующем, потому что каждая сторона ясно сознавала, что главнокомандующий, в силу своей должности, может оказать большое политическое влияние в странах Ближнего и Среднего Востока.

К этому времени США и Англия смотрели уже в будущее и каждая из них вынашивала собственные планы послевоенного устройства Арабского Востока. Видные американские поли-

⁶⁷ R. S. A. S. e. y. Personal Experience, 1939—1946, p. 73.

⁶⁸ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, ед. хр. 1374, л. 58.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Там же.

тические деятели все чаще и чаще обращали внимание американского правительства на цели и задачи послевоенной политики США на Ближнем и Среднем Востоке. В январе 1945 г., выступая на собрании, организованном торговой палатой штата Нью-Йорк и «Национальным советом внешней торговли», председатель специальной экономической миссии правительства США на Ближнем Востоке, во Французской Северной Африке и в Италии Калбертсон заявил, что «национальные интересы Соединенных Штатов требуют, чтобы США оказали влияние на развитие устойчивости и безопасности в этом районе»⁷¹. Далее он говорил о важном политическом, стратегическом и экономическом значении Ближнего Востока. «Ближний Восток — продолжал Калбертсон, — великая мировая столбовая дорога»⁷². Отмечая, что великие державы имеют там огромные интересы, Калбертсон признает, что и у США имеются такие интересы и призывает еще больше укрепить позиции США на Арабском Востоке.

Достоин внимания также доклад двух американских сенаторов об интересах США на Ближнем Востоке и в Северной Африке. Сенатор-демократ Таннел (от штата Делавар) и сенатор-республиканец Бартон (от штата Огайо) с 28 декабря 1944 г. по 18 января 1945 г. совершили поездку по Северной Африке и Ближнему Востоку, имели многочисленные встречи с местными государственными и политическими деятелями, с представителями военных и деловых кругов. Они представили сенату США доклад о результатах поездки и выдвинули ряд практических предложений. В докладе, наряду с экономическими вопросами, о которых речь пойдет ниже, ставился вопрос защиты интересов США в послевоенный период. Авторы доклада считали необходимым, чтобы «Соединенные Штаты определяли ясную политику для руководства гражданскими агентствами и вооруженными силами для защиты и развития интересов Соединенных Штатов, особенно когда военный этап американской оккупации закончится и начнется мирный этап»⁷³.

⁷¹ Там же, ф. 4459, оп. 1, ед. хр. 4636, л. 5.

⁷² Там же.

⁷³ Там же, ф. 4459, оп. 1, ед. хр. 3998, л. 39.

Сенаторы подчеркивали, что «определение политики США в послевоенный период стало настоятельной необходимостью, иначе будет нанесен ущерб американскому престижу и сократятся выгоды от затрат, сделанных в военное время»⁷⁴.

Сенаторы, представляющие собой подкомиссию сената, расследующую вопрос о базах, нефти и других проблемах в Северной Африке и на Ближнем Востоке, особо обращали внимание на сохранение и расширение прав США на заморские военные базы, «вследствие ценности этих баз после войны»⁷⁵.

Таким образом, США подходили к проблеме Ближнего Востока не только и не столько из интересов текущей политики, а преследовали далеко идущие политико-стратегические задачи, которые хронологически не ограничивались рамками второй мировой войны.

В непосредственной связи с военно-политическими задачами находились вопросы американской экономической политики на Арабском Востоке.

Одной из главных целей американской внешней политики на Арабском Востоке в 1939—1945 гг. было обеспечение благоприятных условий для деятельности американского капитала. Это было связано с определенными трудностями, так как на арабских рынках доминировали английские монополистические объединения. Англия заключила ряд экономических соглашений с местными арабскими правителями, которые обеспечивали ей выгодные позиции по сравнению с другими странами. Ликвидация искусственных препятствий, воздвигнутых английским правительством на пути проникновения неанглийского капитала, стала необходимостью для американских монополистических объединений. И правительство США весьма энергично требовало ликвидировать искусственные барьеры и провозгласить принцип свободной конкуренции. Мы уже упомянули, что во время американо-английских переговоров в августе 1941 г. президент США Ф. Рузвельт открыто выступал за свободу торговли, настаивая на ликвида-

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ Там же, с. 38.

пии всех искусственных барьеров и на денонсации экономических соглашений, «предоставляющих одним государствам преимущества перед другими»⁷⁶.

Лейтмотивом американской экономической политики становится принцип «открытых дверей» для здоровой конкуренции». Но как раз с принципом открытой конкуренции не хотела согласиться Англия, считая, что это подорвет основы существования Британской империи. И вопрос об экономической политике «открытых дверей» стал одним из серьезных причин американо-английских противоречий на Арабском Востоке в годы второй мировой войны. Как правильно отмечает Дж. Кирк, «стремление американцев к политике «открытых дверей» для экспорта своих товаров на Ближний Восток находилось в противоречии с надеждами англичан»⁷⁷.

США надеялись, что в открытой схватке за рынки ближневосточных стран они выйдут победителями. Американская уверенность основывалась главным образом на производительной мощности американской экономики, наличии свободных капиталов и низких ценах американских товаров. Египетский журнал «Ал-Муссавар», обращая внимание на торговое и экономическое соперничество между США и Англией на всем Ближнем Востоке отмечал, что в этом соперничестве американцы выступают «вооруженные деньгами, большой производительной мощностью и низкими ценами»⁷⁸. А что касается Англии, то, по мнению египетского журнала, козырями в руках Англии являются договорные обязательства «в виде традиционной дружбы между Англией и властями ближневосточных стран, правительственными мероприятиями в этих странах, посредством которых английские интересы будут поставлены выше интересов других стран»⁷⁹.

В борьбе против экономического усиления позиций американского капитала на Арабском Востоке, Англия опиралась на разного рода соглашения, заключенные с Египтом и Ираком, и использовала свои права и «обязанности» мандатария

⁷⁶ Э. Рузвельт. Его газетам, с. 51.

⁷⁷ G. Kirk, The Middle East in the War, p. 24.

⁷⁸ «Ал-Муссавар», Каир, август 1944 г.

⁷⁹ Там же.

в отношении Палестины и Трансиордании. Она стремилась обеспечить свои экономические преференции.

Другой причиной американо-английских разногласий являлось существование стерлинговой зоны, куда входили почти все арабские страны. С помощью стерлинговой зоны Англия сосредоточила в своих руках все валютные запасы арабских стран и лишила их возможности вести торговлю и совершать экономические операции непосредственно с США.

По утверждению Дж. Кирка, США рассматривали стерлинговую зону как «искусственное приспособление для ограничения американской конкуренции»⁸⁰.

И когда Рузвельт во время встречи с Черчиллем в августе 1941 г. говорил о ликвидации всех искусственных барьеров на пути свободной конкуренции, то он, не в последнюю очередь, имел в виду и стерлинговую зону.

О том, какой ущерб наносила стерлинговая зона торговле между арабскими странами и США, на конкретном примере проиллюстрировал руководитель американских экономических операций на Ближнем Востоке Лэндис. Возьмем, говорил он, Палестину, которая имела положительный долларовый платежный баланс. Должны ли мы, спрашивает Лэндис, соединиться с Великобританией и сказать Палестине: «Мы будем сокращать ваш импорт ниже ваших долларовых заработков, так как излишки доллара нужны для благополучия Империи (Британской — Н. О.)»⁸¹. А ведь именно это требовалось при сохранении стерлинговой зоны.

Естественно, что США не могли согласиться с этим. Лэндис представил Рузвельту специальный доклад, который Бенуа-Мешин называет «Библией Белого дома» по вопросам ближневосточной политики США. Лэндис, характеризуя стерлинговую зону как «поношенный инструмент британского господства», предлагал Рузвельту «бойкот стерлинговый блок путем установления непосредственного обмена с арабскими странами»⁸².

⁸⁰ G. Kirk, *The Middle East in the War*, p. 24.

⁸¹ Mohammed Shafi Aghwani, *The United States and the Arab World, 1945—1952*, p. 34.

⁸² Jacques Benois-Mechin, *Arabian Destiny*, p. 229.

На необходимости расширения американской торговли и формах обхода искусственных экономических барьеров настаивали уже упомянутые выше сенаторы Таннел и Бартон. В своем докладе они требовали, чтобы Соединенные Штаты целиком воспользовались возможностями, которые открываются для торговли на Ближнем Востоке и указывали, что «если Соединенные Штаты не примут необходимых мер теперь, то после войны они могут быть полностью устранены из торговли на Ближнем Востоке, вследствие заключения договоров между другими крупными державами и малыми странами в районе Средиземноморья и Ближнего Востока»⁸¹.

В своих рекомендациях сенаторы Таннел и Бартон предлагали правительству США заключить торговые соглашения с арабскими и другими странами Ближнего Востока, предоставить им необходимый кредит, а государственному департаменту — усилить свою поддержку различным американским гражданским агентствам, действующим в зарубежных странах⁸².

Таким образом, вопрос усиления экономических позиций на Арабском Востоке, уничтожения барьеров на этом пути и ликвидации английского монополично господствующего положения волновал в США всех, начиная с президента и кончая представителями США в арабских странах.

Для усиления своих позиций на Арабском Востоке США пытались использовать Ближневосточный центр снабжения. Он был учрежден Великобританией в 1941 г. и его первым председателем был английский государственный министр на Ближнем Востоке Оливер Литтлтон⁸³.

Создание центра снабжения стало необходимым, так как в результате войны в ближневосточных странах создалось очень тяжелое экономическое положение. Великобритания вынуждена была покрыть часть потребностей арабских и других ближневосточных стран в продовольствии, сырье и т. д. из своих фондов. Но Англия сама была в тяжелом положении, и,

⁸¹ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, ед. хр. 3998, л. 39.

⁸² Там же.

⁸³ R. S. S. y, *Personal Experience*, 1939—1946, p. 129.

после установлении американо-английского сотрудничества в годы войны, США начали принимать участие в поставках товаров. Это сделало необходимым прямое участие США в Ближневосточном центре снабжения (БВЦС) и превращение его в совместную американо-английскую организацию. В 1942 г. США официально вошли в состав БВЦС.

Государственный секретарь Кордел Хэлл, поставив в известность дипломатических представителей США в арабских странах о решении правительства США вступить в БВЦС, объяснял им, что это необходимо «для ликвидации беспорядков и дубликации усилий, которые случались в прошлом, вследствие сепаратных действий американских и английских властей в их попытках удовлетворить гражданские нужды ближневосточных стран»⁶⁶.

США, как указывалось в сообщении Кордела Хэлла, в БВЦС назначили военных и гражданских представителей. Кроме того, они имели своих представителей по линии БВЦС в каждой арабской стране⁶⁷.

Уже из сообщения государственного секретаря видно, что США не хотели оставить такой важный вопрос, как обеспечение гражданских нужд населения арабских и ближневосточных стран исключительно в ведении Англии. Они хотели покончить с сепаратными действиями Англии, и, принимая участие в БВЦС, иметь возможность в какой-то степени контролировать деятельность Англии.

Решив вступить в БВЦС, США преследовали две главные цели: первая—использовать этот орган для расширения своих экономических позиций и ограничить влияние и роль Англии в снабжении ближневосточных стран; вторая — превратить центр снабжения в инструмент для усиления уже достигнутого политического влияния не только в отдельных странах, но и на всем Ближнем Востоке в целом⁶⁸.

⁶⁶ The Secretary of State to the Charge in Iraq (Farrell), 6.V.1942, FRUS DP, 1942, p. 344.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Memorandum by Frederik Winant to Acheson, 17.V.1942, FRUS, DP, 1942, vol. IV, p. 11—12.

Первым американским представителем в БВЦС стал сотрудник Государственного департамента США Фредерик Вайнант. В сентябре 1943 г. его заменил бывший декан школы права при Гарвардском университете Джеймс Л. Лэндис. В заявлении Белого дома говорилось, что Ф. Рузвельт назначил Лэндиса руководителем американских экономических операций на Ближнем Востоке и главным американским гражданским представителем при БВЦС в ранге посланника⁷⁸. А Фреду Вайнанту было поручено руководить в Вашингтоне работой по вопросам Ближнего Востока.

По решению Государственного департамента в сферу деятельности Вайнанта и Лэндиса входили Египет, Абиссиния, Ирак, Саудовская Аравия, Сирия и Ливан⁷⁹.

Фактически президент Ф. Рузвельт дал Лэндису такой же статус, который имел английский государственный министр на Ближнем Востоке. Тем самым президент хотел подчеркнуть то большое значение, которое он придает Ближнему Востоку, и нежелание США отстать в чем-либо от Великобритании.

Эту политику неукоснительно проводил и сам Лэндис: в первом же своем интервью он поставил вопрос об увеличении американского штата в БВЦС. «В Каире (т. е. в БВЦС — Н. О.), — заявил Лэндис, — занято свыше 200 англичан, а американцев имеется всего 18 человек»⁸⁰.

До войны ближневосточные страны ежегодно возили почти 5 млн. тонн различных товаров из Англии, Франции, Германии, Италии, Чехословакии и других стран. После создания БВЦС Англия и США резко сократили ввоз товаров в арабские страны; он не превышал одного миллиона тонн. Сокращение импорта осуществлялось в основном за счет таких товаров, как продовольствие, одежда и т. д.

По сообщению американского бюро военной информации, за два года существования Ближневосточного центра снабжения, т. е. за 1941—1943 гг., США и Англия доставили для населения Ближнего Востока около 1600 тыс. тонн различных

⁷⁸ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, ед. хр. 1374, л. 233.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Там же.

товаров, в том числе 600 тыс. тонн пшеницы, 200 тысяч тонн удобрений, 47 тысяч тонн хлопчатобумажных товаров, 147 тыс. тонн сахара и 636 тыс. тонн других товаров⁸².

Английский государственный министр Кейзи, отмечая, что импорт в ближневосточные страны сократился с 5 000 000 тонн до 1 000 000 тонн, объясняет такое резкое сокращение невиданным ростом поставок военных материалов, главным образом из США⁸³. По меткому выражению Кейзи, американские военные поставки прямо хлынули на Ближний Восток⁸⁴.

Лэндис в многочисленных публичных выступлениях в арабских странах не переставал указывать на большое значение Ближнего Востока в общей глобальной политике США. В декабре 1944 г., прибыв в Бейрут, Лэндис на пресс-конференции в американском информационном бюро заявил, что США придают большое значение экономическим вопросам арабских стран и будут увеличивать свой экспорт в эти страны.

«Интерес США к Ближнему Востоку, — отметил руководитель американской экономической миссии на Ближнем Востоке, — беспременно возрастает»⁸⁵.

При этом он не скрывал, что США будут вести борьбу за арабские рынки и конкуренция их не пугает. «Я лично полагаю, — заявил Лэндис, — что после войны в нашей торговле с Ближним Востоком будет играть роль конкуренция и в международной торговле будет установлен режим свободного обмена между народами. Таким образом, все препятствия, которые мешают обмену, будут устранены»⁸⁶.

Последняя часть заявления Лэндиса явно была направлена против английской политики преференций и особых соглашений.

Было ясно, что США стоят за самое широкое экономическое проникновение в арабские страны. Это вызвало беспокойство у арабов за судьбы их национальной промышленности. И не случайно, что один из корреспондентов, присутствовавших

⁸² Там же, ф. 4459, оп. 1, ед. хр. 1374, л. 144.

⁸³ R. Saxe, Personal Experience, 1939—1946, p. 131.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, ед. хр. 3108, л. 136.

⁸⁶ Там же.

на пресс-конференции, спросил Лэндиса: «Какова же будет судьба промышленности Ближнего Востока, если все промышленные товары будут ввозиться из-за границы?»⁸⁷. На это Лэндис с предельной откровенностью заявил, что «промышленность Ближнего Востока не имеет никакого будущего, ввиду того, что после войны, при системе свободного обмена и конкуренции, иностранные товары, и особенно американские, которые являются лучшим по качеству и более дешевыми, не дали бы возможности этой промышленности процветать»⁸⁸.

В заявлениях Лэндиса отчетливо проявились две основные стороны экономической политики американского империализма: а) опираясь на военно-экономическую мощь США, постепенно вытеснить всех конкурентов из арабских рынков и б) не дать развиваться неокрепшей промышленности арабских стран.

Американо-английское сотрудничество в рамках Ближневосточного центра снабжения не проходило гладко: вскоре обнаружилось серьезные противоречия между их экономическими интересами.

Разногласия возникли главным образом вокруг торговли и стерлингового блока. «В то время, — пишет Агвани, — когда британцы старались сохранить неизменно свои ближневосточные рынки, Соединенные Штаты, сознавая, что они играют жизненно важную роль в обеспечении потребностей союзников, упорно настаивали на политике «открытых дверей»⁸⁹. Принимая участие в работах БВЦС, американские эксперты имели возможность детально ознакомиться с положением вещей и обнаружить, какой строгий контроль установила Англия над торговлей с арабскими странами. Американские деятели конечно, и до этого знали об английском контроле, но пределы этого контроля и степень влияния английских специальных соглашений, навязанных арабским странам на ограничение свободной торговли, стали ясны во всех деталях лишь после вступления США в БВЦС и его превращения в совместный американо-английский орган.

⁸⁷ Там же, л. 135.

⁸⁸ Там же.

⁸⁹ Mohammed Shafi Aghwani, *The United States and the Arab World, 1945—1952*, p. 30.

Упорные споры разгорелись и вокруг стерлингового блока. В арабских странах накопился огромный стерлинговый запас. Кроме того, Англия основала долларовой пул стерлинговой зоны, в результате чего только она могла свободно распорядиться как фунтами стерлингов, так и долларами. Арабские, как и другие ближневосточные страны, входящие в стерлинговый блок, не могли свободно, по своему усмотрению распорядиться этой валютой и выбрать себе торговых партнеров. Наличие стерлингового блока со своим долларовой пулом под строгим контролем Великобритании явилось серьезным препятствием на пути расширения торговли США на Арабском Востоке.

Представители деловых кругов США критиковали политику Англии в вопросе торговли и требовали отказа от замкнутого стерлингового блока и перехода на принципы свободной торговли. Лэндис, последовательный противник английской политики ограничительных мер, осудил в начале 1945 г. Англию за ее политику «установления финансового контроля над так называемым «стерлинговым районом», прямо противоречащим американской политике свободы торговли»¹⁰⁰.

Американо-английские противоречия, будучи выражением борьбы за господство на Ближнем и Среднем Востоке, естественно, не могли решиться добровольной уступкой Англии и ее отказом от своих уже завоеванных позиций.

Все это привело к тому, что в самом начале 1945 г. Лэндис отказался от своего поста руководителя экономической миссии США в Ближневосточном центре снабжения. В дальнейшем США вышли из его состава и БВЦС перестал существовать¹⁰¹.

Таким образом, в годы второй мировой войны постепенно оформились и выкристаллизовывались основные цели внешней политики США на Арабском Востоке.

Во-первых, США старались не допустить захвата Арабского Востока фашистской Германией и Италией и предотвра-

¹⁰⁰ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, ед. хр. 3098, л. 32.

¹⁰¹ В политике США на Арабском Востоке в период 1939—1945 гг. большое место занимала проблема нефти, освещение которой не входит в задачи данной статьи.

тить возможность соединения германо-итальянских сил с японскими в районе Ближнего Востока и Индийского океана. В осуществлении этой стратегической задачи США оказывали военную поддержку Англии и Франции, а после капитуляции последней — «Свободной Франции».

Во-вторых, США стремились усилить свои позиции за счет Англии и Франции. Сохранение старых колониальных империй не отвечало интересам США. В борьбе за подрыв позиций Англии и Франции на Арабском Востоке и их вытеснение из этого региона США пытались играть на антиимпериалистических чувствах арабских народов и выставлять себя в роли «антиколониальной» и «антиимпериалистической» силы.

В-третьих, с усилением политического влияния создались необходимые благоприятные условия для укрепления экономических позиций американского капитала на арабских рынках. Эту политику США проводили под лозунгом «открытых дверей», ликвидации искусственных ограничительных барьеров и провозглашения принципа свободной конкуренции и свободной торговли.

В-четвертых, США пытались укрепиться на Арабском Востоке и создать сильный плацдарм для наступательной политики в послевоенный период. К середине 1943 г. уже ни у кого не вызывало сомнений поражение Германии и Италии. Франция потерпела военный крах, а Англия очень ослабла в военно-экономическом отношении и все больше и больше попадала в зависимость от США. Соединенные Штаты оставались единственной сильной державой капиталистического мира, не ослабшей в результате войны. Такая картина послевоенного развития капиталистического мира, а ее контуры ясно были видны американским политическим руководителям уже в 1943—1944 гг., открыла большие перспективы перед США. У них постепенно укрепилась убежденность в том, что США должны играть главную роль в послевоенном мире. Но для этого надо было уже в годы войны создать прочные точки опоры в разных частях мира. В планах американских политических strategов одной из важных опор послевоенной внешней политики США должен был стать Арабский Восток.

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔԸ ԱՄՆ-Ի ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ
ԵՐԿՐՈՐԿ ՀԱՄԱԵՆԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Ա մ փ ո փ ո լ մ

Արարական Արևելքը ԱՄՆ-ի քաղաքական և ռազմաստրատեգիական ծրագրերում երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին զգալի տեղ էր գրավում: ԱՄՆ-ը ունեին արոշակի քաղաքական, տնտեսական և ռազմա-ստրատեգիական շահեր և օգտվելով պատերազմի ընձեռած հնարավորություններից, ձգտում էին իրենց դիրքերն ամրապնդել Արարական Արևելքում: ԱՄՆ-ի իմպերիալիստական շահերը հակասության մեջ էին ոչ միայն ֆաշիստական Գերմանիայի և Իտալիայի, այլև Մեծ Բրիտանիայի շահերի հետ:

Հողգժառում հերքվում է բուրժուական պատմագիտական գրականության մեջ զգալի տարածում գտած այն սխալ թեզը, որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ԱՄՆ-ը ոչ մի քաղաքական նպատակներ չեն հետապնդել Արարական Արևելքում:

نقولا هوفهاتيسيان

الشرق العربى في سياسة الولايات المتحدة الاميركية
في سني الحرب العالمية الثانية
(ملخص)

يحتل الشرق العربي مكانا بارزا في خطط الولايات المتحدة الاميركية السياسية والعسكرية والستراتيجية في سني الحرب العالمية الثانية. كان للولايات المتحدة الاميركية مصالح سياسية واقتصادية وعسكرية واستراتيجية محددة، وكانت تهدف لتوطيد مواقعها في الشرق العربي، مستفيدة من الغرض الساعته التي اتاحتها الحرب، كالت مصالح اميركا الامبريالية

تتناقض ليس مع ألمانيا الفاشية وإيطاليا فقط، وإنما مع بريطانيا العظمى أيضاً.

يدحض المقال الفرضية الخاطئة الشائعة في الأدبيات البرجوازية القائلة بأنه لم يكن للولايات المتحدة الأميركية أية أهداف سياسية في الشرق العربي.

СОВЕТСКО-ИРАКСКИЕ ОТНОШЕНИЯ
(1958—1975 гг.)

Сотрудничество СССР с развивающимися странами является одним из важнейших участков внешнеполитических связей Советского Союза. Оно направлено на укрепление независимости этих стран, упрочение их позиций в борьбе против империализма, за экономический и социальный прогресс. Наглядным примером этому служат советско-иракские отношения, markedly улучшившиеся после прихода к власти в Ираке Партии арабского социалистического возрождения (ПАСВ) в июле 1958 г.

Отдельные вопросы советско-иракского сотрудничества затрагиваются в работах ряда советских арабистов: Б. М. Данцига¹, Н. О. Оганесяна², А. Ф. Федченко³, С. Г. Гореликова⁴, О. Герасимова⁵, Г. С. Шахбазяна⁶.

В настоящей статье освещаются советско-иракские, в основном, политические отношения.

¹ Б. М. Данциг. Ирак в прошлом и настоящем, М., 1950; его же, Советско-иракские отношения (см. «Советско-арабские дружественные отношения», М., 1960).

² Н. О. Оганесян, Национально-освободительное движение в Ираке, Ереван, 1976.

³ А. Ф. Федченко. Ирак в борьбе за независимость, М., 1970.

⁴ С. Г. Гореликов. Ирак, М., 1963.

⁵ О. Герасимов. Иракская нефть, М., 1969.

⁶ Г. С. Шахбазян. Государственный сектор в экономике Ирака, М., 1974.

В 20—30-х годах советско-иракские отношения ограничивались главным образом экономическими связями. Ирак, находившийся под британским мандатом, не имел дипломатических отношений с Советским Союзом. Лишь в годы второй мировой войны, в сентябре 1944 г., между обоими государствами были установлены дипломатические отношения⁷.

Но политика правительства монархического Ирака в отношении СССР, вплоть до июльской революции 1958 г., носила недружелюбный характер. Ирак считался надежным бастионом международного империализма на Арабском Востоке и принимал активное участие в осуществлении агрессивных планов западных держав. В частности, Ирак играл активную роль в создании агрессивного Багдадского пакта. Прежде чем вступить в этот пакт, Ирак решил прервать дипломатические отношения с Советским Союзом.

6 ноября 1954 г. министр иностранных дел Ирака Шабандер заявил поверенному в делах СССР в Багдаде, о том, что иракское правительство «по соображениям экономии» решило закрыть свою миссию в Москве. Привлекает внимание, что при этом министр заявил, что «данное решение находится в соответствии с внутривластным курсом нынешнего иракского правительства, которое ведет открытую борьбу против коммунистов в своей стране»⁸. 3 января 1955 г. генеральный директор МИД Ирака от имени иракского правительства заявил, что «в связи с закрытием иракской миссии в Москве решено в настоящее время прекратить дипломатическое представительство между двумя странами»⁹.

В заявлении министерства иностранных дел СССР по этому поводу говорилось: «Указанные действия иракского правительства свидетельствуют о недружелюбном характере политики правительства Ирака в отношении Советского Союза и содействуют усилению напряженности в международных отношениях»¹⁰.

⁷ См. «СССР и арабские страны. 1917—1960 гг. Документы и материалы», М., 1961, док. 21, с. 85—86.

⁸ Там же, с. 114—115.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

Таким образом, антинародный режим в Ираке, вопреки интересам страны, порвал всякие отношения с СССР, страной, которая последовательно поддерживала борьбу арабских народов за независимое развитие и социальный прогресс.

С победой июльской революции 1958 г. в Ираке начинается новая страница советско-иракских отношений.

Провозглашение республики в Ираке, антиимпериалистическая направленность ее политики, готовность нового режима выйти из Багдадского пакта, официальное заявление о признании равноправного положения курдов и ряд других прогрессивных шагов нового режима, вызвали резко отрицательную реакцию в западных империалистических кругах и их ближне- и средневосточных союзников. Иракская республика находилась под угрозой иностранного вмешательства. Легко понять, сколь важно было значение позиции Советского Союза в создавшейся критической ситуации. СССР и страны социализма вместе с прогрессивными силами на Арабском Востоке твердо стали на позицию решительной поддержки республиканского режима в Ираке.

Уже на второй день после победы июльской революции глава Советского правительства направил правительству Иракской республики телеграмму, в которой говорилось: «Правительство Союза Советских Социалистических Республик, неизменно руководствуясь принципом самоопределения народов и глубоко уважая справедливые национальные устремления народа Ирака, настоящим заявляет о своем официальном признании правительства Иракской республики»¹¹. В телеграмме выражалась надежда, что создание Иракской республики будет способствовать развитию дружественных отношений между СССР и Ираком.

Иракское правительство с большой радостью и признательностью восприняло решение Советского правительства. В ответной телеграмме иракского правительства отмечалось, что оно искренне желает развития дружественных отношений между двумя странами и выражает надежду, что эти отношения получат дальнейшее развитие¹².

¹¹ Там же, док. 160, с. 516.

¹² См. там же, с. 516—517.

Правящие круги США, Англии и Турции вынашивали планы военного вмешательства в дела Иракской республики. После высадки 15 июля 1958 г. 1500 американских морских пехотинцев в Ливане, министр иностранных дел Англии Сельвин Ллойд в палате общин заявил, что «английское правительство полностью поддерживает действия американцев»¹³. Вскоре английские войска высадились в Иордании. «Нельзя может быть никакого сомнения, — писала английская газета «Дейли экспресс», — что ни Англия, ни США не могут не реагировать на вызов, брошенный их общим интересам. От английского правительства ожидают, что оно выполнит свой долг (выделено нами — Ш. М.) в Ираке полностью и своевременно»¹⁴. Западные империалистические державы в своем намерении восстановить в Ираке прежний антинародный режим большое место уделяли Турции, правящие круги которой полностью поддерживали планы свержения республиканского правительства в Ираке. Турецкий министр иностранных дел Фатих Зорлу заявил, что Турция «полностью поддерживает прибытие английских сил в Иорданию». «Мы надеемся, что они далее продвинулись к Ираку. Если они это сделают, Турция окажет им помощь»¹⁵.

В сложной ситуации, чреватой серьезными последствиями, в условиях, когда в каждую минуту ожидалось вмешательство империалистических держав и их ближневосточных партнеров во внутренние дела Ирака, в поддержку Иракской республики выступил Советский Союз. 16 июля 1958 г. в специальном заявлении о положении на Ближнем Востоке, СССР разоблачил агрессивные действия империалистических держав против арабских стран, в частности Ирака. «Программные заявления правительства республики Ирак, отвечающие стремлениям иракского и всех других арабских народов, — говорилось в заявлении, — встречают единодушную поддержку как в арабских государствах, так и во всех миролюбивых странах, которые считают создание республики всецело внутренним делом народа Ирака.

¹³ «Правда», 16 июля 1958 г.

¹⁴ „Daily express“, London, 15.VII.1958.

¹⁵ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, ед. хр. 19015, л. 80.

Такое развитие событий на Ближнем Востоке явно не устраивает колониальные державы, которые восприняли создание Иракской республики с нескрываемой враждебностью. Тотчас началась лихорадочная деятельность в Вашингтоне, Лондоне и Анкаре»¹⁶. В этой кризисной обстановке Советский Союз повсеместно развернул энергичную деятельность в поддержку Иракской республики. С решительной поддержкой интересов иракского народа выступила советская делегация и в Совете Безопасности ООН. Разоблачая агрессивные планы американского и английского империализма в отношении Ирака, представитель СССР в Совете Безопасности указывал: «Официальные заявления, сделанные в Вашингтоне, не оставляют сомнения в том, что интервенция американских войск в Ливане — это лишь первый шаг в колониальной войне против народов Арабского Востока. Следующим шагом является военное вмешательство США и Англии в дела Ирака»¹⁷. О своей решимости всеми средствами поддержать Иракскую республику Советское правительство заявило 18 июля: «Советский Союз не будет оставаться безучастным к актам несправедливой агрессии в районе, прилегающем к его границам, и оно должно будет принять необходимые меры, диктуемые интересами безопасности Советского Союза и сохранения всеобщего мира»¹⁸.

Последовательно выступая в поддержку Иракской республики в ее борьбе против империалистической агрессии, 22 июля 1958 г. Советское правительство заявило: «Мы делаем все возможное, чтобы недавно родившаяся Иракская республика укреплялась. Какое общественное устройство будет в этой республике — это дело народа Ирака. Советский Союз желает одного — чтобы она укреплялась, развивала свою экономику и процветала»¹⁹.

Поскольку турецкие официальные круги особенно усердствовали в деле организации вторжения в Иракскую республику, 24 июля 1958 г. Советское правительство направило ту-

¹⁶ «СССР и арабские страны», док. 151, с. 518.

¹⁷ Там же, док. 152, с. 524.

¹⁸ Там же, с. 526.

¹⁹ Там же, док. 161, с. 545.

редкому правительству памятную записку, решительно предостерегающую Турцию от вооруженного вмешательства в дела Арабского Востока, в частности Иракской республики. «Советское правительство, — говорилось в этом документе, — считает своим долгом предупредить правительство Турции о тяжелой ответственности за возможные последствия в развязывании военного конфликта в этом районе»²⁰.

Империялистические державы и местные реакционные силы вынашивали различные планы ликвидации республиканского режима в Ираке. Внимательное изучение фактов даст основание полагать, что вооруженная интервенция, вероятно, не считалась единственным способом подавления июльской революции в Ираке. Создавая напряженное положение в этом районе, не давая возможности новому режиму в Ираке сосредоточить свое внимание на мероприятиях, призванных укрепить республиканский строй, империялистические круги и их приспешники немало надежд возлагали и на местные реакционные силы, которые в такой ситуации могли более активно выступить против нового строя. Поэтому Советское правительство решительно выступало не только против прямой вооруженной интервенции против Иракской республики, но и требовало устранения опасности военного конфликта и против присутствия иностранных вооруженных сил в этом районе.

Эту цель преследовало предложение Советского правительства о созыве совещания глав правительств СССР, США, Англии, Франции и Индии при участии генерального секретаря ООН, которое должно было выработать «конкретные рекомендации по прекращению военного конфликта на Ближнем и Среднем Востоке», внести эти рекомендации в Совет Безопасности с тем, чтобы «этот орган ООН рассмотрел их с участием представителей арабских стран...»²¹.

Энергичные шаги Советского Союза в защиту завоеваний июльской революции имели весьма важное значение для упрочения республиканского режима. Опасность вооруженной интервенции была ликвидирована.

²⁰ Там же, док. 168, с. 558.

²¹ Там же, док. 156—159, с. 528—542.

Позиция Советского Союза была высоко оценена прогрессивными силами Ирака. Представитель Иракской коммунистической партии на XXI съезде КПСС, касаясь этого вопроса, говорил: «Благодаря решительной позиции, занятой Советским Союзом, благодаря мощной поддержке других социалистических стран, всех сил мира и свободы, империалистические силы потерпели провал и наш народ смог отстоять молодую республику»²².

Иракское республиканское правительство в лице Советского Союза нашло своего естественного союзника в осуществлении антимпериалистической программы, в решении повести страну по пути прогрессивных социально-политических перемен. Советский Союз выразил готовность оказать всестороннюю помощь Ираку в его борьбе за ликвидацию отсталости, последствий колониализма.

Советско-иракские отношения базируются на принципах равноправия, уважения территориальной целостности и невмешательства во внутренние дела.

После победы июльской революции и упрочения положения нового режима в Ираке СССР посетил ряд иракских делегаций, которым был оказан теплый прием²³. В результате этих визитов были заключены различные соглашения, иракская сторона получила возможность изучить советский опыт в решении проблем развития многих отраслей народного хозяйства, организации подготовки кадров и др. Видный иракский общественный деятель, член национального совета мира Наджи Юсеф, возглавлявший иракскую делегацию, по возвращении из Москвы в Ирак заявил, что он «еще раз убедился в том, что Советский Союз выступает в поддержку Иракской республики, поскольку Иракская республика является миролюбивым государством, сбросившим цепи колониализма». «Советский Союз,— подчеркнул Юсеф,— в противоположность империалистическим государствам не стремится эксплуатировать национальные богатства народов и не рас-

---

²² «Правда», 3 февраля 1959 г.

²³ «Советско-иракские дружественные отношения», 1961, с. 71.

считывает другие страны как рынки сбыта для своих товаров»³⁴.

Примечательно также заявление главы иракской правительственной делегации, министра экономики Ирака Ибрагима Куббы, на приеме в Москве. Делегация находилась в Советском Союзе в феврале — марте 1969 г. «Большое значение для укрепления и развития этих (советско-иракских — Ш. М.) отношений, — заявил Ибрагим Кубба, — имела та благородная позиция, которую занял Советский Союз в отношении нашей революции, и немедленное признание нашей республики Советским правительством... Политика мирного сосуществования, невмешательства во внутренние дела других стран, политика равноправного международного сотрудничества и бескорыстной дружбы с различными странами, а в особенности с арабскими странами, которую проводит Советский Союз, была и остается прочной основой укрепления и развития дружбы и сотрудничества между нами и Советским Союзом»³⁵.

Между СССР и Иракской республикой плодотворно стало развиваться культурное сотрудничество. Важнейшим событием в этой связи было заключение 5 мая 1969 г. соглашения о культурном сотрудничестве между двумя странами³⁶. В преамбуле соглашения выражалось стремление к дальнейшему укреплению дружественных связей между СССР и Ираком, желание обеих стран на основе взаимного уважения суверенитета развивать культурное сотрудничество.

Предусматривалось осуществление взаимного обмена студентами, преподавателями высших и средних учебных заведений, работниками здравоохранения и культуры; содействие деятельности научных учреждений и культурных организаций другой стороны и др.

Большую и плодотворную работу для развития дружественных культурных связей между двумя странами проводит советско-иракское и ирако-советское общества соответственно

³⁴ Там же.

³⁵ «Правда», 17 марта 1969 г.

³⁶ «СССР и арабские страны», док. 204, с. 704—707.

в СССР и Ираке. Ими периодически организовываются различные мероприятия с целью ознакомления широких слоев населения с достижениями каждой из дружественных стран. В рамках советско-иракского культурного сотрудничества были организованы Дни иракской культуры в советских союзных республиках — Армении, Азербайджане, Молдавии. Аналогичные мероприятия, посвященные культурным достижениям советских республик, были проведены в Ираке.

Если советско-иракское плодотворное сотрудничество рассматривалось прогрессивными силами страны как долгожданное осуществление их требований, то для некоторых слоев буржуазии, мелких предпринимателей и части интеллигенции это было своего рода «открытием». Одурманенные империалистической пропагандой при «черном режиме», они теперь стали свидетелями установления новых, равноправных экономических и иных отношений с СССР и другими социалистическими странами, готовых своей бескорыстной помощью содействовать развитию страны, ликвидировать последствия господства империализма.

Эта помощь высоко оценивалась иракскими государственными и общественными деятелями. В своей речи в честь пребывания советской правительственной делегации в Ираке в апреле 1960 г. во главе с первым заместителем председателя Совета Министров СССР А. И. Микояном, глава иракского правительства Абдель Керим Касем по этому поводу заявил: «Я объявляю всем сынам народа, что мы приветствуем тесную дружбу с Советским Союзом, так как эта дружба основана на чувствах уважения нашей победоносной революции 14 июля»²⁷.

Советский Союз оказал Ираку большую помощь для подготовки национальных кадров. Эту программу советские специалисты осуществляли как в самом Ираке, так и в Советском Союзе. Наша страна принимала участие также в деле укрепления обороноспособности Ирака.

Однако имеющиеся весьма благоприятные условия в Ираке после победы ильской революции полностью не были ис-

²⁷ «Советско-арабские дружественные отношения», с. 76.

пользованы для разанта страны. Режим личной диктатуры, установленный вскоре Касемом, серьезно мешал продвижению страны по пути глубоких социально-экономических перемен.

Начало антинародной войны в Курдистане еще больше раскололо национальные силы. Имперализм и местные реакционные силы, всечески стремившиеся сбить Ирак с прогрессивного пути развития, абить клин между СССР, социалистическими странами и Ираком, теперь уже активизировали свою деятельность для достижения своих антинародных целей.

После государственного переворота в феврале 1963 г., осуществленного экстремистским крылом Баас, реакционные силы в Ираке на некоторое время активизировались. Политика преследования коммунистов и демократов, всех прогрессивных сил, стала нормой внутривполитической жизни страны и вызвала возмущение во всем мире, в том числе и в Советском Союзе. 17 февраля 1963 г. было опубликовано заявление ЦК КПСС, где отмечалось, что свободолубивый народ Ирака найдет силы, чтобы активными действиями вывести страну из трудного положения и создать условия для ее прогрессивного развития²⁸. Советское правительство 10 июля 1963 г. осудило кровавую войну, развязанную новыми руководителями Ирака против курдского народа²⁹.

Вследствие реакционной политики правоэкстремистских руководителей Ирака был нанесен ущерб советско-иракским дружественным отношениям. Реакционные силы страны всечески старались саботировать советско-иракское сотрудничество.

После свержения в ноябре 1963 г. правоэкстремистского режима, особенно с 1965—66 гг., в политике иракского правительства произошли некоторые позитивные сдвиги. Был предпринят ряд, хотя и весьма ограниченных, шагов по стабилизации внутривполитического положения в стране. В конце июня 1966 г. была объявлена программа правительства по урегулированию курдской проблемы, было прекращено пре-

²⁸ См. «Новейшая история арабских стран», М., 1967, с. 198.

²⁹ См. там же.

следование левых демократических сил, предприняты некоторые шаги по укреплению экономического положения страны и др. Все это положительно повлияло на советско-иракские отношения.

Официальный визит главы иракского правительства Абдель Рахмана Баззаза в Советский Союз (с 27 июля по 3 августа 1966 г.) и переговоры с советскими руководителями подтверждали общность позиции СССР и Иракской республики по ряду проблем. Была выражена готовность продолжать советско-иракское сотрудничество в различных областях. В итоговом документе была подчеркнута общность позиций двух стран по ряду международных проблем. В совместном советско-иракском коммюнике, в частности, говорилось: «Советская сторона заявила, что СССР заинтересован видеть Ирак сильным и процветающим государством, идущим в одном ряду с передовыми арабскими странами. Правительство Советского Союза уважает независимость Ирака, сохранение целостности его территории»²⁰. Во время этого визита были рассмотрены ход выполнения советско-иракских экономических соглашений, подготовки профессионально-технических кадров, пути дальнейшего расширения экономического сотрудничества, вопросы обороноспособности Ирака.

Касаясь значения советско-иракского сотрудничества, Баззаз во время встречи с советскими журналистами заявил: «Мы понимаем большое значение укрепления дружественных отношений Ирака с Советским Союзом... Нужно расширить советско-иракское сотрудничество во всех областях — экономической, культурной, политической. Это принесет пользу нашим народам и укрепит мир на Арабском Востоке»²¹.

Отдавая должное некоторым позитивным мероприятиям иракского правительства в деле оживления связей с Советским Союзом и социалистическими странами, в то же время следует отметить, что правительство не шло по пути осуществления важных социально-экономических, антиимпериалистических мероприятий. Одним из выражений политики лави-

²⁰ «Известия», 4 августа 1966 г.

²¹ «Правда», 29 июля 1966 г.

рования между империалистическими державами и социалистическими странами была непоследовательность в вопросе осуществления программы советско-иракского сотрудничества.

Эти колебания и непоследовательность были своего рода отражением соотношения сил в стране. За первые два года после революции благодаря политической активности народных масс и их партий и организаций произошли прогрессивные сдвиги в социально-экономической жизни страны. Одним из проявлений этого было сближение Ирака с социалистическими странами. С другой стороны, в стране все еще действовали силы, располагавшие большой экономической мощью, имевшие определенное политическое влияние и выступавшие за тесные связи с империалистическими кругами.

Нетрудно заметить, что в такой ситуации, когда шла борьба между противоборствующими силами для определения путей развития Ирака, бескорыстная помощь СССР Ираку, в корне отличавшаяся от империалистической «помощи», объективно была поддержкой для тех сил, которые выступали за прогрессивное развитие страны и обновление общества. Этим объясняется тот факт, что несмотря на некоторые негативные моменты в политике иракского правительства Советский Союз продолжал оказывать всестороннюю помощь Ираку. Эту свою линию Советское правительство вновь подтвердило во время визита министра иностранных дел Ирака Аднана Пачачи в апреле 1967 г. В совместном советско-иракском коммюнике подчеркивалась общность взглядов обеих сторон по важнейшим международным проблемам того времени, в частности борьбы против империализма и иностранного засилья. «Стороны, — говорилось в коммюнике, — подтвердили необходимость прекращения империалистического вмешательства во внутренние дела государства, отказа от политики любых форм давления на независимые страны с целью присвоения их богатств и сохранения в них чужеземного господства.

Они заявляют о полной поддержке ими движений, направленных против сил колониализма и неоколониализма»³².

³² «Известия», 28 апреля 1967 г.

Иракская сторона дала высокую оценку усилиям правительства Советского Союза, «которые оно прилагает на благо мира, в поддержку борьбы народов против империализма и колониализма, укрепления международного сотрудничества и оказания помощи развивающимся государствам в создании основ прогресса и их экономического, научного и технического развития»³³. Советский Союз выразил готовность и впредь помогать Ираку в деле подъема национальной экономики и укрепления независимости и обороноспособности.

Советско-иракские отношения вступили в новую фазу своего развития после 17 июля 1968 г., когда власть в Ираке перешла в руки Партии арабского социалистического возрождения (ПАСВ). Наиболее экстремистские правые элементы во главе с Али Саади были смещены. Партия осудила политику террора и преследований левых демократических сил. Была выражена готовность пойти по пути глубоких социально-экономических и политических перемен, решения курдской проблемы мирным и справедливым путем. Тесное сотрудничество с СССР и другими социалистическими странами было объявлено важнейшей задачей внешнеполитического курса нового режима. ПАСВ заявила о своей готовности развивать контакты с социалистическими странами и по партийной линии³⁴.

Будучи заинтересованным в укреплении национальной независимости Ирака, его продвижении по пути прогрессивных социально-политических перемен, Советский Союз оказывал всяческую поддержку правительству Ирака для осуществления этой программы. Важнейшим внутривнутриполитическим событием, призванным оодоровить обстановку в стране и создать условия для мирного развития, было объявление манифеста 11 марта 1970 г. о мирном решении проблемы автономии курдов в пределах Иракского государства. Этот важнейший шаг получил полное одобрение Советского Союза. В телеграмме руководителей Советского правительства из яня

³³ Там же.

³⁴ „The Political Manifesto of the Tenth National Conference (1—10 March 1970)“, p. 18.

президента Ираке Ахмеда Хасана аль-Бахра говорилось: «Мы убеждены, что выполнение этого важнейшего соглашения будет способствовать укреплению национального единства и дружбы между двумя братскими народами Иракской республики — арабами и курдами, успешному осуществлению социально-экономических преобразований в стране...»³⁵.

В Ираке постепенно создавались благоприятные условия для объединения национально-патриотических сил в единый фронт. В середине ноября 1971 г. президент аль-Бахр огласил проект национальной хартии страны, имевший антиимпериалистическую направленность. В национальной хартии выражалась готовность правительства «укрепить всесторонние отношения Ирака с социалистическими странами, развивать связи с национально-освободительными движениями народов во всем мире»³⁶.

Все эти позитивные сдвиги в социально-политической и экономической жизни страны еще больше способствовали развитию двусторонних связей между СССР и Ираком. Общность точек зрения по ряду основных международных проблем, антиимпериалистическая программа ПАСВ, планы коренных социально-экономических мероприятий и сотрудничества с национально-патриотическими силами создали условия для налаживания межпартийных связей между КПСС и ПАСВ, а также Демократической партией Курдистана. Важное значение для укрепления сотрудничества между обеими странами по партийной и государственной линиям имел визит иракской партийно-правительственной делегации во главе с заместителем председателя Совета революционного командования Ирака Саддамом Хусейном в Москву в феврале 1972 г.

В апреле того же года с официальным дружественным визитом в Ираке находилась советская партийно-правительственная делегация во главе с членом Политбюро ЦК КПСС, Председателем Совета Министров СССР А. Н. Косыгиным. Делегация участвовала в празднествах по случаю сдачи в эксплуатацию первого крупного национального нефтепро-

³⁵ «Правда», 19 марта 1970 г.

³⁶ См. «ميثاق العمل الوطني» بغداد ١٩٧٢ ص ٤

мысла в Северной Румейле, сооруженного при помощи СССР, и 25-летия со дня основания ПАСВ. Во время этого визита между Советским Союзом и Иракской республикой был заключен Договор о дружбе и сотрудничестве, ознаменовавший собой новый этап в развитии советско-иракского сотрудничества. Заключение договора подтвердило решимость обеих стран объединить свои усилия в борьбе против империализма, за окончательную и безусловную ликвидацию колониализма и неоколониализма, за международную безопасность.

Договор о дружбе и сотрудничестве между СССР и Иракской республикой как бы подытожил достигнутые большие успехи в сотрудничестве двух стран в различных областях. Зафиксировав необходимость развивать сотрудничество в деле укрепления обороноспособности, стороны вместе с тем подчеркнули, что договор не направлен против каких-либо третьих стран и не ущемляет ничьих законных интересов. Стороны заявили, что каждая из них не будет вступать в союзы или принимать участие в каких-либо группировках государств, а также в действиях или мероприятиях, направленных против другой стороны. Для достижения согласованных действий на международной арене и в интересах обеспечения мира и безопасности, развития политического сотрудничества между СССР и Ираком стороны подтвердили практику проведения взаимных консультаций на различных уровнях³⁷.

Советско-иракский договор о дружбе и сотрудничестве затрагивал широкий круг проблем. Его значение выходило за рамки отношений между двумя странами. При подписании договора А. Н. Косыгин заявил: «...По нашему глубокому убеждению, он отвечает интересам широкого международного сотрудничества, в том числе сотрудничества Советского Союза и Ирака с другими арабскими странами»³⁸. Договор служил целям сплочения прогрессивных сил на Арабском Востоке на антиимпериалистической основе.

Отмечая значение договора, президент Иракской республики Ахмед Хасан аль-Бахр подчеркнул, что «сотрудничество

³⁷ См. «Правда», 11 апреля 1972 г.

³⁸ Там же.

с дружественным Советским Союзом играет большую роль в борьбе иракцев за экономический и социальный прогресс, который является определяющим фактором политической независимости»²⁹. Договор о дружбе с Советским Союзом упрочил международный авторитет Иракской республики, стал для иракского народа надежной опорой в борьбе за экономическую независимость страны, за углубление социально-экономических преобразований и полное овладение национальными богатствами, главное из которых нефть.

Нефтяная политика иракского правительства имела решающее значение не только с экономической, но и политической точек зрения.

Иракское республиканское правительство еще в 1961 г. начало кампанию за возвращение нефтяных богатств и предприятий их истинному хозяину — иракскому народу. Однако национализация иностранных нефтяных компаний была не легкой задачей. Экономические санкции, саботаж, создание финансовых трудностей, политическое давление и интриги — все это осложнило задачу иракского правительства в этой области.

Готовясь к национализации «Ирак петролеум компани», иракское правительство учитывало всю сложность этого вопроса. Если благоприятным политическим фактором, гарантирующим успех национализации, было единство национально-патриотических сил и поддержка социалистических стран, то важным экономическим шагом, предшествующим закону от 1 июня 1972 г. о национализации ИПК, было сооружение с помощью СССР нефтепромысла Северной Румейлы. Это предприятие стало первым крупным объектом нефтедобывающей промышленности в государственном секторе Ирака, и, как неоднократно подчеркивали иракские руководители, сыграло важную роль в осуществлении национализации имущества иностранных нефтяных монополий в стране.

Таким образом, в новых условиях, 1 июня 1972 г. правительство Ахмед Хасана аль-Бакура приняло закон о национализации «Ирак петролеум компани». Этому способствовали:

²⁹ «Правда», 9 апреля 1973 г.

а) консолидация национально-патриотических сил в стране и их решимость добиться осуществления этой цели, б) неоценимая моральная и материальная помощь, оказываемые Ираку Советским Союзом и другими социалистическими странами. В труднейшие для Ирака дни, когда против страны была по существу объявлена экономическая война, они решительно заявили о своей безусловной поддержке справедливой борьбы иракского народа.

Атаке объединенных сил империализма и реакции против Ирака был противопоставлен объединенный фронт национальных и патриотических сил этой страны и всесторонняя помощь и поддержка Советского Союза и других социалистических стран. Победа этих сил была впечатляющей. Весьма примечателен тот факт, что впервые в истории борьбы народов Ближнего и Среднего Востока крупнейшая международная нефтяная монополия — «Ирак петролеум компания» — потерпела поражение. В марте 1973 г. она подписала с иракским правительством соглашение, по которому признала закон о национализации от 1 июня 1972 г. Значение этого мероприятия выходило далеко за экономические рамки. Оно ознаменовало собой победу развивающихся и социалистических стран над силами международного империализма и реакции.

Победа, одержанная иракским народом в битве за нефть, не только продвинула Ирак по пути создания независимой экономики, но имела и огромное международное значение, укрепив позиции всего арабского и национально-освободительного движения. Иракское правительство решительно использовало экономическое оружие против империалистических сил и добилось успеха.

Частые официальные визиты партийно-правительственных делегаций Советского Союза и Иракской республики придавали советско-иракским отношениям конструктивный и деловой характер. Переговоры на высшем уровне ознаменовались новыми успехами в деле дальнейшего укрепления дружественных связей двух стран.

В сентябре 1972 г. с официальным визитом посетил СССР президент Иракской республики Ахмед Хасан аль-Бакр. Во время переговоров с Л. И. Брежневым и другими руководите-

лени Советского Союза был обсужден широкий круг вопросов, касающихся как советско-иракских отношений, так и важнейших международных проблем. Было выражено обоюдное стремление двух стран «развивать и укреплять отношения дружбы и сотрудничества в соответствии с духом заключенных между ними договоров»⁴⁰. Президент А. Х. аль-Бахр выразил глубокую признательность Советскому Союзу за сотрудничество и оказываемую им всестороннюю поддержку иракскому народу в его борьбе против империализма, сионизма, за строительство новой жизни⁴¹.

В 70-х годах участвовал обмен партийными делегациями между СССР и Ираком. По приглашению ЦК КПСС вместе с Иракской компартией в работе XXIV съезда КПСС приняли участие также делегации ПАСВ и ДПК. (Демократическая партия Курдистана). В декабре 1973 г. по приглашению правительства Иракской республики и регионального руководства ПАСВ в Ираке находилась советская делегация во главе с кандидатом в члены Политбюро ЦК КПСС, секретарем ЦК КПСС, председателем комиссии по иностранным делам Совета Национальностей Верховного Совета СССР Б. Н. Пономаревым. Советская делегация провела переговоры с руководством ПАСВ о развитии двусторонних контактов. В результате переговоров был подписан протокол о партийных связях между КПСС и ПАСВ⁴². В соответствии с этим протоколом происходит регулярный обмен партийными делегациями между обеими странами.

Важность развития и укрепления советско-иракских отношений, все возрастающая роль Советского Союза в оказании помощи Ираку в решении задач, стоящих перед страной, все большее понимание необходимости всемерного укрепления связей со странами социалистического содружества осознаются в современном Ираке широкими слоями народа. Призывает внимание в связи с этим то, что в стране параллель-

⁴⁰ «Правда», 20 сентября 1972 г.

⁴¹ См. ۱۹۷۲—۹—۲۲ بغداد «الثورة»

⁴² «Правда», 22 мая 1974 г.

но с прогрессивными социально-экономическими преобразованиями происходят важные политические мероприятия международного характера. Из такого рода акций следует упомянуть прежде всего международную теоретическую конференцию в Багдаде в апреле 1974 г., организованную Прогрессивным национально-патриотическим фронтом Ирака и редакцией журнала «Проблемы мира и социализма». На этой конференции представители коммунистических, рабочих и национально-демократических партий высказались за тесное сотрудничество между народами освободившихся стран и стран социалистического содружества.

Ссылаясь на пример своей страны, первый секретарь ЦК Иракской компартии Азиз Мухаммед говорил на конференции: «Опыт союза революционного движения в Ираке с социалистическими странами, и в особенности с СССР, доказал свою важность и полезность с точки зрения укрепления экономического и военного потенциала Ирака, возрастания его международного авторитета, упрочения его прогрессивного режима...»⁴².

Газета «Ат-Тавахи», отражающая позиции курдской демократической общественности в Ираке, касаясь вопроса о советско-иракских отношениях, писала: «Мы за политику, которая поддерживает национально-освободительные движения по всем миру, мы... за стратегические отношения с социалистическими странами, во главе которых стоит дружественный Советский Союз»⁴³.

В борьбе против империализма за ликвидацию отсталости, за сохранение и развитие демократических завоеваний страны иракское руководство опирается на поддержку прогрессивных сил как внутри страны, так и за рубежом.

Укрепление Ираком своих позиций в арабском мире и на международной арене отчетливо показывает, какую возрастающую позитивную роль играет успешное развитие дружественных отношений с социалистическими странами, и прежде всего с Советским Союзом.

⁴² «Трибуна», 25 апреля 1974 г.

⁴³ «الناسخ» بغداد ١٣—٥—١٩٧٤

Социализм — надежная опора свободы и независимости народов. СССР и другие страны социалистического содружества являются надежными и бескорыстными друзьями иракского народа, избравшего путь независимого национального развития и социального прогресса.

Շ. Կ. ՄԱՅԻՍ

ՍՈՎԵՏԱ-ԻՐԱՆԱՆ, ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(1958—1975 թթ.)

Ա մ ֆ ա ֆ ու մ

Հողմածում լուսարանվում են սովետա-իրաքյան քաղաքական հարաբերությունները, որոնց արգասավոր զարգացման սկիզբը դրվեց Իրաքում 1958 թ. հուլիսյան հեղափոխության հաղթանակով: Քննության են առնվում այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպես Սովետական Միության դերը Իրաքյան նորաստեղծ հանրապետության դեմ նախապատրաստվող ինտերվենցիայի կանխման գործում, հեղափոխությունից հետո Իրաքին ցույց արվող օգնության նշանակությունը իմպերիալիզմի և գաղութատիրության ճիրաններից ազատագրվելու բնագավառում և այլն:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվել 1968 թ. հետո երկու երկրների միջև հաստատված միջպետական ու միջկուսակցական տերևահատ զարգացող կապերին: Սովետա-իրաքյան 1972 թ. պայմանագրին այս առնչությամբ զնահատվում է որպես երկու երկրների համագործակցության ամրույնդման վկայություն և նրա հետագա զարգացման երաշխիք:

شاکرد مہوی

العلاقات السوفياتية—العراقية ۱۹۵۸—۱۹۷۵

(ملخص)

يوضح المقال العلاقات السياسية السوفياتية—العراقية—
التي وصلت الى مستوى مزد هرمع انتصار ثورة ۱۴ نوز في
العراق.

يبحث المقال، اعتماداً على معطيات الصحافة والوثائق والارشيف
والادبيات، بعض القضايا الهامة كدور الانحداد السوفياتي في
كشف مؤامرات التدخل الخارجي ضد الجمهورية الفنية، واهمية
المساعدة السوفياتية التي قدمت للعراق بعد انتصار الثورة
للتحرر من يرائن الاستعمار والامبريالية.

اعرنا انتباهاً خاصاً للردابط المطردة التطور، التي توطدت
بين البلدين بعد عام ١٩٦٨ على المستويين الحكومي والحزبي.
وانطلاقاً من هذا الواقع، قيمنا الانفاقية السوفياتية—العراقية
المعقودة عام ١٩٧٢ بانها مثال حي على تقوية التعالان بين
البلدين وضمانة لتطوره في المستقبل.

ՍԻՐԻԱ-ԻՐԱՔՅԱՆ ՓՈՆԷԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
(1963 թ.)

Արաբական երկրների ժամանակակից պատմության ուսումնասիրության բնագավառում ձեռնարկային է ստացել միջարաբական հարաբերությունների խեղդիչը: Այդ նոր խեղդի հետազոտության անհրաժեշտությունը բխում է նրանից, որ վերջին տարիներին արաբական մի շարք երկրների միջև տեղի է ունենում այնպիսի փոխհարաբերություններ (տեսնասական, ռազմական, քաղաքական և այլն), որոնց ուսումնասիրությունն անհրաժեշտություն է դարձնում ինչպես այդ երկրների միջև հաստատված կապերի մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու, այնպես էլ արաբական երկրների նորագույն պատմության այս կամ այն պարզիմը ուսումնասիրելու և ճիշտ գնահատելու համար:

Սույն հոդվածը, որ նվիրված է սիրիա-իրաքյան փոխհարաբերությունների պատմությանը, ժամանակագրական առումով ընդգրկում է մինչև 1963 թ., երբ երկու երկրներում էլ իշխանության գլուխ անցավ Բաաս կուսակցությունը:

Տվյալ հարցը թեև հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի դարձնում, սակայն որոշ հեղինակներ թույլտվել են անդրադարձնել նրան¹:

***

1963 թ. փետրվարին Իրաքում, իսկ մարտին Սիրիայում տեղի ունեցան պետական հեղաշրջումներ, և իշխանությունը երկու երկրներում էլ անցավ Արաբական սոցիալիստական վերածնության

¹ ՏՆ՝ «Современная Сирия», М., 1974, «Современный Ирак», М., 1966, «Новейшая история арабских стран», М., 1968, А. Ф. Федяченко, Ирак в борьбе за независимость. 1917—1969, М., 1970.

(Քասա) կուսակցության ձեռքը՝ Միրիայում և Իրաքում նույն կուսակցության իշխանության հաստատումը պայմաններ ստեղծեց այդ երկու երկրների փոխհարաբերությունների զարգացման և ընդլայնման համար:

Քասա (վերածնունդ) կուսակցությունը հիմնադրվել է 1943 թ. Միրիայում՝ Միշել Աֆլախի և Սալահ էդ-Մին Քիթաբի նախաձեռնությամբ: Այն ձևավորվեց և պաշտոնապես քաղաքական սապարեզ դուրս եկավ 1947 թ. ապրիլի 7-ին, երբ տեղի ունեցավ կուսակցության առաջին համագումարը: 1954 թ. Քասան միացավ Աքրամ Հաուրանիի զեռես 1940 թ. հիմնած սոցիալիստական կուսակցությունը:

Քասաը մանրորոժնուկան կուսակցություն է, որի սոցիալ-դասակարգային հիմքը կազմում են քաղաքային մանր բուրժուազիան և գյուղացիությունը: Նրանում ընդգրկված են նաև ուսանողներ, մտավորականության լայն խավեր և զինվորականներ:

Քասաի հիմնական լոզունգն է՝ միասնություն, ազատություն և սոցիալիզմ: Կուսակցության առջև կանգնած կարևոր խնդիրներից մեկը արաբական բուլոբ երկրները միավորելն է: Ինչպես նշել է Քասաի առաջին համագումարը, արաբները հանդիսանում են մեկ ազգ և իրավունք ունեն միավորվելու մեկ պետության մեջ²:

Արդեն 1949—1950 թթ. ստեղծվեցին կուսակցության առանձին մասնաճյուղեր Միրիայում, Իրաքում և Լորդանանում: 1954 թ. ստեղծվեց Քասաի համարարական առաջին ղեկավարությունը:

Քասաը երբեք միատարր չի եղել: Նրա ներսում գոյություն են ունեցել առաջադիմական և հետադիմական (ձախ և աջ) հոսանքներ:

1962 թ. փետրվարի 8-ին Իրաքում Քասաի աջ ղեկավարները և զինվորականները կազմակերպեցին հեղաշրջում, որի հետևանքով Կասեմի վարչակարգը տապալվեց: Մերկում իշխանությունն անցավ Քասաի աջ հոսանքի ձեռքը:

Անցնելով իշխանության գլուխ, Իրաքի աջ բաասականներն առաջին իսկ օրից ծավալեցին հակակոմունիստական արշավ և պայքար սկսեցին առաջադիմական տարրերի դեմ:

1963 թ. մարտի 8-ին Միրիայում ևս տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում, և իշխանությունը անցավ Քասաի սիրիական

² «نضال البعث»، الجزء الرابع، بيروت 1971، ص 24

մասնակցությամբ Գրանից հետո բազմաթիվ անգամ քաղաքական ասպարեզ իշան Միրիայի հասարակության այն խավերը, որոնք մինչև այդ (մինչև մարտի 8-ի հեղաշրջումը, — Ն. Չ.) մի կողմ էին քաշվել պետական կառավարմանը մասնակցելուց²։

Միրիայում կառավարողները կառավարություն՝ Սալահ էդ-Գին Քիթաբի գլխավորությամբ։ Այն իր ժողովրդին հայտարարության մեջ նշեց, որ նոր ղեկավարությունը հանդես է գալիս սիրականացնելու համար արտաքին միասնությունը և կառուցելու արտաքին սոցիալիստական հասարակություն, իր առաջնահերթ խնդիրը համարելով Միրիան միավորել Իրաքի և Ազիպոսի հետ³։

Ի տարբերություն Իրաքի, սրանց աչքում քառասական ժայռահեղանակներն աշարհիման և անհեշտ հետադիմական ներքին քաղաքականություն էին վարում, Միրիայում աչքում քառասական ժայռահեղանակներին շեղում էր դեպի ղեկավարող ղեկավար գրավել կուսակցության և կառավարության մեջ։ Այսպես Վալիդի ուսման էին շահավորների ղեկավարը, որոնք վարում էին Վալիդի դեպի ու խոհեմ քաղաքականություն։

Իրաքում և Միրիայում միևնույն կուսակցության իշխանության դուրս անցնելը նոր հեռանկարներ բացեց երկու երկրների միջև հարաբերությունների զարգացման համար։

Միրիայում անցիլ ունեցած հեղաշրջումը Իրաքի կառավարող շրջանները մեծ զոհուհանություններ ընդունեցին, Հեղաշրջման օրը՝ մարտի 8-ին, Իրաքի Ազգային հեղափոխական հրամանատարության խորհուրդը (ԱՀՀԿ) հրապարակեց մի շարք հայտարարություններ, որով Իրաքյան բանակը զենք էր Միրիայի ԱՀՀԿ-ի տրամադրության տակ, պաշտպանելու նոր վարչակարգը։ Բացի այդ, Իրաքի կառավարությունը հայտարարեց, որ «Միրիայի դեմ նախաձեռնվող ամեն մի հարձակում և միջամտություն ուղղված էլիսի Իրաքի դեմ և կենտրոնի պատերազմ Իրաքի դեմ»⁴։ Իրաքի ԱՀՀԿ-ը մարտական գրություն մեջ գրեց իր օդային, ծովային ու ցամաքային ուժերը և ինչպես նաև հատուկ հսկողություն սահմանեց օդային բազաների վրա։

² «Партия и государство в странах социалистической ориентации», М., 1973, стр. 190.

⁴ «Современная Сирия», стр. 205.

عدنان عنباتوي، القطر السوري في معركة النضال القومي، دمشق 1965، ص 124

Մարտի 10-ին Գամաակոս ժամանեց Իրաքի կառավարության պատվիրակությունը, որը զբաղվում էր Իրաքի պրեմիեր մինիստրի տեղակալ և ներքին գործերի մինիստր Ալի Սաադին՝ քառասական աչ ծայրահեղական թևի պարագլուխներից մեկը: Պատվիրակության կազմում էին նաև Իրաքի պաշտպանության մինիստր գեներալ Մալեհ Մահդի Ամաշը, արտաքին գործերի մինիստր Շաբիրին և իրաքյան բանակի շտաբի պետ Քահր Ծահլան: Երկու երկրների քառասական ղեկավարների միջև տեղի ունեցած խորհրդակցության ժամանակ Ալի Սաադին հայտարարեց, որ «Իրաքն աշակցություն է ցույց տալու Սիրիային և պատրաստ է իր արամադարության աակ հղած բոլոր միջոցներով օժանդակել Սիրիայի ժողովրդին ու նրա հաղթական հեղափոխությանը»:

Մարտի 10-ի սիրիա-իրաքյան խորհրդակցության ժամանակ կողմերը համաձայնության եկան արարական հինգ երկրների՝ Սիրիայի, Իրաքի, Եգիպտոսի, Ալժիրի և Եմենի միջև զինվորական և քաղաքական համագործակցություն հաստատելու հարցի շուրջը: Հստ այդ համաձայնագրի, նշված երկրների զինված ուժերը, առանց որևէ նախազգուշացման, իրավունք ունենին միջամտելու, եթե «հինգ երկրներն մեկը արտաքին նախահարձակումի կամ իմպերիալիզմի օժանդակությամբ նյութված և երկրին առաջադիմական վարչակարգը տապալելու ձգտող զավազրության մը կենթարկվի»:

Այստեղից պարզ է դառնում, որ թե՛ Սիրիայի, և թե՛ Իրաքի ղեկավար շրջանները ձգտում էին իրենց իշխանությունն ամրապնդել ոչ միայն երկու երկրներում, այլև Բաասի ազդեցությունը տարածել նաև արաբական մի շարք երկրների վրա:

Գամաակոսի խորհրդակցության ժամանակ ամենակարևոր խնդիրը համարվեց արաբական երեք երկրների՝ Սիրիայի, Իրաքի և Եգիպտոսի միջև զաշխակցային միություն ստեղծելու հարցը: Սիրիայի և Իրաքի քառասականներն այն տեսակետին էին, որ երեք երկրները պետք է միավորվեն պետական մեկ օրգանիզմի մեջ: Ելնելով դրանից, նրանք համաձայնության եկան դիմելու Եգիպտոսին՝ միավորման հարցի շուրջը բանակցություններ սկսելու համար:

* عدنان عبتادی، القطر السوری فی معركة النضال القومي،

1958 թ. մարտի 14-ին կաշիբեում բանակցություններ սկսվեցին Սիրիայի, Իրաքի և Եգիպտոսի միջև։ Սիրիայի պատվիրակությունը ղեկավարում էր նաեւագ Կասեմը, Իրաքինը՝ Ալի Սաադին, իսկ Եգիպտոսի պատվիրակության նախագահն էր Գամալ Աբդել Նասերը։ Եռակողմ բանակցությունները տեղի ունեցան երեք փուլով և ավարտվեցին ապրիլի 16-ին։

Բանակցությունների առաջին էտապում քննարկվեցին երեք երկրների միասնության ընդհանուր հարցերը, ինչպես նաև՝ դրանց առանձին կողմերը։

Բանակցությունների երկրորդ էտապը, որը տեղի ունեցավ մարտի 19—20-ը, կրում էր զուտ սիրիա-եգիպտական բնույթ, և Իրաքի պատվիրակները չէին մասնակցում դրան։ Բանն այն է, որ Եգիպտոսը ձգտում էր նախ միավորվել Սիրիայի, իսկ այնուհետև՝ Իրաքի հետ, վախենալով իր դիրքերի թուլացումից⁵։

Սիրիան մերժեց Եգիպտոսի այդ առաջարկը, որովհետև ձգտում էր, որ Իրաքը միաժամանակ ընդգրկվի զաշնակցային միության մեջ։ Եգիպտոսը հարկադրված էր դիջել։

Սիրիայի և Իրաքի բաասականները բանակցությունների ժամանակ շտեյլ էին թափում ստեղծելու այնպիսի միություն, որտեղ նասերի ազդեցությունը աստիճանաբար միայն Եգիպտոսի վրա և Քաաա կուսակցությունը կարողանար պաշտպանել իր տիրապետող դիրքերը թե՛ Սիրիայում, և թե՛ Իրաքում։ Բացի այդ, նրանք ձգտում էին Եգիպտոսի ներկայացուցիչներին համոզել հիմնելու զաշնակցային այնպիսի պետություն, որտեղ բուրժուազանչուր երկիր պաշտպանի իր ներքին անկախությունը, ստեղծվի նախագահական խորհուրդ, որը ստանձնելու է գերագույն իշխանության պարտականությունները, և որը բաղկացած է լինելու 6 անդամներից, շուրջաբանչուր երկրից երկու հոգի⁶։ Այդ առաջարկը Եգիպտոսի ղեկավարությունը չընդունեց, քանի որ Սիրիայի և Իրաքի բաասական կառավարությունները ձեռք կրերեին մեծամասնություն և ամբողջ իշխանությունը կկենտրոնացնեին իրենց ձեռքում։

Բանակցությունների ժամանակ փաստորեն ստեղծվեց սիրիա-իրաքյան միասնական ճակատ։ Եգիպտոսը, մերժելով սիրիա-

⁵ M. Kerr, The Arab Cold War. 1958—1964, London, 1965, p. 73.

⁶ ۱۹۶۳—۳—۲۴، «الاجبار»، بیروت

իրաքյան առաջարկները, հանդես եկավ իր պահանջներով, գանձելով, որ զաշնակցային պետությունը պետք է ունենա միայն մեկ զինվաճար հանձին նասերիս¹⁰։

Միրիան և Իրաքն իրենց հերթին մերժեցին եզրպատկան առաջարկները։

Երկարատև քանակցություններից հետո կողմերը փոխզնչումների միջոցով 1963 թ. ապրիլի 17-ին կահիրեում ստորագրեցին համաձայնագիր՝ դաշնակցային պետություն ստեղծելու մասին։ Եթանակցությունների ընթացքում, — ասված էր համաձայնագրում, — պատվիրակները վստահություն հայտնեցին, որ արաբական միասնությունը նրանց վերջնական նպատակն է, որն իր ուժը վերցնում է միասնական լնզվից, մշակույթից և պատմությունից¹¹։

Միրիան, Իրաքը և Եզրպատար գտնում էին, որ միասնության հաստատումը հեղափոխական միջոցառում է, քանի որ բժիսանությունը հեղափոխություն է, հեղափոխություն է, որովհետև ժողովրդական է, հեղափոխություն է, որովհետև առաջադիմական է, հեղափոխություն է, որովհետև այն մեծ ուժ է հազարգում միասնության հասանքին¹²։

1963 թ. ապրիլի 17-ի համաձայնագրով Միրիան, Իրաքը և Եզրպատար կազմում էին մեկ դաշնակցային պետություն, որն անվանվելու էր Արաբական Միացյալ Հանրապետություն։ Նրա մայրաքաղաքը լինելու էր Կահիրեն։ Պետության ստեղծումն իրականացվելու էր Միրիայում, Իրաքում և Եզրպատարում բառաչիկա հինգ ամիսների ընթացքում ժողովրդական հանրաքվե անցկացնելուց հետո¹³։

Դաշնակցային պետության իրավասության մեջ մտնում էին արտաքին քաղաքականության, պաշտպանության, ազգային անվտանգության, ֆինանսների և այլ հարցեր։ Դաշնակցային միության զնկավարը պրեզիդենտն էր՝ օժտված լայն իրավունքներով։ Դաշնակցային միության մեջ մտնող երկրներն ունենալու էին

¹⁰ ۱۹۶۳-۳-۲۴ «الاشبار»

¹¹ «الوثائق العربية ۱۹۶۳» بیروت ۱۹۶۴، ص ۸۷

¹² նույն տեղում

¹³ Л. Ф. Федченко, Ирак в борьбе за независимость. 1917—1969, стр. 265.

իրենց պատվամենաբ, կառավարութիւնը և ներքին քաղաքակա-
նութիւնն որոշ հարցերում պահպանելու էին ինքնուրույնութիւնը:

Ապրիլի 17-ի համաձայնագրի կնիքներից մեկը վերաբերում էր
այդ երկրների անվտանգութեան ապահովմանը: Այսպես, գաշ-
նակախտի մեջ ընդգրկված երկրներից որևէ մեկում ժողովրդ-
դական շարժում առաջանալու դեպքում ժողովրդին անվտանգու-
թիւնն ապահովելու նպատակով արարական միութեան երկրներից
պետք է զորքեր ուղարկվեն: Ընդելու համար այդ շարժումը՝ ան-
կախ այն բանից, թե անդակապես պատվամենան իր համաձայնու-
թիւնը կհաշտուի, թե ոչ¹⁸:

1962 թ. ապրիլի 17-ի համաձայնագիրը նոր էր ստորագրվել,
կրր ուժեղ հակասութիւններ առաջացան Սիրիայի ու Իրաքի
բաասականների և Ազիպտոսի ղեկավար շրջանների միջև: Այդ
հակասութիւններն այնքան լարված թեւոյթ ընդունեցին, որ ի
վերջը հայտնի դաշնակախտի ձախողման պատճառ հանդիսա-
ցան: Նույն թվականի հուլիսի 22-ին՝ Սիրիայում արտեղիկաա-
կան սպաների պետական հեղաշրջման փորձը ձախողվելուց շորս
որ անց, ելույթ ունենալով Կահիրեում, Նասերը հայտարարեց, որ
Ազիպտոսը հրաժարվում է մասնակցելու գաշնակցային միութիւն-
նը: Այսպիսով, ապրիլի 17-ի համաձայնագիրը, որը հանդիսանա-
լու էր արարական երկրների ազգապ միասնութեան նախաքայլը,
յիբանակացավ:

Այն բանից հետո, երբ Սիրիայի, Իրաքի և Ազիպտոսի միջև
գաշնակցային միութեան ստեղծման պլանը ձախողվեց, Իրաքի և
Սիրիայի բաասականներն անմիջապես որոշեցին սերտ միասնու-
թիւն ստեղծել երկու երկրների միջև:

1963 թ. մայիս-օգոստոս ամիսներին Բաղդադում և Դամաս-
կոսում Սիրիայի և Իրաքի բաասականների միջև տեղի ունեցան
բազմաթիվ խորհրդակցութիւններ, որոնց ժամանակ քննարկվե-
ցին երկու երկրների ռազմական ուժերի, տնտեսական և առևտրա-
կան հարաբերութիւնների վիճակը:

1962 թ. օգոստոսի 26-ին Դամասկոսում Իրաքի և Սիրիայի
կառավարական պատվիրակութիւնների միջև տնտեսական և
առևտրական հարցերի շուրջը սկսվեցին բանակցութիւններ, որ-
ոնց հետևանքով համաձայնութիւն կնքվեց երկու երկրների միջև
տնտեսական միասնութիւն հաստատելու մասին: Միաժամանակ

¹⁸ «Проблемы мира и социализма», 1963, № 10, стр. 73.

կողմերը որոշեցին ստեղծել տեսեսական միասնական խորհուրդ¹⁵,

Բանակցությունների ժամանակ Սիրիայի և Իրաքի պատվիրակները համաձայնվեցին սեռեսական միասնությունն աստիճանաբար իրագործելու Մակայն զա կապված էր մի շարք բարդությունների հետ և հզի էր վտանգավոր հեռանքներով, հատկապես Սիրիայի համար Ի տարբերություն Սիրիայի, Իրաքում գեոնս գոյություն ունեին իմպերիալիստական երկրներին պատկանող ընկերություններ ու հաստատություններ, որոնք խոր արմատներ էին գցել երկրում և պահպանում էին իրենց գիրքերը Իրաքի տեսեսության որոշ ճյուղերում¹⁶։ Այդ իսկ պատճառով իմպերիալիստները կարող էին իրենց ազդեցությունը տարածել նաև Սիրիայի վրա։

1963 թ. սեպտեմբերի 28-ին Իրաքի զինվորական պատվիրակությունը, որը գլխավորում էր պաշտպանության մինիստր Սալեհ Մահդի Ամմարը, բանակցություններ սկսեց Սիրիայի զինվորական պատվիրակության հետ։ Հոկտեմբերի 9-ին Գամաակոսում ստորագրվեց համաձայնագիր՝ սիրիա-իրաքյան ուղղման միություն ստեղծելու մասին։ Համաձայնագրում նշված է, որ սրամազան 14-ի (փետրվարի 8-ին—Ն. Չ.) և մարտի 8-ի հեղափոխությունները պատասխանատու են ոչ միայն երկու երկրներում հեղափոխության նվաճումների պաշտպանության համար, այլև նրանց վրա է ընկնում արաբական հայրենիքի բոլոր շրջանները վտանգից պաշտպանելու խնդիրը¹⁷։ Համաձայնագիրը նախատեսում էր միավորել Սիրիայի և Իրաքի բոլոր զինված ուժերը։ Ստեղծվում էր պաշտպանության զերազույն խորհուրդ՝ կազմված միասնական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարից և երեք անդամներից, որոնք նշանակվում էին յուրաքանչյուր երկրի Ազգային հեղափոխական հրամանատարության խորհրդի կողմից։

Սիրիա-իրաքյան զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար նշանակվեց Իրաքի պաշտպանության մինիստր գեներալ Ամմարը։ Գամաակոսը դարձավ ընդհանուր հրամանատարության նստավայր-կենտրոնը։

¹⁵ «الوثائق العربية ١٩٦٣» ص ٦٧٩

¹⁶ «الاخبار» ٩-٨-١٩٦٣

¹⁷ «الاخبار» ١٣-١٠-١٩٦٣

Այսպիսով, ռազմական միութիւն ստեղծելու սիրիա-իրաք-
յան բանակցութիւններն ազարովեցին Հաշդութիւնը: Սալեհ
Մաւզի Ամմաշն իր Հայտարարութիւններէից մեկում բացահայտե-
լով Սիրիայի և Իրաքի ռազմական ուժերի միավորման պատճառ-
ները, նշում է, որ բուրիական և իրաքյան Հեղափոխութիւններն
ուրիշ անիս ետք ստեղծված այս միութիւնը տրամաբանական զար-
դացումն է սիւնիզմի և իմպերիալիզմի դեմ մեռնարկված մեր
պայքարին¹⁸:

Մակայն, իրականում, Սիրիայի և Իրաքի միջև ռազմական
միութիւն ստեղծումը ունի այլ պատճառներ, որոնք անխղճ իր-
քն կազմած էին նրկու երկրների բաասական վարչակարգերի
ամբաստանումն հետ:

Պատճառներից մեկն այն էր, որ ռեակցիոն քաղաքականու-
թյան Հետևանքով աչ բաասականների Հեղինակութիւնը Իրաքում
խիսա ընկել էր Գժդուութիւններ սկսվեցին նաև բանակում: Ի-
րաքյան մի զորամիավորում զեղապետ Աբդուլ Ղանի ար-Ուսվիի
գլխավորութիւնով կտրականապէս Հրաժարվեց ենթարկվել կառա-
վարութիւնը և սպանաց, որ կհարձակվի Բաղդադի վրա: Գնե-
րալ Ամմաշն անմիջապէս մեկնեց Սիրիա, որպէսզի վերջինիս սզ-
նութիւնը կանխի իր վարչակարգին սպանացող վտանգը: Սի-
րիայի բաասական կառավարութիւնը Համաձայնվեց Իրաք ու-
ղարկել իր 18-րդ Հետևակային բրիգադը, որը Հաստատվելու էր
Մոսուլի շրջակայքում, սգիմազրազելու Համար Իրաքի ապստամբ
զինված ուժերի գործողութիւնները, որոնք Հրաժարվում էին պա-
տերազմել ջրգերի գեմա¹⁹:

Սիրիայի և Իրաքի բաասականները ձգտում էին ռազմա-
կան միութիւն ստեղծումը բացատրել նրանով, որ իբր այն
նպատակ է գնում պայքարել Իսրայիլի և նրա էքսպանսիոնիս-
տական պլանների դեմ, ինչպէս նաև պաշտպանվել իմպերիա-
լիստական վտանգից: Մակայն, իրականում ռազմական
միութիւն ստեղծումը, որտեղ վճռական գերը պատկանում էր
Իրաքի ծայրահեղականներին, իմպերիալիստական երկրներին
հնարավորութիւն էր տալիս իրենց ազդեցութիւնը տարածելու
նաև Սիրիայի վրա: Եվ հիմ ի նկատի ունենանք, որ Իրաքի բաա-
սականները ձգտում էին սիրիա-իրաքյան դաշինքին մտնակից
գարնել նաև Հորդանանին և Լիբանանին, ապա զս կդառնար մի

¹⁸ «Արաբաա», 11. X. 1963.

¹⁹ «الاجبار» — 10 — 20.

փորձ՝ ավերակենդանացնելու՝ քարերը կիսաշուանի տերկրների զաշնակցային միավորման անզլիական պլանը»²⁰։

Միջա-իրաքյան ռազմական միությունը սուր քննադատության ենթարկվեց Ինչպես Միջինասի և Իրաքի, այնպես էլ արաբական ողջ առաջադիմական ուժերի կողմից։ 1963 թ. Հոկտեմբերին Միջինասի կոմունիստական կուսակցությունը հանդես նկալ մի հայտարարությամբ, որտեղ ասված էր. «Իմպերիալիստական հազիթային ընկերությունների պլանների ձախողման անհրաժեշտությունը համարվում է Միջինասի և բոլոր արաբական երկրների զեմոկրատական ու հայրենասիրական ուժերի կարևորագույն խնդիրը»²¹։

1963 թ. Հոկտեմբերին, սիրիա-իրաքյան հարաբերությունների այդ ետևն շրջանում, Դամասկոսում հրավիրվեց Բասսի համարաբական VI համագումարը։ Այն ցենտրիան առնելով Միջինասի և Իրաքի միասնության հարցը, հատուկ բանաձև ընդունեց այդ երկրների անհաղաղ միասնության մասին։ Բանաձևի համանաչև միասնական պետությունն ասելանվելու էր Արաբական ժողովրդազեմոկրատական հանրապետություն»²²։

Միջա-իրաքյան ռազմական միության ստեղծումից անմիջապես հետո՝ 1963 թ. Հոկտեմբերի կեսերին, Միջինասի բաասականների նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց այսպես կոչված բարձրագույն զորամիավորումը, որն ընդգրկում էր շուրջ հինգ հազար սիրիացի զինվորներ և սպաներ։ 1963 թ. Հոկտեմբերի կեսերին այդ զորամիավորումը զեղապետ Փահեգ Մանրի ղեկավարությամբ ակտիվորեն մասնակցեց Հյուսիսային Իրաքում քուրդ ժողովրդի դեմ Իրաքի աշ բաասական ժայրահեղականների սանձազերծած պատերազմին։ Ինչպես հետագայում նշել է Միջինասի պրեմիեր մինիստրի տեղակալ զենեբալ Ումրանը, սիրիա-իրաքյան ռազմական միության նպատակներից մեկը հանդիսանում էր նաև այն, որպեսզի Միջինասի թույլ արվեր մասնակցելու քրդերի դեմ ուղղված Իրաքի բաասական պատերազմին»²³։

²⁰ А. Ф. Федченко, Ирак в борьбе за независимость. 1917—1966, стр. 268.

²¹ «الوثائق العربية ١٩٦٣» ص ٧٧٥

²² «نضال البعث»، الجزء الرابع، ص ٢٢٥

²³ T. Petran, Syria, London, 1972, p. 170.

Մակայն, սիրիա-իրացյան ռազմական միությունը շուտով ձախողվեց:

1963 թ. նոյեմբերի 18-ին Իրաքում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում, և իշխանությունը անցավ զինվորականների ձեռքը՝ Աբդուլ Մալամ ԱբեՖի գլխավորությամբ, որը վերացրեց աշխատանքային հեղափոխականների գերատեսչության Իրաքում: Կազմվեց նոր կառավարություն՝ Քաշիր Յահյայի գլխավորությամբ:

1963 թ. դեկտեմբերի 24-ին «Յարմուք» զորամիավորումը, որը գտնվում էր Հյուսիսային Իրաքում, վերադարձավ Հայրենիք Իրաքում պետական հեղաշրջումից հետո Սիրիայի բաասականները հանդես եկան մի հայտարարությամբ, որտեղ նշված էր, որ այդ «հեղաշրջումը ուղղված չէ Բաասի դեմ, և որ ռազմական միությունը ուժի մեջ է, իսկ քաղաքական ու տնտեսական միասնությունը իրականանալու է շուտով»²⁴:

Մակայն, արզան նման միասնությունն մասին խոսք անգամ չի և՛ շեղվում:

Իրաքի նոր վարչակարգը առավել նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց նրկրի ազգային անկախությունը ամրապնդելու համար: Իրաքում ԱբեՖի վարչակարգը հաստատվելուց հետո Սիրիայի բաասականները քննադատեցին Իրաքի աշխարհահեղափոխական բաասական զինավարության թույլ տրված սխալները և բարեկամ հրապարակեցին Սիրիայում ազատ արձակելու քաղաքական քանտարկյալներին և գրելու Իրաքի բաասականների օրինակով ըստեղծված բազմաթիվ զվարգիտանքներ²⁵:

1963 թ. վերջերին և հատկապես Բաասի համաարարական VI համագումարից հետո, սիրիական Բաասի մեջ գերակշռող դիրք գրավեցին նրա ձախակողմյան թևի ներշնչանքից զրկվածները, որոնք աստիճանաբար սկսեցին բարձրացնել կուսակցության հեղինակությունը և համաարարական Բաաս կուսակցության շարքերից հեռացնել աշակողմյան տարրերին, նրկրում իրականացնելով առաջադիմական նկատելի քայլեր:

Այսպիսով, 1963 թ. Իրաքում և Սիրիայում Բաաս կուսակցության իշխանության գլուխ անցնելուց հետո հնարավորություններ ստեղծվեցին այդ նրկու նրկրների միջև սերտ փոխհարաբերու-

²⁴ ۱۹۶۳—۱۲—۲۲ «الحداد»

²⁵ В. В. Вавилов, Социально-экономические преобразования в Сирии, М., 1972, стр. 88.

թյունների զարգացման համար: Քաաքը, բարեբաղնեղով արարական միասնության գրոշը, խնդիր գրեց միավորել արարական բուր երկրները և գրա առաջին քալը հանդիսացավ ազրիի 17-ի եռյակ դաշնապետության ստեղծման նախագիծը, իսկ ավելի ուշ՝ հոկտեմբերին, Սիրիայի և Իրաքի միջև միասնություն կազմելու պլանը, որոնք փաստորեն ձախողվեցին իրացյան Քաաքի աշ ծայրահեղական ղեկավարության հակադեմոկրատական, հակաժողովրդական քաղաքականության և արարական երկրների միջև գոյություն ունեցող տարածակնությունների հետևանքով:

Ուսումնասիրելով 1963 թ. Սիրիայի և Իրաքի միջև հարաբերությունների պատմությունը, կարելի է ասել, որ հնարավոր չէր այդ հարաբերությունները զարգացնել հակադեմոկրատիզմի հիմքի վրա և առանց հաշվի առնելու կոնկրետ քաղաքական պայմանները, արարական երկրների տնտեսական վիճակն ու ժողովրդական զանգվածների ցանկությունները:

Н. Т. ЧАЛЫМЯН

ИЗ ИСТОРИИ СИРИЙСКО-ИРАКСКИХ ОТНОШЕНИЙ

(1963 г.)

Резюме

В статье рассматриваются вопросы сирийско-иракских взаимоотношений в 1963 году, когда в этих странах, в результате государственных переворотов, власть перешла в руки Партии арабского социалистического возрождения (ПАСВ). Освещаются как военно-политические, так и экономические аспекты этих отношений.

Значительное внимание уделено вопросам создания тройственной федерации между Сирией, Ираком и Объединенной Арабской Республикой, а также планам единства между Сирией и Ираком. В статье вскрываются причины неудач этих планов.

نوبار تشاليمين

من تاريخ العلاقات السورية-العراقية في سنة ١٩٦٣
(ملخص)

تبحث المقالة بعض قضايا العلاقات السورية-العراقية سنة ١٩٦٣، حينما وقع انقلاب حكومي في كل من سوريا والعراق وتسلم السلطة فيهما حزب البعث العربي الاشتراكي. توضح المقالة النواحي العسكرية والسياسية والاقتصادية لتلك العلاقات. كما دأرنا انتباهنا خاصا لقضية اقامة الاتحاد الثلاثي بين سوريا والعراق والجمهورية العربية المتحدة. بالإضافة الى مشروع الوحدة السورية-العراقية. هذا ويظهر المقال اسباب فشل تلك المشاريع الواحد ديه

Գ. Լ. ՍԱՐԱԶՅԱՆ

1973 թ. ԱՐԱՐԱ-ԻՍՐԱՅԵԼԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱԴԻՄԱԿԱՆ ՈՒՅԵՐԻ ԳԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

1973 թ. արաբա-իսրայելական պատերազմը նշանակալից տեղ է զբաղում ոչ միայն արաբա-իսրայելական հարաբերությունների, այլև ամբողջ Մերձավոր Արևելքի ժամանակակից պատմության մեջ:

Սովետական Միության արտաքին քաղաքականությունը եզիրված զբաղանքության մեջ ընդհանուր գծերով շարադրված են արաբա-իսրայելական պատերազմի զրգապատճառները, հետևվածքները, Սովետական Միության սկզբունքային դիրքորոշումը և նրա ջանքերն ազդեստիճանի հետևանքների վերացման ուղղությամբ¹: Ուշադրության է արժանի նաև արաբ կոմունիստ գործիչների հոգևածաշարը, որտեղ լուսարանվում են սույն պրոբլեմի առանձին հարցերը²:

Այս բովանդակին բարդ պրոբլեմի լուսարանմանը մենք ձեռնամուխ ենք եղել ըստ Կրաևանի կոմունիստական կուսակցության օրգան «Ալ-Ախրար» շաբաթաթերթի նյութերի, նման ընտ-

1 ՏՎ՝ «Внешняя политика Советского Союза», М., 1973; «Внешняя политика Советского Союза», М., 1975; «Современные международные отношения и внешняя политика Советского Союза», М., 1974; К. Вощенков, СССР в борьбе за мир, М., 1975; Л. Толхунюв, Ближний Восток: от войны к переговорам, М., 1975.

2 ՏՎ՝ Н. Х. Ашхаб, М. Осман, А. Хаба, Арабский фронт в ближневосточном конфликте («Проблемы мира и социализма», 1974, № 1, стр. 73—77); Д. Хенин, Израиль после октябрьской войны («Проблемы мира и социализма», 1974, № 2, стр. 61—67); К. Мруз, Реализовать возможности нынешней ситуации на Ближнем Востоке («Проблемы мира и социализма», 1974, № 3, стр. 61—65).

բությունը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ «Ալ-Ախրարա-ը առաջ ելուի է ապիս զհրոհիշյալ հարցերի պարզարանման համար և, որ ամենից կարևորն է, մարթա-լենինյան դիրքերից է լուսարանում երևույթները, նշտորեն ապուզ գաղաքական ուժերի սահմանազատումը արարական աշխարհում:

«Ալ-Ախրարա արարերին շարաթաթիրթը սկսել է լույս տեսնել 1954 թ. հոկտեմբերի 10-ից՝ Քեյրութում: Այն լույս աշխարհ եկավ այնպիսի մի փոթորկահույզ ժամանակաշրջանում, որ առաջին իսկ որից չէր կարող շնտավել պայքարի հորձանուտները: Ե՛րկ մի՞թե կարող է առաջավոր ղեմնկրատիայի սրզանը թե՛ ժամանակներում ոչ-մարտական լինել», — գրում է Վ. Ի. Լենինը³:

«Ալ-Ախրարա-ին աշխատակցում են Լիրանանի և ողջ արաբական աշխարհի, այդ թվում նաև հայ, նշանավոր գաղաքական-հասարակական գործիչները, գրողներն ու լրագրողները:

Ինչպես նշում է «Ալ-Ախրարա-ի պատասխանատու խմբագիր Յուսեֆ Լեյլուն, շարաթաթիրթի հաշտությունները բացատրվում են նրանով, որ սոցիալիզմի գաղափարները լայն տարածում են գտնում արաբական ժողովրդական զանգվածների մեջ, որ արարական ազգային-ազատագրական պայքարը նոր վերելք է ապրում⁴:

1973 թ. հոկտեմբերյան պատերազմի նախօրյակին և նրանից զենա շատ առաջ արզեն որոշակի էր դարձել առաջադիմական և հեռագիմական ուժերի սահմանազատումն ինչպես ամբողջ Արաբական Արևելքում, այնպես էլ այս կամ այն արաբական երկրում:

Աչ ուժերը, որոնք համախմբված էին գլխավորապես Սաուդյան Արաբիայի, Լորդանանի և Քուվեյթի շուրջը և իրենց գաշնակիցները և համախոհներն ունեին նաև առաջադիմական վարչակարգի ունեցող երկրներում՝ Ծղիպոստում, Սիրիայում և Իրաքում, ի ղեմա ֆեոդալների, խոշոր հողատերերի և բուրժուազիայի որոշ խավերի, վարում էին զիջումներին և նահանջների գաղաքականություն: Նրանք փորձում էին մերձենալ միջազգային սեպագիայի հետ և բարձրացրին հակակոմունիզմի ու հակասովետիզմի գրոշը⁵:

³ Վ. Ի. Լենին, Երկր., հ. 26, էջ 200.

⁴ صفحات من تاريخ الصعافة الشيوعية والعمالية والديمقراطية

في 50 عملاً، بيروت، 1974، ص 206

⁵ «الأخبار»، بيروت، العدد 29، 18-17-1971، ص 3

Արարական աշ ուժերը ձգտում էին մերձավորարևելյան կոնֆլիկտը լուծել արարական հեռազինությունների ու միջազգային իմպերիալիզմի մերձեցման ուղիով:

Չնայած 1967 թ. հունիսյան պատերազմից հետո Արարական Արևելքի իրավիճակի վատթարացմանը և լայն հասարակական խաղերին տիրած հուսալքման զգացմունքներին, արարական առաջադիմական ուժերը լվհաավեցին: Երանք համոզված էին, որ տասնյակ տարիների ընթացքում մեզ բերված նվաճումներն անկարելի է կորցնել կամ ենթարկել հեռազինությունների:

Արարական առաջադիմական ուժերի միջուկը կազմում են աշխատավորական զանգվածները և երանց շահերն արտահայտող ցածրաքանակ կուսակցություններն ու կազմակերպությունները՝ Միրիայի, Իրաքի, Լիբանանի և Լորդանանի կոմունիստական կուսակցությունները, արհեստակցական միությունները և երիտասարդական զանազան դեմոկրատական կազմակերպությունները: Երանց հետ մեկ ճակատում են գտնվում ազգային-հեղափոխական ուժերը՝ մանր բուրժուազիան, հեղափոխական մտավորականությունը և առաջագեմ զինվորականությունը, ինչպես նաև այլ ուժեր, որոնք կանգնած են հակամարտությանը դիմադրում: Այդ ուժերի շահերն են արտահայտում Բասս կուսակցությունը Միրիայում և Իրաքում, սոցիալիստական-առաջադիմական կուսակցությունը Լիբանանում, ինչպես նաև զանազան սոցիալիստական և ազգայնական խմբավորումներ ու կազմակերպություններ Եգիպտոսում, Միրիայում, Իրաքում և այլն:

Նախքան 1973 թ. արաբա-իսրայելական պատերազմը արաբական առաջադիմական ուժերը հասել էին զգալի հաջողությունների: Այս առումով արժե հիշատակել 1973 թ. մայիսին Լիբանանի ազգային առաջադիմական ուժերի համաձայն մարտերը Պաղեստինի դիմադրության շարժման (ՊԳՇ) հետ՝ ընդդեմ այդ շարժման վերացման լիբանանյան և արաբական հեռազինությունների ծրագրերի: ՊԳՇ-ի շարքերում տեղի ունեցան որակական գոտիստություններ՝ շարժումը սահմանազատվեց արաբական ռեակցիայից և ամբողջը իր կայերը առաջադիմական, հակամարտության և հեղափոխական ուժերի հետ:

Առաջադիմական ուժերի խոշոր հաղթանակը պետք է համարել երանց միավորումը Միրիայում և ազգային առաջադիմական

Նակատի ստեղծումը, որը տեղի ունեցավ 1972 թ. մարտի 7-ին՝ Ազգային առաջադիմական Նակատի մեջ մտան Արարական սոցիալիստական գերաձևության (Քասա) և Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունները, Արարական սոցիալիստական միությունը, սոցիալիստ-յունիոնիստների կազմակերպությունը և արաբ սոցիալիստների շարժումը⁶։

1973 թ. Հունիսի 17-ին առաջադիմական ազգային Նակատ կազմավորվեց նաև Իրաքում, որի մեջ մտան երկրի ամենաազդեցիկ կուսակցություններից երկուսը՝ Իրաքի կոմունիստական կուսակցությունը և Քասաը, ինչպես նաև գեմեկրաաական այլ ուժեր

Արարական առաջադիմական ուժերը հանդես էին գալիս Իսրայելի կողմից 1967 թ. Հունիսին զավթված արարական բուրբ հողերի ետ վերագործման և Պաղեստինի արաբ ժողովրդի օրինական իրավունքների ճանաչման պահանջով։ Նրանք զտնում էին, որ պետք է կենսագործվի ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կողմից 1967 թ. նոյեմբերի 22-ին ընդունված Ց 242 րանձևը, որը նախատեսում է իսրայելական զորքերի լրիվ գուրսերում արարական սկուպացված հողերից, պատերազմական իրադրության վերացում, այդ շրջանի բուրբ երկրների տերիտորիալ ամբողջականության և քաղաքական անկախության հարգում, ինչպես նաև պաղեստինյան պրոբլեմի արգարացի կարգավորում⁷։

Սակայն, Իսրայելը, Հենվելտզ ԱՄՆ-ի և մյուս իմպերիալիստական պետությունների, ինչպես նաև միջազգային սիոնիզմի օժանդակության վրա, հրաժարվում էր այդ կարևոր որոշումների կատարումից և բռնեց արարական երկրների դեմ ուղղված նոր օտանգությունների ուղին։

ԱՄՆ-ը պաշտպանելով Իսրայելին, ձգտում էր ամրապնդել Իսրայելի գերը որպես Մերձավոր Արևելքում իմպերիալիզմի գլխավոր Հենարանի, աչակցել Հետադիմական վարչակարգ ունեցող արարական երկրներին և ձախողել արարական որոշ երկրներում կատարվող առաջադիմական վերափոխումները։

Հենվելտզ ԱՄՆ-ի օժանդակության և ռազմաքաղաքական աջակցության վրա, Իսրայելն անտեսեց նաև ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1972 թ. գեկտեմբերի և Անվտանգության խորհրդի 1973 թ. որոշումները, որոնք պահանջում էին իսրայելական զորքերի գուրս-

⁶ «Современная Сарина», М., 1974, стр. 325.
⁷ «Внешняя политика Советского Союза», М., 1975, стр. 319.

բերումը արարական սկուպացված բուրբ հողերից և Պաղեստինի արար ժողովրդի շրինական իրավունքների վերականգնումը:

Հոկտեմբերյան պատերազմի նախորդակին արար կոմունիստները և մյուս առաջադիմական ուժերը մեկ անգամ էս նշանցին իրենց դիրքը մերձավորարևելյան ճգնաժամի հանդեպ, նրանք անգույ պայքար էին մղում հակաիմպերիալիստական բուրբ ուժերի մոթիլիզացման ուղղությամբ՝ օպահովելու լավագույն պայմաններ արարական ազատագրական համապարփակ պայքարի համար: Նրանց առաջ քաշած պահանջները հանգում էին հետևյալին.

Առաջին. սկուպացված տերիտորիաների ազատագրումը, Պաղեստինի արար ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի օպահովումը և արարական առաջադիմության նեց բերած նվաճումների ամրապնդումը: Գա համարվեց արարների համազգային խնդիրը: Իսկ արարների գլխավոր թշնամիներ համարվեցին ԱՄՆ-ը, նրա դրածո Իսրայելը և ներքին ու արտաքին այն ուժերը, որոնց շահերը համընկնում են իմպերիալիզմի հետ:

Երկրորդ. ամբողջով արարական առաջադիմական ուժերի ազգային ճակատը, ուժեր, որոնք մարտնչում են իմպերիալիզմի դեմ, օպայքարում են հանուն ազատագրության և հասարակական առաջընթացի:

Երրորդ. որոշել արարների բարեկամներին և սկզբունքային դիրքորոշում ունենալ նրանց նկատմամբ: Արարների ամենահուսալի բարեկամներն են Սովետական Միությունը, սոցիալիստական երկրները և միջազգային հեղափոխական ուժերը⁶:

• • •

1973 թ. հոկտեմբերի 6-ին ծագած պատերազմը շորրորդն էր արարական պետությունների և Իսրայելի միջև: Պատերազմական գործողությունները երկու կողմից էլ մեծաթիվ զոհեր խլեցին և նյութական շատ վնասներ պատճառեցին:

Պատերազմական գործողություններն ծավալվում էին սիրիական (Նյուսիսային) և եգիպտական (հարավային) ուղղմանակառնորում: Ապարդյուն անցան բուրբ շանքերը, բացելու երրորդ՝ հորդանանյան ազմամեակատը: Հարկ է նշել, որ հորդանանյան ազմամեակատում կային 80 հազար զինվորներ, որոնց դիմաց կանգնած էին իսրայելական 10 հազար զինվորներ միայն⁶: Հորդանա-

⁶ 8 ص ۱۹۷۳—۱۰—۲۰، العدد ۵۳۸، «الاجل»

⁶ 7 ص ۱۹۷۳—۱۰—۲۰، العدد ۳۸، «الاجل»

նի պատերազմի մեջ շմտնելը Հնարագործություն ավելց Իսրայելին՝ կենսարեւոյնելու իր զորքերը սիրիական ռազմաճակատում:

1972 թ. Հոկտեմբերի 6-ին Եգիպտական ցամաքային 8 Հազարանոց զորամասերը մի քանի տեղով սրբնթաց անցան Մուսզի շրանցքը և 24 ժամ ընթացքում զրազնցին «Քարլևի գիծը», որը Համարվում էր Հակաառանկային տնտոսիկ պատանելու Այդ գծի Երկարությունը 160 կմ, իսկ բարձրությունը՝ 20 մ էր: Գծում կային 35 ամրություններ¹⁰:

Եգիպտական ռազմաճակատում առաջին երեք օրերի ընթացքում ձեռք բերած Հաղթանակները կատարվեցին այսպես կոչված կարճատև պլանի սկզբունքի հիման վրա: Ուստի, երբ Եգիպտական զորքերն անցան Մուսզի արևելյան ակիը, Եգիպտոսի պրեզիդենտ Ա. Սադաթը շտապեց զինազաղարի պայմանները Հայտարարելու, Եսխանեհեռությունը զիջելով Իսրայելին¹¹:

Սիրիական ռազմաճակատում պատերազմական գործողություններն առաջին իսկ օրից մինչև պատերազմի ավարտն ավելի առատիկ բնույթ էին կրում: Սիրիական բանակի Հերոսական մարտերի շնորհիվ ազատագրվեցին Գոյանի բարձունքների մեծ մասը, Հերմոն լեռան վրա գտնվող խոշոր ստորատեղիական եշանակություն ունեցող ամրությունները, իսկ Հոկտեմբերի 9-ին սիրիացիները շրջապատեցին ալ-Քունեյարա քաղաքը:

Հոկտեմբերի 9-ին ռազմաճակատից ստացված զեկուցագրերը անմիջիթար էին Իսրայելի Համար: Իսրայելի Համար ռազմական տեսակետից ստեղծվեց ծանր կացություն: Այդ իսկ պատճառով ԱՄՆ-ում Իսրայելի գեսպան Ս. Գինիցը զիմեց ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Լ. Քիսինջերին, խնդրելով զենք և ռազմամթերք ուղարկել Իսրայել: Լ. Քիսինջերի Հեռ ունեցած զրույցի ժամանակ Իսրայելի գեսպանը շոշափում է նաև կրակի դադարեցման Հարցը և այն գերը, որ կարող էր խազայ ԱՄՆ-ը այդ գործում: Իսրայելի կառավարության կարծիքով կրակը կարող էր դադարեցվել միայն մի

¹⁰ «التقرير» (المجلد) 1972، ص 128

(Այս գրքը, որ կոչվում է «Քննարկումս արաբերենի է Քարզմանելի Իսրայելները: Գրքի յոթ լրացրուղ Հեղինակները ցնում են 1972 թ. Հոկտեմբերյան պատերազմում Իսրայելի կառավարող շրջանների թույլ ավտ սխալները):

¹¹ «الاجبار» العدد 1973-10-27، ص 5-4

պայմանով՝ եզրապահան ու սիրիական զորքերի ներառումով, նախքան հոկտեմբերի 6-ը գոյություն ունեցած սահմանները¹³,

ԱՄՆ-ից սեփական խնդրելուց բացի, Իսրայելը եզրապահան սազմաճակատից 11 դրահասանկային զիվիզիա տեղափոխեց սիրիական սազմաճակատ, ուր Իսրայելի վիճակը օրհասական էր¹⁴։ Իսրայելի այդ քայլին նպաստեց եզրապահան զորքերի պասսիվությունը։ Սուեզի շրանցքն անցնելուց հետո՝ Եզրապահի ղեկավարների այդ տակտիկան, չալ-Ախրարա-ի կարծիքով՝ Իսրայելին հնարավորություն տվեց իր ուժերի գերակշռող մասը կենտրոնացնել Սիրիայի դեմ¹⁵։

Հոկտեմբերի 11-ին իսրայելական զորքերը սիրիական սազմաճակատում դիմեցին հակահարձակման և Դամասկոսի ուղղությամբ անցան կրակի դադարեցման գծերը։ Մակալն սիրիա-իրաքյան և պաղեստինյան զորքերի հերոսական դիմադրության շնորհիվ այդ հակահարձակումը կասեցվեց։

Այդ մարտերում սիրիական բանակը ցուցաբերեց բարձր կարգապահություն, իսկ խաղաղ բնակչության մեջ շնչառվեց որևէ խուճապ։ Բուլոբը համակված էին մեծ վնասականությամբ¹⁶։

Սովետական Միությունը պատերազմի առաջին օրվանից պաշտպան կանգնեց արաբական ժողովուրդների արդարացի պայքարին։ Սովետական կառավարության 1973 թ. հոկտեմբերի 8-ին հրապարակված հայտարարության մեջ խիստ զարտապարզվեց Իսրայելի էքսպանսիոնիստական ու արկածախնդրական քաղաքականությունը։ «Սովետական Միությունը, — ասված է հայտարարության մեջ, — հաճառարիմ ազատության ու անկախության մզտող ժողովուրդներին զորավիզ լինելու իր սկզբունքային քաղաքականությունը, հետևողականորեն հանդես է գալիս որպես արաբական պետությունների հուսալի բարեկամ»¹⁶։

1973 թ. հոկտեմբերի 12-ին հրապարակվեց ՏԱՍՍ-ի հայտարարությունը, որտեղ ասված էր, «Սովետական Միությունը չի կարող անտարբեր լինել իսրայելական սազմաժոյնների հանցավոր

¹³ ۲۵۷ «التصير»

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 258:

¹⁵ ۲۱ «الأخبار» العدد ۱۳۶، ۲۰-۹-۱۹۷۵، ص ۲۱

¹⁶ ۲۷ «الأخبار» العدد ۳۹، ۲۷-۱۰-۱۹۷۳، ص ۲۷

¹⁶ «Սովետական Հայաստան», Բ.Մ. 1973:

գործազուսթյունների նկատմամբ, որոնց շարունակումը լուրջ հեռանկարների կհանգեցնի հենց Իսրայելի համարը¹⁷։

Արար հանրահայտ բանաստեղծ Մահմուդ Գարվիշն այդ թեմ սրերին տալ-Ախրար-ի էջերում հանդես եկա՞վ մարտական մի ակնարկով, որտեղ համեմատություն մեջ էր դնում Սոփիստական Միության և ԱՄՆ-ի բուստ գիրքերը պատերազմի նկատմամբ «Սիմա քոսին, նշում էր նա, սպասելով է արարներին, իսկ սոփիստական հավատարիմ բարեկամների ուղարկած հրթիռները պաշտպանում են հայրենի հողը ամերիկյան պատերազմի աստօնցի «ԱՄՆ-ը,— շարունակում է Գարվիշը,— ոչ թե թշնամու պաշտպանն է, այլ հենց ինքն է արարների գլխավոր թշնամին¹⁸։

Սակայն Իսրայելի կառավարող շրջաններն անսալով բանականություն հասնել և սղաճելով ամերիկյան իմպերիալիզմի հովանավորությունից, կարողացան սիրիական սաղմաճակատում հասնել զգալի հաջողությունների Այնուհետև՝ Հոկտեմբերի 15-ին, իսրայելական զորքերը հակահարձակման անցան նաև եգիպտական սաղմաճակատում։ Նրանց հաջողվեց Հեղեբել սաղմաճակատը և անցնել Սուեզի ջրանցքի արևմտյան ափը։

Սկզբնական շրջանում Սուեզի ջրանցքի արևմտյան ափն անցած իսրայելական զրահատանկային զիվիզիային գլուրությունաբարելի էր նա մղել, եթե եգիպտական ու նրանց սղնաղ ալմիրյան զորքերը ժամանակին հակահարձակման անցնեին։ Սակայն դա անելի լուծեցա՞վ և մինչև Հոկտեմբերի 22-ը Իսրայելը ջրանցքի արևմտյան ափ անզափսխեց նա 7 զրահատանկային զիվիզիա ու Հնասազալում բավականին ահանություններ պատահանեց Եգիպտոսին։

Հոկտեմբերի 17-ին պարզ դարձավ, որ Եգիպտոսի սաղմական վեճակը սպասնայից է։ Այդ պայմաններում Սոփիստական Միությունը հարկադրված էր վճռական քայլերի գիմելու իսրայելական ազրեսիան կասեցնելու և կրակը դադարեցնելու համար։ 1973 թ. Հոկտեմբերի 16—19-ը Կահիրեում էր գանձում ՄՍՀՄ Միջադարձների սովետի նախագահ Ա. Ն. Պոսիզինը, որը մի շարք հանգիպումներ ունեցա՞վ Եգիպտոսի պրեզիդենտ Ա. Սադատի հետ, քննարկելով գինազազարի շուրջը համաձայնություն գալու հարցերը։

¹⁷ Նույն տեղում, 12. I. 1973:

¹⁸ V «الاجل», العدد 38, 1973—10—20.

Քացի այդ, Սովետական Միությանը կոնտակտներ հաստատեց ԱՄՆ-ի կառավարության հետ: Մոսկվա ժամանեց ԱՄՆ-ի պետական քարտուզար Հ. Քիսինջերը, որը հոկտեմբերի 20—22-ը բանակցություններ էր վարում ՄԱԿԿ Կենսկամի գլխավոր քարտուզար Լ. Ի. Քրեմենի հետ: Այդ բանակցությունների հիման վրա հոկտեմբերի 22-ին Սովետական Միության ու ԱՄՆ-ի խնդրանքով հրավիրվեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի նիստ, որը ընդունեց Մ 338 բանաձևը: Այդ բանաձևով Անվտանգության խորհուրդը կոչ էր անում որոշման ընդունումից ոչ ոչ քան 12 ժամ հետո դադարեցնել կրակը, զորքերը թողնելով իրենց զբաղված դիրքերում: Քացի այդ, շահագրգռված կողմերին կոչ էր արվում անհապաղ սկսել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի Մ 242 բանաձևի գործնական կատարումը: Անվտանգության խորհուրդը միաժամանակ որոշեց շահագրգռված կողմերի միջև բանակցություններ սկսել համապատասխան հովանու ներքո, նպատակ ունենալով արգար ու կայուն խաղաղություն հաստատել Մերձավոր Արևելքում¹⁹:

Այդ ժամանակ արաբական ժողովրդական զանգվածները դեռ ապրում էին պատերազմի առաջին օրերի հաղթանակների խանդավառությունը և հույս ունեին, որ բոլոր տվյալները առկա են հաղթանակի համար: Այդ իսկ պատճառով նրանք անակնկալի եկան Անվտանգության խորհրդի այս բանաձևից:

Արաբական որոշ աշ հոսանքներ փորձեցին վերհիշյալ բանաձևը ներկայացնել որպես սովետական նախաձեռնություն, որպես արաբներին պարտադրված մի քայլ: Մերկացնելով այդ շրջանների հեղուրանքները, տալ-Ախրաբ-ը գրում էր, որ «Դա միանգամայն Եզիպտոսի խնդրանքով է կատարվել»²⁰:

Եզիպտոսի կառավարությունն իր համաձայնությունը տվեց բանաձևին: Նույնպեսի դիրք զբաղեց նաև Միրիայի կառավարությունը: Հրապարակված սիրիական պաշտոնական հաղորդագրությունում ասված էր, որ «Առաջադիմական ազգային նահատի Կենտկոմը քննարկեց Անվտանգության խորհրդի Մ 338-րդ բանաձևը և որոշեց ընդունել այն, քանի որ դա նախատեսում է իսրայելական զորքերի դուրսբերում արաբական օկուպացված տերիտորիաներից»²¹:

¹⁹ «Սովետական Հայաստան», 22. I. 1973:

²⁰ «الخبير», العدد 39, 27-10-1973, ص 5

²¹ «الخبير», العدد 39, 27-10-1973, ص 6

Իսրայելի ներկայացուցիչը հայտարարեց, որ իր պատվիրակությունը «զրահան է վերաբերվում» բանաձևի նախագծին²²։

Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության (ՊԱԿ) ներկայացուցիչը հայտարարեց, որ պաղեստինյան հեղափոխությունը ոչ մի առնչություն չունի այդ բանաձևի հետ²³։ Իրաքը նույնպես միտական զիջք զբաղեց Անվտանգության խորհրդի այդ բանաձևի հանդեպ։

1973 թ. Հոկտեմբերի 22-ին Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմի քաղցյուրոն արտահերթ նիստ գումարեց՝ Անվտանգության խորհրդի որոշման լույսի տակ քննարկելու Մերձավոր Արևելքի իրազրությունը, Քաղցյուրոն կոչ էր տեսում խուսափել արաբական առաջադիմական շարժման պառակտումից, որին ձգտում էին խմբերիպիչներ ու սիոնիզմը, «Արաբական և միջազգային առաջադիմական ուժերի միասնությունը», — ստված էր քաղցյուրայի հայտարարության մեջ, — գլխավոր նրաշիթն է պայքարի հարատևման համար՝ ի խնդիր արաբական օկուպացված տերիտորիաների ամբողջական ազատագրման և Պաղեստինի արտ ժողովրդի օրինական իրավունքների պահպանման²⁴։

Սակայն, Հոկտեմբերի 23-ին Իսրայելը խախտեց կրակի դադարեցման որոշումը և ուխտագրոթորեն հարձակվեց եգիպտական զորքերի զիջքների, ինչպես նաև խաղաղ բնակչության վրա։ Իսրայելական զորքերը շրջապատեցին Սուեզ քաղաքը և կարեցին այնտեղ զննվող եգիպտական Զ-րդ բանակի մատակարարման ճանապարհը։

Սովետական Միությունը վճռականորեն դատապարտեց կրակի դադարեցման վերաբերյալ որոշման խախտումները Իսրայելի կողմից։ 1973 թ. Հոկտեմբերի 23-ին հրապարակվեց սովետական կառավարության հայտարարությունը, որտեղ ստված էր. «Սովետական կառավարությունը Իսրայելի կառավարությանը նախազգուշացնում է այն շատ ծանր հետևանքների մասին, որ կհարուցի նրա ագրեսիվ գործողությունների շարունակումը ընդդեմ Սօցիալ-

²² «Անվտանգության Հայտատու», 22.1.1973։

²³ Դ, «الاجبل», العدد 139, 10-11-1973, ص 6

²⁴ «الاجبل», العدد 139, 10-11-1973, ص 12

տոսի Արարական Հանրապետության և Միջին Արարական Հանրապետության²⁵։

Հոկտեմբերի 24-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդն ընդունեց մի նոր բանաձև՝ N 339, պահանջելով, որ զորքերը վերադարձվեն այն դիրքերը, որ նրանք զբաղում էին կրակի գազարեցումը ուժի մեջ մտնելու պահին։ Բանաձևը նախատեսում էր ՄԱԿ-ի զիտորդներ ուղարկել, որպեսզի նրանք հսկեին կրակի գազարեցման ապահովումը Եգիպտոսի և Իսրայելի միջև։

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը հոկտեմբերի 25-ին ընդունեց N 340 բանաձևը, որով նախատեսվում էր մեծացնել ՄԱԿ-ի զիտորդների թիվը երկու կողմերում։

1973 թ. հոկտեմբերի 26-ին Մոսկվայում զույգարժան խաղաղասեր ուժերի համաշխարհային կոնգրեսում արտասանած նառում ՄՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Լ. Ի. Բրեժնևն ասաց, — «Մենք պատրաստակամություն հայտնեցինք բազարարել Եգիպտոսի խնդրանքը և արդեն ուղարկել ենք այդպիսի ներկայացուցիչներ։ Գրա հետ մեկտեղ, մենք խորհում ենք նաև այլ հնարավոր միջոցների մասին, որոնց ձեռնարկումը կարող է պահանջել իրազրությունը»²⁶։

Եգիպտոսի պրեզիդենտ Ա. Սադատը 1973 թ. նոյեմբերի 1-ին էլուլթ ունենալով մամուլի կոնֆերանսում ընդգծեց, որ Մովստական Միությունը որպես բարեկամ և խաղաղության պահպանման համար պատասխանատվություն կրող տերություն, կատարում է իր պարտականությունը։ Նույն կոնֆերանսում անդրադառնալով ԱՄՆ-ի դիրքին, նա նշեց, որ ընայած Միացյալ Նահանգները Իսրայելին զենք են մատակարարում, դրա հետ միասին եզանսարուկտիվ դիրք բռնեցին խաղաղության հասնելու նպատակով²⁷։

Այս հայտարարությունն արվեց այն ժամանակ, երբ պատերազմական գործողությունները շին գազարեցվել սիրիական ուղեմանակատում, և ԱՄՆ-ը շարունակում էր զինել Իսրայելին Հայտարարությունից երևում է ԱՄՆ-ին արդարացնելու Եգիպտոսի հե-

²⁵ «Մովստական Հայաստան», 24.X.1973։

²⁶ Լ. Ի. Բրեժնև, Հանուն արդարացի, զեմոկրատական խաղաղության, Հանուն սոցիալիզմի անվտանգության և միջազգային համագործակցության, Երևան, 1973, էջ 15—16։

²⁷ «الاجل»، العدد ٤٠، ١٩٧٣—١١—٤٠، ص ٣٧

ատգա քաղաքականությունը բնորոշ այն դիրքորոշումը, ըստ որի հոկտեմբերյան պատերազմից հետո ամերիկյան ղեկավար շրջանների խորատվել են և շանում են «ենչում» գործադրել Իսրայելի վրա ևս քաղվելու արարական հոգեբից:

Մազաթի այս քաղաքականությունը ղժգոհություն առաջացրեց արարական առաջադիմական շրջաններում:

Պաղեստինի ազատագրության ժողովրդա-գեմոկրատական Հակառի ղեկավար Նայիֆ Հաուսթման (այ-Ախրարա-ի Բզթակցի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ նշեց, որ պաղեստինյան հեղափոխությունը և արարական առաջադիմական բուր ուժերը պայքարեցին հոկտեմբերյան սահմանափակ պատերազմը երկարատև ազատագրական պատերազմի վերածելու համար: Սակայն, նշեց նա, Ա. Մազաթը շտապեց զրա հանապարհը փակել, նպատակ ունենալով պահպանել պատերազմի սահմանափակ ու բուրժուական բնույթը²⁸:

Նոյեմբերի 14-ին Եզիպտոսի և Իսրայելի ներկայացուցիչները ՄԱԿ-ի դիտորդներին ներկայությունամբ ստորագրեցին վեց կետերից բաղկացած համաձայնագիր, ըստ որի իսրայելցիները վերացնելու էին Կահիրե-Սուեզ հանապարհի իրենց պահակակետերը, զորքերը վերադառնալու էին այն դիրքերը, որ նրանք զբաղել էին հոկտեմբերի 22-ին: Գրանից հետո կողմերն ձեռնամուխ էին լինելու ռազմագերիների փոխանակմանը և բանակցությունների շարունակմանը, Կահիրե-Սուեզ հանապարհի 101-րդ կիլոմետրում:

Իսրայելը շարունակ խուսափում էր համաձայնագրի 2-րդ կետի կենսագործումից, որով նախատեսվում էր իսրայելական զորքերի նաքաշումը մինչև հոկտեմբերի 22-ը զբաղած դիրքերը: Մինչդեռ միանգամայն պարզ էր, որ խոսքը վերաբերում էր այն կոնկրետ սերիտորիային, որ իսրայելական զորքերը զբաղել էին հոկտեմբերի 23-ին և 24-ին:

Այդ պահանսով Նոյեմբերի 30-ին Եզիպտոսի կառավարությունը որոշեց դադարեցնել բանակցությունները Իսրայելի հետ:

Արարական առաջադիմական ուժերը բազմիցս նախազգուշացրել էին եզիպտական կառավարության և ԱՄՆ-ի միջև տեղի ունեցող մերձեցման հետևանքների մասին: Կրանանի առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցության XXIV համագումարում կուսակցության ղեկավար Քամալ Եուսրաթն ասաց. «Մենք պա-

²⁸ 376 «الاجل» العدد 17، 1973-12-22، ص 376

տերազմի և խաղաղության հարցում չպետք է հավատանք քիսի-
ջերյան դիվանագիտությանը: Ամերիկյան ղեկավարության «խա-
ղաղափրական» ծրագրերը լուր կեղծիք է, այլապես այն կհրաժար-
վեր Իսրայելին զենք տալուց, կստիպեր նրան նահանջել արաբա-
կան բռնագրավված հողերից և կնպաստեր պաղեստինցիների վե-
րագարձին»²⁹:

Հոկտեմբերյան արաբ-իսրայելական պատերազմից հետո
տեղեփված քաղաքական իրադրության պայմաններում խոշոր
նշանակություն ունեցավ 16 արաբական պետությունների ղեկա-
վարների 1973 թ. նոյեմբերի 26-ին Ալժիրում զումարված ժողովը,
որին մասնակցում էին նաև ՄԱԿ-ի ներկայացուցիչները: Կրթիան
և Իրաքը, որոնք ՄԱԿ-ի բանաձևերի նկատմամբ գրավել էին ժրի-
տական դիրք, ժողովին շահանակցեցին:

Ժողովի որակարգում զբաղեցրած էին քաղաքական, տնտեսական և
ուզմական բնույթի հարցեր:

Սովետական կառավարությունը ժողովի մասնակիցներին հղեց
ողջույնի ուղերձ, որն ընկալվեց որպես իսրայելական ազդեցիկ
զեմ արաբական ժողովուրդների պայքարը Սովետական Միության
կողմից պաշտպանվելու ևս մի դրսևորում: ԵՍՍՀՄ-ական Միու-
թյունը—սոված էր ուղեկրում,—համակողմանի օգնություն և օ-
ժանդակություն է ցույց տվել և այսուհետև էլ ցույց կտա իսրա-
յելական ազդեցիկ զժճ դարձած արաբական պետություննե-
րին»³⁰:

Ժողովը մի շարք որոշումներ ընդունեց, որոնցից ամենակա-
րևորներն են.

1. Ճանաչել ՊԱԿ-ը որպես Պաղեստինի արաբ ժողովրդի օ-
րինական և միակ ներկայացուցիչ:

2. Ազատագրել Իսրայելի սկուպացրած արաբական բուր-
տերիտորիաները, այդ թվում նաև՝ Երուսաղեմի արաբական
մասը³¹:

Սակայն վեհաժողովը համաձայնության չհանգեց նավթը որ-
պես զենք օգտագործելու հարցում: Այստեղ Սաուդյան Արաբիայի,
Քուվեյթի և Քուեյտի դիրքորոշումը հաղթանակ տարավ: Նրանք

²⁹ ٢٢ من ١٩٧٣—١٢—١، العدد ٤٤، «الاجبال»

³⁰ ԵՍՍՀՄ-ական Հայաստան, 27.IX.1973:

³¹ ٥—٤ من ١٩٧٣—١٢—١، العدد ٤٤، «الاجبال»

զանում էին, որ Շնավթի արգելքը վնասում է եվրոպական որոշ բարենկամ երկրներին. մի բան, որը Իսրայելը օգտագործում է որպես զենք՝ արարներին հակահարված տալու համար²²:

ժողովի մասնակիցները բարձր գնահատական տվեցին այն քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական օգնությունը, որ ցույց էին տալիս Սովետական Միությունը և սոցիալիստական պետությունները արարական երկրներին:

ժողովը միաժամանակ զատապարտեց ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում:

Արարական պետությունների զեկավարների ժողովի արգելանքները դրական բնույթ էին կրում: Այդ ժողովը նպաստեց արարների միացյալ զիբբորոշման հաստատմանը հանգուցային հարցերի վերաբերյալ:

* * *

Մերձավոր Արևելքում ծագած սազմական կոնֆլիկտի կարգավորման և իսրայելական ազրհսիայի հետևանքները վերացնելու համար շահագրգռված կողմերը, ինչպես նաև Սովետական Միությունը և ԱՄՆ-ը, համաձայնության եկան ժնեում հրավիրել հաշտության կոնֆերանս: Նախատեսվում էր, որ կոնֆերանսին մասնակցելու էին Եգիպտոսը, Միրիան, Հորդանանը, Իսրայելը ինչպես նաև ՄԱՀՄ-ը և ԱՄՆ-ը: Վիեննի էր մնացել Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության մասնակցության հարցը, որի զեմ խստիվ առարկում էր Իսրայելը:

Հաշտության կոնֆերանսի գումարման կարևոր նախապայմանը հանդիսանում էր այն, որ պատերազմող կողմերն իրենց զորքերը հեռ քաշեին մինչև հոկտեմբերի 22-ը գոյություն ունեցած սահմանները: Իսրայելը համառում էր, այդ պատճառով էլ եգիպտական կառավարությունը բազմիցս հայտարարել էր, որ չի մասնակցելու ժնեի հաշտության կոնֆերանսին, քանի զեռ Իսրայելը չի կենսագործել զորքերի նտքաշման պահանջը:

Ցավոք, Եգիպտոսի այդ զիբբորոշումը քացահայտորեն փոխվեց 1973 թ. զեկտեմբերին Լ. Քիսինջերի Եգիպտոս կատարած երկրորդ այցից հետո: Այն ժամանակ, երբ պատերազմական գործողությունները Գոլանի բարձունքներում վերակվել էին, երբ արարական առաջադիմական ուժերը Եգիպտոսից պահանջում էին չինթարկվել ԱՄՆ-ի խարուսիկ քայլերին, եգիպտական կառավար-

²² «الاجبار» العدد ٤٤، ١-١٢-١٩٧٣، ص ٣٦

բությունը գտնում էր, որ պետք է բանակցությունները տեղափոխել ժնՆ՝ ԱՄՆ-ի մտադրությունները բառուղիուս համար:

ԵԾԳԻՎԱՏՈՍԻ կառավարությունը.—ինչպես նշում էր Էալ-Աիրարը,—չերմեռանդորին ձգտում է բարելավել իր հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ: Գա ահազոր վտանգ է ներկայացնում, որի հետևանքով մենք խաղաղ պայմաններում կարող ենք կորցնել այն, ինչ ձեռք ենք բերել արյան գնով: Զիշումների քաղաքականության հետևանքով մենք կվերադառնանք նախապատերազմյան վիճակին, եթե շասենք առավել վատթար վիճակին՝ անցագիր շնորհել ամերիկյան կարգավորման ծրագրերին²³:

1973 թ. դեկտեմբերի 21-ին ժնՆում սկսվեցին Մերձավոր Արևելքին նվիրված հաշտության կոնֆերանսի աշխատանքները: Կոնֆերանսի առաջին փուլին մասնակցում էին ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Կ. Վալզհայմը, ՍՍՀՄ-ի արտաքին գործերի մինիստր Ա. Ա. Գրոմիկոն, ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Լ. Քիսինջերը, Եգիպտոսի արտաքին գործերի մինիստր Ի. Ֆահմին, Հորդանանի արտաքին գործերի մինիստր Զ. ա-Ռիֆարին և Իսրայելի արտաքին գործերի մինիստր Ա. էրանը:

Միջին հրաժարվեց մասնակցել ժնՆի կոնֆերանսին, պատճառաբանելով, որ ավլալ պայմաններում այն ի վիճակի չէ հասնել հարցի կարգավորմանը Մերձավոր Արևելքում:

ՍՍՀՄ-ի արտաքին գործերի մինիստր Ա. Գրոմիկոն իր ելույթում ավեց ու միայն Մերձավոր Արևելքի իրադրության ռեալ գնահատականը, այլև կոնստրուկտիվ առաջարկ արեց այդ շրջանում կայուն և արդարացի խաղաղություն հաստատելու համար, որը հնարավոր կլինի միայն այն ժամանակ, երբ Իսրայելը նահանջի 1967 թ. արգեսիայի հետևանքով օկուպացրած արաբական ուղիոր հողերից և վերականգնվեն Պաղեստինի արաբ ժողովրդի օրինական իրավունքները: Այնուհետև Ա. Գրոմիկոն հայտարարեց, որ Եթովպիական Միությունը պաշտպանել է և կպաշտպանի արաբական ժողովուրդների շահերը հզուտ Մերձավոր Արևելքի շրջանում կայուն և արդարացի խաղաղության հաստատմանը²⁴:

Եգիպտոսի արտաքին գործերի մինիստր Ի. Ֆահմին իր ելույթում նշեց, որ Եգիպտոսը մտադիր չէ հրաժարվել հետևյալ հիկ սկզբունքներից.

²³ ٢٩—٣٨ ص، ١٩٧٣—١٢—٤٤، العدد ٤٧ «الاجبال»

²⁴ «Սոցիալիստական Հայաստան», 22.III.1973:

1 Իսրայիլական զորքերը պետք է լքի՞վ զուրա բերվեն 1967 թ. Հունիսի 5-ից Հեռոս սկսուպացված արաբական տերիտորիաներից:

2 Պետք է ազատազրվի Երուսաղեմի արաբական մասը:

3 Պետք է իրականացվի Պաղեստինի արաբ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

4 Պետք է Հորդովեն այդ շրջանի յուրաքանչյուր պետության տերիտորիալ տեղեկանքի լիազորումն ու քաղաքական անկախությունը:

5 Խոշոր տերությունները կամ ՄԱԿ-ը, կամ էլ Երանք միասին պետք է երաշխիքներ տան Մերձավոր Արևելքում հաստատվելիք Համապարզի վերաբերյալ²⁶:

Սակայն Իսրայիլի արտաքին գործերի մինիստր Ա. Էրանը հայտարարեց, որ 1949 և 1967 թթ. զինադադարի գծերը վերադարձ չի կարող լինել²⁶:

Այդ իսկ պատճառով ժենևի Հաշտության կոնֆերանսը կանգնեց փակուղու առջև և չկարողացավ որևէ զրահական որոշում ընդունել:

Դրանից Հեռոս՝ 1974 թ. Հունվարի 18-ին, ԱՄՆ-ի միջնորդությամբ, սուրբազրվեց եգիպտա-իսրայիլական սազմանակատում զորքերի տարանջատման վերաբերյալ համաձայնագիրը, ըստ որի իսրայիլական զորքերը զուրա բերվեցին Սուեզի ջրանցքի արևմտյան ափից և ետ քաշվեցին մոտ 20 կմ²⁷:

Այսպիսով, ժենևի Հաշտության կոնֆերանսում առաջադրված իսրայիլական զորքերի բլիսկատար զուրաբերման հիմնադրույթը փոխարինվեց եզորքերի տարանջատման գրույթով, որն իր հերթին նանապարհ Հարթից մերձավորարևելյան պրորիեմի մասնակի ու հասպային և ոչ թե լիակատար կարգավորման համար:

Անդրադատնալով այդ համաձայնագրին, ՍՄԿԿ Գեներալիզիբավոր քարաուղար Լ. Ի. Բրեժնևը Նչել է, որ սգա զուս սազմական բնույթի սոսկ մասնավոր միջոցառում է, ընդ որում, այն առաջիմ ընդգրկում է պատերազմական գործողություններին մասնակցած արաբական երկրներից միայն մեկին: Դրա վրա կանգ առնել, իհարկե, չի կարելի²⁸:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁹ К. Вощенков, СССР в борьбе за мир, стр. 211.

²⁷ «Внешняя политика Советского Союза», М., 1975, стр. 326.

²⁸ «Սովետական Հայաստան», 31.7.1974:

«Ալ-Ախբարա»-ը մեծ տեղ է հատկացրել եզրույտա-խորանայնական համաձայնագրի իսկական էությունն բացահայտմանը: Քերթի կարծիքով համաձայնագիրը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ստարանշատում Ծգրիպտոսի ու արարական ազգային-ազատագրական շարժման միջև, սերտ միացում արարական հետազոտություն հետ, արարատվետական բարեկամության պատակաբանում և ամերիկյան իմպերիալիզմի վերազարմ Մերձավոր Արևելք, այն էլ ամենալայն գոնիցս³⁹:

1974 թ. փետրվարին Ալժիրում տեղի ունեցավ արարական շորս պետությունների՝ Ծգրիպտոսի, Սիրիայի, Ալժիրի և Սաուդյան Արաբիայի ղեկավարների հանդիպումը, որտեղ քննարկվեցին հետևյալ հարցերը. Իսրայելին պաշտպանող երկրներն արատահանման վրա մտցված արգելքը, արարական երկրների դիրքորոշումը ԱՄՆ-ի ձկատմամբ և զորքերի տարանշատումը սիրիական ռազմաճակատում:

Վեհաժողովում գոյացել էին իրարամերժ երկու ճակատ. Եզրիպտոսն ու Սաուդյան Արաբիան հանդես եկան հոգուտ հավթի արատահանման վրա մտցված արգելքի վերացման, ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների բարելավման և սիրիական ռազմաճակատում զորքերի տարանշատման իսկ Սիրիան և Ալժիրը մերժեցին որևէ դիշում կատարել, քանի որ ԱՄՆ-ի դիրքավորումը գրակաճորեն չէր փոխվել արարների հանդեպ:

Անդրազատնալով վեհաժողովի անդրկուլիսային անցուկարձին, ալ-Ախբարա-ը գրում էր. «Արժանահավատ ազգյուրները հազորում են, որ Ա. Սադաթը պնդեց, թե պետք է անպայման վերացնել հավթի արգելքը ԱՄՆ-ի նկատմամբ, այլապես նա կզազարի «խաղաղություն» համար իր շանքերը գործադրելուց: Սակայն, Հաֆեզ Ասադն ու Հուարի Բումեդիհենը համառորեն մերժեցին այս գաղափարը, ցույց տալով, որ ընդհանրապես, դա կհասցընի արարների ձեռքում եղած շահատոմսերի կորստին»⁴⁰:

Հանդիպման ժամանակ կողմերը վերջիվերջո եկան կոմպրոմիսի՝ Սիրիայի պրեզիդենտ Հ. Ասադը համաձայնվեց ԱՄՆ-ին հանձնել իսրայելցի ռազմագերիների ցուցակը, իսկ Ա. Սադաթը ժամանակավորապես հրաժարվեց հավթի արգելքի վերացման վրա պնդելուց:

³⁹ «الخبير»، العدد 57، 1974، ص 37

⁴⁰ «الخبير»، العدد 57، 1974، ص 37

Սգիպատսի կողմից զորքերի տարանջատման համաձայնագիրը ստորագրվելուց հետո Միբիան կանգնեց զժգարին ու բարդ կացության առաջ: Սակայն, արարական առաջադիմական ուժերն ամեն շանք գործադրեցին, որպեսզի Միբիան մենակ չմնար: Միբիայի պաշտպանությունը հանդես էին գալիս Ալիբիրը և Իրաքը: Նրա կողքին էին կանգնած նաև Սովետական Միությունը, սոցիալիստական մյուս երկրները և աշխարհի բոլոր խաղաղասեր ուժերը⁴¹:

Միբիայի ղեկավարները համոզված էին, որ ազատագրական պայքարը շարունակելու արարական ժողովրդական զանգվածների կամքն ավելի զորեղ է, քան թե արար որոշ ղեկավարների ձգտումը՝ մերձենալ ԱՄՆ-ի հետ: Բացի այդ, նրանք վստահ էին, որ արարական ժողովուրդները չեն հրապուրվի ամերիկյան սրբաշարժականությունից և ԱՄՆ-ի քաղաքականության շարժական գնդակության առասպելով և, որ սովետա-արարական բարեկամությունը թղթի պատասխի չէ, որ կարելի է դեն նետել ԱՄՆ-ից նոր խոստումներ ստանալիս, այլ արարական ազգային-ազատագրական պայքարի անկյունաքարն է: Սվ, վերջապես, սիրիական ժողովուրդը չի կարող զոհարենել քառորդ դար տևած իր պայքարի արդյունքը հանուն նրանց, ովքեր ցանկանում են անցազրի տալ քրիստոնեական գիվանդապետությունը⁴²:

Միբիական ուղղմանակառում զորքերի տարանջատումը այլ բնույթ կրեց, քան թե եզիպտականում: 1974 թ. մարտին Իսրայելի նախահարձակման հետևանքով պատերազմական գործողությունները Միբիայի և Իսրայելի միջև վերսկսվեցին:

Ամերիկա-իսրայելական գիվանդապետությունը Գոլանի պրոբլեմի կարգավորման ուղղությամբ առաջադրում էր իսրայելական զորքերի դուրս բերումը միայն այն հողերից, որոնք գրավվել էին հոկտեմբերյան պատերազմի ժամանակ⁴³, Սակայն Միբիան մերժեց այդ առաջարկությունը և պահանջեց Գոլանի բարձունքների մեծ մասի, ալ-Քունեյթրայի և 1973 թ. գրավված հողերի ազատագրումը⁴⁴:

⁴¹ ԲՄ, «الاجل», العدد ٦٤, ٢٠-٤-١٩٧٤, ص ٢٧

⁴² «الاجل», العدد ٦٦, ٤-٥-١٩٧٤, ص ٤-٥

⁴³ «الاجل», العدد ٦٤, ٢٠-٤-١٩٧٤, ص ٢٧

⁴⁴ Նշենք, որ 1967 թ. սպեմբերի հետևանքով Իսրայելը Միբիայից գրավեց մոտ 1000 կմ², իսկ 1973 թ. հոկտեմբերյան պատերազմում՝ մոտ 500 կմ² տերիտորիա (Կանել, Բեյրութ, Ց.Մ.1974):

Սովետական Միությունը լիովին պաշտպանեց Սիրիայի դիրքորոշումը: Սովետական Միության և Սիրիայի տեսակետների լիակատար համընկնումն այդ հարցում գրանորվեց, երբ 1974 թ. ապրիլին պաշտոնական այցով Մոսկվա ժամանեց սիրիական կուսակցական-կառավարական պատվիրակությունը՝ պրեզիդենտ Լ. Ասադի գլխավորությամբ:

Բանակցությունների ընթացքում հանգամանորեն կարծիքներ փոխանակվեցին Մերձավոր Արևելքի, ինչպես նաև միջազգային հրատապ այլ պրոբլեմների շուրջը: Կողմերը հավաստեցին Իսրայելի օկուպացրած արաբական բուլոբ հողերի ազատագրմանն քսամենայնի նպատակու իրենց վեհականությունը⁴⁵:

1974 թ. մայիսին ՍՍՀՄ-ի արտաքին գործերի մինիստր Ա. Գրամիկոն այցելեց Սիրիա: Բանակցությունների ժամանակ սիրիական կողմը հավաստեց իր դիրքորոշումը այն կապակցությամբ, որ Սովետական Միությունը պետք է մասնակցի Մերձավոր Արևելքում արգար ու կայուն խաղաղության հաստատման նպատակին ուղղված կարգավորման բուլոբ փուլերին և բուլոբ բնագավառներին⁴⁶:

1974 թ. մարտին ժամալված պատերազմական գործողությունները տևեցին 90 օր և Իսրայելի համար ստացան հյուծիչ պատերազմի բնույթ: Սիրիական բանակի տեղումություն, ՍՍՀՄ-ի ցույց տված ազմական, տնտեսական ու քաղաքական օժանդակության և արաբական առաջադիմական ուժերի քաշարի պայքարի շնորհիվ, Սիրիան գիմացավ իսրայելական ենշմանը և ազրեսորը լկարողացավ որնէ հաղողության հասնել: Այս ամենի շնորհիվ Սիրիայի համար բարենպաստ պայմաններում ժննում բանակցություններ սկզվեցին Սիրիայի և Իսրայելի միշն: 1974 թ. մայիսի 31-ին ստորագրվեց սիրիա-իսրայելական զորքերի տարանշատման վերաբերյալ համաձայնագիր: Այդ համաձայնագիրը նախատեսում էր իսրայելական զորքերի դուքսերումը սիրիական այն հողերից, որ նրանք գրավել էին 1973 թ., ինչպես նաև 1967 թ. գրավածի մի մասից, այդ թվում նաև զավտուական կենտրոն այ-Քունեյթրայից: Երկու կողմերի բուՖներային զոնայում հաստատվեցին ՄԱԿ-ի զորքերը⁴⁷:

⁴⁵ «الاجل» العدد ٦٤، ٢٠-٤-١٩٧٤، ص ٢٧

⁴⁶ Սովետական Հայաստան, 31. V. 1974.

⁴⁷ «Внешняя политика Советского Союза», М., 1975, стр. 327.

Միբիայի պրեզիդենտ Հ. Ասադին ՍՄԿԿ Կենսակոմի գլխավոր քարտուղար Լ. Բ. Քրեմենի հզած նամակում ընդգծված է, որ «զորքերի տարանջատումը լոկ մի քալլ է մերձավորարևելյան կոնֆլիկտի վերջնական կարգավորման Հանապարհին, որի առանցքը պետք է լինեն խորայնական զորքերի դուրսերումը 1967 թ. օկուպացված ընդ որ արաբական տերիտորիաներից և Պաղեստինի արաբ ժողովրդի օրինական ազգային իրավունքների ապահովումը»⁶⁸, Այնուհետև Լ. Բ. Քրեմենը ընդգծում էր համաձայնագրի նշանակությունը, որպես միբիական ժողովրդի քաշարի պայքարի արգասիք:

1974 թ. նոյեմբերին Միբիայի կոմկուսի Հիմնադրման 50-րդ տարեդարձի տոնակատարության առթիվ կայացած հանդիսավոր միտինգում կուսակցության գլխավոր քարտուղար Կ. Բակդաշն անդրադառնալով զորքերի տարանջատման համաձայնագրին, այն դիտել որպես միբիական ժողովրդի խելախ պայքարի արդյունք: Միտմամանակ նա ընդգծեց, որ «եթե լինե՞ր Սովետական Միությունը, ապա Միբիայի ազգային դրոշը չէր ժածանվի ազատագրված Քուենեյթրայի երկնքում»⁶⁹:

Դրանով իսկ ավարտվեց եզիպտա-իսրայելական և միբիա-իսրայելական զորքերի տարանջատման առաջին գուլը:

Արաբական առաջադիմական ուժերը, Սովետական Միությունը, առցիալիստական երկրները և առաջադեմ մարդկությունը բազմիցս նախազգուշացրել են ավյալ համաձայնագրերը որպես մերձավորարևելյան պրոբլեմի վերջնական կարգավորում ներկայացնելու վտանգի մասին:

1975 թ. ապրիլի սկզբներին արաբական երկրների կոմունիստական ու բանվորական 3 կուսակցությունների խորհրդածողովք քննարկեց արաբական աշխարհի իրադրությունը, հատկապես արաբական օկուպացված հողերի ազատագրման, արաբական առաջադիմական կարգերի ամրապնդման և Պաղեստինի արաբ ժողովրդի իրավունքների վերականգնման հարցերը:

Խորհրդածողովի հրապարակած գլխավոր դեկլարացիայում սահմանված են արաբական առաջադիմական ուժերի առջև ծառայած խնդիրները: Անդրադառնալով արաբական առաջադիմական կարգերի ամրապնդման հարցին, խորհրդածողովքը կոչ է ա-

⁶⁸ «Սովետական Հաշտտան», 1.VI.1974.

⁶⁹ «نضال الشعب»، دمشق، العدد 1971، 19 أيلول وأكتوبر 1974.

ևում. 1. ամբապնդել առաջադիմական կարգերը Միբիալում, Ի-
րաքում, Ալժիրում, ժողովրդա-դեմոկրատական Եմենում, 2. աշակ-
ցել Եգիպտոսի առաջադիմական ազգային ուժերին՝ հանուն առաջա-
դիմական կուրսի կիրառման, կապիտուլյացիոն լուծումների
մերժման, դեմոկրատական ազատությունների ապահովման և
առաջադիմական ուժերի դեմ կիրառվող հալածանքների կանխ-
ման⁵⁰։

Հոկտեմբերյան պատերազմի առաջին շաբաթում արաբական
բանակների հաղթանակները վերափոխեցին ուժերի հարաբերակ-
ցությունը Մերձավոր Արևելքում, հօգուտ արաբների։

Փշրվեց Իսրայիլի բանապարտելիության առասպելը։ Իսրայի-
լը մեկուսացման մեջ ընկավ։ Պատերազմում կրած անհաջողու-
թյունները Իսրայիլի ներսում սուր քաղաքական ճգնաժամ առա-
ջացրին։

Պատերազմը կրկին հաստատեց, որ արաբական ժողովուրդ-
ներն ի դեմս Սովետական Միության ունեն հուսալի դաշնակից,
որը հետևողականորեն հանդես է գալիս հանուն մերձավորարևել-
յան ճգնաժամի արդար ու կայուն լուծման։

Միաժամանակ, պատերազմը կրկին բացահայտեց ԱՄՆ-ի
իմպերիալիստական քաղաքականության էությունը, որը հանդես է
գալիս արաբների անմիջական թշնամու և Իսրայիլի հավատարիմ
պաշտպանի դերում։

Պատերազմում առաջին անգամ լայն լափերով դրսևորվեց
արաբական միասնությունը, մասնավորապես արաբական առաջա-
դեմ ուժերի միակամ ձգտումը՝ միավորել իրենց շանքերն ընդդեմ
ԱՄՆ-ի և նրա կողմից հովանավորող Իսրայիլի էքսպանսիոնիս-
տական քաղաքականության։ Դրա արտահայտությունը հանդիսա-
ցավ արաբական երկրների որոշումը նազիկն օգտագործել որպես
քաղաքական զենք՝ ճնշում գործադրելու թուրք այն պետություն-
ների վրա, որոնք այս կամ այն կերպ աշակցում էին Իսրայիլին։

Որոշակի կերպով երևան եկավ պաղեստինյան դիմադրու-
թյան շարժման մասնակցությունն ազատագրական պայքարի
տարբեր ռազմաճակատներում։

Հոկտեմբերյան պատերազմը արաբական ժողովուրդների
համար հանդիսանում է որպես ազգային-ազատագրական, արդա-
րացի, առաջադիմական, հակաիմպերիալիստական, խնկ Իսրայիլի

⁵⁰ «الاقبال»، العدد 113، 5-4-1975، ص 23

համար՝ սղրեւիճ, անարգարացի, հետադիմական և իմպերիալիստական բնույթ կրող պատերազմ:

Չնայած հետպատերազմյան շրջանում իմպերիալիստական, սիոնիստական և հետադիմական ուժերի ակտիվութիւնն ու աշխուժացմանը, այնուամենայնիճ, պատերազմում արարական ժողովուրդների ձեռք բերած նվաճումները կմնան որպէս արարական ազգային-ազատագրական շարժման պատմութիւն կարևոր էջ:

Այսպիսով, «ալ-Ախրար» շարաքաթները հետևողականորեն և սկզբունքային դիրքերից լուսարանում է արարական ազգային-ազատագրական շարժման խնդիրները, անդուլ պայքար մղում իմպերիալիստական և սիոնիստական ժրգրների դեմ, մերկացնում արարական հետադիմականութիւն քաղաքականութիւնն Արարական Արևելքում:

П. А. САРАДЖЯН

АРАБО-ИЗРАИЛЬСКАЯ ВОЙНА 1973 г. И ПОЗИЦИЯ ПРОГРЕССИВНЫХ АРАБСКИХ СИЛ

Резюме

Арабо-израильская война 1973 г. занимает значительное место в современной истории народов Ближнего Востока.

В статье освещены ход арабо-израильской войны 1973 г., ее характер и последствия, а также позиция прогрессивных арабских сил на основе материалов органа Ливанской коммунистической партии газеты «Ал-Ахбар».

ب. ه. ساراجيان

الحرب العربية-الاسرائيلية في اكتوبر ١٩٧٣ موقوف
القوى التقدمية العربية

تحفل الحرب العربية-الاسرائيلية في اكتوبر ١٩٧٣ مكمنا
بملزا في التاريخ المعاصر لشعوب الشرق الادنى.
هدفنا من هذا المقال القا الضو على مجرى ونتائج طبيعة
حرب اكتوبر وتبيان موقف القوى التقدمية العربية حسب
جريدة «الاعخبار» لسان حال الحزب الشيوعي اللبناني.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ա. Հ. ՔՈՓԱՆՅԱՆ

ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ
ՄԻ ՔԱՆԻ ՄՐԱԳՐԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԲՂՁԵՐ

Արարական Արեւելքում տիրող բարդ իրադրութիւն մեկ ուրույն տեղ ունի պաղեստինեան պրոպրիետը, որը հանդիսանում է անգլո-ամերիկեան իմպերիալիզմի և սիոնիզմի գործարքի տրազուիթային քաղաքականութեան արդյունքը:

1947 թ. նոյեմբերի 29-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան որոշում ընդունեց Պաղեստինը բաժանել երկու անկախ պետութիւնների՝ արաբական (Պաղեստին) և հրեական (Իսրայել): Արարական պետութիւնը պետք է զբաղեցնէր 11,1, իսկ հրեական պետութիւնը՝ 14,1 հազար կմ² տարածութիւն: Սակայն 1948 թ. մայիսի 15-ին, անգլո-ամերիկեան իմպերիալիզմի հրահրումով, Պաղեստինի տարածքի վրա Իսրայելի և արաբական երկրների՝ Եգիպտոսի, Հորդանանի, Իրաքի, Լիբանանի ու Սիրիայի միջև պատերազմական գործողութիւններ սկսվեցին: Դրա հետևանքով Պաղեստինի արաբական պետութեան համար ետխառնեցված տարածքից 6,8 հազար կմ², այդ թվում Երուսաղեմի արևմտյան մասը, զավթեց Իսրայելը, իսկ 5,5 հազար քառ. կմ² անցավ Հորդանանին¹: Այսպիսով, Պաղեստինի արաբական պետութիւն ստեղծելու մասին ՄԱԿ-ի 1947 թ. նոյեմբերի 29-ի որոշումը մնաց թղթի վրա: Բացի այդ, առաջացավ պաղեստինցի զաղթականների պրոպրիետը: Այսօր, մտա 1,5 մլն պաղեստինցիներ բռնի արտաքրուված են իրենց հայրենի հողից:

Հայրենի երկիրն ազատագրելու նպատակով ծնունդ առավ պաղեստինեան դիմադրութեան շարժումը, որն իր էութեամբ ազգա-

¹ Г. С. Никитина, Государство Израиль, М., 1968, стр. 58.

յին-ազատագրական պայքար է, Այն ամբողջությամբ վերցրած ունի հակազազութային, հակաիմպերիալիստական բնույթ, Այդ պայքարի բովում 1964 թ., ստեղծվեց Պաղեստինի ազատագրութայան կազմակերպությունը (ՊԱԿ), որի մեջ սկսած 1970 թ., միավորվել են թվով 11 պաղեստինյան քաղաքական-պարտիզանական կազմակերպություններ³:

Դրանցից առավել ազդեցիկ կազմակերպություններն են Եմաթհեճ⁴ Ցասիր Արաֆատի գլխավորությամբ որը ստեղծվել է 1955 թ., 1967 թ. նոյեմբերին Հիմնադրված ԵՊաղեստինի ազատագրության ժողովրդական ճակատը⁵, որի ղեկավարն է Զորջ Լաբաշը և ԵՊաղեստինի ազատագրության ժողովրդազենմուկրատական ճակատը, որը կազմավորվել է 1969 թ. փետրվարի 21-ին, Նայիֆ Լավատմայի գլխավորությամբ⁶:

Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության Հիմնական ծրագրային փաստաթուղթը ԵԱԿԳային խարտիանն է, Այն սահմանում է Պաղեստինի դիմադրության շարժման առեկ կանգնած խռնդիրները և մատնանշում դրանց լուծման ուղիները: Խարտիան Պաղեստինի ժողովրդի օրինական իրավունքների վերականգնումը ազգային պարտք է հայտարարում և հռչակում, որ դրան կարելի է հասնել արարական միասնության հաստատման, արաբական ընդ որ երկրների ջանքերի միավորման և աշխարհի առաջադիմական ուժերի աջակցության շնորհիվ: Առաջին անգամ այս Խարտիայում է, որ հստակ կերպով ձևակերպված են ՊԱԿ-ի երեք գլխավոր լուղունգները՝ ազգային միասնություն, ազգային մորիլիզացում և ազատագրում: Խարտիայից սկնհայտորեն երևում է, որ ապագա պաղեստինյան պետությունը պետք է խորսխված լինի դեմոկրատական սկզբունքների վրա: Դրա հետ միասին դժվար չէ նկատել, որ Խարտիան գերծ չէ առանձին թերություններից և սխալներից: Գերազանահատված է Պաղեստինի նշանակությունը արաբների ազագա պատմական ճակատագրում: Դա ակնհայտորեն երևում է Խարտիայի 13-րդ հոդվածից, որտեղ նշված է, որ

³ عزى خورشيد دليل حركة المقاومة الفلسطينية بيروت

1791 ص 11

⁴ Նույն տեղում, էջ 11:

⁵ Նույն տեղում, էջ 117:

⁶ Նույն տեղում, էջ 143:

արար ազդի ճակատագիրը և նրա բուն գոյությունը պայմանավորված է պաղեստինյան պրոբլեմով: Միայն է նաև ժխտական, ոչ ոնալ վերաբերմունքը ՄԱԿ-ի 1947 թ. նոյեմբերի 29-ի որոշման նկատմամբ, որով, ինչպես Հայաստանի է Պաղեստինը բաժանվեց երկու մասի և ստեղծվեց իսրայելական պետությունը:

Պաղեստինի գիմադրության շարժման ժրագրային փաստաթղթերում սեղ գտած առանձին թերությունները իրավացիորեն քննադատության են ենթարկվել սովետական պատմագրության մեջ: Միաժամանակ շեշտվել է, որ ետրոփայում առաջ քաշված հիմնական գրույթները ճիշտ են և դրանք արտացոլում են Պաղեստինի արար ժողովրդի կենսական պահանջները⁶: Միակամայն ճիշտ են սովետական պատմաբաններ Ե. Գմիարինը և Վ. Լադեյկինը, կրք նշում են, որ «Վարելի է լքեղունել նրա (Պաղեստինի գիմադրության շարժման—Ա. Ք.) պայքարի մեթոդները, բայց չի կարելի շամամայնել Պաղեստինի արար ժողովրդի երազանքները կենսագործելու ձգտման օրինական լինելու հետ՝ իր սեղական հողում ինքնուրույն գոյության, իր օրինական ազգային իրավունքների վերականգնման վերաբերյալ»:

Ընդհանուր առմամբ այս փաստաթուղթը արժանի է դրական գնահատականի, որովհետև հանդես է գալիս հօգուտ պաղեստինցի արար ժողովրդի օրինական իրավունքների:

Երկրորդ կարևոր փաստաթուղթը Պաղեստինի տղատագրության կազմակերպության կանոնադրությունն է:

Այն սահմանում է ՊԱԿ-ի կառուցվածքը և նրա ֆունկցիաները: Կանոնադրությունն օգնում է հստակ պատկերացում կազմելու ՊԱԿ-ի իրավական ստատուսի և նրա առանձին օրգանների իրավասության մասին:

Պաղեստինյան պրոբլեմի ամենակարևոր հարցերից մեկը պաղեստինյան խնդիրը զեմոկրատական ուղիով լուծելու հարցն է:

Պաղեստինի գիմադրության շարժումը միատարր չէ. որոշակի են տարրեր հասանքների, քաղաքական տարրեր հայացքներ դավանող ու գիծ անցկացնող ուժերի առկայությունը: Գրան համապատասխան էլ ՊԱԿ-ի ներքում գոյություն ունեն առանձին կազմակերպություններ, որոնց մի մասը կարելի է բնութագրել որպես

⁶ Յճ. Է. Դմիտրև, В. Ладейкин. Путь к миру на Ближнем Востоке, М., 1974, стр. 69—70, 72—74.

⁷ Նույն տեղում, էջ 74.

գեմոկրատական, իսկ մյուսն էլ՝ ծայրահեղական: Դեմոկրատական թևին պատկանող կազմակերպություններից առաջին հերթին պետք է նշել, ԵՊՀԵՍԻՆԻ ազատագրության ժողովրդագեմոկրատական ճակատը, որի քաղաքական կազմակերպչական մասին կարելի է գաղափար կազմել ստորև հրատարակվող ծրագրային փաստաթղթից:

Հիշյալ փաստաթղթում առաջադրված են պաղեստինյան հարցի լուծման գեմոկրատական սկզբունքները: Հատկապես ուշագրավ է ծրագրի այն կետը, որը մերժում է պաղեստինյան հարցի էքստրեմիստական լուծումը և առաջադրում պաղեստինյան ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

ԵՊՀԵՍԻՆԻ ազատագրության ժողովրդագեմոկրատական ճակատը, ինչպես նշված է ծրագրում, գեմ է Եհրեաներին մորթելու և ժողը թափելու սկզբունքին և հանդես է գալիս հօգուտ պաղեստինյան ժողովրդագեմոկրատական պետության ստեղծման, որտեղ արաբները և հրեաները կապրեն առանց խարականություն: Եման տեսակետի երևան գալը նշանակալից երևույթ է և պատմական առումով հեռանկարային: ԵՊՀԵՍԻՆԻ ազատագրության ժողովրդագեմոկրատական ճակատն առաջադրում է պաղեստինյան ազգային առաջադիմական ուժերի դիրքորոշումը և առաջարկում պաղեստինյան հարցի լուծման ավելի իրական ուղիներ:

1972 թ. արաբ-իսրայելական պատերազմից հետո Մերձավոր Արևելքում կատարված տեղաշարժերը նոր իրադրություն ըստեղծեցին, որը, քնականարար, ՊՍԿ-ից պահանջում է ճշգրտել իր դիրքորոշումը և որոշ փոփոխություններ մտցնել ծրագրային փաստաթղթերի և քաղաքական կուրսի մեջ: Այդ նպատակն էր հետապնդում Ազգային խորհրդի 12-րդ նստաշրջանը, որը զուամբովեց 1974 թ. հունիսին: Նստաշրջանում ընդունված որոշումները կարելի է համարել Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության մեջ հեղափոխական գեմոկրատական ուժերի խոշոր հաղթանակ: Նստաշրջանում ընդունված որոշման կենտրոնական հարցը Պաղեստինի պետության վերականգնման խնդիրն է: Խորհուրդը միաձայն որոշում ընդունեց Պաղեստինի տարածքի որևէ մասի վրա ազգային պետություն հիմնել: Ազգային խորհրդի 12-րդ նստա-

* 8 ص ١٩٧٤-٦-١٥، العدد ٧٢، بيروت ١٥ «الاخبار»

չրջանը սահմանեց եւս Պաղեստինի ապագա պետութիւն կառավարման ձևը: Պաղեստինյան ազգային իշխանութիւն սոցիալ-դասակարգային հենարանը հանդիսանալու եւ հայրենասիրական, զեմոկրատական բոլոր ուժերը: Այդ պետութիւնը պետք է վարի առաջադիմական, հակաիմպերիալիստական ու հակասեռնաստական քաղաքականութիւնը:

Այսպիսով, վերահիշյալ փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ Պաղեստինի դիմադրութիւն շարժման կազմակերպչական ձևավորման պրոցեսն արդէն ավարտվել է և ՊԱԿ-ն ունի իր ծրագիրը, կանոնադրութիւնը, համապատասխան ղեկավար մարմինները և ուրախ ֆունկցիաները:

Երա շնորհիվ ՊԱԿ-ի գործունեութիւնը զարձկ է ավելի արդունավետ, անել է նրա ազգեցութիւնը պաղեստինցիների շրջանում և բարձրացել հեղինակութիւնը միջազգային ասպարեզում: Այդ է վկայում եւս այն փաստը, որ 1974 թ. հոկտեմբերին Ռաբաթում զումարված արարական երկրների բարձր մակարդակի ժողովը միաձայն որոշեց ՊԱԿ-ը նանաշել որպէս Պաղեստինի ժողովրդի միակ օրինական ներկայացուցիչը: Այսօր ՊԱԿ-ը մի այնպիսի ուժ է, որի հետ ստիպված են ավելի ու ավելի շատ հաշվի եստել պաղեստինյան հարցը լուծելիս:

Սովետական Միութիւնը Պաղեստինի ժողովրդի պահանջներն ու պայքարը համարում է արդարացի և մշտապես հանդես գալիս նրա օրինական իրավունքների պաշտպանութիւնում: ՍՍՀՄ-ի այդ տեսակետը վերստին հազաստվեց ՍՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Լ. Բ. Բրեժնևի հաշվատու զեկուցման մեջ, արված կուսակցութիւն XXV համագումարին:

«Մերձավոր Արևելքում,— նշեց Լ. Բ. Բրեժնևը,— այժմ պատերազմ չկա: Բայց այնտեղ չկա եւս խաղաղութիւն, մասնավանդ անդորրութիւն: Եվ ով կհամարձակվի երաշխավորել, որ պատերազմական գործողութիւնների բոցը վերստին չի բռնկվի: Այդ վտանգը կպահպանվի, քանի զեռ իսրայիլական բանակները մշտնում են օկուպացված հողերում: Այն կպահպանվի քանի զեռ իրենց օրինական իրավունքներից զրկված են և հուսահատական պայմաններում ապրում են իրենց հողերից թշված հարյուր հազարավոր պաղեստինցիներ, և քանի զեռ Պաղեստինի արար ժողովուրդը զրկված է իր ազգային պետութիւնն ստեղծելու հնարավորութիւնից: Մերձավոր Արևելքի կայուն խաղաղու-

Տե՛ս նաև տեղում:

թյունը պահանջում է նաև, որ հրաշխավորվեն այդ շրջանի բոլոր պետությունների անվտանգությունը, նրանց անկախ գոյությունն ու զարգացման իրավունքը¹⁰,

Սովետական Միությունը պահանջում է նա Վերագործնել արարական բոլոր սկուպացված տերիտորիաները, նաևալել պազեստինցի ժողովրդի իրավունքը՝ ստեղծելու իր ազգային պետությունը և հրաշխավորել Մերձավոր Արևելքի կոնֆլիկտային շրջանում գտնվող բոլոր պետությունների անվտանգությունը:

Սանտոնիությունը ՊԱԿ-ի հիմնական փաստաթղթերի հետ կօգնի լրիվ և, որ ամենակարևորն է, ճիշտ պատկերացում կազմելու պազեստինյան պրոբլեմի և ՊԱԿ-ի գործունեության մասին:

Այդ նկատառումներից էլնելով էլ ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում ՊԱԿ-ի հիմնական ծրագրային փաստաթղթերը, որոնք հայերեն հրատարակվում են առաջին անգամ:

ՊԱՂԵՍՏԻՆԱՅԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՐՑԻՆ

25 մայիսի 1964 թ. 11

Ա Յ Ա Ջ Ա Ր Ա Ն

Մենք՝ պազեստինցի արար ժողովուրդս, պայքարում ենք մեր հայրենիքի ապահովության և արժանապատվության համար:

Տարիներ շարունակ սվել ենք անմահ նահատակների հոծ խմբեր՝ գրելով զոհարելություններով, ցաղությունով ու սիրանքներով լի փայլուն էջեր:

Ազրեստինյան և անարգարության շարիքները, մեզ մեր հայրենիքից արտաքսելու, մեր հողերը բռնադրավելու, մեր սրբությունները սրբապղծելու նպատակին ուղղված միջազգային սիոնիզմի և իմպերիալիստական ուժերի զավաղությունները լրնկնեցին մեր՝ պազեստինցի ժողովրդի կամքը:

Մենք՝ պազեստինցի արար ժողովուրդս, հավատացած արարականությանը, հայրենիքն ազատագրելու և նրա ազատությունն ու արժանապատվությունը ձեռք բերելու մեր իրավունքին, վճռել ենք համախմբել մեր բոլոր ուժերը և շանքերը, սրբազան պատե-

10 «Սովետական Հայաստան», 25.11.1975.

11 1964 թ. մայիսի 25-ից հունիսի 2-ը նրառազմում հրավիրվեց Պազեստինյան արարական I կոնգրեսը: Այն ընդունեց Պազեստինի ազատագրության կազմակերպության գործունեության ծրագրային փաստաթուղթը՝ Պազեստինյան ազգային խորտեմ:

բազմի ճանապարհով շարունակելու պայքարը և շարժումը մինչև յիսկատար և վերջնական հաղթանակ:

* * *

Լողված առաջին—Պաղեստինը արարական հայրենիք է՝ ազգային կապերով կազմված արարական մյուս երկրների հետ, ներսեց հետ կազմելով արարական մեծ հայրենիքը:

Լողված երկրորդ—Պաղեստինը բրիտանական մանդատի օրոք հզամ իր սահմաններով ներկայացնում է տերիտորիալ մի միասնություն, որը ենթակա չէ մասնատման:

Լողված երրորդ—Պաղեստինի արաբ ժողովուրդը հայրենիք ունենալու իր օրինական իրավունքների տերն է և արաբ ազգի անկապակի մասն է կազմում, մասնակից է նրա վշտերին և ակրնկայիքներին, ինչպես նաև հանուն ազատության, անկախության ու միասնության նրա մղած պայքարին:

Լողված չորրորդ—Պաղեստինի ժողովուրդը ինքը կորոշի իր ճակատագիրը, իր հայրենիքի ազատագրումն ավարտելուց հետո:

Լողված հինգերորդ—Պաղեստինցի լինելը մի այնպիսի հական, անհրաժեշտ և լանհետացող հատկանիշ է, որը հորից անցնում է որդուն:

Լողված վեցերորդ—Պաղեստինցիները արաբ այն քաղաքացիներն են, որոնք սովորաբար ապրում էին Պաղեստինում ընդհուպ մինչև 1947 թ., նաև նրանք, ովքեր մնացել կամ դուրս էին եկել այնտեղից, և բոլոր նրանք, ովքեր ծնվել են պաղեստինցի արաբ հորից, այդ թվականից հետո Պաղեստինում կամ նրանից դուրս:

Լողված յոթերորդ—Պաղեստինյան ծագում ունեցող հրեաները համարվում են պաղեստինցիներ, եթե համաձայն են խաղաղ և օրինապահ ապրել Պաղեստինում:

Լողված ութերորդ—Պաղեստինցի երիտասարդությունը արարական ազգայնականության ոգով դաստիարակելը պետք է լինի ազգային գլխավոր պարտքը: Գաստիարակության բոլոր միջոցներով կրթել, լուսավորել, հայրենիքի մասին խոր իմացություն տալ երիտասարդությանը՝ նրան հոգեպես և ամուր կապելով հայրենիք վերադառնալու ձգտման հետ:

Լողված իններորդ—Գաղափարական, քաղաքական, ինչպես նաև տնտեսական և հասարակական տարբեր սկզբունքները չպետք է պաղեստինցի ժողովուրդին շեղեն իր առաջնային պարտքից, իր հայրենիքն ազատագրելու պարտքից:

Քուրբ պաղծատինցիները, միավորված մեկ միասնական ազգային նահապի մեջ, իրենց ողջ զգացմունքներով, նյութական և հոգեկան կարողություններով գործում են հանուն իրենց հայրենիքի ազատագրման:

Հողված տասներորդ—Պաղծատինցիները ունեն երեք լուսնագազգային միասնություն, ազգային մորթիլիզացում և ազատագրում: Հայրենիքի ազատագրումն ավարտելուց հետո պաղծատինցի ժողովուրդը կրնարի իր արեւելահայրենի համապատասխան սոցիալատեսական և քաղաքական կարգ:

Հողված տասնմեկերորդ—Պաղծատինցի ժողովուրդը հավատացած է արարական միասնությունը: Այն իրագործելու համար այս խտպում երա պարտքն է պայքարել այն բոլոր ժրագրերի դեմ, որոնք ձգտում են թուլացնել և լուծարքի ենթարկել այդ միասնությունը:

Հողված տասներկուերորդ—Արարական միասնությունը և Պաղծատինի ազատագրությունը երկու միասնական նպատակներ են: Արարական միասնությունը տանում է զեպի Պաղծատինի ազատագրություն, իսկ Պաղծատինի ազատագրությունը տանում է զեպի արարական միասնություն:

Հողված տասներեքերորդ—Արար ազգի նահատակիքը կամ երա գոյությունը պայմանավորված է պաղծատինյան պրորիեմով: Այս փոխադարձ կապից ելնելով, արար ազգը շանում է ազատագրել Պաղծատինը: Եվ Պաղծատինի ժողովուրդը խաղում է ավանգարդային դեր այս սրբազան ազգային նպատակը իրագործելու մեջ:

Հողված տասնչորսերորդ—Պաղծատինի ազատագրությունը արարական տեսանկյունից ազգային պարտք է, որի պատասխանավությունը լրիվ ընկած է արար ազգի, երա կառավարությունների և ժողովուրդների վրա, մասնավորապես պաղծատինցի արար ժողովուրդի վրա: Սրանից ելնելով անհրաժեշտ է, որ արար ազգը մորթիլիզացի իր ռազմական, նյութական և հոգեկան ողջ կարողությունները Պաղծատինի ազատագրման համար:

Հողված տասնհինգերորդ—Պաղծատինի ազատագրումը հոգեվոր առումով սրբազան երկրում կատեզծի վստահության և կայունության մթնոլորտ, որի ներքո կպահպանվեն կրոնական բոլոր սրբությունները և կտպահովվի պաշտամունքի և ուխտագնացության ազատությունը, առանց որն էր ուսսայական, մաշկի գույնի, լեզվի և կրոնի տարբերություն:

Հողված տասնվեցերորդ—Պաղեստինի ազատագրումը միջազգային տեսանկյունից ընդունելի է, քանի որ այն համապատասխանում է մարզու իրավունքների պաշտպանությանը, ինչպես այն գրված է ՄԱԿ-ի կանոնադրությունում:

Գրա համար Պաղեստինի ժողովուրդը շանում է բարեկամանալ բոլոր ժողովուրդների հետ, ձգտում է ձեռք բերել ազատասեր, խաղաղասեր, արգարասեր երկրների աջակցություն՝ վերականգնելու Պաղեստինի օրինական իրավունքը, հաստատելու խաղաղություն և անվտանգություն այդ տերիտորիայում և հնարավորություն ընձեռնել նրա ժողովրդին՝ իրականացնելու իր ազգային գերիշխանությունը և ազատությունը:

Հողված տասնյոթերորդ—1947 թ. Պաղեստինի բաժանումը և Բուրայիի (պետություն—Ա. Ք.) ստեղծումն իր հիմքում անօրինական է, այն դեմ է Պաղեստինի ժողովրդի ցանկությունը և բնական իրավունքին, ՄԱԿ-ի կանոնադրության ընդհանուր սկզբունքներին և առաջին հերթին՝ ինքնորոշման իրավունքին:

Հողված տասնութերորդ—Չեղյալ համարել Բալթիկի գեկլարացիան և մանդատի վերաբերյալ փաստաթուղթը: Պաղեստինի նկատմամբ հրեաների պատմական կամ հոգևոր հավակնությունը չի համապատասխանում պատմական իրականությանը և զուրկ է պետություն ստեղծելու ճշմարիտ նախադրյալներից: Հրեականությունը, լինելով կրոն, ինքնուրույն ազգություն չէ, և հրեաները ինքնուրույն և միասնական ժողովուրդ չեն: Նրանք այն երկրի քաղաքացիներն են, որտեղ որ բնակվում են:

Հողված տասնիններորդ—Միտելզմը իր ծագումով իմպերիալիստական շարժում է, ազրեսիվ և էքսպանսիոնիստական՝ իր նպատակներով, ռասսայական՝ իր էությունը և ֆաշիստական՝ իր իդեոլոգիայով և գործելու միջոցներով:

Իսրայելը որպես այդ ավերիչ շարժման ավանգարդ և իմպերիալիզմի հենարան, մշտական ակունքն է վտանգի և խառնակչության՝ Մերձավոր Արևելքում մասնավորապես, և միջազգային կյանքում՝ ընդհանրապես:

Այդ պատճառով Պաղեստինի ժողովուրդը արժանի է միջազգային հասարակության օգնությանն ու աջակցությանը:

Հողված Դսաներորդ—Նազաղություն և անվտանգության, արգարություն և իրավունքի շահերը բոլոր պետություններից պահանջում են ժողովուրդների միջև պահպանել բարեկամական հարաբերությունները, իսկ քաղաքացիներին՝ իրենց հայրենիքում

մնայու իրավունքը: Միոնխատական շարժումը համարել որպես անօրինական և արգելիչ նրա գոյությունն ու գործունեությունը:

Հողված Բանմեկեւորող—Պաղեստինի ժողովուրդը հավատում է արդարության, ազատության, գերիշխանության, ինքնորոշման, մարդկային արժանապատվության սկզբունքներին: Ժողովուրդներին իրավունքն է դրանք կենսագործելու նա պաշտպանում է միջազգային այն բոլոր շահերը, որոնք հիմնված են համագործակցության ու արդարության վրա և նպաստում են խաղաղության հաստատմանը:

Հողված Բանեւեկեւորող—Պաղեստինի ժողովուրդը հավատացած է օրինականության վրա հիմնված խաղաղ գոյակցությանը, որովհետեւ ազրեսիայի և սկուպացիայի դեպքում իմպերիալիզմի հետ չի կարող լինել խաղաղ գոյակցություն:

Հողված Բանեւեւեւորող—Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպությունը խաղում է զլխավոր դերն այս խարտիայի նպատակներին ու սկզբունքներին իրականացման մեջ և Պաղեստինի ազատագրության գործում, համապատասխան այդ կազմակերպության կանոնադրությանը:

Հողված Բանեւորութեւորող—Այս կազմակերպությունը որն է գերիշխանության չի հավանում Հորդանանի հաշիմյան թագավորության արեմոյան օփի, Ղազայի և ոչ էլ Հիմալի շրջանների վրա:

Այն գործելու է ազատագրական, կազմակերպչական, քաղաքական և ֆինանսական բնագավառներում, ելնելով ազգային, ժողովրդական սկզբունքներից:

Հողված Բանեհիեղեւորող—Այս կազմակերպությունը ազատագրական, կազմակերպչական, քաղաքական, ֆինանսական, արաքական և միջազգային հարցերում պատասխանատու է պաղեստինյան ժողովրդի շարժման համար՝ հանուն հայրենիքի ազատագրության մղվող պայքարում:

Հողված Բանվեցեւորող—Ազատագրության կազմակերպությունը համագործակցում է արաբական բոլոր պետությունների հետ, իր հնարավորությունների սահմաններում, չմիջամտելով արաբական որն է պետության ներքին գործերին:

Հողված Բանեւորութեւորող—Այս կազմակերպությունն ունի դրոշ, երգում ու հիմն, և այս բոլորի մասին հատուկ օրենքով ընդունվել է որոշում:

Հողված Բանութեւորող—Նարտիային ավելացվում է մի օրենք, որը կոչվում է Պաղեստինի ազատագրության կազմակեր-

պության հիմնական օրենք: Այն սահմանում է կազմակերպու-
թյան, նրա օրգանների, հաստատութիւնների կառուցվածքային
և յարաբանչութի պարտականութիւնները, որը զբովում է նը-
րանց վրա, ըստ այս խարտիայի:

Հողված Բանիններդ—Այս խարտիան չի կտրելի փոփո-
խության ենթարկել առանց Ազգային խորհրդի անդամների 3/4-ի
մեծամասնութիւնն որոշման՝ ընդունված հասուկ այս նպատակով
գումարված նիստում:

«ملف وثائق فلسطين الجزء الثاني من عام ١٩٥٠ الى ١٩٦٩»

عام ١٩٦٩ ص ١٢٧٨—١٢٧٥

«Պաղեստինի փաստաթղթերի ժողովածու 2-րդ մաս, 1950—1969 թթ., էջ
1275—1278»

ՊԱԼԵՏԻՆԻ ԱԶԵՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՊԱՆՈՆԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մ ա ս ա ռ ա չ ի ն—Հնգհանուր սկզբունքներ:

Հողված առաջին—Պաղեստինցիները, համաձայն սույն կանո-
նադրութիւն, հիմնում են կազմակերպութիւն՝ Պաղեստինի ա-
զատագրութիւն կազմակերպութիւն անվան տակ:

Հողված երկրորդ—Պաղեստինի ազատագրութիւն կազմա-
կերպութիւնն իր պարտականութիւններն իրականացնում է հա-
մաձայն ազգային խարտիայի և սույն հիմնական կանոնադրու-
թիւն սկզբունքների, ինչպես նաև այն պլանների, ծրագրերի, որո-
շումների, որոնք ընդունվել են նրանց կողմից:

Հողված երրորդ—Հարարերութիւնները կազմակերպութիւն
ներսում, սկսած կազմակերպութիւն հիմքից մինչև նրա ղեկավա-
րութիւնը, որոնք կապված են ամուր կապերով, հիմնված են
պայքարի և ազգային գործունեութիւն անհրաժեշտութիւն կամ
փոքրամասնութիւն կողմից մեծամասնութիւն կամքը հարգելու
սկզբունքի վրա:

Կազմակերպութիւնը նվաճում է ժողովրդի վստահութիւնը
համոզման և պայքարի հետագա զարգացման միջոցով, նա գոր-
ծում է հանուն ժողովրդական զանգվածների հարատևող ազատա-
գրական պայքարի:

12 Այս կանոնադրութիւնն ընդունվել է 1956 թ. մայիսին:

Ի կատարումն ու գործադրումն այս սկզբունքների, գործադիր կոմիտեն կազմակերպության տարրեր օգտկների վերաբերյալ ընդունում է հատուկ օրենք, նկատի ունենալով պաղեստինցիների պայմանները տարրեր վայրերում, նշնելով խարտիայի և կանոնադրության նպատակների իրականացման շահերից:

Հաղված շարտեր—Քուր պաղեստինցիները Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության բնական անդամներն են: Հայրենիքի ազատագրման իրենց պարտավորությունը նրանք կատարում են ըստ իրենց կարողության և ուժի: Պաղեստինի ժողովուրդը հանդիսանում է այս կազմակերպության գլխավոր հիմքը:

Մ ա ս ե Ր կ Ե Ո Ր Ղ—Ազգային խորհուրդ:

Հաղված Երեզերտը—Ազգային խորհրդի անդամներն ուղղակի ընտրությանը ընտրվում են պաղեստինցի ժողովրդի կողմից՝ գործադիր կոմիտեի կողմից այս կազմակերպության սահմանվող կարգի համաձայն:

Հաղված վեցերտը—Եթե խորհրդի հատուկ ընտրություններ անցկացնելու գործում առաջանան խուլընդուններ, Ազգային խորհուրդը կշարունակի իր գործունեությունը, մինչև որ ընտրությունների համար ստեղծվեն համապատասխան պայմաններ:

Հաղված յոթերտը—Ազգային խորհուրդը Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության գերագույն իշխանությունն է, և նա է, որ մշակում է կազմակերպության քաղաքականությունը, պլանները և ծրագրերը:

Հաղված ութերտը—Ազգային խորհուրդն ընտրվում է երեք տարի ժամանակով: Նրա նստաշրջանները հրավիրվում են նախագահի կողմից, յուրաքանչյուր տարվա մայիս ամսին: Արտահերթ նստաշրջանը կարող է հրավիրվել նախագահի կողմից՝ գործադիր կոմիտեի կամ խորհրդի անդամների 1/4-ի պահանջով: Նստաշրջանը գումարվում է նրուաղեմում կամ Ղազալում¹⁴ և կամ այլ վայրում, հաշվի առնելով պայմանները: Եթե խորհրդի նախագահը չի հրավիրում այսպիսի նստաշրջան, ապա նստաշրջանը գումարվում է այն ժամանակ և աշտոնը, որ խորհրդի անդամները կամ գործադիր կոմիտեն կնշեն իրենց պահանջներում:

Հաղված իններտը—Ազգային խորհուրդն ունի զնկավար քյուրո՝ կազմված նախագահից, երկու անդամակներից և ընդհա-

¹⁴ Այդ ժամանակ՝ 1964 թ., այս շրջանները գտնու սկուպացիա լին խաչիակա սպետարների կողմից:

և որ քարտուղարից, որոնց ընտրում է Ազգային խորհուրդն իր նստաշրջանում:

Հոդված տասներորդ—Ազգային խորհուրդն իր նստաշրջանում քննարկում է.

ա) գործադիր կոմիտեի կողմից ներկայացված տարեկան զեկուցագրերը՝ կազմակերպության և նրան ենթակա մարմինների գործունեության մասին.

բ) ազգային գրամատան զեկուցագիրը և բյուջեի կազմումը.

գ) կազմակերպության հանձնաժողովների կողմից ներկայացված առաջարկները.

դ) այլ հարցեր:

Հոդված տասներկերորդ—Ազգային խորհուրդն իր գործերի կատարման համար ստեղծում է այնպիսի հանձնաժողովներ, որպիսիք անհրաժեշտ կգտնվի:

Այս հանձնաժողովներն իրենց զեկուցագրերը և հանձնարարականները ներկայացնում են Ազգային խորհրդին, որն իր հերթին քննարկում է դրանք և այդ կազմակցությամբ ընդունում որոշումներ:

Հոդված տասներկուերորդ—Ազգային խորհրդի որոշումներն օրինական են, եթե ներկա են նրա անդամների 2/3-ը, և որոշումներն ընդունվում են ներկաների մայնների մեծամասնությամբ:

Մ ա ն Ե Ր Ե Ր Գ—Գործադիր կոմիտե:

Հոդված տասներեկերորդ—Ազգային խորհուրդն իր անդամներից ընտրում է գործադիր կոմիտեի նախագահ, որն իրականացնում է գործադիր կոմիտեի անդամների ընտրությունը:

Հոդված տասնչորսերորդ—Գործադիր կոմիտեն կազմված է 15 անդամներից, ներառյալ նախագահը, որոնք իրենց կազմից ընտրում են նախագահի տեղակալը:

Հոդված տասնհինգերորդ—Գործադիր կոմիտեն կազմակերպության քարձրագույն գործադիր մարմինն է, նա գործում է մշտապես, և նրա անդամներն իրենց աշխատանքի մեջ կենսագործում են այն քաղաքականությունը, ծրագրերը և պլանները, որ ընդունում է Ազգային խորհուրդը: Նա կուսկտիվ կերպով ու անհատապես պատասխանատու է նրա առջև:

Հոդված տասնվեցերորդ—Գործադիր կոմիտեն.

ա) ներկայացնում է պաղեստինցի ժողովրդին.

բ) հսկողություն է սահմանում կազմակերպության խմբերի վրա.

գ) ընդունում է ծրագրեր, հրահանգներ և արձակում և հասուկ որոշումներ ընդունում կազմակերպության գործունեության մասին, որոնք չեն հակասում խարտիային և կանոնադրությանը.

գ) իրավանաջնում է կազմակերպության ֆինանսական քաղաքականությունը և կազմում նրա բյուջեն:

Ընդհանուր առմամբ գործադիր կոմիտեն իրականացնում է Ազատագրության կազմակերպության բոլոր պարտականությունները, Ազգային խորհրդի կողմից հրապարակվող որոշումների և ընդհանուր ծրագրերի համաձայն:

Հոդված առանյութերուդ—Գործադիր կոմիտեի մշտական նստավայրը Երուսաղեմ քաղաքն է: Այն իր ժողովները կարող է գումարնի ալլ վայրում, եթե ինքը նպատակահարմար է գտնում:

Հոդված առանյութերուդ—Գործադիր կոմիտեն հիմնում է հետևյալ վարչությունները.

ա) հրատարակչական.

բ) քաղաքական գործերի և ինֆորմացիայի.

գ) պաղեստինյան ազգային գրամատան.

դ) ընդհանուր գործերի և ազգային կողմնորոշման.

ե) որևէ ալլ վարչություն, որի ստեղծումը անհրաժեշտ է գտնում կոմիտեն:

Ցուրաքանչյուր վարչություն ունի ընդհանուր տնօրեն և անհրաժեշտ թվով պաշտոնյաներ:

Ցուրաքանչյուր վարչության պարտավորությունների շրջանակը սահմանվում է գործադիր կոմիտեի կողմից, հատուկ օրենքով:

Հոդված առանիմներուդ—Գործադիր կոմիտեն ամրապնդում է իր հարաբերությունները և համագործակցում բոլոր այն արտազան և միջազգային կազմակերպությունների, միությունների և հասարակությունների հետ, որոնք համաձայն են նրա նպատակներին և օժանդակում են կազմակերպությանը, նրա խեղդրների իրականացման գործում:

Հոդված Բսաներուդ—Գործադիր կոմիտեի լիազորություններն ուժի մեջ են, և նա կատարում է իր պարտականություններն այնքան ժամանակ, քանի զեռ վայելում է Ազգային խորհրդի վստահությունը: Գործադիր կոմիտեն ներկայացնում է իր հրաժարականը Երրբնախր Ազգային խորհրդի առաջին նիստում: Քուլլատրվում է հրաժարական տվող կոմիտեի նախագահի վերջնաբուծություն:

Հողված ֆանմեկերուդ—Փորձագիր կոմիտեի որոշումներն օրինական են, եթե ներկա են նրա անդամների 2/3-ը, և որոշումներն ընդունվում են ներկաների ձայների մեծամասնությամբ:

Մ ա ս շ ու ռ ու ռ ղ — Ընդհանուր գրույթներ:

Հողված ֆանմեկերուդ—Ստեղծել պաղեստինյան հատուկ զորամիավորումներ՝ շահագրգռված արաբական երկրների համաձայնությամբ և օգնությամբ, ինչնով ուղղմական անհրաժեշտությունից և արաբական միացյալ ղեկավարության կողմից ընդունված ժրագրերից:

Հողված ֆանմեկերուդ—Փորձագիր կոմիտեն ձգտելու է պաղեստինցիների համար իրավունք ձեռք բերել արաբական երկրների ուղղմական ֆակուլտետներ և ինստիտուտներ ընդունվելու համար, նրանց ուղղմական կրթություն տալու և պատակով: Նա ձգտելու է մորիլիզացնել պաղեստինցիների բոլոր ուժերն ու կարողությունները և նրանց նախապատրաստել ազատագրական շարժման համար:

Հողված ֆանշոսերուդ—Հիմնվելու է գրամատուն՝ Պաղեստինի ազգային գրամատուն անվամբ, ֆինանսավորելու կազմակերպության գործունեությունը: Դա ղեկավարում է հատուկ վարչական մի մարմին, որը ստեղծվում է Ազգային խորհրդի կողմից՝ գրամատուն վերաբերյալ ընդունված հատուկ օրենքի համաձայն:

Հողված ֆանճինգերուդ—Ազգային գրամատուն եկամուտները կազմվում են.

ա) պաղեստինցիների վրա սահմանված կայուն հարկից, որը դանձվում է հատուկ օրենքով:

բ) արաբական կառավարությունների և ժողովուրդների ցույց տված ֆինանսական օգնությունից.

գ) արաբական երկրների փոստային բաժանմունքներում ըստ ստեղծված ազատագրական գրոշմանիչի վաճառքից ստացված եկամուտներից.

դ) Եվրատվություններից և հատկացումներից.

ե) արաբական և բարեկամ ժողովուրդների կողմից տրված օգնությունից և վարկերից.

զ) այլ եկամուտներից, որ որոշում է Ազգային խորհուրդը:

Հողված ֆանվեցերուդ—Արաբական և բարեկամ երկրներում հիմնել Պաղեստինի օգնության կոմիտեներ՝ օժանդակելու կազմակերպության ազգային ձգտումներին ու եվրատվությունների հավաքմանը:

Հողված Բամելյոթերոզ—Պաղեստինցի ժողովուրդը ներկայացվում է արաբական կոնֆեդերանսներում և հաստատություններում ախպիսի մակարդակով, որ սահմանում է գործադիր կոմիտեն, Գործադիր կոմիտեն Պաղեստինի ներկայացուցիչ է նշանակում Արաբական երկրների լիգայում:

Հողված Բամելյոթերոզ—Գործադիր կոմիտեն իրավասու է հրապարակելու հրահանգներ, որոնք անհրաժեշտ են այս կանոնադրության հողվածները կենսագործելու համար:

Հողված Բամելյոթերոզ—Այս հիմնական կանոնադրությունը հարող է բարեփոխվել, փոփոխության ենթարկվել և լրացվել Ազգային խորհրդի որոշմամբ, նրա անգամների մայնի 2/3-ի մեծամասնությամբ:

عملى وثائق فلسطين الجزء الثاني من عام ١٩٥٠ الى

عام ١٩٦٩ ص ١٢٨٧—١٢٩٠

«Պաղեստինի փաստաթղթերի ժողովածու, 2-րդ մաս, 1950—1969 թթ., էջ 1287—1290»

ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ԱՀԱՏԱՊԵՐՈՅԵԱՆ ԺՈՂՈՎՐԿԱՆՍՈՒՐԵՏԵԱՆԸ ԸՆԴՆՅԻ
ԻՐԱԿՈՐԸ՝ ՎՊԱԼՍՅՈՒՄԵՆ ԸՐՄԻ ԺՈՂՈՎՐԿԱՆՍՈՒՐԵՏԵԱՆԻ ԼՅՈՒՄԵՆ
ՄԱՍԻ

1.2.1990 թ.

Պաղեստինի Ազգային խորհուրդը, ելնելով պաղեստինյան հարցը զեմոկրատական ուղիով լուծելու Պաղեստինի ժողովրդի ձգտումից, որոշում է հետևյալը.

1. Մերժել (պաղեստինյան—Ա. Ք.) հարցի շտվինիստական, հեռադիմական, սիոնիստական և գաղութատիրական լուծումը, որը հիմնված է Իսրայելի պետության հանրաման վրա, որպես մատարված իրողություն Մերձավոր Արևելքում, քանի որ այդ լուծումը, ըստ էության, հակասում է իր սեփական տերիտորիայում պաղեստինյան ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքին, և ամբապնդում գաղութատիրության հեռ կապված և պաղեստինյան, արաբական ազգային-ազատագրական շարժմանն ու աշխարհի ազատագրական ողջ ուժերին թշնամի էքսպանսիոնիստական սիոնիզմի գոյության հիմքը:

2. Մերձիկ 1967 թ. հունիսից առաջ¹⁵ և դրանից հետո ապարհեզ եկած արաբական և պաղեստինյան շովինիստների կողմից առաջարկվող լուծումը, որը ելնում է հրեաներին մորթելու և ժողը թափելու սկզբունքից:

3. Այն պայքարը, որ մղվում է պաղեստինյան հարցը և իսրայելական խնդիրը զեմոկրատական, ժողովրդական ճանապարհով լուծելու համար, ելնում է պետական մարմիններով՝ քրեականիզմ և սոստիկանություններ ստեղծած, ինչպես նաև շովինիստական և սիոնիստական քաղաքական և արհմիութենական այլ հաստատություններով ներկայացված սիոնիզմի վերացման և պաղեստինյան ժողովրդագրեմոկրատական պետություն հիմնելու սկզբունքից, պետություն, որտեղ արաբները և հրեաները կպարեն առանց խտրականության, և որտեղ բացառված է լինելու գաղակարգային և ազգային ամեն տեսակի հայածանք ու ձեռնմ, և որտեղ արաբները և հրեաները իրավունք կունենան սանդղծելու և զարգացնելու իրենց ազգային մշակույթը:

4. Պաղեստինը և արաբ ազգը պատմականորեն և ճակատագրով կապված են միմյանց հետ: Պաղեստինի ժողովրդագրեմոկրատական պետությունը կզատնա արաբական պետությունների միության սնրածանկի մասը և կզատնա մի պետություն, որը թշնամի կլինի գաղութատիրությանը, իմպերիալիզմին, սիոնիզմին և արաբական ու պաղեստինյան հետադիմությանը:

5. Առաջարկվող զեմոկրատական լուծումը հրաշխավորում է արաբ և հրեա մարզու ազատագրումը ամեն տեսակի ոտսայական և շովինիստական մշակույթի ազդեցությունից: Այն հրաշխավորում է արաբի ազատագրումը հետադիմության, իսկ հրեայի ազատագրումը՝ սիոնիզմի ազդեցությունից:

6. Գեմոկրատական լուծումը զեմ է գաղակարգային և ազգային ձեռնմներ: Այն ապահովում է Պաղեստինի տարանջատումը իմպերիալիզմից, և Պաղեստինը վերածում է իմպերիալիզմի և հակահեղափոխության զեմ մարտնչող ողջ առաջադիմական հեղափոխական ուժերի պատվարի:

7. Ազգային-ազատագրական շարժումը չի կարող հասնել Պաղեստինի ժողովրդագրեմոկրատական պետության ստեղծմանը, առանց զինված պայքարի և ժողովրդական ազատագրական պատերազմի՝ ընդդեմ սիոնիզմի, իմպերիալիզմի և հետադիմության,

¹⁵ Խոսքը 1967 թ. հունիսի 5-ին արաբական երկրների զեմ սիոնիզմի և համալսարանային իմպերիալիզմի հովանավորությանը Եդուայիլ Կաննադերմա ազբնիզ պատերազմի մասին է:

առանց Իսրայելի պետության վերացման և սինիստական շարժման ազդեցությունից հրեաների ազատագրման, առանց պաղեստինյան հարցի շովինիստական, հետադիմական զաղութատիրական լուծումների դեմ ամենօրյա հետևողական զինված պայքարի, մինչև Պաղեստինի լիակատար ազատագրումը և դեմոկրատական պետության ստեղծումը, որի մեջ կմտնեն արաբները և հրեաները՝ ազգային իրավահավասարության սկզբունքների հիման վրա, պետություն, որը կծառայի ազգային ազատագրության և առաջադիմության համար պայքարող բոլոր ուժերին:

«الوثائق الفلسطينية العربية لعام ١٩٦٩» : بيروت، ١٩٧١

ص ٣٦٦—٣٦٧

Պաղեստինյան արաբական փաստաթղթեր, 1969 թ., Բեյրութ, 1971, էջ 366—367.

ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐԱԿՈՒՄՅՈՒՆԵՐԸ

Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպությունը բոլոր միջոցներով, գլխավորապես, զինված պայքարով պետք է մարտնչի հանուն Պաղեստինի լիակատար ազատագրության և ազատագրված պաղեստինյան տերիտորիայի որևէ մասի վրա ժողովրդական իշխանության հաստատման:

Սա կիրականանա միայն այն դեպքում, երբ ուժերի հարաբերակցության մեջ տեղի ունենան խոշոր փոփոխություններ ի շահ մեր ժողովրդի և նրա պայքարի:

Ազատագրության կազմակերպությունը պայքարում է ամեն մի ծրագրի դեմ, որը մերժում է պաղեստինցի ժողովրդի պատմական իրավունքները՝ վերադառնալու իր հայրենիքը և որոշելու իր ապագան:

Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպությունն ընդունում է, որ ազատագրված տերիտորիայում իշխանության հաստատումը պայքարի մի հանգրվան է միայն՝ ի խնդիր պաղեստինյան դեմոկրատական պետության հաստատման:

Ազատագրության կազմակերպությունը պայքարում է հորդանանյան ազգային ուժերի հետ՝ ստեղծելու պաղեստինյան-հորդանանյան

18 1974 թ. հունիսի 1—8-ը Կահիրեում կայացավ Պաղեստինյան Ազգային խորհրդի 12-րդ նստաշրջանը: Այն ընդունեց Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության բազմազան ծրագիրը, որը սահմանում է Պաղեստինի որևէ մասի վրա պաղեստինյան պետության ստեղծման պայմանները:

նանյան ազգային ճակատ, որի նպատակն է շորդանանի մեջ հաստատել ազգային դեմոկրատական իշխանություն:

Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպությունը ձգտում է ստեղծելու պայքարի միասնական ճակատ արաբ և պաղեստինցի ժողովուրդների, արաբական ողջ ազատագրական ուժերի հետ, որոնք ընդունում են այս ծրագիրը:

Պաղեստինյան ազգային իշխանությունը կու է անում արաբական ընդդիմադիր երկրներին՝ պայքարել հանուն պաղեստինյան տերիտորիայի լրիվ ազատագրման, որը և լինելու է առաջին ֆալսե համաարաբական միասնության ճանապարհին:

Ազատագրության կազմակերպությունը ձգտում է սերտ համագործակցություն հաստատել սոցիալիստական երկրների և աշխարհի առաջադիմական ու ազատագրական ուժերի հետ՝ սխեմիզմի, հեաադիմության և խմբերիալիզմի բուրբ դավադրությունները ձախողելու համար:

Նլնելով այս ծրագրից, Ազատագրության կազմակերպությունը պայքարում է ազգային միասնությունն ամրապնդելու և այն այնպիսի մակարդակի վրա բարձրացնելու համար, որը հնարավորություն կաա նրան իրականացնելու իր ազգային պարտականությունները և խնդիրները:

Նլնելով այս ծրագրից, հեղափոխական ղեկավարությունը կմշակի այս նպատակների իրագործմանը նպաստող համապատասխան տակտիկա:

«الاجبار»، العدد ٧٢، بيروت ١٥—٦—١٩٧٤، ص ٨

ԵՄ-Ախրաբ, № 72, Քեյրոս, 1974 թ.

А. Г. ТОПАЛЯН

НЕКОТОРЫЕ ПРОГРАММНЫЕ ДОКУМЕНТЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОСВОБОЖДЕНИЯ ПАЛЕСТИНЫ

Резюме

В публикации представлены основные программные документы Организации освобождения Палестины (ООП) — Национальная хартия, устав и решения Национального совета, в которых излагаются задачи, стоящие перед Палестинским движением сопротивления, пути их решения, дается структура и функции ООП.

ارشالويس طوبالين
الوثائق البرمجية لمنظمة التحرير الفلسطينية

نعرض في مقالنا الترجمة الارمنية للوثائق البرمجية الاساسية لمنظمة التحرير الفلسطينية الممثلة في «الميثاق القومي الفلسطيني» و«النظام الاساسي» وقرارات المجلس الوطني الفلسطيني.

تشير الوثائق المذكورة الى المهام التي تواجه حركة المقاومة الفلسطينية والسبيل الصحيح لحلها، وتحدد كذلك تركيب ودرر منظمة التحرير الفلسطينية.

Հ. Ս. ՍԱՐՅՍՅԱՆ

ՔՈՒՐԲԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐ ԱՐԱՐԱ-ՔՈՒՐԲԱԿԱՆ ՀԱՐԱԹԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՏԱԿ (1908—1918 թթ.)

Արարենքը մեծ խանգաճառությամբ ընդունեցին երիտթուրքերի 1908 թ. հեղափոխությունը և սահմանազրույթյան հռչակումը: Սահմանազրույթյան հռչակումից հետո արարենքն իրենց կենսական խնդիրների լուծումը և ազգային վերածննդի հնարավորությունն ակնկալում էին նոր թուրքիալի շրջանակներում: Սակայն արար ժողովրդի հույսերը շարժարացան, իշխանության զուխ կանգնած երիտթուրքերի քաղաքականությունը համարյա ոչնչով չէր տարբերվում Արդուլ Համիդի քաղաքականությունից, քանի որ նրանք ևս քարոզում էին օսմանիզմի, պանիսլամիզմի և շովինիզմի սեպակցիոն գաղափարները:

Արարական վիլայիթներում երիտթուրքերի թալանչիական և շովինիստական քաղաքականությունը ուժեղացրեց արարների դժգոհությունը: Դրությունն արարական վիլայիթներում ազնի սրվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ արարենքը ենթարկվեցին մեծ ազնուների ու զրկանքների: Նրանք անտարբեր վերաբերվեցին սուլթանի հայտարարած ջիհադին՝ սրբազան պատերազմին: Արար զինվորներն ու սպաները գասայքում էին թուրքական բանակը: Ամբողջ ժողովուրդն ուրախանում էր գերմանա-թուրքական բանակների պարտության համար: 1915 թ. սկզբներին Սուեզի ջրանցքի վրա թուրքական բանակի կատարած առաջին արշավանքի ձախողումն ուժեղացրեց արար զնկավարների անվստահությունը թուրքերի նկատմամբ և հանգեցրեց նրանց հարաբերությունների խզմանը իշխանությունների հետ: Ի պատասխան այս բուլտրի, Սիրիայում տեղակայված թուրքական 4-րդ բանակի հրամանատար Զեմալ փաշան մասսայական

տեղոր սկսեց արար Հայրենասերների դեմ: Ջեմալ փաշայի հրամանով Ալեյում (Լիբանան) զինվորական տրիբունալը, խախտելով օրինականության տարրական նորմաները, մահվան դատազմիւ կայացրեց արար հարյուրավոր Հայրենասերների նկատմամբ, որոնք 1916 թ. մայիսի 6-ին կախաղան հանվեցին Դամասկոսում և թելուծուծ:

Երիտթուրքերի այս քաղաքականությունն արարներին կանգնեցրեց թուրքական տիրապետության դեմ զինված ապստամբություն բարձրացնելու անհրաժեշտության առաջ, որը և տեղի ունեցավ 1916 թ. հունիսին:

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող փաստաթղթերը և նյութերն ընդգրկում են երիտթուրքերի անփառունակ տիրապետության տասնամյա ժամանակաշրջանը: Դրանք մեծ մասամբ պատռնական փաստաթղթեր են, որոնցում արտացոլված է երիտթուրքական զինվածների դիքքորոշումը արարական հարցի նկատմամբ: Առաջին հերթին զրահում է այդ փաստաթղթերի գիտական նշանակությունը և զրանց հրապարակման անհրաժեշտությունը:

Հրապարակվող փաստաթղթերն արժեքավոր տվյալներ են պարունակում երիտթուրքերի տիրապետության շրջանում արարական երկրների քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վիճակի, այդ երկրների նկատմամբ երիտթուրքերի վարած քաղաքականություն, թուրք-արարական փոխհարաբերությունների, թուրքական բռնատիրական լուծը տապալելու համար ուսցի ելած արարական զանգվածների պայքարի և բազմաթիվ այլ հարցերի մասին:

Սույն փաստաթղթերի հրապարակումը կօգնի ավելի ճիշտ ու լայն պատկերացում կազմելու խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում արարա-թուրքական փոխհարաբերությունների մասին:

ԻՌԻՄԱԿԱՆ ՊԵՏԼԱՄԵՆՏԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ 1906 թ. ՕԿՈՍՅՈՍԻ 7-Ի
ՈՐՈՇՈՒՄԸ ԵՄԵՆԻ ՄԱՍԻՆ

1. Սմենը բաժանել երկու նահանգի, առաջինը առափնյա և երկրորդը՝ լեռնային: Առաջինն ընդգրկում է Քիհաման և առափնյա տարածությունը, երկրորդը Ամրանի շրջանները՝ ալ-Կահլը, Քավիլան, Հուլուրը, Ջիմմարը, Քարիմը, Անիսը:

2. Լեռնային նահանգը հանձնել իմամ Յահյային, առափնյան՝ որևէ մեկին, որը ունի շնորհք և կարողություն:

3. Կառավարումը նահանգում իրականացնել ըստ շարիաթի, ընտրել կազմակերպիչ, ժառանգողներին, սատրապսս պաշտոնյաներին, ինչպես նաև ժանդարմներին: Հետքված կազմակերպիչ և պաշտոնյաների անունները ներկայացվում են մեծարզո սուլթանին:

4. Կիզորնի երկու նահանգներին՝ ժախսելու հարկերից կուտակված ֆինանսները և հիմն մեա զրամական որոշ գումար, այն սուլթանի սուլթանական կենտրոն: Այդ գումարի մի մասը ժախսվում է տեղական բարեկեցություն համար:

5. Մանահա զավաթը լինելու է բանակի կենտրոնատեղը: Միաժամանակ բավարար ութ թողնել Սանայում, ընդունակ հրամանատարներից մեկի զեկավարության տակ (հակելու) ընդհանուր ապահովությունը: Սակայն Կասարայում լպետք է թողնել զինվորներ, այն պետք է դառնա իմամի նստավայր: Որոշ թվով ուժեր պետք է թողնել Քիհամայում (ուժեղացնելու համար ապահովությունը):

6. Երկու նահանգների զեկավարները պարտավոր են յուրաքանչյուր տարվա վերջին սուլթանական կենտրոնին ներկայացնել բյուջեն, ցույց տալով ժախսերը և եկամուտները:

توفيق على برى العرب و الترك في العدد السنوري

العثماني ١٩٠٨—١٩١٤ القاهرة، ١٩٦٠، ص ١٥٠—١٥١

Քեզիքի Ալի Քերու, Արաբները և Քուրդերը Օսմանյան սահմանազրության շրջանում, Կահիրե, 1960, էջ 150—151

ՆԵՐՆԱԹՈՒՐԳԱՆԸ ԼՍԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՎՈՐԸ

Պայմանագիրը կնքվեց 1911 թ. օրեղերի օրը՝ աստծուն, ապավինող իմամ Յահյա բին Մուհամմեդ Համիդ էդ-դինի և մեծ հրամանատար Իզզեթ փաշայի միջև՝ Սանաայում, Հալլում, Քավքարանում, Հալուրում, Անխում, Յարիմում, Ջիմմարում, Հարազում և Քարիզում գրությունը բարելավելու համար, որտեղ ապրում են պետության կառավարման տակ գտնվող զինվորները¹:

1. Իմամը զեյզի ազանդից ընտրում է կառավարիչներ և այդ մասին տեղեկացնում է (Սանասա վիլայիթի) վարչին, իսկ այս վերջինս իր հերթին հազորգում է Սաամրուլ՝ Շեյխ ուլ-խալամի հաստատման համար:

2. Կազմվում է վեուարեկ դասարան՝ իմամի ներկայացրած բողոքները քննելու համար:

¹ Ջեյզինեթ—Մուսուլմանական չիա ազանդի հետեղները: Այդ ազանդ առաջացել է VIII դ. Հիմնադրել է Ջեյզ իր Ալին:

3. Այս դատարանի վայրը լինելու է Սաեաան. իմամն ընտրում է դատարանի նախագահին և անդամներին, իսկ կառավարութիւնը հաստատում է նրանց նշանակումը.

4. Դատաւճիռն ուղարկվում է Ստամբուլ՝ Ենյի ուլ-խալամի հաստատմանը, սուլթանական հրամանի հրապարակման համար: Դատաւճիռն իրագործվում է միայն հաստատումից ու հրամանի հրապարակումից հետո՝ շոքս օրվա ընթացքում:

5. Երբ պաշտոնյաներից (կառավարիչներ և ծառայողներ) որևէ մէկն է շարն է գործադրում իր պաշտոնը, ապա իմամին իրավունք է վերապահվում այդ մասին հայտնելու վաղիկին:

6. Կառավարութիւնն իրավունք է վերապահվում կրօնական դատաւորներ նշանակել ևրկրում ապրող եմենցիներից, որոնք հետևում են շաֆիական և հանեֆական աղանդին²:

7. Կազմվում են իսառը դատարաններ շաֆի-զեյդի դատաւորներից՝ զանազան աղանդներին հետևող անձանց բողոքները քննելու համար:

8. Կառավարութիւնը նշանակում է պաշտոնյաներ՝ շրջիկ դատարանների տեսուչների անվան տակ, որոնք պետք է շրջնէ գլուղներում, քննելու օրինական բողոքները և վերացնելու կառավարական կենտրոնները զնալու ընթացքում առաջացող զժվարութիւնները:

9. Վակուֆի և կտակների հետ կապված հարցերը քննում է իմամը:

10. Բացառութիւամբ լեռնային շրջանների, կառավարութիւնը նշանակում է դատաւորներ՝ շաֆի և հանեֆի աղանդներին հետևողների համար:

11. Ընդհանուր ներում հայտարարել քաղաքական հանցագործների և պետական ժամկետանց հարկերը շվհարող անձանց համար:

12. Արհարի և Հաուլանի բնակիչներից պետական հարկերի հաճարումը դադարեցնել տասը տարով՝ հաշվի տոնելով նրանց աղքատութիւնը և երկրի ավերվածութիւնը, սակայն այն պայմանով, որ նրանք պահպանեն բարեկամական կապերը կառավարութիւն հետ:

13. Պետական հարկ հաճարել ըստ շարիաթի:

14. Եարիաթի դատաւորներին կամ կառավարութիւնը պետական հարկահաճարներից բողոքներ հասնելու դեպքում դատա-

² Շաֆի և Հանեֆ—IX գ. մեզբուրված կրօնական աղանդներ:

վորենքը կառավարութեան հետ պետք է մասնակցեն քողոքներէ քննարկմանը և զատարկճոխ գործադրմանը:

15. Զնյդիներին իրավունք է վերապահւում իմամին եզերներ մատուցել ուղղակիորեն կամ գլուղի ավագների միջոցով:

16. Իմամը պարտավոր է իր ստացածի մեկ տասներորդը հանձնել կառավարութեանը:

17. Վերացնել պետական հարկերի հավաքումը Զերել ալ-Շարքից՝ տասը տարի ժամանակով:

18. Իմամը պետք է ազատ արձակի Մանաւի և Նրա հարևան Հարազայի ու Ամրանի բնակիչներից իր մտտ պահւող պատանդներին:

19. Կառավարութեան և իմամի պաշտոնյաները կարող են ազատորեն շրջել ողջ Եմենում, պահպանելով երկրի հանգստութեանը և սնվտանդութեանը:

20. Երկու կողմերը չպետք է խախտեն եզված սահմանները՝ այս պայմանների հաստատումից և դրանց վերաբերյալ սուլթանական ֆերմանի հրատարակումից հետո:

الشيخ عبد الواسع بن يحيى الواسعي اليماني— تاريخ

البيمن—القاهرة—١٣٤٦—ص ٢٠٧—٢٠٦

Ենչև Արդ ու Վտր ըին Յաւա ու Վտր ու Յաման, Եմենի պատմությունը, Կաէրի, 1946, էջ 206—207:

«ՏԱՆՆԵ ՔԵՐՔԻ ԽՄԲԱԿԻՐ ՀՈՒՍՅՆ ԶԱՂԻ ԲՅՅԻԿ ՀԱՏՏԱՐԱՐՑԻՔՅՈՒՆԸ

«Մենք՝ արարներս, և մասնավորապես Միրիալի արարները, շղիտի զոհանանք հին սխտեմի առաջարկներով, որպիսին է նահանգային ընդհանուր օրենքի մը հրատարակութեանը՝ Արարները իրենց ընդդիմութեանը պիտի շարունակեն, մինչև որ իրենց սեփական լեզվով վարչութեան ստանան իրենց համար իրենց կողմից ընտրված պաշտոնյաների միջոցով: Ու եթէ ասոր հակառակինք, վտանգը կրնա շատ լուրջ ըլլա, որովհետև քամիլական ընդ-

1 Հուանէ Զաէից (1876—1957)—Երթաթուրքերի Միութեան և Ասալադիմութեան կուսակցութեան գործիչ, «Tanino Թերթի Հիմնադր և Հրատարակիչ, ստանյան պալատնետի զնպատաս:

4 1913 թ. Մայիսի 5-ին երթաթուրքական կառավարութեան օրենք հրապարակեց նահանգների մասին, որով անյան շափով ընդլայնվեցին նահանգային խորհուրդների իրավունքները: Մական այդ օրենքը չի թավարարում արար ժողովրդի պահանջները և բողոքի նոր ալիք առաջացրեց Միրիալում ու Իրաքում:

դիմադիր երեսփոխանները՝ շփոթի վարանին ուժ տալու արարեն-
բու քվեներուն՝ մեկիկ մեկիկ դեպի իշխանութիւն մագլցելու
նպատակով, նոր քորսարուկցիոնն և ազնիի գեշ անկարգութիւն-
ներ առաջ պիտի բերեն խորհրդարանին մեջ, բաժանում բանակին
մեջ, ինչ որ դուրսութիւն պատճառ պիտի ըլլա Օսմանյան կայ-
սրութեան վերջնական կործանումին Ասիո՝ իր վերջին ապաստա-
րանին մեջ:

Իրողութիւնը այսպէս ըլլալով, կը կարծենք թէ խելացիու-
թիւն է այդ ծրագիրը չթողուլ քամիլյան ընդդիմադիրներուն, ո-
րոնք արդէն զործոն էնթրիկներ առաջ տարին Սոփաոսի մեջ, հա-
մաձայնութեան մը զալ արարներուն հետ, նկատողութեան անհելով
բոլոր իրենց պահանջները, և մեր ու անոնց միջև պահելով այն
տեղա ու հին կապը այն խնդիրներուն մեջ, ուր արարական և թըր-
քական շահերը հայանապէս իրարու հետ կը համաձայնին և ուր
անհրաժեշտ է կառավարական միացումը զործողութիւն մը կա-
տարվի:

Օրինակի համար, բնական է, որ թէ արարներու և թէ թուրքե-
րուն շահերուն տեսակետով ազնիի ազնի է, որ անոնք անկախ ըլ-
լան և խալիֆայի մը կողմէ կառավարվին, քան թէ օտար, ոչ իս-
լամ վեհապետի մը հպատակները դառնան: Ահա ասկէ է, որ կը
ծագի վեհապետական միութեան և արտաքին, պատերազմական,
նազալին զործերու, ինչպէս նաև տնտեսական ու օրինադրական
զործերու մեջ հասարակած վարչութեան մը անհրաժեշտութիւնը:
Մենք այն կարծիքին ենք, որ եթէ անգամ մը այս տրամաբանու-
թիւնը ընդունվի, այն ատեն կիսամիջոցներու պետք չպիտի մնա,
ու եթէ արարները իրենց տեղական զործերուն վիճարանութեան և
կարգադրութեան համար Դամասկոսի կամ Բեյրութի մեջ մասնա-
վոր կանգնակի մը կամ խորհրդարանի մը ստեղծումը պահանջեն,
պետք է տանք ատիկա, միևնույն ատեն հանրային զործերու, ար-
տաքին քաղաքականութեան, բանակի, նազատորմի, ելևմտական ու
տնտեսական զործերու մեջ միութեան առաջ բերելով:

Մեկ խոսքով, ամբողջութեամբ նկատի անկելով արարներու և
թուրքերու զանազան հարաբերութիւնները—թուրքերը ազնիի պա-

Է նկատի ունի նախկին մեծ վեզիր Քամիլ փաշային ու նրա համախոհներին,
որոնք պաշտպանութեան ինչ գտնում երիտթուրքերի դեմ սոցոզիցիա կազմած
ճեւրդիմք վե Իթթիլաֆա (Ազատութեան և համաձայնութեան) կառուցութեան
կողմէն:

տեղադրուող են և բիրտ, իսկ արարները՝ ավելի խելացի են և ճշուն, նկատի առնելով նաև ակներև նույնութունը իրենց շահին վերջին խաւամ կայսրութիւնը քրիստոնեյա Եվրոպայի դեմ պահպանելու մասին, մենք այն կարծիքին ենք, թէ մեր հարարներութիւնները արարներուն հետ կրեան ու պետք է կարգադրվին 1867-ի Ավրաստ-հունգարական նշանավոր համաձայնութեան հիման վրա, այսինքն թէ ստեղծել այնպիսի քաղաքական սիստեմ մը, որուն մէջ հասարակած ըլլան վեհապետութիւնը, դիվանագիտութիւնը, բանակը, նախատորմը, և, մնացածին համար, ինքնավարութեան ամենալայն իրավունքը:

Փակի մը որ առաջ Գամառնոսէն ստացա հետագիւր մը, ստորագրված արար ապակհներոնացումի կուսակցութեան նախագահ Բեֆիզ պեյ էլ Ազմեն, որ կըսէ, թէ կուսակցութիւնը բացարձակապես կը բողոքէ ներքին գործերու նախարարին կողմն հայտնված գաղափարներուն դեմ: Պէյրուսի կուսակալ Հազիմ պեյ, որ վերջերս պետք իր նոր պաշտոնաւեղին նահանգային օրենքը գործադրելու նպատակով, Պոլսն լմեկնած հետագիւր մը ստացած էր Սուրիայէն, որով կըսեր թէ ժողովուրդը հաստատապես կը պնդէ, որ գործադրվին բարենորոգումներու հանձնաժողովին կողմն գրի առնված ժրագրին տրամադրութիւնները:

Գիվանագիտական ձեռնհաս ազդրուրն մը առած տեղեկութեան նայելով կացութիւնը այնքան խռով է այսօր, որ կատարութիւնը ինքզինքը լուրջ անկարգութիւններու առջև կը գտնուի Պետք է հիշել, որ Հազիմ պեյ Պէյրուս հասնելուն պես, սիստեմաթիք ընդդիմութեան մը հանդեպ գտաւ ինքզինքը: Կանխորոշ հրահանգներու կապով և տեժնապես ալ կատարութեան գաղափարներուն համոզված կուսակից մը ըլլալով, կուսակալը իր տեղը հաստատ կենցամ, ցույց տվաւ իր կորովը և զոցնց բարենորոգական կոմիտեին ժողովատեղին: Միևնույն ատեն Պէյրուսի քաղաքական ամեն գույնի թերթերը համիմաստ հողված մը հրատարակեցին, պահանջելով կոմիտեին կողմն ուղղած բարենորոգումներուն գործադրութիւնը: Վերջապես երեք օր առաջ, իրեն բողոքի ցույց, ժողովուրդը զոցնց բուր խանութները:

Ահա այսպես է կացութիւնը Պէյրուսի մէջ, արարական խընդիրը ոչ թէ տեսականապես, այլ գործնական կերպով հարուցված է: Հարկ չկա այս խնդրին կարևորութիւնը շեշտելը:

Եժմանակ, Գ. Պոլս, 17.11.1912.

«Համաձայնությամբ սիրիացիների և բնդաւերապետ արարների հետ»,

Սա համազգացած էմ, որ մեր երկրում, եւսլնիակ մեր ամենա-
յուսազորագած երիտասարդութեան շրջանում, շատ քիչ մարդիկ
կլինեն, որոնք մտածեն արարական հարցի մասին և ծանոթ լի-
նեն այն գծարութեանների հետ, որոնց հանդիպել են այդ հար-
ցի հետ գործ ունեցող մարդիկ: Իմ հուշերի այս մասում, որտեղ
խոսվում է որպէս զորարանակի հրամանատարի իմ գործունեու-
թեան մասին, ես կշարադրեմ այս հարցի բոլոր մանրամասնու-
թեանները, իսկ այժմ ես բավարարվում եմ դեպքերի համառոտ
նկարագրումով միայն, որոնք ընդգրկում են 4. Պոլսում իմ եւ-
հանգստակետի պաշտօնում եղած ժամանակաշրջանը:

Մի շարք պատեանների և գործունեների ազդեցութեան տակ
իրենց երկրի համար ռեֆորմներ պահանջող արարները Քյումիլ
փաշայի պրեմիեր-մինիստր եղած ժամանակ եւհանգստակետ էդ-
հեմ բնիկ հատուկ քուլլաութեամբ Բելլրութում ազգային ժողով
հրավիրեցին: Այդ ժողովում Միրիայի և ամբողջ արարական եւ-
հանգստեանի համար նրանք նշեցին մի շարք ռեֆորմներ և հանձնե-
ցին կառավարութեանը: Մահմուդ Մեվթիֆ փաշայի իշխանութեան
զւումի անցնելու կապակցութեամբ ու կառավարութեան կազմում
փոփոխութեան մտցվելու հետեւանքով կառավարութեանն ազգա-
լին ժողովը համարեց տեսրիմակաւ և ցրեց այն, հայտարարելով,
որ եւհանգստեանի կառավարման հարցը բացառապէս ենթակա է

6 Աւմեց Զեմալ Փաշա (1872—1882)—Քուլքիայի պետական գոր-
ծի և երիտօրդերի ռեֆորմատ զա Քարակէի կառակցութեան ղեկավարներից
մեկը:

«Համաձայնությամբ սիրիացիների և բնդաւերապետ արարների հետ զլուր
վերջում է Զեմալ փաշայի «Հուշերի լատինատառ թուղթերն հրատարակու-
թեանից, որը լրացրել, մշակել ու կազմել է Զեմալ փաշայի որդին՝ Բեհեթ
Զեմալը, և 1889 թ. լույս ընծայել Կ. Պոլսում: Այս զլուրը ազգագրվում է որս
կրեատուններով:

Զեմալ փաշան խելսութեան է պատմական փաստերը, նպատակ ունենալով
արդարացնելու պատերազմի տարիների իր զաւեակն գործունեութեանը Միրիա-
յում՝ զենեղաւ-եւհանգստակետի և 4-րդ բաւակի հրամանատարի պաշտօնում:

պատշաճանեալի տնօրինութեանը, հետևաբար Քելլուսթի ժողովի որոշումները ուշադրութեան չարժանի տեսնեն:

Միջիայում և Հիբանանում արարական անկախութեան ժունտիկներն այնքան էին շատացել, և կառավարութիւնն այնքան էր թուլացել, որ գտնվեցին մի քանի լիպիներ, որոնք համարձակվում էին շնորհի վրայ թիթիկներ կապել, որոնց վրա գրված էր նահանգապետի անունը՝ ակտուրեքթի Հագիմա: Գամակոսում Մուքրի ալ-Ասալին և Մուհամմեդ Քուրդ Ալին՝ համարձակորեն զետեմ են նահանգապետ մարտինցի Արիֆ քեյի մաս և պահանջում նրանից նահանգապետութեան քարտուղարի հետացումը: Միջիայից այն պատճառով, որ նա չի կարողացել հասկանալ արարքներն լեզվով գրված ու իրեն ներկայացված խնդրագիրը և համարձակվել է ասել, թէ թուրքերենի թարգմանեք այն: Միջիական բոլոր թերթերը կատաղաբար հարձակվեցին կառավարութեան վրա և իրենց էջերը լցրել էին հայհոյանքներով թուրք ժողովրդի հասցնելու: Տրիպոլիից (Միջիայում) Շեյխ Թաշիզ օրդան նգիպտատում հրատարակած ԵԱլ-Մանարա թերթում այնքան խիստ վիրավորական լեզվով էր մեղադրել իթթիհազ վա Քերակկիի զեկավարներին ու ընդհանրապես թուրք ժողովրդին, որ այս թերթը կարողացող թուրքիայի ամենալար թշնամին կզաննար: Երբ կառավարութիւնը զբաղված էր բուլկանյան պատերազմով, Հելիպոլի թերակղզում գտնվող արարական զիվիլիայի սպաները փոխանակ ազնվորեն կատարելու իրենց պարտքը, պաշտպանեցին Կ. Պոլսի արար հայրենասերներին և լույսները: Հետո արար զեկավարները մտադրվեցին արարական ընդհանուր կոնգրես հրավիրել: կառավարութիւնն արգելեց այն: Իմանալով, որ կառավարութիւնն օրինական միջոցների պիտի գիտնայ այս շարժման կազմակերպիչների գեմ, ֆրանսիական կառավարութեան համաձայնութեամբ ու նույնիսկ հատուկ հրավերով, նրանք որոշեցին կոնգրեսը հրավիրել Փարիզում և արարական բոլոր ներկաներին հրավիրագրեր ուղարկեցին, առաջարկելով պատվիրակներ ուղարկել այս կոնգրեսին: Այս շարժման նախաձեռնողների գլուխ էին կանգնած այն ժամանակ Համայնց պատշաճանեալի զեպուսասա Արդ ալ Համիդ ալ Չահրալի էֆենդին, Քելլուսթում լույս տեսնող ԵԱլ-Մուֆիտա թերթի հրատարակիչ Արդ ալ-Ղանի

7 Մուհամեդ Քուրդ Ալի (1876—1853)—արար ազգային զործի, 1918 թ. Գամակոսում հիմնված զետեմիկների արարական ակադեմիայի ստանին պրեզիդենտը, զրոյ և պատմարան:

ալ-Արքային և Եկէ Մունթասա ալ-Աղաբիս կազմակերպութիւն
 նախագահ Արզ ալ-Քերիմ ալ-Խալիլը: Որոշ ժամանակից հետո,
 Ֆրանսիական կառավարութիւն հովանավորութիւն և պաշտօնու-
 թիւն տակ, այս կոնգրեսը փոխեց իր ծրագիրը և ակնհեր գարձավ,
 որ գործը զերջանալու է Միբիալի Ֆրանսիական օկուպացումով:
 Այդ ժամանակ ես քիչ էի զբաղվում արարական հարցով: Օս աշ-
 խատեցի միայն ցույց տալ, թե ինչպես են օտարերկրացիները ու-
 զում կրկնպատակութիւն զցել մահմեդական երկու մեծ ժողովուրդ-
 ների՝ թուրքերի և արաբների միջև: Այս հարցում ես այն կար-
 ծիքին էի, որ մեզ անհրաժեշտ էր հարաբերութիւնների մեջ մտնել
 բարձրաստիճան մի քանի արաբների հետ, որոնց հայրենասիրա-
 կան զգացմունքների և կրօնական համոզմունքների վրա մենք
 կարող էինք հույս զնել և որոնց հետ միասին որոշել, թե արաբ-
 ների պահանջներից ինչպիսիները կարող էինք բազարարել ա-
 ռանց խախտելու մեր շեղհանուր շահերը և իսլամի միասնութիւն-
 նը: Բարեբախտաբար, կառավարութիւնը համակարծիք եղաւ
 նույն տեսակետին և Փարիզ ուղարկեց Միզհատ Շուքրի բնին ու
 մի քանի օկտական գործիչների՝ կոնգրես ժամանած արաբ մե-
 ծամեծների հետ բանակցութիւններ վարելու և համաձայնութիւն
 գալու համար: Իրոք, կոնգրեսը տեղի ունեցավ, բայց Միզհատ
 Շուքրիի և նրա ընկերների տեսակցութիւնը մահմեդական արաբ-
 ների հետ, գործին այլ ընթացք տվեց և կոնգրեսը արաբների պիտ-
 վոր պահանջները ներկայացնելուց հետո ցրվեց:

Մի օր Քալաթ քնել Կ. Պոլսի նահանգապետութիւն շննքը
 գալով, հայտնեց ինձ, որ հրավեր է ստացել ոմն շեյխ Արզ ալ-Ա-
 զիզ Եավիշից՝ ուրբաթ օրը այցելելու: Սուլեյմանի փողոցում
 գտնվող նրա տունը և բանակցութիւններ վարելու արաբների հետ
 համաձայնութիւն գալու համար: Այնտեղ մենք պիտի հանդի-
 պինք արարական զաղտնի կազմակերպութիւն նախագահի հետ:
 Նկատի ունենալով, որ ես համարվում էի այս համաձայնութիւն

Ե Քալաթ Փաշա Մեհմեդ (1876—1921)—սփութիւն և Առաջադեմու-
 թիւն կուսակցութիւն պակթուրքան և Հայաստան պարագլուխներից մե-
 կը: 1903—1916 թթ. եղել է Օսմանյան կայսրութիւն ներքին գործերի մինիստր
 և կուսակցութիւն Կնարտական կոմիտէի նախագահ, իսկ մինչև 1918 թ. Ըն-
 անմբերի 11-ը՝ մեծ վեզիրը:

Ը Ենչև Արզ Ալ-Ազիզ Եավիշ—1897 թ. ծննդատուն Հիմնված ունեց
 վաթսնիս կուսակցութիւն ղեկավարներից մեկը և այդ կուսակցութիւն օրգան
 Եկ-այստե թերթի խմբագիրը:

կողմնակիցներից մեկը և զեռ Քաղզազում նահանգապետ եղած ժամանակ շատ բան էի արել այս հարցի կարգավորման համար, Քալաաթ բնիւր ավելացրեց, թե կառավարութունը որոշել է, որ զուեւ մասնակցես այս բանակցութուններին:

Նշանակված օրը մենք գնացինք հանդիպման վայրը: Մեզ դիմավորեց կարճահասակ, 28—30 տարեկան, թուխ զեմքով մի անձնավորութիւն: Նրա սև և մեծ աչքերը ցույց էին տալիս իր մարտի պայծառութիւնը և ուժեղ բնավորութիւնն տեր լինելը: Որպես արարական գաղանի կազմակերպութիւն ներկայացուցիւ նա մեզ ներկայացավ Արդ ալ-Քերիմ ալ-Խալիլ անունով: Ճաշից հետո սկսվեցին բանակցութունները: Ես անմիջապես նկատեցի, որ նա զխավորապես ձգտում էր այն բանին, որպեսզի Կ. Պոլսում կարևոր պաշտօնների մեծ մասը տրվեր արաբ հայտնի անձնավորութիւններին և այն համոզման հկա, թե արարական ռեֆորմները հանգում էին միմիայն բավարարելու այդ մարդկանց փառասիրութիւնը, որոնք ձգտում էին քաղաքական կարևոր դեր խաղալ: Այնուամենայնիվ, մենք սկսեցինք համանաշխութիւն պայմանները մշակել, որոնք հետագայում շարադրվեցին հետևյալ վեց կետերով.

Տեղական վարչութիւնը կազմված պիտի լինի տեղացիներից, որոնք իրենց աշխատանքում պետք է զեկավարվեն նահանգների կառավարման մասին հատուկ օրենքով: Միշնակարդ և նախակրթական դպրոցներում լուսուցումը պետք է տարվի արաբերեն լեզվով: Պետական մի շարք պաշտօնատեղերում գործերի վարումը պիտի թույլատրվի նույնպես արաբերեն լեզվով: Քաղաքացիական և քրեական բոլոր գատաճեիտները պիտի զրվեն արաբերեն լեզվով: Պաշտօնական անձնավորութիւններին ուղղված արաբերեն լեզվով դիմումները պետք է քննուեմեն: Որոշակի թվով արաբներ պիտի նշանակվեն Սենատում, պետական խորհրդում, վճարակ գատարանում և Շեյխ ուլ-խալամի խորհրդում:

Սրանից հետո Արդ ալ-Քերիմ ալ-Խալիլի և շեյխ Արդ ալ-Համիդ ալ-Ջահրավիի հետ միասին այս հարցերը մի քանի անգամ քննարկեցինք Բերայի Երոնկերա հյուրանոցում: Այս բոլոր ռեֆորմները կենսագործվեցին կառավարութիւն կողմից հաստատվելուց հետո: Քալաաթը միակն էր, որ զեմ էր Արդ ալ-Համիդ ալ-Ջահրավի էֆենդիին սենատում նշանակելուն, որի վրա շատ արաբներ հույս չէին զետում: Արդ ալ Քերիմ ալ-Խալիլը մի քանի անգամ եկավ ինձ մոտ և խնդրեց այս հարցը վերջնականապես պարզել

Քալաթ բնի հետ Վերջապես կատարվեց Արզ ալ-Համիդ ալ-Զահրավիի ցանկութունը, սակայն նա բավարարված չէր սենատում իր նշանակումով, նա առաջնապես ցանկանում էր տեղ գրավել Ենյե ուլ-խալամի խորհրդում:

Այդ ժամանակվանից սկսած Արզ ալ-Քերիմ ալ-Խալիլը կարեւոր անձնավորութուն դարձավ և Միրիայում «Ալ-լամարբադի-լա»¹⁰ կուսակցութիւնն զլիսավոր տեսուչի պաշտոնը ստանձնելով, վերադարձավ այնտեղ: Ներքին գործերի մինիստր Քալաթ բնի ձեռք առած արտակարգ և էֆեկտիվ միջոցառումների շնորհիվ Արզուլ-Քերիմ ալ-Խալիլին շահուղից ղեկուստանների պալատ մտնել, լեայած, որ նրա համախոհները շատ էին աշխատել, որպեսզի նա զեպուտատ դառնար: Գեպուտատների պալատի ընտրութուններում հաղթանակ տարան կառավարական, ազնիւ ճիշտ ասած՝ արարական նահանգներում մեր կուսակցութիւնն թեկնածուները:

Արարական հարցը ցնեարկելիս շեմ կարող շփշատակել մի զեպրի մասին, որ իմ կարծիքով շատ մեծ կարևորութուն ունի: Այդ ժամանակ էնվեր փաշան¹¹ զինվորական մինիստր էր, իսկ նա հասարակական աշխատանքների մինիստր էր: Ազիզ Ալի¹² բնը, ծագումով եգիպտացի, զլիսավոր շտաբի մայոր, փառասիր մարդկանցից մեկն էր, որոնց հանդիպած լինեի կրքնիցե: Նա չէր կարող համաձայնվել, որպեսզի Արզ Ալ-Քերիմ ալ-Խալիլը և Արզ ալ-Համիդ-ալ-Զահրավի ազնիւ մեծ հեղինակութիւն ունենալին արարների մտ, քան ինքը: Նա լիտիութիւն ունեցավ քացահայտութեն հայտարարելու, որ արարները կրքեք չեն բավարարվի նման համաձայնագրի պայմաններով և նրանք շուք կգործադրեն ձեռք բերելու ներքին անկախութիւն և ունենալու իրենց սեփական բանակը: Նա նույնպես հայտարարեց, որ արարները ձրգտում են քաղաքական միութիւնն թուրքերի հետ՝ Ազատը-հունգար-

10 «Ալ-լա մարբադի-լա» (Ազնեարեւոյտն կուսակցութիւն), հիմնվել է 1912 թ.՝ նպատակում ապրող արքա վարանդիների կողմից Ազնեարեւոյտն կուսակցութիւնը պահանջում էր Օսմանյան կայսրութիւն վերափոխուիչ պոլիտեմական սահմանադրական միակուսութիւն, վարչական լախ ազնեարեւոյտով:

11 էնվեր Փաշա (1881—1922)—Նրթաթուրքերի կուսակցութիւն պարզուելներից մեկը, 1914 թ. նշանակվում է ազմտկոն մինիստր: Արեմայան Հայտատանում հայերի բանակմային շարքի կազմակերպիչներից մեկը:

12 Ազիզ Ալի ալ Մայի (1875—1955)—Արարական զինվորական գործի, ալ-Անգո Հայրենասիրական գազանի կազմակերպութիւն հիմնադրը:

բական միապետութեան նման, Իրականութեան մեջ արարելիքը ավելի հեռու գնացին հունգարացիներէից և պահանջեցին, որպէսզի իրենց բանակում պաշտօնական լեզու ճանաչվի արարելիքը, Ազիզ Ալին շամաւնց հրապարակեալ հայտարարելու, թէ ովքեր բազմարժեքներն աննշան ռեֆորմներով, նրանք բացառապէս իրենց համար մենք բերեցին տաք տեղեր, հեռանալու նրանց պիտի համարել իրենց ժողովրդի զավակները և հետագայում նրանց հարկ կլինի գառնապէս զղջալ:

Ազիզ Ալի բելին ճանաչում եմ այն ժամանակվանից, երբ նա կապիտանի աստիճանով ավարտեց զինվորական դպրոցը: Կարծում եմ, այդ (1804) թվականին էր: Նա շատ աշխատեց և մեծ ծառայութեան մատուցեց Մակեդոնիայի Պետրովիչ և Օսմանիյի զավակներում քուլդար պարտիզաններին հետապնդելու գործում: Լեռո, Լուսնաստանի սահմանների մոտ, երկար ժամանակ կովեց հույն, քուլդար և ալբանացի պարտիզանների դեմ: Սահմանագրութեանից առաջ մտնելով Վիսոթիուն և առաջագիմութիունէ կուսակցութեան մեջ, կարեւոր ծառայութիւններ մատուցեց նրան: Նա 1825 թ. մարտի 31-ի (18 ապրիլ 1809) ռեակցիոն շարժումը ճնշելու համար Կ. Պոլսի վրա շարժվող գործող բանակի շոկատներէից մեկի հրամանատարն էր: Կայսրի կամուրջի զբազումից հետո, այս շոկատի հետ շարժվելով թափհանների զորանոցի վրա, նա հաջողութեամբ զուրս շարտեց այստեղ նստած խռովարարներին: Մինչև այդ ժամանակ նա լի իմանում, թէ այս անձնավորութիւնը ինչ որ կապ ունի արարելիքի հետ: Ինչ հետ հանդիպելիս նա միշտ եղել է արտահարգ սիրալիք և զրուցել է շատ քաղաքավարի:

Երբ նա Ադանայի նահանգապետն էի, մի անգամ Կ. Պոլսու եկա և հանդիպելով Ազիզ Ալի բելին, մտքերի փոխանակութեան կատարեցիք: Եճանինք թերթի թղթակից ոմն Ահմեդ Շերիֆ բելի հրատարակած ընամակներ Բելլութից և Սիրիայից՝ վերնագրով հոգվածների մասին: Երբ ես նրան ասացի, թէ այդ նամակները սպառնալիքի սաղմեր են պարունակում օսմանյան միասնութեան և մահմեդական խալիֆաթի հեղինակութեան համար արաքսկան նահանգներում, Ազիզ Ալի բելը պատասխանեց սառը տոնով, թէ Արարելիքը միանգամայն իրավացի են: Գուք, թուրքերդ մինչև հիմա ի՞նչ արեցիք մեզ, արարելիքս համար, բացի նրանից, որ ձգտեցիք մեզ ոչնչացնել, վերավորեցիք ու արհամարհեցիք մեզ և հիմա բարեկամական վերաբերմունք եք սպասում մեզնից: Մի՞թե

դուք մոռանում եք, որ այստեղ՝ Կ. Պոլսում շնորհիւ ձեզ մոտ կան-
չելու համար Էւրօք, Արօք, Արօքս եք ասում: Ամենամթին և ան-
հասկանալի հարցերը պարզարանելու համար ասում եք. ԷՄա Կ-
րօքի մազի նման էս: ԷՄՂ արօքի դեմքը, և յՂ էլ Գամասկոսի
քաղցրավենիքըս արտահայտութիւնը ձեր ամենասիրած խոսքե-
րիցն է: Իսկ ձեր բանաստեղծներից մեկը ասել է. ԷՄն գիշերը,
երբ ես դուրս եկա Գամասկոսից, ասացի, այո, որհնգած լինի այս
գիշերըս: ՄԻ՞թե սա եւույնպէս ձեր ամենասիրած ակնարկներից
մեկը չէ. ապա հիշեք, թէ ինչպէս սահմանադրութեան հայտարար-
ումից հետո, հատկապէս արարքների վերազորելու համար, սի-
րիական բանակի մարշալի պաշտոնին նշանակեցիք Հուլիպոսի
սերնդից մեկին, առանց բարոյական սկզբունքների մի թաթարի,
որին ասում են Բաղդադում և ամբողջ Իրաքում: Դուք շատ լավ
գիտեք, որ արարքները ասում են թաթարներին: Օսման փաշա-
լին 5-րդ բանակի հրամանատար նշանակելը, բացի արարքների
արհամարհելուց, ուրիշ նպատակ չի հետապնդում:

Սա ապշելի էի լսելով այս աստիճանի անհնթիթ խոսքեր ին-
տելիգենտ մի մարդուց: Օսման փաշայի մասին խոսքերը ես վերա-
գրում էի նրա անձնական զգացումներին: Սա գիտեի, որ մի ան-
գամ Մակեդոնիայի Կոստնա քաղաքում, որտեղ Ազիզ Ալի բեյը
ժառայում էր բանակում, ես վեճի բռնվեց Օսման փաշայի հետ:
Այս վերջինը Ոսկուրի բանակի հրամանատարը լինելով, զորա-
տեսի ժամանակ զգուշացրեց նրան՝ իր վատ սովորութեամբ բուր-
բի հետ ժաղրական տոնով և վերազորական նկատողութիւններով
խոսելու համար: Սրան Ազիզ Ալի բեյը գոպիտ պատասխան տվեց:
Լսելով այսպիսի պատասխան, Օսման փաշան ապշած մնաց և
որպեսզի պաշտպանի իր արժանապատւութիւնը, գիմեց խիստ
միջոցների ու հրամայեց բանասարկել Ազիզ Ալի բեյին: Այդ ժամա-
նակվանից սկսած Ազիզ Ալի բեյը ատելութեամբ լցվեց այդ մար-
դու դեմ:

Սա պատասխանեցի Ազիզ Ալի բեյին, որ թուրքերը, հատկա-
պէս Անատոլիոսի թուրքերը, շատ բարձր են զնահատում արարքե-
րին և որ միանգամայն սխալ կլինեն արարքների հանդէպ մեր վե-
րաբերմունքի մասին դատել ուլինը նշանակող ասացվածներով:
Այդպիսի կրթված մարդիկ, ինչպիսին դու ես, իրենց զգացմունքնե-
րը հիմնելով անձնական հարաբերութիւնների վրա և թույլ տա-
լով իրենց այդ ձևով խոսել, անուղղելի վնաս են հասցնում մահ-
մեղական աշխարհին:

Այդ զեղծից հետո Ազիզ Ալի բնյև իր ցանկությամբ ուղարկ-
վեց նմեն, Իզզեթ փաշայի շտաբում ծառայելու համար: Հետո ետ
իմացա, որ նա սկսել է ասրվել արարական գաղափարներով և
հոգեկան մեծ զլխացավանքներ պատճառել խեղճ Իզզեթ փաշա-
յին: Հետագայում, երբ իտալացիները պատերազմի մեջ էին մեզ
հետ, նա մեկնեց Կիրենաիկա և էնվեր ու Մուսթաֆա Փեմալ¹³
բնիբի հետ միասին աչքի ընկավ Քենգազիի շրջակայքի քաղաք-
ների պաշտպանության գործում:

Ազիզ Ալի բնյւ արար հեղափոխականների շարքում ամենա-
կարեւոր անկնաճորություններից մեկն էր և հետագայում արա-
րական աշխարհում շատ մեծ գործեր կատարեց: Այդ պատճառով
սգտակար համարեցի իմ տպագրությունները մտարեբել նրա անց-
յալի արժանիքների ու թերությունների մասին:

Hatıralar. Bahriye Nazırı ve 4 Ordu Kumandane Cemal Paşa, İstanbul,
1909, s. s. 68—76.

Tamamlayan ve Tertibleyen Behcet Cemal

ԱՐԱՐԱ-ՔՈՒՅՔԱԿԱՆ 1912 թ. ՊԱՇՏԱՆԱԳՐՈՒՄ

Հաղված առաջին—Արարական բույրը երկրներում ասրական
և միջնակարգ ուսուցումը պետք է լինի արարեղեն լնզվով: Բարձ-
րագույն ուսուցումը եույնպես պետք է լինի մեծամասնության

¹³ Մուսթաֆա Փեմալ Քեյ—նկատի ունի Մուստաֆա Փեմալ Աթաթուրքին:

¹⁴ 1912 թ. Հունիսի 18—22-ը Փարիզում տեղի ունեցավ արարական I կոնգ-
րեսը, որին մասնակցում էին Միրխայից, Լիրաններից, Իրաքից և ԱՄՆ-ի արա-
րական գաղափիր էկան Յե պատվիրակներ ու ազելի քան 200 հուրեր: Քուրդա-
կան կառավարությունը Հեծ շանքեր թափեց, որպեսզի ֆրանսիական կառավարու-
թյունն արգելի կենդանի հրավիրումը, քայք պարզյուն: Քուրդական կառավա-
րությունը ստիպված էր փոխել իր զիրքը և Փարիզ ուղարկել «Միություն և Ասա-
շարժում»-ու կուսակցության քարտուղար Միգլոտ Նուրբի բնյև: Նա կոպ
հաստատեց կոնգրեսի ղեկավարների հետ և մի շարք հարցերի վերաբերյալ «Մ-
շխտաստեց արարներ» կազմակերպության Լերիայացուցի: Արդ այ-Փերիմ ալ-
ետիլիի հետ համաձայնության գալով, վերադարձավ Փոլիս: Այտանց Արդ ալ-Ազիզ
Շազիշի տեղի Քուլաթ և Հեմալ փաշաների ու իթթիհուդի ուրիշ ղեկավարների
մասնակցությամբ շարունակվեցին քանակցությունները և երկու կողմերը ստորա-
գրեցին 11 կետերից բաղկացած պայմանագիր: Հետագայում երիտթուրքերը քու-
լուր միջոցները գործադրեցին, որպեսզի վիճեցնեն պայմանագրի կենսագործումը:
Իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմը առիթ հանգիստացավ, որպեսզի երիտ-
թուրքերը վերջնականապես հրաժարվեն արարա-թուրքական այս պայմանագրից:

լեզվով: Սահայն օսմաներեն լեզվի ուսուցումը պարտադիր է միջ-
նակարգ դպրոցներում:

Հողված երկրորդ—Կողմերը պայմանավորվում են, որ զեկա-
վար պաշտոնյաներն ընդհանրապես լինեն արաբներն լեզվին զի-
տակ: Մյուս բոլոր պաշտոնյաները պետք է նշանակվեն նահան-
գի խորհրդի կողմից: Իսկ դատավորները և արգարազատության
պաշտոնյաները, որոնք գործում են բարձրագույն հրամանով (այ-
սինքն՝ սուլթանի հրամանով), պետք է նշանակվեն կենտրոնից:
Նահանգապետները բացառությամբ են կազմում վերջ նշված պայ-
մանից:

Հողված երրորդ—Վակֆային կազմածքները և հաստատու-
թյունները, որոնց միջոցները հատկացվում են տեղական բարե-
գործական կազմակերպություններին, պետք է թողնվեն տեղա-
կան համայնքների խորհրդին՝ դրանք զեկավարելու համար սահ-
մանված պայմաններով:

Հողված չորրորդ—Հասարակական աշխատանքները պետք է
թողնվեն տեղական վարչություններ:

Հողված հինգերորդ—Խաղաղ ժամանակ արտք զինվորներն
իրենց զինվորական ծառայությունը պետք է կատարեն արաբա-
կան երկրների զինվորական այն շրջաններում, որոնց ամ-
րացված են, իսկ այն զինվորները, որոնց այժմ անհրաժեշտ է ու-
ղարկել Հիջազ, Ասիր և Ծմեն, աղարկվելու են օսմանյան բոլոր
նահանգներից՝ որոշակի տեղոսային հարաբերությամբ:

Հողված վեցերորդ— Այն որոշումները, որոնք ընդունում են
նահանգական գլխավոր խորհուրդներն իրենց օրինական լիազո-
րությունների սահմաններում, պետք է կենսապրոծվեն բոլոր զեկա-
քերում:

Հողված յոթերորդ—Որպես հիմնական սկզբունք ընդունել,
որ միևիստերների կարիներում լինեն անվագն երեք արաբներ,
ինչպես նաև եռույն թվով արաբներ լինեն կենտրոնական ազարա-
ներում որպես խորհրդատուներ և օգնականներ: Հիմնական որոշում
ընդունել, որ պաշտոնական հանձնաժողովներում, պետական խոր-
հրդում, շենյեբի իսլամական խորհրդում և կենտրոնական այլ
վարչությունների խորհուրդներում լինեն երկու կամ երեք արաբ-
ներ, ինչպես նաև յուրաքանչյուր միևիստերությունում՝ յոթսու կամ
հինգ տարբեր աստիճանի արաբ պաշտոնյաներ:

Հողված ութերորդ—Ներկայումս հինգ նահանգապետներ և
տասը մուֆասսարիֆներ նշանակել արաբներից: Վերացնել քաղա-

քացիական, դատական և զինական վարչություններում արար պաշտոնյաների նկատմամբ կիրառվող խտրականությունը, որ չի զործադրվում այլ պաշտոնակիցների նկատմամբ:

Այսուհետև պաշտոնյաների նշանակումը, նրանց պաշտոնների բարձրացումը և կարգապահական տույժի ենթարկելը պետք է կատարվի հասուկ օրենքի համաձայն:

Հողված ինձնեւորող—Ցուրաքանչյուր արարական նահանգից երկու արար նշանակել սենատում:

Հողված ասսենրադ—Ցուրաքանչյուր նահանգում, ըստ անհրաժեշտության, նշանակել օտարերկրացի մասնագետ տնտեսներ: Այս տնտեսների լիազորությունները պետք է սահմանվեն հասուկ կանոնադրությամբ, որը կապահովի նրանցից ստանալու պահանջվող և ակնկալվող օգտակար բարենորոգումները:

Հողված ասսեմբլեւորող—Նահանգների տնօրինությանը թողնելով զհրատեսչությունների բյուջեներում գոյություն ունեցող զեֆիցիտը պետք է ծածկվի նահանգի բյուջի նկամուսների բավարար հավելումով: Բարեգործական հաստատություններին պահանջող շենքերից ստացվող նկամուսների կեսը հատկացվելու է տեղական վարչություններին՝ կրթական նպատակների համար:

Քալաթ

Արզուլ թերիմ ալ հալիլ

ساطع الحصرى—البلاد العربية والدولة العثمانية، بيروت

1970—1375 1375

Մագի ալ Հուսրի, Արարական երկրներ և սոմենյան գեոսթյունը, Քեյրուք, 1900, էջ 124—125:

ՋԱԿԱ ԿՈՐԻ

ՄՈՒՍՈՒՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՊԿՆԱՆՆԱ

Արարական հարցը

Գոյության համար զննի փոխարեն գոյության համար միություն. ահա այս երկրորդ տեսությունը ամենամատահելի, օգտակար և ամենատրամաբանական սկզբունքը կարող է լինել թուրքերի և արաբների համար:

15 Այս հատվածը վերջած է թուրք զուլ և հասարակական գործիչ Հեյալ Կուրթի (1877—1939) անպապ պատմությունը գրքից, որ 1912 թ. լույս է տեսել Կ. Պոլսում՝ «Քարիհ իսթիքարա» վերնագրով: Հեյալ Կուրթի գրքում, կար-

Ռումէլիի կորստից հետո օսմանյան կառավարութիւնն հպատակութիւն տակ մնաց երկու ամենահիմնական տարր՝ թուրքը և արաբը: Այս երկու ժողովուրդները, հակառակ արաբախոս քրիստոնէակաների սխալ կարծիքի, իրարից անկախ, օրինակ, թուրքերի և հայերի պես երկու ինքնուրույն ժողովուրդներ չեն կազմում: Մահմեդականութիւնը այս երկու ժողովուրդների ազգային ներդաշնակութիւնը բուրնովին շփասելու պայմանով նրանց միավորել է կրօնական հոգի վրա: Եթէ արաբախոս քրիստոնէակաների վերջին զրդումները չլինէին, այսօր արաբը և թուրքը իրարից չպիտի տարբերվէին: Սակայն, ինչնից, արաբներն այս կամ այն կերպ մտան ազգային շարժման մեջ: Արաբական նացիոնալիզմի գաղափարը այսօր զարգանում է ոչ միայն Սիրիայում, այլև ընդհանրապես արաբական մեր նահանգներում: Ժողովուրդը աստիճանաբար վարժվում է իրեն համարել ոչ թուրք: Արաբական նացիոնալիզմի բուրն հասկանիչները նկատվում են Սիրիայում: Արաբներն լծուեն, արաբական նացիոնալիզմը, արաբների ազգական, նրանց հետագա քաղաքականութիւնը և այլն, այս բուրն հարցերը խիտ կերպով զբաղեցնում են արաբների մտքերը: Այս շարժման մեջ երկու տեսակներն ուշադրութիւն պետք է առնվեն առանձին-առանձին: 1. Արաբների հայրենասիրութիւնը, 2. արաբական քաղաքականութիւնը, խալիֆայութիւնը, օտարերկրյա օգնութիւնը, արաբների հայրենասիրութիւն հաշտութիւնը, նրանց զարթոնքը և իրենց լծում զարգացնելու նրանց շահքերը և այլն և այլն: Այս բուրն օրինական, հավակնութիւն արժանի հանգամանքներ են: Անկախ այս բուրնից, արաբական ազգային շարժումը փաստորեն առկա է: Այդ շարժումը գնալով պիտի զարգանա. այդ շարժմանը դիմադրելը պատճառ կզանա ժողովուրդների միջև վտանգավոր խռովութիւն առաջացմանը: Արաբական ազգային շարժմանը դիմադրելը երբեք օգուտ չունի, որովհետև ո՛չ թուրքերը արաբներին նմանվելու իրավասութիւն ունեն, ո՛չ էլ արաբները թուրքներին նմանվելու հակում ունեն. սրանք անցած բաներ են: Գալով գործի քաղաքական կողմին, եթէ արաբ հայրենասիրութիւնը, ըստ կրօնպացիներին սիրելի արաբախոս քրիստոնէակաների, թուրքալից անշատում և կենտրոնազանցութիւն է նշանակում, ապա եսխ և առաջ սրա հետեանքը արաբների համար վտանգավոր կլինի, հե-

մի բիլ եման անցում է ամսերից և թուրքերի պրոպագանդան: Ընդհանր կարծիքով արաբների թուրքալից անշատելը կամ ազգակնտրեստումը մահմեդականութիւնը վտանգի տույ կարող է կանգնեցնել:

առ էլ մեզ և ընդհանրապես մահճեղովանությանը վտանգի առաջ կկանգնեցնել:

Ե՛թե՛՛հառ խալամա-ում գրել էի, թե Քուրքիայից անշաղկուտ և անկասութուն ձեռք բերելու զնպքում արարները երբեք ոգուտ չպիտի ունենան և այս պարագան համեմատել էին այրանացիների ձեռք բերած անկասության և կամ մի երկրորդ Քուրքի սակզման հետ: Կարծում եմ, որ ոչ մի մահճեղական արար չի ցանկանա, որ Ֆրանսիայի կողմից Միրիայի մի մասի բռնազրավումից հետո, լսթ հարյուր հազար բնակչությամբ երկրի այդ մասում արարական մի հանրապետություն կամ թագավորություն ստեղծվի: Ես չեմ տես ոչ մի արար չի ցանկանա, որ Միրիայում ստեղծվի Ֆրանսիական պրոտեկտորատ, ինչպես Քուրիսում: Այսպիսի պրոտեկտորատի ստեղծման համար բարյացակամություն են ցուցաբերում Ֆրանսիացիները: Մի այսպիսի վիճակ ստեղծվելու զնպքում հավատով քրիստոնյա, բայց ստոր և երկնա մարդիկ Ֆրանսիացիներին պիտի հանձնվեն, Ֆրանսիացի պիտի դառնան և խնդն մահճեղականները հեռզհատ, ժամ առ ժամ պիտի թուլանան, պիտի զլորվեն և պիտի կործանվեն: Ահավասիկ Քուրիաք, հատկապես Ալժիրը:

Արարական խալիֆայության հարցն էլ հենց անդիացիներին կողմից հորինված, հետագայում էլ Ֆրանսիացիներին կողմից ընդորինակված խալիֆայության մի միջոց է. այս միջոցով նրանք ուզում են կործանել ոչ միայն խալիֆայությունը, այլ նաև մահճեղականությունը:

Արարները և Քուրքերը միացած մամուկ զժվարությունք էին դիմողրում թշնամիներին, ապա ի՞նչ կլինի, եթե նրանք իրարից անջատվեն... Ընդհակառակը, եթե արարները և Քուրքերը ալժմվանից ալժելի լուրջ, ալժելի անկեղծ, ալժելի մեթոդիկ կերպով աշխատելու լինեն, հիմնական մի օգուտ ձեռք կբերեն: Արարների և Քուրքերի միջև լուրջ տարաձայնություն չկա, կարևոր ոչ մի հարց իրարից չի բաժանում այս երկու ժողովուրդներին. հետևաբար, ներքո ցույց արվելիք իմ ծրագրի շրջանակներում արարները և Քուրքերը կարող են համագործակցել: Միմիայն այդպես հետազոտոր կլինի վերջ տալ ազգային թշնամությունը և, բնականաբար, առաջադիմություն կլինի, և պետությունն էլ իր բարձրության վրա կլինի:

Արարական նահանգները լեզվի և այլ հարցերում քիչ թե շատ ապահովվեցին, սակայն, բոլորը օրենքի համաձայն չկատարվե-

ցիւն Այսօր Հարց եմ տալիս թե՛ կառավարութեանը և թե Միութեան և Առաջադիմութեան կուսակցութեանը, թե ապագայի ո՞ր ժրագրի, ո՞ր Հաշիվների վրա Հենվելով այս իրավունքները ավելցիք. հետո ի՞նչ պիտի անենք, ձեր նպատակը ո՞րն է. Շատ հազանական է, որ նրանք Հեշտութեամբ չեն կարող պատասխանել այս Հարցիւն. նույն Հարցը տալիս եմ նաև արարներին, ձեր ընդհանուր ժրագրերը, ամբողջ ժողովրդի Հավանութեանն արժանացած ժրագրերը ո՞րն է, պապական ինչպե՞ս եք պատկերացնում. Կասկածում եմ, որ քույր արարների անունից Հնարավոր լինի պատասխան տալ այս Հարցիւն. Ուստի, օսմանյան կառավարութեանը և արար ժողովուրդը միասին պիտի որոշեն իրենց գործելակերպը, հակառակ դեպքում քառասյին վիճակ կստեղծվի, և այս անորոշ կացութիւնից վերին աստիճանի գո՛հ կլինեն Ֆրանսիացիները. Կասկածելի ժրագրերը, անվճռական գործողութեանը շատ մատանշութիւններին պատճառ կհանդիսանան, խաղաղութեանը, առաջադիմութեանն արգելակող շատ դժվարութիւններ առաջ կգան, արտքական նահանգներում մի երկրորդ Մակեդոնիայի և Ալբանիայի Հարցը պետութեան հիմքը կխախտնու. Միևչգու արարների և թուրքերի համաանող շանքերով կստեղծվի մի այնպիսի կառավարութեան, որ Օսմանյան կայսրութեան մեջ ազգերի Հարց չի մնա այլևս. Բացի սրանից այլ ուղղութեան հետևելն անհեթեթութեան է. Աշխարհագրական տեսակետից էլ ներկայումս պետութեանը բաժանված է հիմնական երկու մասերի՝ արարական և թուրքական նահանգների. այլ բաժանումներն այնքան էլ կարևոր չեն. Այս երկու նահանգներում մեկ կառավարութեան չի կարող լինել. հետևաբար, ինչպես ասել եմ իմ աշխատութեաններում, արարական և թուրքական նահանգների համար անհրաժեշտ է ստեղծել տեղական նասնձին կառավարութեաններ. Կառավարման այս ձևով երկար ժամանակ պիտի հետևել արարների և թուրքերի ազգային զարգացմանը. Դրանից հետո, եթե այս երկու ժողովուրդները շփահասութեան հասնեն, ապա նրանց կերաշխաժողովի ավելի լայն, ավելի ազատ վարչութեաններ. Հետագայում թուրքերը և արարները թող ցույց տան իրենց օրինակելի ստեմանադրութեանները և արժանանան հատուկ օրենսդրական ժողովների (սեյմ) և պառլամենտների. և շատ ցանկալի կլինի հասնել այս կատարելագործմանն առանց ազմուկ-ազաղակի. Եթե մենք մեր ուշադրութեանը չդարձնենք սրա վրա և տեղական վարչութեանների կազմակերպման գործում թերանանք, ապա պարտութեանն անխուսափելի

կլինի: Մի խոսքով, արարների հուշերը կարող են իրականանալ առանց արյուն թափելու, առանց երկիրն օտարների բռնազավթմանը հանձնելու և թուրքերի հետ թշնամութիւն անիթ շտալու պայմանով: Թուրքերը և կայսրութիւնն էլ հիմնական օգուտ կքաղեն սրանից: Հետևաբար, բնական մի վիճակ ստեղծվելով, եսխ և առաջ պետութիւնը կազատվի փորձանքներից, երկրորդ՝ արարական նահանգները կշարունակեն ազնի շատ աշխատել պետութիւն համար: Այս նպատակին հասնելու համար պետք է արարախոս կեղծավոր քրիստոնյաներին հեռացնել հրապարակից: Երանք իսկական արարներ չեն: Եթե լեզուն մարդու մի ազգութիւն պատկանելու ցուցանիչ լիներ, այդ դեպքում հայերի մի մասի հետ կարամանցի հուշերը թուրք պիտի համարվին: Արարները և թուրքերը ձեռք-ձեռքի տալով համաձայնութիւն գալու դեպքում ոչ մի ուժ չի կարող դիմադրել նրանց: Ինչպես նկարագրեցի վերևում, կայսրութիւն ներսում արարական նահանգների ուժիմը պետք է լինի Ավստրիայի հպատակութիւն ասկ եղող Հունգարիայի ուժիմի նման: Ժամանակին հունգարացիներն Ավստրիայի հարկատուներն էին: Հետագայում վիեննայի կառավարութիւնը շատ բռնութիւններ գործադրեց: Վերջապես մի շարք խռովութիւններից, Լեռքին պատերազմներից, կոտորածներից և ընդհանուր քրեանքների խիստ կիրառումից հետո աստիճանաբար հաստատվեց ներկա վիճակը:

Նկատի ունենալով մեր արար եղբայրների շահերը, ես չեմ ցանկանա հետնել այս մեթոդին և ուզում եմ, որ ազգային լիակատար զարգացումը տեղի ունենա եղբայրական համատեղ շտաբերով: Մահմեդական եղբայրութիւն թնի տակ այս զարգացումը թող իրականանա խաղաղ ու հանգարու: Այս քաղաքականութիւնը կենսազորեկու ընթացքում թող արարները և թուրքերը միշտ աշքի առաջ ունենան մահմեդական կապը: Այս հուսալի կապը ամրացնողը միայն մահմեդականութիւնն է: Ուստի մենք պետք է զգուշանանք կեղծ և ոչ մահմեդական արարներից:

1788 թ. Անգլիայից Ամերիկայի անջատվելը կարող է մի դաս լինել մեր հետաօտ Վճիռների համար... Մենք էլ ազգային և բնական իրավունքների սահմաններում արարներին տանք ամեն տեսակ իրավունքներ, մեր աշքի պես պահպանենք արարական նահանգները, որովհետև նրանց կորուստը մեզ համար այն չի լինի, ինչ Ամերիկայի կորուստը Անգլիայի համար: Ժամանակը նուրբ է, Արարիան կա՛մ օսմանյան կլինի և կա՛մ օտարներինը, իսկ արար-

քահան անկախ մի էմիրատ նշանակում է հովանավորվող մի կառավարութուն: Արաբները ազգային շարժումներում ամենից առաջ, եթե իրենց մահմեդական լինելը գիտակցեն, նմանապես թուրքերն էլ կայսրութիւն միասնական պաշտպանութիւն գործում իրենց մահմեդական ազգից տուաչանալը՝ կարծում են, որ ոչ մի վեճի տոհմ չիկին: Հավատացյալ եզրայրներին անկեղծ բարեկամութիւն սկզբունքները բաժանան են այս հարցը լուծելու, պայմանով, որ հարցը լուծվի մահմեդականութիւնը վայել կերպով:

جلال نوري— تاريخ الاستقبال— استنبول ۱۹۱۳. ص ۱۶۵—۱۶۷
 Հ. Ա. Մ. Ե. Ազգային պատմութիւնը, Իսթանպուլ, 1912, էջ 166—167.

1914 թ. ՀԵՄԱՎԵՐԻ 24-ԻՆ Կ. ՊԵՏԵՐՍԻ ՎԵՏԵՍԵՍ ԻՓՓՈՂԵՏԱՆԸ ԵՌԵՎԱՆԻ ՀԱՏԱԿ ԺՅՂՈՎԻ ԶԻՇԵՈՒՄԸ ԱՐԱՐԵԱՆ ԵՄԻՄԸ ԳԵՄ ՊԵՏՏԵՐՍԻՆԻ ՄԵՍԻՆԻ:

1. Թրակիայի և Անատոլիայի շրջանները տեղագրորեն Կ. Պետում բնակվող արաբ սպաներին, որոնց թիվն ըստ ազգական միեմտարութիւն ցուցակների հասնում է 490-ի, նրանցից 210-ը մըտնում են Եալ-Ահգ զողանի կազմակերպութիւն մեջ: Նրանց հետ-բաղորդութուն չտալ որևէ աշխատանք սանելու, որը կարող է երպաստել արաբների ու թուրքերի հարաբերութիւնների սառնցմանը:

2. Արաբական երկրներում ազգական հրամանատարութիւնը վտարահիլ թուրք սպաներին և հեռացնել արաբ սպաներին ու հնարավորին չափ խուսափել նրանց ծառայութիւնից՝ հրամանատարութիւն մեջ:

3. Արաբացնել առսուների թուրքացման քաղաքականութիւն կենսագործումը:

4. Հանձնարարել Ահմեդ Ջեմալ փաշային՝ անհրաժեշտ ծրագիր կազմելու առսաներին թուրքացնելու համար:

امین سعید، الثورة العربية الكبرى القاهرة، ۱۹۳۴
 ج ۱۳ ص ۴۸

Ա մ ի ն Մ ա ի գ. Արաբական մեծ հեղափոխութիւնը, Կահիրե, 1934, մաս 3, էջ 48.

16 Մայնի անգամներն էնն մեծ վեղիք Մաիդ Հալիմ փաշան, Կ. Պետի շինվարական նահանգապետ Ահմեդ Ջեմալ փաշան և ազաւոյութիւն ընդհանուր տեսքին Ազմի բնչը:

5. Հանկազդել Բեյրութում և Փարիզում առաջացած սեֆորմեների շարժմանը:

6. Վերացնել արաբական բույր կուսակցությունները և ներքին գործերի մինիստրությունում ստեղծել արաբական գործերին հսկող քաղաքական բաժին, որն անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնի բաժանման կոչ անողների դեմ պայքարելու համար, մինևույն ժամանակ խստորեն հակի նրանց շարժումներին:

7. 4. Պոլսից հեռացնել այն արաբներին, որոնք զործում են թուրքերի դեմ և ինչքան հնարավոր է նրանցից (արաբներից) ներգրավել մեր կողմը:

8. Ուժեղացնել իթթիհատ Վա Թերակկի կուսակցության ազդեցությունը արաբական երկրներում և շատացնել նրա ակումբների անդամների թիվը:

ՀԵՄԱՒ ՓԱՇԱԵՒԻ ԸՆԾԸ 1915 թ. ՀՈՅՆՎԱՐԻ ՍԿՂՐՆԵՐԻՆ ԳԱՄԱՅԻՆՈՒ
ԱՐԵՎԷԼԻՏԱՆ ԱՆՈՒՄՐՈՒՄ ՆՆՁԵ ԱՊՂ ԱԼ-ԱՄՂ ՇԱՎՐՇԻ ՊԱՅՎՈՒ
ԱՇՄԱԿԱՐՊՈՒՄ ԳՐԱՆԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻՔՈՒՄ:

Արաբ հայրենակիցներ, զուր պետք է պահպանեք արաբների բարոյական հասկումները և ազնիվ բնավորությունները, պահպանեցեք արաբների առաքինությունը և նրանց փառքերը, որոնք զոյություն ունեն մահմեդական կրոնի ժազման օրից: Իմաստության ատամներով պաշտպանեք ձեր արաբականությունը, և պաշտպանեք այն ձեր բույր ուժերով: Աշխատեք արաբների առաջադիմության համար, վերականգնեք ձեր կուլտուրան, եզեք հարգարժան մարդիկ:

Մեր կուսակցությունը հաստատորեն կենսագործելու է արաբների դրությունը լայն կիրպով բարելավելու համար կառավարած ծրագիրը, որի մասին ձեզնից շատերը հիշում են: Այսօր կարող եմ հավաստիացնել ձեզ, որ թուրքերի և արաբների շահերը բույրովին չեն հակասում իրար: Թուրքերը և արաբները հավասարապես եղբայրներ են իրենց ազգային ձգտումներում և հավանորեն նրանք դրան կհասնեն իրենց ուժերի լարումով: Մենք պետք է աշխատենք և շատ աշխատենք հասնելու համար այս նպատակին և ամենից առաջ մեր շարքերից հեռացնենք նրանց, ովքեր ժախեցին իրենց հայրենիքը թշնամուն և բռնեք նրանց կոկորդից, ովքեր աշխատում են թշնամու օգտին:

Նրիտանացիք Քուրքիայի գործիչների նպատակն է հայրենասիրական զգացմունքներ արթնացնել թուրք ազգի մեջ, իր հայրենակիցներին վարժեցնել սիրազորութիւն, նրանց ազաւանէ սլաւոնական լծից և գորացնել: Եվ ես կոչ եմ անում արար և թուրք երիտասարդներին՝ ասելով, որ այս նրկու ժողովուրդները կզատապարսպեն կործանման մի ակնթարթում, եթէ թողնվեն բախտի ցմահաճուրդին, և վեճերն ու տարաձայնութիւնները մահամեղակաւութեան սյուների մեջ, անկասկած, կհանգիցնեն այս կրօնի վերացմանը և այն ժամանակ փրկութիւն չկա սլաւոնական իմպերիալիզմի լծից: Ետ ափսոս և ցավալի է, որ կրօնի և հայրենիքի թշնամիներին հաջողում են մեր մեջ նրկապատկութիւն սերմանելու սատանայական փորձերը: Փաստորեն թուրքերը և արաբներն իրար սիրում են և միասնաբար քաղում իրենց աշխատանքի պատուները: Ծա զգուշացնում եմ ձեզ թուլամորթութեան հետևանքներից, որովհետեւ ես ձեզ ասեմ եւ ստրկութեան և ձեր ոչնչացմանը:

امین سعید — الثورة العربية الكبرى — ج ٣، القاهرة ١٩٣٤.

ص ٥٩

Ա մ թ Ն Մ ա թ Գ, Արարիկան Հեղափոխութիւնը, մաս 3, էջ 25:

ԵՎԵՐ ՓԱՇՏԻ ԼԻՈՒՍԻԲԸ ԼՈՍՍՏՆԱԿԻ

«Ես ստացա ձեր հեռագիրը, որտեղ ասվում է, որ հաջթանակը կարող է ապահովվել միայն Օսմանյան կայսրութեան բոլոր որդիների անկեղծ մասնակցութեամբ: Քանի որ որոշ բանաբանայանքի ներում հայտարարելու, Միրիայում կատարման ապահովման նպատակով սեփիմ հաստատելու, Մեքքայի էմիրութիւնը ձեր քարձը անձի և ձեր որդիների համար ժառանգական հայտարարելու պահանջները դուքս են գալիս Ձեր իրավասութեան շրջանակներից, և հաշվի առնելով, որ այդ պահանջների բավարարմանը հասնելու համար փորձը ձեր օգտին չէ, տեղեկացնում եմ ձեզ, որ

17 Ենթա Նուայն Իրն Ալ Հաշմի (1858—1931)—Մեքքայի շէրիֆը: 2812 թ. մարտին եւ հուլիսի էր ուղարկել ինչպէս փաշային, որով պահանջել էր ընդհանուր ներում հայտարարել արար քաղաքական բանաբանայանքին, Միրիային սուլ կատարման ապահովման նպատակով և Մեքքայի էմիրութեանը դարձնել ժառանգական՝ իր որդիների համար: Լեռագրում շեղված էր, որ այդ պահանջները ընդունվելու դեպքում արարիչը թուրքերի կողմից կմասնակցեն պատերազմին և կհայտարարեն չեղար:

բանաբերկվածները պետք է ըստ արժանվույն պատիժ ստանան, և խալիֆի իրավունքները Հիլազում մնում են անձեռնմխելի, ինչպես փազիշահի մյուս տիրույթներում: Համառոտն հանձնարարում եմ ձեզ անհապաղ Մեքքա կանչել ձեր որդուն՝ Ալիին, որն այժմ գտնվում է Մեզինայում և Դամասկոս ուղարկել ձեր կողմից ուղերձում խոստացված զինվորները, ուր նրանք կզբվեն ձեր որդուն՝ Յուսալ բնի, հրամանաարարության տակ, որը մինչև պատերազմի վերջը կմնա 4-րդ բանակի հյուրը:

1915 թ. մարտ

أمين سعيد، الثورة العربية الكبرى ج 3 ص 111

Ա մ ի ն Ա ա ի օ, Արարձան մեծ Հեղափոխությունը, մաս. 2, էջ 111:

ՋԵՄԱԿ ՓԱՆՁՅԻ ՊԵՇՏՈՆԵԱԿԸ ԼՍՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Որք պատժվեցին Եգիպտոսում և Օսմանյան կայսրության մեզ կազմված ապականարոնացման կուսակցությունը պաականող մի շարք անձնավորություններ, որոնք Ալեյում գտավել էին զինվորական տրիբունալի կողմից, այն ժամանակ՝ 1915 թ. օգոստոսին, իմ հրապարակած հայտարարության մեջ գրել էի, որ հետաքննությունները կատարվում են արդարացիորեն և մանրազնին կերպով: Քաղաքական այն փաստաթղթերը, որոնք մեր ձեռքն անցան պատահականորեն, և «Ալ-Մուֆիդ» թերթի հրատարակիչ Աբդ ալ-Ղանի ալ-Ուրեյսիի, որի փախուստի մասին նշել էինք հայտարարության մեջ, և որը ձերբակալվեց վերջերս, ինչպես նաև Հայֆայի առաջին ինստանցիայի գատարակի նախկին անդամ Սեյֆ էդ-Դին ալ-Խաթիբի, պահեստի սպա Ռաֆիկ Ռզզ Սալումի և նրանց մյուս ընկերների խոստովանությունը, մանրամասն լուսարանեցին հարցը, և գործը ուղարկվեց զինվորական բարձրագույն տրիբունալին, որտեղ ապացուցվեցին կազմակերպություն ստեղծելու հարցում նրանց գավաճանական ջանքերն ու գործունեությունը: Նախաքննությունները և գատաքննությունները, որոնք կատարեց զինվորական տրիբունալը, արժանի վճիռ հրապարակեց ձերբակալված ամբաստանյալների մասին՝ ըստ լուրացանյութի մասնակցություն այս կազմակերպությունը ստեղծելու գործում, որի նպատակն էր Սիրիան, Պաղեստինը և Իրաքն անշտտել Օսմանյան կայսրությունից և հաստատել անկախ պետություն: Ձինվորական տրիբունալն ապացուցված համարելով նրանց գործնական մաս-

Կակցութիւնն այս ձեռնարկումն երու՞մ, ժահճան զճիշ կայացրեց
Երբիք բին Ահմեդ ալ-Ազմի, էմիր Օմար բին-Աբդ ալ-Կադեր ալ-
Ջազարիբի, Օմար բին Մուսթաֆայի, Ռաֆիկ բին Ռզզ Սալուսի,
Մուհամմեդ բին Լուսեյն աշ-Շանթիբի, Շուքրի բին Քեդրի Ալի ալ-
Ասալիբ, Աբդ ալ-Ղանի բին Մուհամմեդ ալ-Ռաքայսիբ, Արիֆ բին
Մուհամմեդ աշ-Շահարիբ, Քաուֆիկ բին Ահմեդ ալ-Քասսաթիբ, Սեյֆ
ադ-Գին բին Աբի ան-Նասր ալ-Խաթիբի, Աբդ ալ-Վահաբ բին Լու-
սեյն ալ-Ինկիլիզիբի, Սաիդ բին Ֆազլ Ակլի, Պետրո Քազլուլի, Ջոր-
ջի բին Մուսի Լադդադի, Սելիմ բին Մուհամմեդ Սաիդ ալ-Ջազար-
իբ, Ահմեդ ալ Շամայի, Ալի բին Մուհամմեդ Լաշ Օմարի, էմին
Լուքֆի բին Մուհամմեդ Լաֆըզի, և Ջեյալ բին Սելիմ ալ-Քուխարիբ
մասին:

Այս խարդաղանքներին մասնակի աշակցութիւն ցույց տալու
համար Սելիմ բին Մուսթաֆա ալ-Մազլումը զատապարտվեց 5
տարվա, Քաուֆիկ բին Մուհամմեդ ան-Նասուրը և Յուսուֆ բին
Մուհայրեբ Սուլեյմանը՝ 10-ական տարվա, Լուսեյն բին Խալիլ
Լայդարը՝ 15 տարվա բանտարգելութիւն, Ռիսադ բին Ռիզա աս-
Սալհը՝ մշտնջենական աքսորի, էմիր Քահիր բին Ահմեդ ալ-Ջա-
զարիբին՝ 10 տարվա բանտարգելութիւն:

Նկատի ունենալով, որ Ռիզա աս-Սալհը և Ասադ Լայդարը շին
հասկացել այդ կազմակերպութիւն իսկական նպատակը և մաս-
գրութիւնը և, իրոք, որ չկան նրանց վարկաբեկող փաստաթղթեր,
բայց ապացուցվեց նրանց հանցապարտութիւնը և ընկերակցու-
թիւնը վերոհիշյալ անձնավորութիւնների հետ, ուստի որոշվեց
այդ երկուսին վերադարձնել իրենց աքսորավայրը: Որոշվեց նաև
զատի շտապ և անմեղ համարել Մուհամմեդ Քյամիլ ալ-Լաշիմին,
Իբրահիմ ալ-Կասեմին, Սամի ալ-Ազմին, Ռուշտի աշ-Շաուին,
Իզզեթ ալ-Ազմին, Մուսթաֆա ալ-Քիլանիին զոկաոր Հիսամ ադ-
Գինին, Նեշիր Շարբիին, շեյխ Ֆաթթալլահ Ալի Ադիբին, զոկաոր
Ահմեդ Կադրիին, Օմար Աթասիին, Սելիմ Աթ-Քայյարեին, Ջեմիլ
Լուսեյնին, շեյխ Սաիդ Ալթանիին, Սելիմ Շամային, Սելիմ ալ-
Քուխարիին, Ֆաիզ ալ-Խուրիին, Ռաշիդ ալ-Լաշիմին, հազարապետ
Ալի Ռիզային, զոկաոր էմն Կուլմային, զոկաոր Աբդ ալ-Լաֆիզին,
հարյուրապետ Մուհամմեդ Ջեմիլ ալ-Ռաշային, Ֆերիդ փաշա ալ-
Ցաֆիին և Օսման ալ-Ազմին:

Մահապատի զատապարտվածներից Շաֆիկ ալ-Մուսայարը,
էմիր Օմարը, Շուքրի ալ Ասալին, Աբդ ալ-Վահաբ ալ-Ինկիլիզին,
Ռուշտի ալ-Շաման և Ռաֆիկ Ռզզ Սալուսի այս առաժնու կախա-

զան հանգեցին Գամակոսում, իսկ մյուսները՝ Քեյրութում: Մե-
ցած հանցավորներն ուղարկվեցին արտարվայրեր և բանտեր:
Այսպիսով, ապահովություն հաստատվեց Սիրիայում և Պաղեստի-
նում, որն անհրաժեշտ է ընդմիջու:

Շուտով գիրք պիտի հրատարակվի, որը պարունակելու է բո-
լոր փաստաթղթերը և ամբաստանյալների խոստովանությունը,
ինչպես նաև այս գործի համառոտ պատմությունը...

1915 թ. մայիսի 14-ի թվակիր օրենքի երկրորդ հոդվածի հի-
ման վրա, որտեղ ազված է ընդհանուր զորահավաքի ժամանակ
կառավարության զեմ գուրս եկողների կհասմամբ զինվորական
խշրանությունների ձեռք առնելիք միջոցների մասին, կառավա-
րությունն իրավունք ավելց ինձ կիրառելի վերահիշյալ օրենքի այդ
հոդվածը: Ըստ պիտի արտրեմ այն անձնավորություններին և նը-
րանց հետ կապ ունեցող նրանց ընտանիքների այն անդամներին,
որոնք հանուն իրենց անհաստական շահերի ռուսկոխ են անում պի-
տություն իրավունքներն ու սրբությունները: Ըստ միջոցներ հմ ձեռք
առնել, որպեսզի ապահովեմ կառավարության հոգատարության տակ
իրենց համար նշանակված վայրերը տեղափոխվող այս ընտանիք-
ների ապրուստի և հարմարությունների միջոցները: Այդ վայրե-
րում նրանց պիտի արվի հողամաս և գույք այն համալագ արժե-
քով, որ նրանք ունեն Սիրիայում: Ըստ Սիրիայի և Պաղեստինի բո-
լոր բնակիչներին խորհուրդ հմ տալիս պահպանել հանգստություն
և անզորություն: Այսուհետև հետապնդումներ և օսմանյան ես-
հանգեները արտրումներ որն է մեկի կհասմամբ տեղի լպիտի ունե-
նան, քանի զեռ նրա զավանանություն մասին հաստատուն փա-
տաթղթեր չեն հայտնարեղվել:

Զորորդ բանակի հրամանատար և սազմա-
տվային նավատորմի մինիստր՝ Անվեղ Զեմալ

أمين سعيد—الثورة العربية الكبرى ج ٣، ص ٨٠—٨١

Ամին Սեյիճ, Արտրական ձեռ հեղափոխությունը, մաս 3, էջ 81—83:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀՐԱՄԱՆԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ ԱՐԱՐ
ՇՆՆԱԿՆԵՐԻ ԱՆՏՈՍՍԻՍ ՏԵՂԵԳՆԵՆԻՍԻ ՄԱՍԻՆ

Գատապարայունների հետ ազգակցական կապեր կամ մտեր-
միկ հարաբերություններ ունեցող ընտանիքներից շատերը իրոք
որ տեղափոխվել են Անատոլիա: Կարող է հարց տվողներ լինեն,

Քն ի՞նչ էր հանցանքը կանանց և երեխաների, որոնց նկատմամբ պատերազմական ատյանը ամբաստանություն հիմքեր է գտել: Պատասխանը շատ պարզ է: Ինչ վերաբերում է ազամարդկանց, պատերազմական ատյանը նրանց նկատմամբ դատապարտողական վճիռ կայացնելուց խուսափելով հանդերձ նրանց բարոյական կամ անուղղակի մասնակցության փաստերն է ի նկատի ունեցնել և, ուրեմն, օգտակար է համարել նրանց հետո պահել դատապարտյալներին հետ շփում ունենալուց: Այդ պատճառով էլ իր պարտքն է համարել նրանց Միրիայից և Պազեստինից հեռացնել: Մրանց աքսորվածների առաջին կատեգորիան են կազմում:

Երկրորդ կատեգորիան կազմված է այն մարդկանցից, ովքեր մեքենայություններով և ազդեցության շարաշահումով շահացել էին, տեղական իշխանություններին ի վնաս, անձնական հեղինակություն ձեռք բերել՝ նշելու համար ազգաբնակչությանը և շահագործելու նրա ծառայակամությունը: Ավատապետերի այս դասակարգը մշտապես զննվաբարում էր նրանց, ովքեր հակառակվում էին կառավարության այն միջոցառումներին, որոնց նպատակն էր հողերի արդարացի բաշխումը ազա՛նովի և երաշխավորել, որպեսզի ազգաբնակչությունն իր աշխատանքի պտուղներից օգտվի: Նրանք մշտապես տրամադրված էին շեղբացնելու հասարակ աշխատավորության մակարդակը բարձրացնելու կառավարության փորձերը¹⁸:

Համընդհանուր զորահավաքից հետո լույս տեսած սրենքի 2-րդ հոդվածը, որ վերաբերում է կառավարության հրամանագրած միջոցառումների նկատմամբ ընդդիմության մեջ կասկածվող մարդկանց, զորաբանակների հրամանատարներին շնորհում է իշխանություն և լիազորություն, որի հիմամբ ձեռնարկված քայլերն օրինական են:

Մենք հարկ համարեցինք այս քաջարությունները սալ, որպեսզի հերքենք միտումնազոր այն մեկնաբանությունները, որոնք վատատեղյակ կամ շարամիտ մարդիկ գործել են տարածել:

Ուրեմն միանգամայն ընդմիջտ հայտարարում ենք.

1. կառավարությունը ոչ թե աքսորել, այլ պարզապես տեղափոխել է այդ ընտանիքներին:

¹⁸ Սա քայնաշտ կեղծք է: Քարեական իշխանությունները երբեք իրենց առջև այդպիսի խնդիրներ չեն դրել:

2. Կանայք և երեխաներն ուղարկված են իրենց ամուսինների և հայրերի հետ, պարզապես ընտանիքները չկտորակելու և խնամողից չզրկելու նպատակով: Եթե միայն ազամարդկանց հետացրած լինենք, ապա դա մի պատիժ և զժբախտութիւնն աղքատի կլինէր, քանի որ հայրերը պիտի չկարողանային աշխատել, տեսնել իրենց ընտանիքներին և հոգ տանել նրանց մասին, մինչ կանայք և երեխաները, իրենց աքաղաղ համարվող խնամողից զրկված, որպես կասկածելիների ընտանիք, պիտի ապրեն շնորհազրկված և պիտի քայքայվեն ու զրկվեն խնամողի հոգատութիւնն րացակայութիւնն հետեանքով:

3. Ընտանիքներից և ոչ մեկի սեփականութիւնն ու ինչքերին ձեռք չի տրված:

Կառավարութիւնը կազմել է հասուկ հանձնաժողովներ, հետացված ամեն մի ընտանիքի համար նշանակել համապատասխան լիազոր և այդ ներկայացուցիչներին վերցրել իր պաշտպանութիւնն տակ: Ոչ ոք տեղափոխման հետեանքով իր իրավունքները չի կորցրել: Բուրն էլ կառավարութիւնն միջոցով ստանում են իրենց սովորական հասույթները: Բնականաբար, Սիրիայում նրանց սեփականութիւններին ու հողերին ձեռք չպիտի տրվի այնքան ժամանակ, քանի զեռ կառավարութիւնը համապատասխան շահի և բնույթի սեփականութիւն չի նշանակել նրանց այն վայրերում, որտեղ նրանք տեղափոխված են:

4. Կառավարութիւնն իր ուղղակի վերահսկողութիւնն տակ է առել այն եահանգների վայրերի գործողութիւնները, որտեղից հետացված կամ որտեղ հաստատված են այդ ընտանիքները: Ըզի կանայք, հիվանդներ և երկու տարեկանից ցածր երեխաներ ունեցող ընտանիքների մեկնումը հետաձգված է:

5. Կառավարութիւնն առավելագույն չափով հանապարհի ծախս է հայթայթել առանց րացառութիւնն բուր նրանց համար, որոնք զրա կարիքն ունենին: Ընտանիքները տեղափոխվել են երկաթուղու առնվազն երկրորդ կարգի վագոնով:

6. Կահույքի տեղափոխութիւնը թույլատրվել է առանց սամանափակման: Տեղափոխման այս ծախսը եւ հոգացվել է իշխանութիւնների կողմից:

7. Եթե տեղափոխված ընտանիքների կազմում պետական պաշտոնյաներ կային, ապա վերջիններս իրենց նոր բնակավայրում անմիջապես նշանակվել են իրենց նախկին աշխատանքներին համապատասխանող պաշտոններին:

Գարն ասած, վերջին հաշվով պարզապես ընտանիքների և պաշտոնատարների տեղափոխությունն է կատարված:

8. Յուրաքանչյուր ընտանիքի կարիքները հաշվված են և կառավարության կողմից նշանակված են անհրաժեշտ թոշակներ: Այդ թոշակը կարիքավորներին վճարվելու է ցկյանս, իսկ հարուստներին՝ ժամանակավորապես, մինչև որ սկսեն կանոնավորաբար ստանալ իրենց պատկանող եկամուտները:

9. Բանակի հրամանատարը տեղյակ է պահել այն նահանգների իշխանություններին, որանց հաստատվում են այդ ընտանիքները, որ վերջիններին անգամները պետք է վայելեն իրենց քաղաքացիական թույր իրավունքները: Նույնպես հանձնարարված է, որ նրանց հետ վերաբերվեն հայրենակիցներին վայել ամենայն հարգանքով: Հրամանատարն ավելացրել է նաև, որ այս հարցն անձնական ինքնատիրության հարց է գարնեում¹⁹:

Ինչպես զերևում ասացինք, ձեռք անված միջոցառումը տեղափոխություն է միայն, ոչ թե տեղահանություն կամ արսույ: Փոխված է միայն այն, որ սիրիացի հայրենակիցը դառնում է բրուսացի հայրենակից: Միջոցառման պատճառ գարնած մտազրույթունն այլ կերպ մեկնարանելու ամեն մի փորձ պետք է սկզբունքով շարժառույթուն համարվի: Մի խոսքով, բանակի հրամանատարությունը գործել էր ընդհանուր անվտանգության պաշտոնատան անունից և թելադրանքով:

Թող անձեղները, կանայք, պատանիներն ու երեխաները քաղ համոզված լինեն, որ իրենք ակամա զոհերն են հայրենիքի նկատմամբ դավաճանությունն գործած իրենց ծնողների, մերժավորների և նրանց համարհոհների, և որ կառավարությունը կիրառված միջոցառումներին դիմել է միայն ու միայն ազգարևակչության մեծամասնության պատիվը, բարի համբավն ու հանգիստը փրկելու նպատակով:

La Venite sur la Question Syrienne publie par le Commandement de la 4-me Armee, Stambul, 1916, pp. 154—157.

¹⁹ Վերսիլլայի կետքում շարազվածը գործյալ մի կնճիք էր թուրքական իշխանությունների կողմից, որի նպատակն էր շփոթության մեջ գցել արտադրան ու համալիրաբան ճառարկությունը և քաղաքի իրենց զամանությունն ու անդին-նահանությունը արտադրան ազատազրկան շարժման գործիչների ընտանիքների նկատմամբ:

Ջեմալ փաշան մի կողմից ուժի, մյուս կողմից էլ երկիրը բարեկարգելու և անֆորմների քաղաքականություն վարելով համազված էր, թե արարական շարժումը կզազարի: Պետությունից ամենարարձր աստիճանը ձեռք բերելով, նա ոչ մի կերպ չի ներհչ Օսմանյան կայսրության միասնությունը քայքայել ձգտողներին: Այս հարցում Կ. Պոլսի ընդդիմանալը Ջեմալ փաշային՝ սխալ էր: Էնվեր և Քալաթ փաշաները սկզբունքորեն համաձայն էին նրա հետ: Ոչ մեկը համաձայն չէր, որ հայրենիքի դավաճանը անպատիժ մնա: Սակայն էնվեր և Քալաթ փաշաները միջնորդեցին, որպեսզի Արզուլ Համիդ Ջահրաֆին և Շաֆիկ ալ-Մուայյաթը ազատ արձակվեն: Միություն և Առաջադիմություն կուսակցությունից մի խումբ ուրիշ անձնավորություններ էլ հովանավորում էին որոշ մարդկանց: Կ. Պոլսը մինչև վերջ պեղծեց, որպեսզի Ալեյի գաղափարության գործը մի անգամ ևս մտերմամտն քննարկվի:

Մեծ պատերազմի ժամանակ հրապարակված օրենքներից մեկը լիազորեց հրամանատարներին, որ եթե հայրենիքի պաշտպանության համար անհրաժեշտ համարվի, անմիջապես ի կատար ածեն մահվան գատակրիտները: Այս լիազորությունը արվել էր կրակի գծում որևէ անակնկալ բան պատահելու դեպքում վճռական կերպով գործելու համար: Անսահմանափակ իշխանություն ունենալով, Ջեմալ փաշան օգտվեց վերոհիշյալ օրենքից՝ Ալեյի գինձորական արիքունալի որոշումները կենսազործելու համար: Նա վախենում էր, որ գատական փաստաթղթերը Կ. Պոլս հասնելու դեպքում գործի ընթացքը կփոխվեր:

Եվ մի առաջնա հետադրով Կ. Պոլս հայտնելով յոթ հզու Դամասկոսում և մյուսներին Քիլրուքում մահապատժի ենթարկելու մասին, արմատապես յուժեց հարցը: Միություն և Առաջադիմություն կուսակցությունը երբեք չի համաձայնվել հրաժարվելու Օսմանյան կայսրության որևէ մասից:

Այդ կուսակցությունը հոգով և սրտով թշնամի էր այրանա-

20 Քուրք լրագրող Տալի՛՛ Ռիֆիկ Աթալը 1912 Ք. եղել է «Tacıno» թերթի Քոթակիցը. իսկ Շեռա Քալաթ փաշայի ներքին գործերի միջնորդության հատուկ բաժնի պաշտոնյա: Հետագայում նա զբաղեցրել է Գ-րդ բանակի Զ-րդ բաժնի պետի պաշտակը:

ցի, հայ, հույն և արար բուր փոքրամասնութիւնների ազգայնա-
կան և անկախութեան կողմնակից տարրերին:

***

Ձերբակալվածներից ոչ մեկը չէր հավատում, որ ինքը մենե-
լու է: Ես գիտեմ, թե Արզուլ Համիզ Զահրազին Դամասկոսում ինչ-
պես ներկայացած Քեմալ փաշային: Որպես սենատորի, ընդու-
նարանում մի քանի բոսնի մնալն իսկ վերազօրանք էր հասցրել նրա
արժանապատւութեանը: Համառ, հաստակող մի մարդ էր: Լզար-
տորեն մոտեցած հրամանատարի ցույց տված ամոռին: Սակայն,
երբ Քեմալ փաշան սկսեց մի փաստաթուղթ կարգալ նրա նա-
խապատերազմյան գործունեութեան մասին, նա գունատվեց, շուր
ուզեց և առաջին կումը կոկորդում խրվելով, սաստիկ նեղվեց ու
հազիվ կարողացավ ասել... ինձ կներք...

Սրուսազեմի շատրը եկող Եաֆիկ ալ-Մուսլլասան էլ այդպի-
սին էր:

Բնչութեամ կախվածներն ավելի երիտասարդ ազգայնամու-
նեքն էին: Նրանք բանտից մինչև կախաղան զնաչին համարմակ,
զլուխները բարձր պահած և արտքական քալիբր կրողներ:

Դամասկոսում կախվածների մասին պատմութեանը լսել էի
հանգուցյալ նորեղդինից:

Այս երկու պատմութեանը սրտիս ցավ պատճառեցին: Եաֆիկ
ալ-Մուսլլասանի մարտը սպիտակ էր և երկար: Մտածելով, որ
կախված ժամանակ ցավալի մի տեսարան պիտի ստեղծվի, ժան-
դարմերիայի մի սպա հանկարծ բռնել էր սպիտակ շապիկով կա-
ռավարական շնեքի աստիճաններից իջնող դատապարտյալին ու
զրպանից հանած մկրատով խուզել էր նրա մարտը: Այս քրե-
կան տուալետի հիշողութեանն ինձ մոռացնել ավեց արարական
ամբողջ արդարացի և լավ կողմերը, եթե կա այդպիսին:

Ալթիրցի Օմարը զոյալին վիճակում մահապատժի ամոռին
բարձրանալիս զոռոտում էր:

«Ձայնդ կարիրք—ասել է ներքևից մեկը:

Օմարը վախից ձայնը կտրելով կախվել է:

Քրիստոնյա Ռաֆիկ Ռզզ Մուսլլամը իսկական մի իդեալիստ էր:
Նա մահը դիմազորել է ժիժաղով, Ամենազկերչը նա պիտի ենթարկ-
վեր մահապատժի: Վեց հոգի արգեն դարձել էին սառը դիակներ:

Ռաֆիկը հրատարակ մտած ժամանակ նախ է իրեն համակցված կախազանի են փոխադրելով ասել է. սլավոնական է իմ տեղն էս:

Հետո լուրջ կեցվածք ընդունելով նախ է Արդուշ Համիդ Զահրավի դիակին ու ասել՝ «Ի՞նչ ազատություն նահապետ, սրբո՞ւյն քեզ»:

Falih Riki, Zeytinoglu, Istanbul, 1957, s. s. 46—51.

A. C. САРКИСЯН

ТУРЕЦКИЕ ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ
ОБ АРАБО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ (1908—1918 гг.)

Резюме

Представленные документы касаются политического положения арабских стран в период господства младотурок и арабо-турецких отношений. Они свидетельствуют об ассимиляторской политике турецких господствующих классов в отношении араба, их стремлении любой ценой подавить арабское освободительное движение и сохранить целостность Османской империи.

هارون سرکيسان

بعض الوثائق والمواد التركية حول العلاقات

العربية-التركية ١٩٠٨—١٩١٨

(ملخص)

تعالج الوثائق التركية التي تقدمها للمقرى* الارمني الوضع السيلسي للبلدان العربية والعلاقات العربية التركية ابان حكم تركيا الفتاة. فهي تلقي الاضواء* على سياسة الدوائر الحاكمة التي كانت تهدف لتتريك العرب وتبين ان الاتراك كانوا يبذلون اقصى جهودهم لقمع حركة التحرر الوطني العربية وللحفاظ على كيان السلطنة العثمانية.

А. С. ЖАМКОЧЯН

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕЙ ЮЖНОЙ АРАВИИ В АННАЛАХ АТ-ТАБАРИ

В настоящей публикации впервые на русском языке даются материалы из анналов выдающегося историка средневековья ат-Табари, касающиеся истории древней Южной Аравии.

На основе первых двух томов «Анналов», изданных М. Ж. Де Гуэ¹, а также «Истории пророков и царей»², дается изложение арабской версии происхождения человечества, всей древней истории мира.

Материалы ат-Табари о древней Южной Аравии имеют большое значение и для характеристики взглядов самих арабских историков VIII—X вв. на происхождение арабов и на их древнюю историю.

Ат-Табари родился в 224/898—899 гг. н. э. в г. Амале, в Табаристане. Много путешествовал, был в Сирии и Египте, затем обосновался в Багдаде, где и прожил до самой смерти в 310/922—923 гг. н. э.³

¹ At-Tabari, Abu Djafar Mohammed ibn Djarir, Annales quos scripsit Abu Djafar ibn Djarir at-Tabari, cum altis edidit M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum, 1879—1901, vol. I, ser. I, vol. I, ser. 2.

² أبو جعفر محمد بن جرير الطبري تاريخ الرسل والملوك لايدن ١٨٧٩—١٨٩٠—١٩٠١

³ The Encyclopaedia of Islam (загл.—El) a dictionary of the geography and biography of mahammadan peoples, edited by M. T. Houtsma, A. J. Wensneck J. W. Arnold, W. Heffening and Levi-Provençal, Leyden,

Среди его трудов наиболее значительными являются «Комментарий к корану» и «История пророков и царей»⁴. Описанию древней истории в «Анналах» посвящено 1082 страницы из 8486 страниц печатного издания. В основу своего описания древней истории мира ат-Табари положил историческую схему, восходящего к Библии. Он приводит сведения из истории иудеев, персов, греков, римлян, тюрков, арабеев и других народностей.

Истории древних арабов также уделено большое внимание. Он рассказывает об их происхождении, расселении арабских племен и их истории⁵. Свои сообщения о древней Аравии ат-Табари почерпнул из трудов Хишама ибн Мухаммеда ал-Калби (ум. 819 или 821 г.)⁶, Ибн Исхака (ум. 768 г.)⁷, которые, в свою очередь, использовали перси более ранних авторов — Вахб ибн Мунаббиха, Абид ибн Шарийа ал-Джурхуми, Ка'б аль-Ахбара и др.⁸

Материалы анналов ат-Табари по истории древнего мира были использованы в трудах как советских (Н. В. Пигулевская⁹, А. Г. Лундин¹⁰), так и зарубежных историков (Ю. Вель-

---

London, 1926, p. 578, 579; M. J. de Goeje, Encyclopaedia Britannica, dictionary of arts, sciences and general literature, IX edition, London, 1878.

مولد تاريخ الطبرى بتحقيق جواد على الجز الاول
بغداد ١٩٥٠ م ١٤٣—١٤٤

⁴ Th. Noldcke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der Arabischen Chronik des Tabari, Leyden, 1879, s. XVI.

⁵ C. Brockelmann, (GAL) Geschichte der Arabischen Literatur, SB., I, ss. 211, 212.

⁶ J. Fück, Muhammed ibn Ishaq, Literarhistorische Untersuchungen, Frankfurt am Main, 1925.

⁷ См. список 4, с. 183, и след.

⁸ Н. В. Пигулевская, Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в V—VI вв., М.—Л., 1964, Н. В. Пигулевская, Арабы у границ Византии и Ирана в IV—VI вв., М.—Л., 1964, с. 313—328.

¹⁰ А. Г. Лундин, Южная Аравия в VI в., Палестинский сборник, М.—Л., 1961, с. 136.

хаузен¹¹, Г. Ротштейн¹², Т. Нёльдеке¹³, Ф. Хитти¹⁴, Дж. Филь-
бн¹⁵ и др.)-

Ат-Табари приводит огромное количество фактического материала о политическом и экономическом положении страны. Арабский историк жил несколькими веками позже описываемых событий и, естественно, ему приходилось пользоваться свидетельствами своих предшественников. Сведения, касающиеся древнего периода, довольно отрывисты, и о многих областях общественной и хозяйственной жизни Аравии мы не имеем представления. Свидетельства ат-Табари по древней истории Южной Аравии представляли большую ценность для всех последующих историков, тем более, что часть материалов взята у авторов, труды которых не дошли до нас.

Приведенные материалы по сравнению с другими арабскими источниками более надежны, поскольку у них содержатся исторические сведения, отсутствующие у других историков.

В настоящей статье в переводах из анналов ат-Табари даны страницы оригинала, в скобках — номера строк. Слова в квадратных скобках прибавлены нами для объяснения тех или иных выражений, названий городов, областей, рек и т. д.

Ат-Табари начинает свое повествование с рассказа об Адаме, описывает события, происходившие во времена потомков Адама от царствования Шиса ибн Адама до времени Ярида. Затем переходит к описанию «всемирного потоп» и «Ноева ковчега». Повествуя о «всемирном потопе», он разделяет арабов на «коренных», происходивших от Ноя и говоривших на арабском языке, и на «арабизованных». Далее ат-Табари рассказывает о Шалихе, о первом царе йеменцев Кахта-

¹¹ J. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, Heft IV, Berlin, 1889; *Muhammed in Medina*, Waqidi's *Kitab al-Maghazi*, herausgegeben von Wellhausen, Berlin, 1882.

¹² G. Rothstein, *Die Dynastie der Lahmiden in al-Hira. Ein Versuch zur arabisch-persischen Geschichte zur Zeit der Sassaniden*, Berlin, 1899.

¹³ См. сноску 5.

¹⁴ Ph. K. Hitti, *History of the Arabs*, London, 1946 (3rd edition).

¹⁵ H. Philby, St. J. Bridger, *The background of Islam being a sketch of arabian history in preislamic times*, Alexandria, 1947.

не, о происхождении амаликитов (предков фараонов Египта) и многих других событиях, происшедших в те далекие времена.

Перевод

Стр. 144 (1—8).

Некто сказал, [что] Адам соединился с Евой через сто лет после их низведения на землю. И родила ему Ева двух единопутробных близнецов — Кабиля¹⁶ и его сестру Калиму¹⁷, а затем — Хабила и его сестру. Когда они выросли, Адам (да будет над ним мир!) хотел выдать сестру Кабиля, которая родилась вместе с ним, замуж за Хабила. Кабиль воспротивился этому, и они совершили жертвоприношения. Жертва Хабила была принята, а жертва Кабиля — нет. Кабиль позавидовал Хабила и убил его у Акбат Хира¹⁸. Затем спустился Кабиль с горы, держа за руку свою сестру Калиму, и убежал с ней в Аден Йемена.

Стр. 166 (17—20), 167 (1—3).

Рассказ о событиях, происходивших во времена потомков Адама от царствования Шиса ибн Адама до времени Ярида.

Говорят, что когда Кабиль убил Хабила и убежал от своего отца Адама в Йемен, пришел к нему Иблис¹⁹ и сказал: «Жертва Хабила была принята и поглотил ее огонь только потому, что он был огнепоклонником. Воздвигни же и ты огонь для себя и для твоих потомков». И построил храм огня. И он был первым, кто воздвиг [храм] огня и поклонялся ему.

¹⁶ Кабиль — Кани в Вавиле.

¹⁷ Калим — Авель в Вавиле.

¹⁸ Столица Лахмидов, другой вариант — Хирта (по-сирийски). Имеется несколько легенд о происхождении города Хира, подробно о нем см. Якут. Му'джам ал-Булдак, издание Вюстенфельда, т. 2, с. 375—379; G. Rothstein, Die Dynastie der Lahmiden in al-Hira, Berlin, 1899, pp. 12—40.

¹⁹ Иблис — название злого духа, от греческого *Иаζωλος*; другие названия Иблиса — *адву* Алаха (враг Алаха) или *ал-адву* (просто враг) и *аш-Шайтан*. См. подробно EI.

Стр. 197 (13—18).

...Рассказал нам Ал-Касим, рассказал нам Ал-Хусайн, рассказал мне Хадждадж со слов Ибн Джурайджа.

Стр. 197—198 (15—18).

[Ковчег Ноя] отправился из Айн Варда²⁰ в пятницу на десятый день и пристал к Ал-Джудд²¹. И прошел он мимо Дома (каавбы) и проплыл вокруг него семь раз. Аллах спас его [дом] от потопы. Потом он попал в Йемен, затем возвратился.

Стр. 202 (1—8).

...Передали мне слова Хишама ибн Мухаммада ибн Ас-Сайба, сказанные им об этом Ад-Даххаке²². И персы завывали о своих претензиях на Ад-Даххака и утверждали, что Джам²³ выдал замуж свою сестру за одного знатного из своего рода и поставил его царем над Йеменом, и она родила ему Ад-Даххака. И сказал Хишам: «А йеменцы притязали на него [на Ад-Даххака] и утверждали, что он из них, и что он Ад-Даххака ибн Алван, ибн Абид ибн Авидж, и [что] он поставил царем [над Египтом своего брата Синана ибн Алвана ибн Абиды ибн Авиджа, и что тот—первый из фараонов, и что он был царем] над Египтом, когда вступил на его землю Ибрахим²⁴. Друг милостивого (да будет над ним мир!)».

Стр. 214 (11—13)

²⁰ Айн Варда, или Ра'с ал-Айн, известный город в ал-Джазире (Месопотамия).

²¹ См. Коран, издание Флюгеля, Лейпциг, 1858, сура II, стих 46; см. также Д. Д. Тагирев, Эриванский сборник, вып. I, Эривань, 1893.

²² В «Шах-намэ» — Зохлак; армянский вариант имени этой мифической личности Аждаак— Աճաճ ; см. А. Christenson, L'Iran sous les Sasanides, deuxième édition revue et augmentée, Copenhagen, 1944, p. 176.

²³ Джам — сокращенное от Джамшида. Легендарный царь древнего Ирана; о нем подробно см. Е1.

²⁴ Ибрахим — Авраам по Библии. В рукописях пишется без долготы над «ра», ставит вертикальную фатху; такое описание встречается в Коране. Ибрахим получил также титул ханифа. В Коране (сура IV, стих 125), где Ибрахим назван ханифом, упоминается, что Аллах его принял как друга—«халила»; отсюда Ибрахим ал-Халил. О нем подробно см. Коран, пер. И. Ю. Крачковского, сура 4, стих 124 (125). «Хто лучше по религии, чем тот, кто предал свой лик Аллаху...».

...И родил Ирам ибн Сам ибн Нух Ауса ибн Ирама, Тасира ибн Ирама Хузайла ибн Ирама, Аус ибн Ирам родился Тасира ибн Ауса и Убейла ибн Ауса. А Тасир ибн Ирам родил

Стр. 216 (1—10)

Самуда ибн Тасира и Джадида ибн Тасира. Они были арабами, говорившими на этом мударитском языке. И арабы называли эти народы «исконными арабами» [ал-араб ал'ариба], потому как язык их — тот, который стал их [арабов] общим языком. А бану Исмаила и Ибн Ибрахима они называли «арабизованными арабами» [ал-араб ал-мута'арраба], потому что они заговорили на языке этих народов, лишь поселившись среди них. Таким образом, 'Ад, Самуд, Ал-Амалик, Амим, Джасм, Джадис и Тасм — арабы.

Племя Ад [заселило] всю пустыню до Хадрамаута и Йемена. Племя Самуд-Ал-Хиджр²⁵ между Хиджазом и Сирией до Вадн Ал-Кура²⁶ и его окрестностей. Племя Джадис примкнуло к племени Тасм, и жили они в Йемене и соседних с ней [землях] до Бахрейна. А Йемама в то время называлась Джав. Племя Джасм жило в Омане.

Стр. 216 (17—20)

И сказано о Шалихе: он — Шалих ибн Арфахшад [родившийся] от одного из сыновей Кинана. У Шалиха родился Абир, а у Абира родилось два сына: один из них Фалиг, что по-арабски значит Касим (разделяющий). А называют его так потому, что земля была разделена и смешались языки в

²⁵ Ал-Хиджр — разрушенный город, находившийся на северо-западе Саудовской Аравии, недалеко от деревушки Мадани Салих, в 110 км юго-западнее Таьмы. В нем находился диван (ведомство), или Маджлис ас-Султан (султанский совет); по всей вероятности, здесь проходили религиозные обряды. В ал-Хиджре найдено большое количество арабских, иррамейских, самудских, набатейских, мненейских, древнееврейских, греческих и латинских рукописей. Мада'ин Салих (Салиха) — областной центр. Подробно см. Е. Ал-Хамдани (X в.) упоминает города Асбага, Раба'а, Шахр с делениями: ал-Асмар, Бал-Харис, Малхк, Наср и Назила.

²⁶ Вадн ал-Кура — долина между ал-Ела и ал-Мадина на древнем торговом пути из Южной Аравии в Сирию; обычно называлась Вадн Дейдибаном. В долине важное место занимает деревушка ал-Ела.

его дни. А другого называли Кахтан²⁷. А у Кахтана родились Иаруб и Иактан, сыновья Кахтана ибн Абира ибн Шалиха. И оба они обосновались на йеменской земле, а Кахтан был первым, кто царствовал над Йеменом и первым, к кому обращались с приветствием «Да не допустит Аллах твоего проклинания», с которым арабы обычно обращались к царям.

И родился у Фалига ибн Ариба-Аргу, и родился у Аргу-Саруг, и родился у Саруга — Нахура, и родился у Нахура — Тарих, а имя его по-арабски — Азир, и родился у Тариха — Ибрагим (молитвы Аллаха над ним!). И родился у Арфахшада также Немруд ибн Арфахшад, и обиталище его находилось в стороне ал-Хиджра. И родились у Лавиза ибн Сама — Тасим и Джадис, и жилища их находились в ал-Намаме; и родился у Лавиза также Амалих ибн Лавиз, а обиталище его было в Мекке и предместьях Мекки, и один из его сыновей захватил Сирию, и от них пошли амаликиты, а от амаликитов²⁸ — фараоны Египта. И родился также у Лавиза — Амни ибн Лавиз ибн Сам; и было у него много детей, и он удалил некоторых из них к Джамиру ибн Нафису на восток; и родился у Ирама ибн Сама — Аус ибн Ирам, а его жилище находилось в ал-Ахкаф, и родился у Ауса — Ад ибн Аус.

У йеменцев были цари, однако царствование их не было непрерывным — один следовал за другим, но из-за отсутствия материалов ученые не могли прийти к единому мнению о жизни каждого из них.

[Царствование] не было вечным, ибо, если оно длилось [долго], то только для кого-то из них. В силу того, что они цар-

²⁷ Кахтан — племя, являющееся предком всех южных арабов Йемена. Оно называется также «Бану Кахтан» и «Каба'ил Кахтан». Кахтан противопоставляется Аднану — предку северных арабов.

²⁸ Амаликиты считаются остатками одной из древнейших арабских племен, подобно племенам Тасм, Джадис и Самуд. Хиджаз был населен амаликитами. Предполагают, что кanaanиты и филистинцы, голшаф и джедут были амаликитами, от которых пошли фараоны Египта. См. подробно: Ег.

ствояли не от своего имени в том месте, где находились, то правили не самостоятельно. А это подобно царствованию рода Насра ибн Рабиа ибн ал-Хариса ибн Малика ибн Амама ибн Нимара ибн Лахма, ибо они правили в малозвищенных персидских, пограничных с арабами, районах, от Хиры до границ Йемена и Сирии и земель, примыкающих к ней. И находились они там постоянно с времен Ардашира Бабакана до тех пор, пока Кисра Варвиз ибн Хормиз ибн Ануширван не убил Ан-Ну'мана ибн Ал-Муазира. И передал он [Кисра Варвиз ибн Хормиз ибн Ануширван] Ййасу ибн Кабису Ат-та'ни все, что они создали за весь период правления.

Стр. 440 (13—17)

И утверждал Хишам ибн Ал-Калби, как мне передали с его слов, что Ар-Ранш ибн Кайс ибн Сайфи ибн Саба ибн Иашджуб ибн Париб ибн Кахтан был [одним] из царей йеменцев после Паряба ибн Кахтана ибн Гибиря ибн Шалиха и его братьев, и что Ар-Ранш царствовал над Йеменом в дни Манушахра. Его прозвали Ар-Ранш (а его имя было Ал-Харис ибн Абу Садад) за добычу, захваченную у другого народа.

Стр. 441 (1—16)

Он совершил поход на Индию и убил там [людей], взял в плен их, захватил богатство и возвратился в Йемен. Потом двинулся оттуда на Джабала Тай, затем на Анбар, на Ал-Маусил, отправил конницу во главе с одним из своих сподвижников по имени Шамр ибн Ал'Атаф на турков Азербайджана, бывшем тогда в их владении, и перебил он воинов и пленил женщин и детей. И написал он о своем походе на двух камнях, а они известны в Азербайджане. И говорит по этому поводу Имрул-кайс: Зу Манар, которого упоминает поэт,—это Зу Манар ибн Ранш, царь, унаследовавший власть после своего отца, а имя его—Абраха ибн Раиш. И звали его Зу Манар потому, что он завоевал Ал-Магриб²⁰, проникнув в него и по суше,

²⁰ Ал-Магриб—по-арабски «запад», в противоположность аш-Шарку—востоку. Под термином Магриб арабы понимали современные Марокко, Тунис, Ливию и Алжир. Имеется в термин Ифрикия. Следует упомянуть, что некоторые арабские авторы (по словам Ибн Халдуна, XIV в.) включают в состав Магриба и современную Испанию, а частности Андалузию.

и по морю. Испугавшись, что его войско заблудится при возвращении, он построил маяк, чтобы ориентироваться по нему.

И утверждают жители Йемена, что Ал-Абда ибн Абраха в поход в один из отдаленных районов Ал-Магриба отправил своего сына и захватил тот его [район] и досталась ему добыча. Привели к нему отвратительных насасов³⁰, у которых свойства диких зверей, и вводили ужас на людей. И называли его люди Зу-л-Азар³¹ [«Покоритель ужаса»]. Сказал: Абраха — один из царей их, которые далеко уходили [в походах] по этой земле.

Стр. 442 (2—5)

Я упомянул здесь некоторых царей Йемена, вспомнил, как некоторые утверждали, будто ар-Раиш был царем Йемена в дни Манушахра и цари Йемена правили в нем с пользой от имени царей Фарса.

Стр. 464 (15—20), 465 (1—4)

Рассказал нам Ибн Хуммайд, рассказал нам Салама со слов Ибн Исхака, а тот со слов того, кто, вне сомнений, из его учителей, что Ка'б Ал-Ахбар приехал в Мекку в то время, когда там был Абдаллах ибн Ал-Ас. Ка'б сказал: «Спросите его о трех [вещах], если он ответит вам, тогда он знающий. Спросите его относительно вещи из рая, которую создал Аллах для людей на земле, и спросите его, что является первым, что было Аллахом заложено на земле, и какое первое дерево было посажено на земле». Спросили Абдаллаха об этом, и он ответил: «Что касается первой вещи, которую Аллах поместил из

³⁰ Наскас — см. в т. Табарни, Анзали, т. I, сер. I, с. 214, 441; ал-Муаджид, Бейрут, 1949, с. 876; В. Кляшторский, Словарь, т. II, Париж, 1860, с. 1253; Наряду с реальными людьми упоминаются также некие человекообразные существа «наскас»; так в современном арабском языке называют человекообразных обезьян, а в средние века под этим названием были известны дикие горные люди. Под тем же названием известны сказочные одноногие человекообразные существа, передвигающиеся при помощи двух птиц.

³¹ Зу-л-Азар — см. о нем в одном из рассказов ас-Са'алиби, где упоминается, что Рустам был женат на дочери Зу-л-Азара — Судана (по-арабски — Су'да). См. EI.

рая на земле, это—восточный угол Ка'абы; что касается первого, что было заложено на земле, — это Барахут²² в Йемене, который посещают неверующие; а первое дерево — это аусаджа, из которого Муса вырезал себе посох.

Стр. 516 (1—6)

...И рассказывали, что первый из царей Йемена был царь, правивший в эпоху Мусы ибн Умрана, родом из химьяритов, которого называют Шамир ибн Ал-Амлул; это — тот, который построил город Зафар²³ в Йемене и изгнал из него находившихся в нем амаликитов. Этот Шамир ибн Ал-Амлул Химьярит был одним из правителей царя персов над Йеменом и его областями.

Стр. 584 (2—16).

Рассказал нам Ибн Хумайд, рассказал нам Салама со слов Ибн Йсхака со слов некоторых ученых, а те со слов Вахба Ибн Мунаббиха:

«Потом отправилась она [Балкис]²⁴ к Сулайману во главе находившихся с ней 12000 кайлей²⁵ из царей Йемена. Под началом каждого кайла [было] много тысяч [воинов]».

Стр. 585 (12—16)

И когда прошел год и убедились джинны в смерти Сулаймана, отправился некий муж в Тихаму, пока не очутился в Йемене, и закричал: «О, джинны, царь Сулайман умер! Воздвесь-

²² Барахут — см. Бархут или Вир Бархут. Здесь находится самая почитаемая в центральной Аравии гробница Худа; посещают ее в месяц Ша'бан (соответствует восьмому месяцу лунного календаря). Имеется известная легенда у Ибн ал-Факиха.

²³ Зафар (Зафара) — ныне небольшая деревушка. Развалины города находятся в Южном Йемене в 20 км юго-западнее Яарма. В древности — столица химьяритского государства. См. EI.

²⁴ Балкис, или Балкис (в тексте без огласовки), — савская царица. О ней сложено много легенд у арабов, эфиопов и иудеев. В Коране мы не встречаем упоминание о Балкис. См. подробно о ней в EI.

²⁵ Кайл, или квал (мн. число — квал) — златный. См. «Палестинский сборник», вып. 8 (71); А. Г. Лужд и н. Южная Аравия в VI веке. М.—Л., 1961, с. 93, 104.

те же ваши руки!». И шайтаны поставили два огромных камня и написали на них надпись письмом муснад²⁶: «Мы строили Салхин 77 лет и Дайбин и построили мы Сирвах, Марах, Байнун, Бархада, Айдайн, Хинд, Хунанда, и семь прудов в Каа и Талсум в Райде. И если бы не вопящий в Тихаме, мы оставили бы в Ал-Буне знак (?)». Салхин (Сирвах), Марах, Байнун, Хинд, Хунанда, Талсум — крепости в Йемене, которые воздвигли шайтаны для Зу-Бата, затем подняли они свои руки [в скорби], и окончилось царство Зу-Бата, и царство Балкис с Сулайманом ибн Даудом (да будет над ним мир!).

Стр. 598 (11—13)

Кайкавус женился, как сказано, на дочери Фарасийата, царя тюрков, а говорят, что нет, она — дочь царя Йемена.

Стр. 603 (8—18)

Передали мне со слов Хишама ибн Мухаммада: напал он [Кайкавус] на Йемен, а царем там был Зу-л-Аз'ар ибн Абраха Зу-л-Манар ибн Ар-Раиш. Когда [Кайкавус] пришел в страну Йемен, выступил против него Зу-л-Аз'ар ибн Абраха (а его уже разбил паралич), но сам он прежде обычно не совершал походов. Сказал: Когда двинулся на него Кайкавус и пограл его землю во главе своего войска, выступил он сам [Зу-л-Аз'ар] во главе войска хиньяритов и потомков Кахтана и победил он Кайкавуса, взял его в плен и захватил его лагерь и посадил его в колодец и закрыл его крышкой²⁷.

Сказал: вышел из Сиджистана²⁸ человек по имени Рус-там — а был он могучим, сильным — во главе людей, которые ему подчинялись.

Сказал: Персы утверждали, что он проник в Йемен и вывел оттуда Кабуса из его тюрьмы, а это — Кайкавус. А жите-

²⁶ Ал-Муснад — хиньяритское письмо. См. Словарь Лейна, с. 1442—1444.

²⁷ Обычно, когда брали в плен какого-нибудь известного предводителя, то сажали его в колодец и закрывали крышкой. Такие обычаи были также у древних персов и хиньяритов.

²⁸ Сиджистан, или Сасан, расположен между Ираном и Афганистаном. Словарь к арабской хрестоматии к Корану, Казань, 1881, с. 350.

ли Йемена утверждали, что когда до Зу-л-Аз'ара дошла весть об успехе Рустама, вышел он к нему во главе своего войска и с обозом своим. И каждый из этих двоих вырыл вокруг своего лагеря ров. Они [Рустам и Зу-л-Аз'ар] боялись потерь в своем

Стр. 604 (1—2)

войске и опасались, что если они сойдутся, то ничего у них не останется [от войска]. И заключили они мир на условия отдачи Кайкавуса Рустаму и прекращения войны.

Стр. 683 (84)

Известия о царях Йемена во времена Кабуса и после него до эпохи Бахман Исфандиара

Сказал Абу Джа'фар: «Мы уже приводили сообщение со слов того, кто утверждал, что Кабус был в эпоху Сулаймана ибн Дауда (да будет над ним мир!). И упомянули мы о тех царях Йемена, которые были в эпоху Сулаймана, и привели сообщение о Билкис, дочери Илишарха.

И рассказали мне со слов Хишама ибн Мухаммада Ал-Калби, что царство над Йеменом после Билкис перешло к Иасиру ибн Амру ибн Иафару, которого называли Иасир Анам. И называли его так, потому что он облагодетельствовал [Йемен], укрепив их царство и устроив дела [йеменцев].»

Сказал [Абу Джа'фар]: «И утверждают жители Йемена, что он произвел набег на Ал-Магриб и достиг долины Вадй ар-Рамал, а до него никто не доходил до нее. И когда достиг он ее, не нашел он дороги дальше из-за обилия песка. И когда он находился там [в долине] вдруг расступился песок. Тогда он приказал человеку из своей семьи по имени Амр, чтобы пересек он и его слутники [пустыню]. Они пересекли ее, но не вернулись».

И когда увидел он это, приказал сделать идола медного, и они сделали его. И был он воздвигнут на скале на краю долины. И было написано на его груди [письмом] муснад: «Этот идол Ясира Алама химьярита, и нет за ним пути: и пусть никто не берется за это [за поиски пути] — иначе погибнет».

Сказал он [передатчик]: после него правил Тубба³⁰, а это—Туббан Асад, а это—Абу Кариб ибн Малки Кариб Тубба ибн Зайд ибн Амр ибн Тубба, а он—Зу Ал-Аз'ар ибн Абраха Тубба Зу Ал-Манар ибн Ар-Раши ибн Кайс ибн Сайфи ибн Си-

Стр. 685 (1—18)

бан и звали его ар-Раид. И был Тубба в дни Биштасба и Ардашири Бахмана ибн Исфандийара ибн Биштасба. И направился он из Пемена по дороге, по которой прошел Ар-Раши, и вышел у двух гор [племени] Тай, потом направился к Ал-Анбару. Когда же достиг он Ал-Хиры (а это было ночью), он заколебался, и устроил ставку свою [здесь], и назвали то место Ал-Хира. Потом ушел он, оставив здесь после себя людей из [племени] Ал-Азд, Лахм и Джузам, Амилла и Куда'а. Они построили [жилища] и жили там. Затем переселились к ним люди из племени Тайи, Калб, Ас-сакун, Балхарис ибн Кя'б и Ийад. Потом отправился он в Ал-Анбар, в Ал-Мосул, затем в Азербайджан и встретил он в нем тюрков и победил их, убив воинов и взяв а плен семья. Затем он возвратился в Пемен и оставался в нем некоторое время. И боялись его цари, и превозносили его, и приносили ему подарки. И прибыл к нему посол царя Индии с подарками и диковинными вещами — шелком, мускусом, алоэ и другими диковинками из страны Индии. И он увидел то, чего раньше не видел. И сказал: «Неужели то, что я вижу, есть в вашей стране?» И ответил [посол]: «Да не допустишь ты, чтобы тебя проклинали! Меньшее из того, что видишь, — в нашей стране, а большее — в Китае». И описал он ему страну Китай, его богатство, изобилие и многочисленность диковинок. И тот поклялся, что совершит поход на него. И пошел он с химьяритами по побережью, пока не достиг Ар-Раканк и людей, носящих черные колпаки. И направил он человека из своих спутников, по имени Сабит, в Китай во главе огромного войска. И потерпело оно поражение, и пошел Тубба, пока не вступил в Китай. И убивал его воинов, и сметал то, что встречалось там.

---

³⁰ Тубба (жн. число — Табаба ату) — титул ханнабарских (йеменских) царей (см. Гиргас, с. 87).

Сказал [передатчик]: утверждают, что его путь к нему,

Стр. 686 (1—11)

пробывание в нем и возвращение из него [заняли] семь лет. И оставил он в Тибете 12 тысяч всадников из химьиритов, и они — обитатели Тибета. В настоящее время они утверждают, что они — арабы, и что характер и цвет их кожи те же, что и у арабов.

Рассказал Абдаллах ибн Ахмад Ал-Марвази, поведал мне мой отец, сказал: передал мне Сулайман: Я читал под руководством Абдаллаха [переданное] со слов Исхака ибн Иахьи, а тот со слов Мусы ибн Талхи: «Вышел Тубба во главе арабов, идя, пока они не заколебались у Куфы (а это была одна из его остановок), и остались в ней слабые люди. И назвали [это место] Ал-Хира из-за их нерешительности. Тубба ушел и возвратился к ним, [когда] они уже обосновались и жили [в нем]. И направился Тубба в Йемен, а они остались, и среди них были [племена] из всех племен арабов: из бану Ли-хьян, Хузаял, Тамим Джу'фийа, Тайй и Калба».

Стр. 744 (19—20)

Рассказывают со слов Хишам ибн Мухаймада, что он сказал: «Когда умер Бухт Нассар [Навуходоносор], те арабы, которых он поселил в Хире, ушли к жителям Ал-Анбара, ког-

Стр. 745 (1—10)

да было приказано их убивать. И осталась Хира разрушенной; и в течение долгого времени ни одна душа не приходила к ним из страны арабов. А в Ал-Анбаре [находились] жители ее и те, кто пришел к ним из Хиры из арабских племен бану Исмаил, бану Ма'адди ибн Аднан. И когда умножилось потомство племен Ма'адд ибн Аднан и тех, кто был с ними из арабских племен, и заполнили они области свои в Тихаме и прилежащих к ней землях, разъединили их войны, вспыхнувшие между ними, и события, происшедшие среди них. Они вышли, ища простора и обработанных земель, в прилегающие к ним области Йемена и охраняемые земли Сирии.

и двинулись некоторые племена на них в Бахрейн, а там [находились] адиты, которые осели здесь с времен Ирапа ибн 'Амра на оставшихся от племен 'Амр, а это Ма'ул-Самат Ибн Харис».

Стр. 748 (8—17)

Сказал [Ат-Табари]: «Ал-Анбар был назван Ал-Анбаром только потому, что там были хранилища съестных припасов, а Ал-Ахра называли потому, что Кисра [Хосрой] отсюда давал пропитание своим людям. Сказал он: «Потом явились в Ал-Анбар в царствование арамеес Малик и 'Амр, и два сына Фахи ибн Тайм Аллах, и Малик ибн Зухайр ибн Тайм Аллах, и Гатфан ибн Амр ибн Ат-Тамсан, и Захр ибн Ал-Харис и Субх ибн Субах в числе тех, кто присоединился к ним из их родственников и союзников. И явился Нумара ибн Кайс ибн Нумара и Ал-Наджа. А это одно из племен амаликитов, которые относили себя к племенн Кинда, и Малкан ибн Кинда, Малик и Амр, два сына Фахма, и их союзники. И присоединились к ним бежавшие из царства Ардаванов. И поместил он их в Ал-Хире, которую построил Вухт Нассар для арабских купцов, находив-

Стр. 749 (1—18)

шихся у него, когда было дано повеление совершить набег на арабов и двинуть войска против них. И никто не проходил в Ал-Анбар, а пришедшие из числа бежавших [в страхе], перед этим не подчинялись персам, а персы не подчинялись им, пока не пришел сюда Тубба, а это — Ас'ад Абу Қариб ибн Малки-кариб со своим войском. И оставил он там слабых людей и тех, кто был не в состоянии уйти вместе с ним и возвратиться в свою страну. И присоединились они к этой Ал-Хире и смешались с ними. Об этом говорит Ка'б ибн Джу'айл ибн 'Аджара ибн Кумайра ибн Са'лаба ибн 'Ауф ибн Малик ибн Бахр ибн Хабиб ибн 'Амр ибн Танам ибн Таглиб ибн Ваил:

«И совершил набег Тубба во главе хиньяритов из обитателей Адена, пока не остановился в Ал-Хире.

И выступил Тубба, затем вернулся к ним и оставался [там] и устроил их дело. А затем вернулся в Йемен. А среди них [оставшихся] были [люди] из всех племен Лихийал, а это

потомки [племени] Джурхум, а среди них — племя Джу'фи, Тайн, Калб и Тамим и они, т. е. потомки Джурхум, были только в Хире.

Ибн Ал-Калби сказал: Лихивн — потомки Джурхум. Многие из Танухитов поселились в Ал-Анбаре и Ал-Хире и в местах между Хирой и берегами Евфрата, до области Ал-Анбара и ее окрестностей, в палатках и шатрах из козьей шерсти. Не жила они в глинобитных домах. Не собирали жителей ее в ней [в Хире], а собрались они на территории между Ал-Анбаром и Хирой, и назывались «окрестными арабами». Первым царем их во время местных царей был Малик ибн Фахм, и ставка

Стр. 750 (1—18)

его находилась близ Ал-Анбара. Потом Малх умер, а после него царствовал его брат 'Амр ибн Фахм, затем 'Амр ибн Фахм погиб и после него царствовал Джазима ал-Абраш [т. е. пятнистый] ибн Малик ибн Фахм ибн Таним ибн Аус Ал-Азди.

Сказал Ибн Ал-Калби Аус—сын 'Аднана ибн Абдаллаха ибн Насра ибн Захрана ибн Ка'ба ибн ал-Хариса ибн Ка'би ибн Абдаллаха ибн Малика ибн Насра ибн Ал-Азда ибн ал-Тауса ибн Малика ибн Зайда ибн Кахлама ибн Саба.

Сказал Ибн ал-Калби: говорят, что Джазима ал-Абраш происходит из коренных арабов из Бану Вабар ибн Амим ибн Лауэ ибн Сам ибн Нух. Джазима был одним из самых умных арабских царей, долгие годы совершал набеги и был беспощаднее всех в расправе. [Он был] самым осмотрительным, и первым, кто присоединил к своему царству землю Ирака. У него была проказа. Но арабы не говорили о ней прямо, и боялись называть его этим именем, а восхваляли его и называли Джазима чистый и Джазима пятнистый. Он кочевал между Хирой и Анбаром, Баккой и Хитом⁴⁰ и в его окрестностях, в Айн Ал-

⁴⁰ Хит — город в Ираке, на правом берегу Евфрата. Арабские средневековые путешественники считали расстояние между Хитом и Багдадом 33 фарсаха (185 км), или шесть дней пути. Арабские географы ал-Истахри и ибн Хаукаль включают Хит в ал-Джазиру (Месопотамию). В сообщениях ал-Мукаддаси он был еще важным городом, но в XIII веке Иакут застает его небольшим городком. Хит основан в IX в. до н. э. (по ассирийским источникам), по-гречески—Ис. Подробно о нем см. Е1.

Тамре⁴¹ и в местностях до Гумайры, Ал-Куткутаны, Хафийи и в прилежащих к ней местах. И доставляли ему дань и прибывали к нему посольства. И совершил он набеги на племена Тасм и Джадис в местах их обитания в Джауве [в Ал-Немаме] и в других местах. Племена Тасм и Джадис говорили по-арабски. И настиг он Хассана Ибн Тубба Асада Абу Кариба, напавшего на Тасм и Джадис в Йемене. И отступил Джазима, повернул назад с теми, кто был с ним. И напала конница Туббы на отряд конников Джазимы и уничтожила его.

Стр. 769 (2—18)

Мы упомянули здесь о Джазиме и его племяннике [по материнской линии] Амре Ибн Адийи в связи с рассказом о царях Йемена. Не было у них определенного порядка в отношении владения [мулк], царствования. Их вождь был царем только над своей областью [михлаф] и местностью вокруг своей резиденции [Михдхар] и не шел дальше этого. А если кто-то посягал на них [вождей]..., то они уходили отсюда. И если он удалялся из своей области, то только из-за того, что владение не было закреплено ни за его предками, ни за ним, ни за его потомками. И он похож на тех, кто бежит в страхе от učinившего разбой, а то нападает на одну область за другой, пользуясь оплошностью ее обитателей. А когда обвиняют его, у него не оказывается доказательства [своего права]. Иногда [они] один за другим уходили из своей области и захватывали то, что встречалось на пути, затем они из страха перед преследованием собирались возвратиться на свое место и в свою область, [не желая] чтобы хоть кто-то, кроме обитателей его области [михлафа], подчинился ему или платил дань, [пока не появился Амр ибн Адийи, о котором мы упоминали А] он был племянником Джазимы, о котором мы рассказали. И стала наследственной для него, для его потомства и для родичей его власть над арабами в областях Ирака и в пустыне Хиджаза благодаря тому, что их назначили цари персов, и они

⁴¹ Айн ат-Тамр по-арабски «источник фиников». Накут сообщает, что город находился около ал-Анбара к западу от Куфы, на границе с арабской пустыней. Река, на берегах которой он находился, была или современной Вадн ал-Амх, или Вадн Бурдан.

осуществляли правление подвластными им арабами до тех пор, пока Парвиз ибн Хормуз не убил Ал-Ну'мана ибн Мунизра, и то, что цари персов возлагали на них, возложил на других.

Стр. 770

И мы рассказали историю Джазимы и Амра ибн Алией, потому только, что хотели привести полностью хронологию царствования царей Персии, и чтобы удостовериться в истинности рассказываемого о них с помощью того, что открыло нам путь убедиться в [истинности]. А деяния [история] рода Наср ибн Рабийя, правителей от царей персов и их наместников на границах с арабами, которые жили в пустынях Ирака, жители Хиры знали и фиксировали у себя в церквах своих и в книгах своих. И я рассказал со слов Хишама ибн Мухаммада Ал-Калби, а он говорит: «Я добыл известия об арабах, о генеалогиях рода Насра ибн Рабийя, о продолжительности жизни тех из них, кто правил в пользу дома Хосроя и об их хронологии, в церквах Хиры, и в них [известиях] [содержится рассказ] об их царствовании и всех их делах».

А что касается Ибн Хумайда, то он рассказал нам историю потомков Насра ибн Рабийя и об их проникновении в Ирак, за исключением того, что сказал Хишам, и того, о чем мы рассказали об этом со слов Саламы, а тот со слов Ибн Исхака, а этот со слов некоторых ученых: Рабийя ибн Наср ал-Лакми увидел сон, о котором мы расскажем, говоря об абиссинцах и их победе над Йеменом, толковании и ответах Сатиха и Шикки по поводу его сна. Потом в сообщении своем об этом он говорит, что когда Рабийя ибн Наср получил ответы Сатиха и Шикки, запало ему в сердце, что сказанное ими произойдет из-за эфиопов, и тогда снарядил он сыновей своих и домочадцев в Ирак, с тем, чтобы сохранить их в благополучии,

Стр. 771 (1—9)

и написал с ними письмо к царю персов, имя которого было Сабур ибн Хурразад, а тот поместил их в Ал-Хире. Сказал: «А из потомков рода Рабийя ибн Наср был Ал-Ну'ман, царь Хиры, а это—царь Ал-Ну'ман ибн ал-Мунизр ибн Ал-Ну'ман ибн Ал-Мунизр ибн Амр ибн 'Адийя ибн Рабийя ибн Наср со-

ласно генеалогии жителей Йемена...» Сказал Абу Джафар: «мы расскажем сейчас о Тасм и Джадис, т. к. история их также произошла во времена правителей царств [мулукат ат-тиванш]. И подлинно, гибель Джадиса была от руки Хассана ибн Тубба, как мы уже упоминали в рассказе о химьяритских Тубба, которые были во времена персидских царей».

Стр. 880 (19—21)

Рассказ о событиях, происшедших во время Назиджарда ибн Бахрама и Фируза между их правителями над арабами и жителями Йемена.

Сообщили мне со слов Хишама ибн Мухаммада, а он сказал: «Прислуживали царям из химьяритов во время их царствования, сыновья знатных из химьяритов и других племен. Среди тех, кто прислуживал Хассану ибн Тубба, был ибн

Стр. 881 (1—20)

Худжр Ал-Кинди, а он был вождем племени Кинда в его время. И когда Хассан ибн Тубба пошел на Джадис, он оставил Ибн Худжра для некоторых дел. Когда Амр ибн Тубба убил своего брата Хассана ибн Тубба и стал царем вместо него, он привлек к себе милостями Амра ибн Худжра Ал-Кинди, человека умного и благородного. И вот Амр ибн Тубба, желая почтить его и унижить род своего брата Хассана, женил его на дочери Хассана ибн Тубба. И говорили об этом химьяриты. И стало это для них событием, которое поразило их горем, потому что ни один из арабов и не мечтал о женитьбе на членах этой семьи. И родила дочь Хассана ибн Туббы для Амра ибн Худжра-Ал-Хариса ибн Амра, и царствовал после Амра ибн Тубба Абд Кулал ибн Мусаввиб. А дело в том, что дети Хассана были маленькими, кроме Туббы ибн Хассана. Влюбился в него джинн. И охватил страх Ал-Малика Абд Кулал ибн Мусаввита, что царской власти будет домогаться человек не из царского дома, и он сделал его правителем в силу возраста, опытности и хорошего управления. И, как говорят, был он веры первых христиан и скрыл это от своего народа. И тем, кто призвал его принять ее, был некий человек из племени Гассан, который пришел к нему из Сирии. И напали химьяриты на это-

го гассанида и убил его. И он [Тубба] лучше всех людей знал о звездах и был самым умным из тех, кто искал знания и его время. И больше всех он знал преданий о том, что было до него, и о том, что будет после него. И сделали царем Тубба ибн Хассана ибн Тубба ибн Малихайкариба ибн Тубба Ал-Ахрана. И химьяриты-арабы испытывали к нему большое почтение. И послал он своего племянника Ал-Хариса ибн Амр ибн Худжр Ал-Кинди с большой армией в страну Ма'ад⁴² и Хиры и сосед-

Стр. 882 (1—4)

ние с ними [земли].

И пошел он на Ал-Ну'мана ибн Имрул-кайса ибн ал-Шаккика и сражался с ним и убил [его] и нескольких человек из его домоладцев, и обратились в бегство его сподвижники. И ускользнули от него Ал-Мунзир, ибн Ал-Ну'ман Ал-Ахбар и мать его, Маас-сама, женщина из племени Ал-Намир. И ушла царская власть из рода Ал-Ну'мана, и Ал-Харис ибн Ал-Кинди стал владеть тем, чем владели они.

Стр. 889 (15—20)

И послал Ал-Харис ибн Амр Ал-Кинди к Тубба в Йемен [послание]: «Жажду я царства аджамов и уже захватил и в нем шесть округов. Собери же войска и приходи. И подлинно царство их беззащитно, потому что царь их не ест мяса, и не считает дозволенным проливание крови, потому что он зиндик»⁴³.

⁴² Ма'ад — страна североварвских племен Мудар и Рабиа. Упоминается бесконечная вражда между северными (мадани) и южными (йеменитами) племенами, в доисламский период. Ибн Джурайд предполагает, что Ма'ад происходит от «ада» («считать»). Подробно см. ЕІ.

⁴³ Зиндик — от персидского (мн. число зиндик) дуалист, еретик, безбожник. См. В. Гирга с. Словарь к арабской хрестоматии и Корану, Казань, 1881, стр. 337.

Во время правления Шапура ибн Ардашира появился Мани — вождь безбожников. Он призывал Шапура к своему учению и не переставал преследовать его и обманывать, пока царь не выяснил, что у него за вера. Шапур понял, что он предержавец дьявола. Поэтому он приказал содрать с него кожу, набить соломой и повесить его.

Он был повешен на воротах города Джундшапура, поэтому эти ворота

И собрал тогда Тубба войско и пошел, пока не достиг Ал-Хи-

Стр. 890 (1—18)

ры, и приблизился он к Евфрату, но досадили ему комары. Тогда приказал он Ал-Харису ибн Амру, чтобы он провел ему канал к Ан-Наджафу. Тот сделал. А это — канал Ал-Хиры. И расположился он здесь и послал племянника своего Шамира Зу-л-Джанаха к Кубазу, и он сражался против него, и разбил его Шамир, так что он ушел в Ар-Рей. Затем он достиг его там и убил его. Послал Тубба Шамира Зу-л-Джанаха в Хорасан и отправил Тубба сына своего Хассана в Ас-Сугд и сказал: «Кто из вас [двоих] раньше войдет в Китай, тот будет править им». И у каждого из них было большое войско: говорят было 640 тысяч. И послал он сына брата своего Пафура в Ар-Рум, того, кто говорил:

«О Волящий, ты удивляешься бедствию, принесенному химвьритами, когда остановилось у водоема [Ал-Джабия] 80 тысяч животных, везущих бурдюки — для каждого восьми одно такое животное».

И отправился Пафур, пока не достиг Константинополя, и покорились они ему, и уплатили ему дань (эл-итать). Затем он отправился в Византию (Румийа), а между ними расстояние в 4 месяца пути. И осадил он его и постиг их голод и началась среди них чума, так что они ослабли. И увидели Румы их и то, что их постигло, и напали они на них и сражались с ними, и никто не уцелел из них.

И пошел Шамир Зу-л-Джанах пока не пришел в Самарканд и осадил его, но ничего не смог сделать. Когда увидел он это, послал он стражу патрулировать [вокруг него], пока не

та до сих пор называют воротами Мани, и безбожники совершают паломничество и прославляют это место. Имеются сообщения, что Мани как еретик был посажен в тюрьму, замучен, после чего и умер. В работе «Мусульманский Ренессанс» Адама Меца (М., 1973, с. 151, 250) приведено сообщение о нем: «Уже Манихей украшали книги с большой роскошью. В 311/923 г. у «общественных ворот» багдадского дворца было сожжено изображение Мани вместе с четырнадцатью мешками еретических книг, и из хостра текло расплавленное золото и серебро. Приверженцы казненного в 308/921 г. еретика эл-Халладжа следовали христианам и в этом отношении». Зиддик, или Зандик, упоминается у Шедера, а также у А. Крастинсона.

схватил человека из жителей ее. И спросил он его об этом городе и о правителе его. Тот ответил ему: «Что касается правителя его, то он самый глупый из людей, нет у него никакой заботы, кроме питья и еды, но у него есть дочь, она-то и правит людьми». Тогда послал он с ним подарок к ней и сказал он ему: «Сообщи ей, что я пришел из земли арабов только ради

Стр. 891 (1—21)

того, что дошло до меня о ее уме, чтобы она вышла за меня замуж, и чтобы у меня был от нее мальчик, который бы стал царем над персами и арабами; что я пришел не для захвата богатства и что со мной здесь 4000 сундуков золота и серебра. Я дам их ей и отправлюсь в Китай. И если я захвачу эту землю, она будет моей женой. А если я погибну, это имущество будет ее». И когда пришло к ней его письмо, она сказала: «Я согласна — пусть посылает то, о чем он сказал». И послал он ей 4000 сундуков, в каждом сундуке по два человека. Каждый из четырех имевшихся в Самарканде ворот охраняло 4000 человек. И условился он с ними [людьми], что даст им знак бубенчиком. Наказал он это людям, которых он отправлял с ними. И когда они оказались в городе, зазвонил он им в бубенчики, они вышли и захватили ворота. И выступил Шамир во главе людей и вошел в город, и перебил он жителей его, и захватил он то, что было в нем. Потом он отправился в Китай и встретил войско тюрков, обратил их в бегство. И нашел [в Китае] Хассана ибн Тубба, который уже прошел туда три года назад. И находились они там, как говорят некоторые люди, пока не умерли. А пробыли они там 21 год. И говорит тот, кто утверждает, что они оба пробыли в Китае, пока не умерли, что Тубба поставил башню [между их странами]. И когда случалось что-нибудь, они зажигали ночью огонь и известие приходило в течение ночи. И условился он с ними: «Когда зажжется два огня, то это [означает] смерть Иа'фура, а если зажжется три огня, то это — смерть Тубба. Если же будет у них один огонь, то это — смерть Хассана, а если будет два огня, это — смерть их обоих». На этом они и порешили.

Потом он зажег два огня, и это была смерть Иа'фура, потом зажглись три огня, и это была смерть Тубба.

А что касается рассказа, с которым согласны все, то под-

линные Шамир и Хассан отправились в путь, по которому они пошли вначале, пока не прибыли к Туббе с богатством, которое они захватили в Китае, и разнообразными драгоценными камнями, золотом⁴⁴ (ат-тибр) и пленниками. Затем они отправились вместе в их страну, и шел Тубба, пока не достиг Мекки. И остановился он в Аш-Шиб ал-Матабих [«Ущелье поваров»].

Скончался Тубба в Йемеле. И после него никто из царей Йемена не покидал страны, совершая поход в какую-нибудь другую страну. И был 121 год его правления.

Сказал он: «И говорят, что он принял веру иудеев из-за тех ученых (Ал-ахбар), которые вышли во множестве из Иасриба⁴⁵ в Мекку вместе с Туббой».

Сказал он: «И говорят, что знание Ка'ба ал-Ахбара было остатком того, что оставили в наследство эти ученые, а Ка'б ал-Ахбар был мужем из хиньяритов.

А что касается Ибн Исхака, то он упоминает, что тот из Тубб, который отправился на Восток, был другой Тубба, а именно Тубба Туббан Ас'ад Абу Кариб ибн Маликайкариб ибн Зайд ибн Амр Зу-л-Азар, а он отец Хассана». Рассказал нам об этом Ибн Хумейд, который сказал: «Поведал нам об этом Салама со слов Ибн Исхака».

«...И разделил Кисра⁴⁶ эту должность и распределил ее между четырьмя испахбетами: из них испахбет Востока, а это Хорасан и то, что прилетает к нему; испахбет Запада и ис-

⁴⁴ Ат-тибр — природное золото, непромытая россыпь, самородки, а также другие металлы (серебро, медь, железо) в естественном состоянии (см. Фрейтаг, т. 1, с. 183; Гиргас, с. 87; Казимирский, т. 1, с. 190; Лейн, т. 1, с. 293).

⁴⁵ Иасриб — древнее имя ал-Мадины, см. Гиргас, с. 909.

⁴⁶ Кисра (ми. число Акасра) — Хосров, титул персидских царей у арабов, о нем см. Словарь Гиргас, с. 607.

пахбет Нимруза, а это страна Йемен, и испахбет Азербайджана и того, что прилегает к нему, а это страна Ал-Хазар»⁴⁷.

Стр. 899 (7—9)

...Затем он [Ануширван] отправился из Хорасана, и когда прибыл он в Ал-Мада'ин⁴⁸, пришли к нему люди, прося у него помощи против эфиопов. И послал он с ними одного из военачальников своих с войском из жителей Ал-Дайлама⁴⁹ и того, что прилегает к нему. И убили они Масрука-Эфиопа в Йемене и остались там.

Стр. 901 (1—18)

Изложение оставшейся части известия о Туббе в дни Кубада и во время Ануширвана и об отправлении им персидских войск в Йемен для войны с эфиопами и о причине его посылки их против эфиопов.

Рассказал нам Ибн Хумайд, сказал он: поведал Салама. Сказал он, рассказав мне Мухаммед ибн Исхак: «Тубба последний, а это Туббан Ас'ад Абу Қариб, когда он прибыл с Востока, направился он в Медну. Когда он еще проходил мимо нее, значае он не потревожил ее население и поставил наместником над ними одного из своих сыновей.

Но его предательски убили. И даннулси он на него, [город], полный решимости разрушить его и истребить его жителей и вырубить его пальмы. И собрался, услышав о нем, воедино этот род из ансаров, чтобы дать ему отпор. А вождем их в то время был Амр ибн Ат-Талла, из бану Ан-Наджжар, из бану Амр ибн Мабзул. И вышли они для сражения с ним. Ко-

⁴⁷ Испахбет (в пехлавийском «спах пат») — «глаз армии», «эфенди», Прокиф («аспавадис») — «генерал кавалерии». При Хосрове I Персия была разделена на четыре великих военных командования. См. о нем Молдеке — Табара, с. 76, сноска 2; ср. Баллаури, Футух, с. 366; более подробно см. EI, стр. 552, 553. Молдеке приводит другие варианты чтения испахбета, как, например, Хазарибанд, Харазефт, Хазирафт, Марабата.

⁴⁸ Ал-Мада'ин — группа средневековых арабских городов в Ираке в 20 милях к юго-востоку от Багдада — Ктесифон.

⁴⁹ Ал-Дайлам — арабская форма дейлемитов. См. EI.

да Тубба остановился у них, один человек из бану Адн ибн Ан-Наджжар, по имени Ахмар, убил человека из спутников Туббы. Тот нашел его на одной из своих палм, обирающих ее. И ударил он его копьем и убил его». И сказал он: «Плоды принадлежат только тому, кто их выращивает». Убил, он бросил его в один из известных колодцев, называемый Зат Туман. И усилило это злобу Туббы к ним. И вот Тубба воювал с ними, и они сражались с ним. Сказал: «И утверждали ансары, что они сражались с ним днем, а ночами оказывали ему гостеприимство». И удивило его это в них, и он сказал: «Клянусь Аллахом, это люди благородные». Вот пришли к нему двое из уче-

Стр. 912 (1—15)

ных из племени Курайза, многознающих, когда они услышали от него, что он хочет уничтожить Медину и народ ее. И сказали они ему: «О, царь, не делай [этого], и если ты не откажешься замышлять своих уловок против нее и мы не будем в безопасности от тебя, то ты ускоришь наказание!» И сказал он им: «А почему это?»

Они ответили: «Этот город—место хиджры пророка, который выйдет из этого рода из Курейшитов в конце [этого времени]. Он будет домом его и местопребыванием его». При этих словах их отказался он от того, что задумал [сделать] с Мединой, и увидел, что они располагают неким знанием и удивило его услышанное от них, и удалился он от города. И вывел он их с собой в Йемен, и последовал он за ними в веры их. А звали этих двух Ка'б и Асад, и были они двоюродными братьями, и были они из племени Курайза. Они были славными учеными людьми в их время, как мне рассказал Ибн Хумаид со слов Саламы, а тот со слов Ибн Исхака, а тот со слов Пазиды ибн Амра, а тот со слов Абана ибн Абу Айяша, со слов Анаса ибн Малика, а тот со слов стариков народа своего, из тех, кто жил при джахилие [И сказал поэт из ансаров] стих.

Стр. 913 (10—15)

Сказал: «И был Тубба и народ его идолопоклонниками. И отправился он в Мекку. А она была на дороге его в Йемен. И когда он был в ад-Дуффа в Джумдане, между Усфаном и

Амвджем на пути между Меккой и Мединой, пришли к нему люди из племени Хузайл и сказали ему: «О царь! А не указать ли нам тебе на затерявшуюся казну, которую оставили без внимания цари, бывшие до тебя. В ней жемчуг, хризолит, рубин, золото и серебро».

Стр. 903 (14—15)

Сказал он: «Конечно». Сказали они: «Дом есть в Мекке, поклоняется ему народ его и молится возле него». А хузейлиты только хотели

Стр. 904 (1—20)

с помощью этого погубить его, так как они знали, что тот из царей, который задумает [войну против] него [дома в Мекке] и пустится на него, погибнет. И когда он задумался над тем, что они сказали, и послал [людей] к двум ученым и спросил их об этом. Они сказали ему: «Эти люди хотят только твоей смерти и гибели твоего войска; и если ты сделаешь то, к чему они призывают тебя, то ты обязательно погибнешь и обязательно погибнут все, кто с тобой». Сказал он: «Что вы тогда прикажите мне сделать, когда приду к нему?». Сказали они: «Сделай возле него то, что делает народ его. Обойди его кругом, возвеличь и почти его, и обрей подле него голову свою, и смирись перед ним, пока не выйдешь из него». Сказал он: «А что удерживает вас двоих от этого?». Они сказали: «Клянемся Аллахом, это дом предка нашего Ибрахима, и он таков, как мы сообщали тебе. Однако жители его разлучили нас с ним с помощью идолов, которых они поставили вокруг его, и крови, которую они проливают подле него, и они — оскверненные, многобожники...» Или сказали они ему что-то вроде этого. И постиг он их искренность и поверил рассказу их, и велел привести этих людей из хузейлитов и отрубил им руки и ноги. Потом шел, пока не пришел к Мекке.

И привиделось ему во сне, что он покрыл этот дом покрывалом [из пальмовых волокон ал-хэсаф], затем увидел, что покрывает он его более лучшим, чем это, и покрыл тканью из ал-Ма'афира. Затем увидел, что нахрыл он его более лучшим, чем это, и покрыл он его покрывалом и тканью Ал-васа'ил. И

был Тубба, как утверждают, первым, кто покрыл его, и приказал он делать это правителям своим из [племени] Джурхум и повелел им содержать его в чистоте, и чтобы не приближала к нему ни кровь, ни мертвечину, ни скверну. И сделал он ему ворота и ключ. Затем вышел он, направляясь в Йемен со своими войсками и с теми двумя учеными. Возвратившись в Йемен, повелел он народу своему принять ту [веру], которую он принял. Но они не согласились на это и призвали его решить спор огнем, который был в Йемене.

Рассказал нам Абу Хумайд, сказал он: поведал нам Салама со слов Ибн Исхака, а тот со слов Абу Малика ибн Са'

Стр. 905 (1—6)

лаби ибн Абу Малика Ал Курази. Сказал он: «Слышал я, как Ибрахим Ибн Мухаммад ибн Балха ибн Убайдаллах рассказывал, что когда Тубба приблизился к Йемену, чтобы войти в него, лимьяриты воспротивились этому и сказали ему: «Не входи в него против нашей воли, ты покинул веру нашу». И призвал он их к своей вере и сказал: «[Эта] вера лучше вашей веры».

Сказали они: «Тогда пусть нас рассудит огонь!». Сказал он: «Хорошо». Как утверждают жители Йемена, был в нем огонь, который вершил суд между ними [йеменцами] о том, о чем они не могли договориться.

Стр. 909

Рассказал нам Ибн Хумайд: поведал нам Салама со слов Ибн Исхака, а он со слов того, кто рассказал ему, со слов Са'ида ибн Джубайра, со слов Ибн Аббаса и других ученых Йемена, из тех, кто сообщал о событиях. И передал некто из них часть сообщения, и все это сведено в этом рассказе: «Царя из [племени] Лахм, между тем, как в Йемене [правили] туббы из [племени] Химйар, называли раби'а ибн Наср.

До того, как начал царствовать он, в Йемене царствовал Тубба I, а это — Зайд ибн Амр Зу-л-Аз'ар ибн Абраха Зу-л-Манар ибн Ар-Раиш ибн Кайс ибн Сайфи ибн Саба Ал-Асгар ибн Кахф Ал-Зулм ибн Зайд ибн Сахл ибн Амр ибн Кайс ибн

Му'амла ибн Джушам ибн Ваил ибн Ал-Таус ибн Катан ибн Ариб ибн Зухайр ибн Айман ибн Хамзайса ибн ал-Аранджадж Химйар ибн Саба Ал-Ахбар ибн Иаруб ибн Иашджуб ибн Кахтан. А Саба звали Аод Шамс и, как утверждают, он был назван Саба'а потому только, что он был первым, кто взял в плен арабов.

Вот — дом царства химьяритов, тот самый, в котором были Туббы: После Тубба I Зайда ибн Амра и Шамира Йур'иша ибн Ясира Йун'ама ибн 'Амра зу-л-Аз'ара был сын его дяди. А Шамир Йур'иш — это тот, который совершил поход на Китай и построил Самарканд и основал (الخبرو) Ал-Хиру, и он — тот, который сказал:

Я — Шамир Абу Кариб Ал-Йамани,
Повел конницу из Йемена и Сирии,
Чтобы привести рабов, [которые] возмутились против нас
За Китаем, в 'Асме и Йаме.
И мы вершим суд в их стране судом правым,
которого не минет ни один слуга.

Стр. 910.

Сказал: а после Шамира Йур'иша ибн Ясира Йун'ама был Тубба Младший, а это — Туббан Ас'ад Абу Кариб ибн Малкайкариб ибн Зайд ибн Тубба I ибн Амр зу-л-Аз'ар и это — тот, кто пришел в Медину и привел этих двух ученых из иудеев в Йемен и благоустроил Дом Заловедный и покрыл его [покрывалом]. И он произнес [какие полагалось] стихи.

И все вот эти царствовали до царствования Рабйа ибн Насра Лахмида. А когда погиб Рабйа ибн Наср, вся царская власть над Йеменом вернулась к Хассану ибн Туббану Ас'аду Абу Карibu ибн Малкайкарибу ибн Зайду ибн Амру Зу-л-Аз'ару.

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԱՐԱՐԻԱՅԻ ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԹ-ԹԱՐԱՐԻԻ
ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Ա մ փ ո փ ո Վ մ

IX դ. արար պատմիչ արթ-Քարարիի «Քարիխ առ-սուսուլ վա-լ-ժուլուքը» (սՄարզաբնների և թագավորների պատմությունը) Հին Արևելքի պատմության ուսումնասիրության կարևոր աղբյուր է: Ներկա հրատարակման մեջ արարերենից ուսերեն են թարգմանվել այդ աղբյուրի այն հատվածները, որոնք վերաբերում են հին Հարավային Եմենին:

Հրատարակումն ունի առաջարան և ծանոթագրություններ:

هارةيون جامكوتشيان

تاريخ اليمن القديم في حوليات الطبري
(ملخص)

يعتبر كتاب الرسل والملوك لمؤرخ القرن التاسع ابي جعفر الطبري من اهم المصادر لدراسة تاريخ الشرق القديم نقدم في المقال الترجمة الرئيسية للنصوص العربية المتعلقة بالتاريخ القديم لليمن الجنوبي.
للمقال مقدمه وملاحظات.

ՊԱՄՄԻՔՅՈՒՆ ԵՎ ՏՆՏՈՍՈՒՔՅՈՒՆ

Լ. Վ. Ավետիսյան — Ազգաա-իրացյան անտեսական համադրեակցու- թյունը (1958—1976 թթ.)	7
Է. Պ. Փյւ-Ուզաղզզու — Քաղաքական և սոցիալ-անտեսական վերափո- խումները Սիրիայում (1952—1970 թթ.)	27
Պ. Ս. Արզաբյան — Լազային քարեփոխումների առաջին փուլը Նախա- սում (1952—1957 թթ.)	56
Ս. Կ. Սամվելյան — Երազի կանանց մասնակցութայունը երկրի հասարակա- կան-քաղաքական կյանքին (1945—1975 թթ.)	122
Ս. Հ. Նալբաբյան — Լիբանանի 1840 թ. մայիս-հուլիսյան պայտամբության մի քանի հարցեր	147
Հ. Խ. Թափուզյան — Սիրիայի հայ գյուղացիության վիճակը III Գ. կնեարին-XX Գ. սկզբներին	181

ՄԻՋԱՎԿԱՅԻՆ ՀԱՐԱՐՈՒՄՈՒՔՅՈՒՆՆԵՐ

Ն. Հ. Հավունիսյան — Արաբական Արևելքը ԱՄՆ-ի քաղաքականու- թյան մեջ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ապրիլներին	221
Շ. Խ. Մեռլի — Սովետա-իրացյան հարաբերությունները (1958 — 1976 թթ.)	268
Ն. Յ. Չալբաբյան — Սիրիա-իրացյան փոխհարաբերությունների պատ- մությունից (1952 թ.)	279
Պ. Հ. Սարաջյան — 1973 թ. արաբա-իսրայելական պատերազմը և արաբական առաջադիմական ուժերի զիրքերոշումը	332

ՀՐԱՊԱՐԱՆՈՒՄՆԵՐ

Ա. Հ. Թափուզյան — Պաղեստինի պատառցումային կազմակերպության մի քանի ծրագրային փաստաթղթեր	317
Հ. Ս. Ասաբյան — Քաղաքական փաստաթղթեր և կյուրիեր արաբափուլքա- կան հարաբերությունների վերաբերյալ (1958—1978 թթ.)	337
Հ. Ս. Ժավադյան — Լարբաբային Արաբիայի էին պատմությունը աթ- Քարաբիի ապրիլացիություններում	370

СО Д Е Р Ж А Н И Е

ИСТОРИЯ И ЭКОНОМИКА

Л. В. Аветисян — Советско-иракское экономическое сотрудничество (1958 — 1975 гг.)	7
Э. П. Пур-Буджова — Политические и социально-экономические преобразования в Сирии (1952—1970 гг.)	27
Е. А. Абгарян — Первый этап земельных преобразований в Египте (1962 — 1967 гг.)	96

К. Х. Самвелян — Участие женщин Ирака в общественно-политической жизни страны (1945—1975 гг.)	132
Е. О. Наджарян — Некоторые вопросы восстания в Ливане в мае—июле 1840 г.	147
О. Х. Топрашян — Положение армянских крестьян в Сирии в середине XIX — начале XX вв.	181

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Н. О. Ованнисян — Арабский Восток в политике США в годы второй мировой войны	221
Ш. Х. Мзюм — Советско-иракские отношения (1958—1975 гг.)	258
Н. Т. Чалмыян — Из истории сквайрско-иракских отношений (1963 г.)	279
П. А. Сарайджян — Арабо-иракская война 1973 г. и позиция прогрессивных арабских сил	292

ПУБЛИКАЦИИ

А. Г. Топалян — Некоторые программные документы Организации освобождения Палестины	317
А. С. Саркисян — Турецкие документы и материалы об арабо-турецких отношениях (1908—1918 гг.)	337
А. С. Жалкочян — История древней Южной Аравии в атласах ат-Табари	370

Հպարդում է Հայկական ՍՍՀ ԳՁ արևելագիտության ինստիտուտի գրադարանի արշվանքը

Հասցատեղեկան խմբագրներ
 Ս. Ի. ՆԱԼԵՃԱՐՅԱՆ, Թ. Ա. ՔԱԴՅԱՆՐՅԱՆ
 Գեղ. խմբագրի Հ. Կ. ԳՅՐԵԱՆԱՆՆԱՆ
 Տժխ. խմբագրի Ա. Կ. ՉԵՔԱՐՅԱՆ
 Արշարկիչներ
 Բ. Վ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ, Հ. Գ. ԱԶՍԱՆՆԱՆ,
 Ա. Գ. ՊԵՐՈՆՎՈՋ, Մ. Տ. ԳԱԼՎԱԳՅԱՆՆՈՋ

ՎՅ 02502 Հրատ. 4977 Գառ. 1081 Զարգանակ 1000
 Հանձնված է շտրվածքի 27. 09. 1977 թ.: Առաջագրված է ազգագրային 4. 04. 1978 թ., ապագր. 25.0 լամուդ, հրատ. 20,20 լամուդ, թուղթ N 1, 50x84¹/₁₆, ԳՅԻԸ 2 ա. 25 է.:

Հայկական ՍՍՀ ԳՁ հրատարակչություն, 275019 Երևան, Բարեկամության 24 գ. Իздательство АН Армянской ССР, 375019, Ереван, Барекимутян, 24-г. ԳՁ հրատարակչության ապարան, 275019, Երևան, Բարեկամության 24:

К. Х. Самвелян — Участие женщин Ирака в общественно-политической жизни страны (1945—1975 гг.)	132
Е. О. Наджарян — Некоторые вопросы восстания в Ливане в мае—июле 1840 г.	147
О. Х. Топрашян — Положение армянских крестьян в Сирии в середине XIX — начале XX вв.	181

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Н. О. Ованнисян — Арабский Восток в политике США в годы второй мировой войны	221
Ш. Х. Мзюм — Советско-иракские отношения (1958—1975 гг.)	258
Н. Т. Чалмыян — Из истории сквайрско-иракских отношений (1963 г.)	279
П. А. Сарайджян — Арабо-иракская война 1973 г. и позиция прогрессивных арабских сил	292

ПУБЛИКАЦИИ

А. Г. Топалов — Некоторые программные документы Организации освобождения Палестины	317
А. С. Саркисян — Турецкие документы и материалы об арабо-турецких отношениях (1908—1918 гг.)	337
А. С. Жалжочян — История древней Южной Аравии в эпиграфическом материале	370

Հպարդում է Հայկական ՍՍՀ ԳՁ արևելագիտության ինստիտուտի գրադարանի արշիվում

Հասցեարկական խմբագրներ
 Ս. Ի. ՆԱԼԵՃԱՐՅԱՆ, Թ. Ա. ՔԱԴՅԱՆՐՅԱՆ
 Գեղ. խմբագրի Հ. Կ. ԳՅՐԵԱՆԱՆՆԱՆ
 Տիպ. խմբագրի Ա. Կ. ՉԵՔԱՐՅԱՆ
 Արագրիչներ
 Բ. Վ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ, Հ. Գ. ԱԶՍԱՆՆԱՆ,
 Ա. Գ. ՊԵՐՈՆՎԱՆ, Մ. Տ. ԳԱԼՎԱԳՅԱՆՆՆ

ՎՅ 02502 Հրատ. 4577 Գառ. 1081 Զարգանակ 1000
 Հանձնված է շտրվածքի 27. 09. 1977 թ.: Առաջագրված է ազգագրաբան Կ. Օձ.
 1978 թ., ապրիլի 25, 0 լամուլ, հրատ. 20, 20 լամուլ, թուղթ N 1, 50x54¹/₁₆,
 Գինը 2 ա. 25 կ.

Հայկական ՍՍՀ ԳՁ հրատարակչություն, 275019 Երևան, Բարեկամության 24 գ.
 Издательство АН Армянской ССР, 375019, Ереван, Барекимутян, 24-г.
 ԳՁ հրատարակչության ապարան, 275019, Երևան, Բարեկամության 24:

